

Гарадзенскі палімпсест. 2009
Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае
жыццё. XVI – XX ст.

Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі

Горадня, 7 лістапада 2009 г.

Горадня

2009

Серыя «Гарадзенская
бібліятэка»
выдаецца пад патранатам
Аляксандра Мілінкевіча,
лідэра Руху «За Свабоду»,
лаўрэата прэміі імя А. Саха-
рава
Еўрапейскага парламента
«За свабоду думкі»

Навуковае выданне

Рэцэнзенты:

Доктар гістарычных навук, прафесар З.В.Шыбека.

Кандыдат гістарычных навук, дацэнт С.М.Токць.

Гарадзенскі палімпсест - 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XVI – XX ст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Горадня, 7 лістапада 2009 г.) / Пад рэдакцыяй А.Ф.Смаленчука, Н.У.Сліж. – Беласток, 2009. 390 с., іл. 21

Матэрыялы зборніка прысвечаныя гісторыі Горадні. Аўтары артыкулаў імкнуліся прачытаць знішчаныя часам і людзьмі старонкі гарадзенскага мінулага. У цэнтры іх увагі апынуліся праблемы палітычнай, ваеннай і нацыянальна-культурнай гісторыі. Асобнае месца ў зборніку адведзена крыніцазнаўству і публікацыі дакументаў.

Зборнік адрасаваны навукоўцам, а таксама ўсім, каго цікавіць гісторыя Беларусі і мінулае яе гарадоў.

Змест

Прадмова..... 5

Горад у эпоху Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай

Дзяржаўныя ўстановы ў Гародні ў XVI–XVIII ст.

Шаланда Аляксей

Замкавы суд у Гарадзенскім павеце (другая палова XV–1566 г.) 8

Шаланда Аляксей

Земскі суд Гарадзенскага павета ў 1555–1564 гг..... 35

Сліж Наталля

Вяноўныя запісы ў кнізе гарадзенскага земскага суда за 1578–1579 гг..... 65

Яцкевіч Зміцер, Вадзім Урублеўскі

Гарадзенскі магістрат у XVII ст..... 75

Доўнар Алесь

Пастанова камісараў Яна Казіміра Вазы 1650 г. аб парадку кіравання ў Гародні.....120

Mariusz Sawicki

Grodno i Grodzieńszczyzna w Metryce Litewskiej w 1650 roku. Nominacje urzędnicze i sprawy ekonomiczne130

Tomasz Ciesielski

Grodno miejscem obrad komisji i trybunałów skarbowych. Przyczynek do dziejów skarbowości litewskiej pierwszej ćwierci XVIII w.142

Соймы, соймкі і палітычнае жыццё Гарадзенскага павета ў XVI–XVIII ст.

Віталь Галубовіч

Соймкі Гарадзенскага павета ў XVI–XVII стст.156

Уладзімір Падалінскі

Павятовая палітычная эліта ў святле дзейнасці гарадзенскага соймкіка ў другой палове XVI ст.183

Зміцер Віцько

Супрацьстаянне палітычных групавак у Гарадзенскім павеце ў 1696–1700 гг. (падчас грамадзянскай вайны ў ВКЛ).....204

Паўлоўская Ганна.

Апісанне гарадзенскіх соймакаў у хроніках бернардзінскага кляштара224

Крыніцы

Сліж Наталля

Уладанні гарадзенскага ключніка Мікалая Яновіча Клячко

ў першай палове XVI ст.244

Андрэй Радаман

Інструкцыя шляхты Гарадзенскага павета паслам на Варшаўскі сойм 1572 г. з агульнаваяводскага соймака Троцкага ваяводства, які адбыўся ў Самілішках 9 снежня 1571 г.252

Віталь Галубовіч

Справа пра напад на гарадзенскі кляштар францысканцаў у 1645 г.259

Горад у XIX – XX ст.

Іна Соркіна

Адукацыя ў Гродне ў першай палове XIX ст. па матэрыялам фонда Канцылярыі Гродзенскага губернатара266

Вольга Сабалеўская

Лакальны ўзровень “габрэйскай палітыкі” ў дакументах Канцылярыі гарадзенскага губернатара (першая палова XIX ст.)297

Святлана Грамыка

Крыніцы па гісторыі гродзенскага царкоўнага будаўніцтва ў фондах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Гродне318

Сяргей Тоціць

Дзейнасць гарадзенскіх выбарных гарадскіх устаноў перыяду Расійскай імперыі ў матэрыялах НГАБ у Горадні.....331

Сяргей Тоціць

Матэрыялы да гісторыі Горадні і ваколіц у зборах Нацыянальнай бібліятэкі імя Асалінскіх “Асалінэум” у Вроцлаве338

Тацяна Казак

Дакументы магістрата г. Гродна 1919-1939 гг. у фондах Дзяржаўнага архіва Гродзенскай вобласці358

Сяргей Жумар

Кінадакументы як крыніца па гісторыі Гродна (па матэрыялах Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў).....380

Прадмова

Навуковы поспех мінулагодняй канферэнцыі “Гарадзенскі палімпсест. XII – XX стст.” і цікаvasць грамадскасці і даследчыкаў да зборніка яе матэрыялаў прымусілі арганізатараў задумацца над мэтазгоднасцю ператварэння аднаразовай акцыі ў доўгатэрміновы праект. Відавочная неабходнасць сістэмнага вывучэння гораду і рэгіёну. Галоўнаю мэтаю задуманага праекту стала выяўленне і вывучэнне крыніцаў па гісторыі Горадні ў архівах і бібліятэках Беларусі ды іншых краінаў. Дзякуючы падтрымцы Грамадскага руху “За свабоду!” гэтая ідэя пачала ажыццяўляцца з вясны 2009 г.

На першым этапе рэалізацыі праекта галоўным аб’ектам навуковай зацікаўленасці сталі фонды дзяржаўных і саслоўных органаў кіравання, sudoў са збораў Нацыянальнага гістарычнага архіва (НГАБ) у Менску, Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Горадні (НГАБ у Горадні), Дзяржаўнага архіва Гарадзенскай вобл (ДАГВ). Былі створаныя дзве даследчыя групы, у якія ўвайшлі вядомыя і маладыя даследчыкі. Група ў складзе Аляксея Шаланды, Віталія Галубовіча, Зміцера Яцкевіча, Вадзіма Урублеўскага (каардынатар Наталля Сліж) даследавала крыніцы па эпохі Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай. Іншая група ў складзе (Іны Соркінай, Сяргея Токця, Святланы Грамыка і Таццяны Казак (каардынатар Алесь Смалянчук) сканцэнтравала сваю дзейнасць на крыніцах XIX – XX ст.

Вынікі даследаванняў было вырашана прадставіць на чарговай канферэнцыі “Гарадзенскі палімпсест”, склад удзельнікаў якой пашырыўся іншымі даследчыкамі з Менску, Горадні і Аполе (Польшча).

Канцэнтрацыя ўвагі на дзейнасці дзяржаўных устаноў Горадні цалкам зразумелая. У перыяд Вялікага княства Літоўскага тут дзейнічалі замкавы, гродскі, земскі, падкаморскі і копны суды, знаходзіўся Галоўны Трыбунал ВКЛ, адбываліся соймы і соймакі. У XIX – пачатку XX ст. у горадзе месціліся губернскае ўстановы, а ў міжваенным часе – павятовыя. 20-30-я гг. XX ст. таксама характарызуюцца “вяртаннем” у Горадню магістрата.

Многія матэрыялы зборніка можна характарызаваць словам “упершыню”. Іншай яго асаблівасцю з’яўляецца вялікая колькасць апублікаваных крыніцаў з архіваў Менску, Горадні, Санкт-Пецярбургу, Вроцлава. Яны падаюцца або як дадаткі да аналітычных тэкстаў, або асобна.

Па-ранейшаму мы імкнемся “прачытаць” знішчаныя часам і людзьмі старонкі “гарадзенскага палімпсесту”. Але гэты зборнік, як і ўвесь праект, не толькі пра Горадню. Фактычна, праз рэканструкцыю мінулага аднаго горада мы спрабуем зразумець гісторыю гарадской цывілізацыі ўсёй Беларусі.

Рэдактары зборніка вырашылі захаваць аўтарскія варыянты назвы горада.

У заключэнні хочацца выказаць удзячнасць усім навукоўцам, якія прынялі ўдзел у навуковым праекце і ў канферэнцыі.

Рэалізацыя першага этапу навуковага праекту, правядзенне канферэнцыі і выданне зборніка яе матэрыялаў было б немагчымым без падтрымкі Грамадскага руху “За свабоду!”, шведскіх партнёраў з NGO Center for Development Cooperation “Forum Syd”, а таксама арганізацыйных намаганняў сяброў Таварыства беларускай школы ў Горадні.

Алесь Смалянчук

**Горад у эпоху Вялікага княства
Літоўскага і Рэчы Паспалітай**

**Дзяржаўныя ўстановы ў Гародні ў
XVI–XVIII ст.**

Замкавы суд у Гарадзенскім павеце (другая палова XV–1566 г.)

Замкавыя суды функцыянавалі ў Вялікім Княстве Літоўскім (ВКЛ) да Судовай рэформы 1564–1566 гг., калі на іх базе былі створаны гродскія судовыя ўстановы¹. Пачатак іх вывучэння прыпаў на мяжу XIX і XX ст., і першапраходцамі тут былі расійскія даследчыкі. Адною з першых прац, якія маюць дачыненне да нашай тэмы, была даволі нелагічная прадмова **Канстанціна Сніткі** да актаў Гарадзенскага земскага суда, выдадзеных Віленскай Археаграфічнай камісіяй (ВАК) яшчэ ў 1890 г. у томе XVII². Аўтар, зблытаўшы Гарадзенскі замаквы суд 1539–1542 г. з Гарадзенскім земскім судом 1555–1565 гг., паспрабаваў на падставе падрыхтаваных да друку актавых кніг і асобных дакументаў вызначыць асабовы склад судовых ураднікаў, апісаць тэхніку судовага разбору, разглядзець парадак судовага працэсу, вылучыць асноўныя віды судовых спраў, прадставіць некаторыя рысы сямейнага і грамадскага жыцця, а таксама эканамічнага стану, як ён пісаў, “літоўска-рускага” народу. Але на справе ўсё звялося да каментавання дакументаў у зборніку. Павярхоўны падыход да апошніх не дазволіў К.Снітку разабрацца ў праблеме: ён не ўбачыў розніцы паміж замаквым і земскім судом Гарадзенскага павета ў дарэформенны перыяд.

Яго памылку паўтарыў **Іван Лапа** ў сваім артыкуле, прысвечаным земскім судам ВКЛ³. На падставе тых жа крыніц, у прыватнасці, актавых кніг 1539–1542 гг., аўтар са здзіўленнем адзначыў, што Гарадзенскі “земскі” суд гэтага перыяду быў усё тым жа судом старосты. На пытанне, чым жа гэты суд адрозніваецца ад суду замаквага, ён напісаў: “Крыніца не толькі не дае магчымасці адрозніваць іх, але наадварот **прымушае** (вылучана – А.Ш.) зусім іх атаясамляць”⁴! Аднак, як раз гэтага ім не было зроблена, што прывяло ў сваю чаргу да памылковага ўяўлення пра генезіс земскага суду ў Гарадзенскім павеце. Акрамя гэтага, замаквы суд, як прадмет даследавання, зусім выпаў з поля зроку даследчыка.

Дзейнасці судоў ваяводаў, старостаў і дзяржаўцаў у ВКЛ была прысвечана праца **Фёдара Леантовіча**⁵. На падставе вядомых яму актавых дакументаў ён разглядзеў арганізацыю і кампетэнцыю “агульназемскіх абласных судоў” намеснікаў, ваяводаў, старостаў, дзяржаўцаў, а таксама вечавых і копных судоў ВКЛ. Асаблівае значэнне для нас мае раздзел, прысвечаны старасцінскаму суду (практычна, замаксаму)⁶, бо Горадня была цэнтрам аднаіменнага староства. Кратка спыніўшыся на генезісе старасцінскага

ўраду ў ВКЛ, які ён звязваў з польскім уплывам, Ф.Леантовіч адзначыў, што адной з галоўных функцый староства была судовая функцыя. Пасля разгляду структуры старасцінскага ўраду ён апісаў склад суда і тэхніку судовага разбору. Адначым, што Ф.Леантовіч не займаўся спецыяльна Гарадзенскім замкавым судом, але звярнуў увагу на тое, што ў часы кіравання Гарадзенскім староствам польскай каралевай і вялікай княгіняй літоўскай Бонай Сфорцай, апошняя па судовых справах асаблівай важнасці прызначала спецыяльных камісараў⁷.

Практычна згаданымі вышэй артыкуламі і абмяжоўваецца спіс прац, дзе непасрэдна ці ўскосна закраналіся праблемы гісторыі Гарадзенскага замкавага суда. Разам з тым, для разумення асаблівасцяў фарміравання судовай сістэмы ВКЛ па ваяводствах і паветах пэўнае значэнне мае артыкул літоўскай даследчыцы **Юраты Кяўпені**⁸. На падставе кніг Віленскага замкавага суда XVI ст., якія захаваліся ў складзе Метрыкі ВКЛ, яна прыйшла да высновы, што ў “*сістэме Віленскага замкавага суда*” напярэдадні судовай рэформы 1564–1566 гг. дзейнічала “*тры фактычна самастойных суда*”: суд ваяводы, шляхецкі суд (“*суддзяў высажоных*” у 1551 г.) і мяшчанскі немагдэбургскі суд віленскага намесніка (суд замкавай юрыдыкі)⁹. На нашу думку, як можна зразумець з прыведзеных Ю.Кяўпеняй матэрыялаў, на самой справе гаворка можа весціся толькі пра тое, што ў Віленскім ваяводстве і павеце існавалі замкавы суд ці суды ваяводы і намесніка, а таксама шляхецкі земскі суд (у 1551–1564 гг.).

Іншы падобны прыклад з ВКЛ – Луцкі замкавы ўрад на Валыні да судовай рэформы 1564–1566 гг. – даследаваў украінскі гісторык **Уладзімір Палішчук**¹⁰. Ён жа абараніў у 2003 г. кандыдацкую дысертацыю па тэме: “*Афіцыйныя сведкі ў структуры Луцкага замкавага ўраду да рэформаў 1564–1566 гадоў*”¹¹. Аўтар канстатаваў, што гродскія суды ў ВКЛ былі створаны ў 1566 г. “*на базе замкавых урадаў*”¹².

Праблемы функцыянавання замкавых судаў у ВКЛ закраналі ў сваіх працах польскія даследчыкі. Віжоўскі ўрад у судовай сістэме і праве ВКЛ XVI ст., у тым ліку на матэрыялах гарадзенскіх замкавых кніг, даследаваў **Анджэй Закшэўскі**¹³. Важнае значэнне для вывучэння нашай тэмы маюць спісы павятовых ураднікаў Троцкага ваяводства ВКЛ, выдадзеныя пад рэдакцыяй **Анджэя Рахубы**¹⁴. Яны змяшчаюць спісы ўраднікаў Гарадзенскага павета ў XV–XVIII стст.: старостваў, падстаростваў, суддзяў, дзякаў ці пісараў. Праўда, у адносінах да гарадзенскіх ураднікаў першай паловы XVI ст. існуе пэўная невызначанасць: адны і тыя ж асобы згадваюцца ў розных намінацыях у адны і тыя ж тэрміны. У першую чаргу гэта датычыць так званых “*спраўцаў*” Гарадзенскага староства¹⁵.

У беларускай гістарыяграфіі па праблеме замкавых судовых устаноў у ВКЛ першым выказаўся **Вацлаў Ластоўскі**. У сваіх нарысах па гісторыі Беларусі ён апісаў такія паняцці, як “*ваявода*” (ваяводскі суд), “*староста*” (старасцінскі суд), “*грод*”, “*віж*”, “*возны*”, “*суддзя*” і “*архівы судовыя*”¹⁶. Кароткія

артыкулы В.Ластоўскага па свайму характару былі папулярна-навуковымі, але трапнымі. Згадваюцца замкавыя суды ВКЛ у працах **Язэпа Юхо** і **Аляксея Вішнеўскага**, прысвечаных гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Для іх яны тоесныя гродскім судам¹⁷, што не зусім адпавядае рэчаіснасці. Працы згаданых аўтараў з’яўляліся вучэбнымі дапаможнікамі і не прэтэндавалі на глыбіню вывучэння праблем, звязаных з функцыянаваннем замкавых судовых устаноў у ВКЛ.

Такім чынам, як у айчыннай, так і замежнай гістарыяграфіі пакуль не з’явілася грунтоўнай працы, прысвечанай спецыяльна гісторыі замкавых судов у ВКЛ у цэлым і гісторыі Гарадзенскага замкавага суда ў прыватнасці.

Асноўнымі крыніцамі па даследаванню замкавага суда Гарадзенскага павета ВКЛ у XV–XVI стст. з’яўляецца яго дакументацыя, якая вялася ў выглядзе кніг запісаў. Запіс – гэта засведчаная ўрадам копія ці заява пэўнага боку, якая запісвалася ва ўрадавую кнігу¹⁸. Згодна з саманазваю кнігі запісаў замкавага суда пераважна называліся замкавымі. Да Першай Сусветнай вайны ў Віленскім Цэнтральным Архіве (далей – ВЦА) пад памылковай назвай “земскія” захоўваліся тры гарадзенскія замкавыя актавыя кнігі за 1539–1540, 1540–1541 і 1541–1542 гг.¹⁹ Арыгіналы іх да нашых дзён не захаваліся, але яны былі апублікаваныя ВАК у 1890 г. як “*Акты Гродненскага земскага суда*”²⁰. Важныя звесткі пра функцыянаванне гарадзенскага замкавага суда ёсць у актавых кнігах Гарадзенскага земскага суда за 1555–1565 гг. Выбарачна дакументы за 1555–1561 гг. і 1563–1565 гг. былі надрукаваныя у XVII т.²¹ Цалкам актавыя кнігі гарадзенскага земскага суда за 1555, 1556–1557 і 1558 гг. надрукаваныя ў XXI т.²² З васьмі земскіх судовых актавых кніг, якія захоўваліся ў ВЦА да Першай Сусветнай вайны²³, да нашых дзён захаваліся дзве – за 1556 і 1559 гг.²⁴ Частка дакументаў, дзе адбілася судовая дзейнасць гарадзенскіх старостваў і іх замкавых урадаў, захавалася ў складзе Метрыкі ВКЛ²⁵. Згаданыя крыніцы дазваляюць вырашыць галоўную задачу нашага артыкула – разгледзець гісторыю станаўлення і функцыянавання замкавага суда ў Гарадзенскім павеце, а таксама аднавіць яго склад у дарэфарменны перыяд.

Замкавы суд фарміраваўся ў Гарадзенскім павеце ВКЛ як інстытуцыя ўраду староствы, які з’яўляўся прадстаўніком вялікага князя літоўскага на месцы. Юрысдыкцыі старасцінскага ці замкавага ўраду падлягала пэўная вайскова-тэрытарыяльная адзінка – павет. Гарадзенскі павет ВКЛ быў створаны на базе Гарадзенскага княства Вітаўта Кейстутавіча (1382–1394 гг.). Менавіта гэта прадвызначыла той факт, што тутэйшая сістэма ўрадаў у XV–XVI стст. захавалася з колішніх удзельных княжацкіх часоў і першапачаткова мела “*рускі*” радавод, да якіх пазней дадаліся іншыя ўрады, утвораныя на ўзор польскіх²⁶. У сваю чаргу, Гарадзенскі павет уваходзіў у Троцкае ваяводства ВКЛ, якое было створана ў 1413 г.²⁷

Урад намесніка ці старосты меў даўнія традыцыі ў Гарадзенскім павеце. На думку некаторых даследчыкаў, адным з першых гарадзенскіх намеснікаў-старостаў яшчэ ў 1323–1326 г. быў зяць вялікага князя літоўскага Гедыміна – Давыд²⁸. У XV ст. у Горадні фіксуецца 9 старостаў, першым з якіх быў Міхайла-Манівід гербу “Палукоз” у 1422–1433 гг.²⁹ Пра высокі статус у дзяржаве гарадзенскіх старостаў сведчыць іх частае знаходжанне ў Радзе вялікага князя літоўскага³⁰. Па меншай меры 5 з вядомых 9-ці ўваходзілі у яе склад. Гэта – Алехна Судзімонтавіч, Станька Судзівоевіч, Пётр Лялюш, Ян Кучук і Ян Юр’евіч Забярэзінскі³¹. Паводле М.Любаўскага, тытул *старосты* за гарадзенскімі намеснікамі замацаваўся пасля 1502 г. – у часы старасцінства князя Аляксандра Юр’евіча Гальшанскага (1485–1505 гг.) і яго наступнікаў³².

Генезіс, дзейнасць і склад замаккавага суду гарадзенскага старосты ў XV ст. з-за стану крыніц аднаўляюцца фрагментарна. Магчыма, яго пачаткі сягаюць ужо часоў намесніка вялікага князя літоўскага Вітаўта Міхайла-Манівіда. Згадкі пра гарадзенскіх намеснікаў-старостаў вялікага князя літоўскага і караля польскага Казімера Ягайлавіча (Алехну Судзімонтавіча, Станьку Судзівоевіча, Яна Кучука, Яна Насуты), а таксама вялікага князя і караля Аляксандра Казімеравіча (князя Аляксандра Юр’евіча Гальшанскага і Яна Юр’евіча Забярэзінскага) датычаць у асноўным фактаў ажыццяўлення імі размежавання зямель, зацвярджэння купляў, увядзення (увязання) у валоданне пушчамі і іншай маёмасцю, надзялення землямі і г.д.³³ Падобныя дзеянні завяраліся старостамі пісьмова – адмысловымі лістамі. Захаваліся звесткі пра лісты наданняў гарадзенскіх намеснікаў Яна Насуты (1479/80–1484 гг.): “*лист данину пана Яна Насутича*”³⁴ і князя Аляксандра Юр’евіча Гальшанскага (1485–1505 г.): “*лист князя Олександра Юрьевича ... на землю*”³⁵. Вядома, што старосты павінны былі, паводле тагачаснай тэрміналогіі, выконваць дзве галоўныя функцыі: “*радити и судити*”³⁶. Такім чынам, вышэй згаданыя іх дзеянні адносіліся да першай катэгорыі. Са словам “*радзіць*” цесна звязаны тэрмін “*урад*” і вытворнае з яго паняцце “*ураднікі*” – г.зн. тыя, хто дапамагаў старосце ажыццяўляць на тэрыторыі павета адміністрацыйную ўладу³⁷.

Сістэма лакальных павятовых урадаў ці адміністрацыя павеатаў у ВКЛ мела даволі складаную структуру, паходжанне і функцыі. Паводле крыніц на “*гаспадарскія*” ўрады прызначаліся асобы непасрэдна самым вялікім князем літоўскім і польскім каралём. Да такіх старажытных урадаў, акрамя самога старасцінскага, у Гарадзенскім павеце адносіліся: харужоўства (пачатак XVI ст.), гарадніцтва (1486 г.), ключніцтва (пасля 1440 г.), канюшоўства (1482 г.) і лясніцтва (каля 1476 г.)³⁸. У 1529 г., як польскае запазычанне, з’явіўся ў Гарадзенскім павеце ўрад войскага³⁹. У 1486 г. Казімер Ягайлавіч аддаў на два гады гарадзенскаму жыду Еньку Яцковічу мастовае мыта ў Горадні⁴⁰. З існаваннем мосту праз Нёман трэба звязваць генезіс ураду гарадзенскага мастаўнічага⁴¹. З пачатку XVI ст. у Гарадзенскім павеце фіксуецца ўрады

невадніцца і васкаўніцтва. У 1502 г. гарадзенскім неваднічым быў Санец, а ў 1505 г. васкаўнічым – пан Сцяцко⁴². Да першай паловы XVI ст. адносіцца функцыянаванне ўраду гарадзенскага бабраўнічага⁴³. Як будзе відаць ніжэй, на некаторыя згаданыя ўрады гарадзенскі староста ці спраўца мог прызначыць людзей са свайго атачэння, але пэўна на гэта патрабавалася ласка гаспадара. Усе ўраднікі складалі адміністрацыю павета, на чале якой стаяў староста.

Другой галоўнай функцыяй старостаў было “судзіць”. Суд адбываўся звычайна ў замку, таму адсюль паходзіць яго назва “замкавы”⁴⁴. Замкаваму суду старосты падлягала ўсё насельніцтва павета: гаспадарскія (вялікакняжацкія) сяляне, мяшчане гарадоў, якія не знаходзіліся пад Магдэбургскім правам (“замкавага прысуду”), баяры і шляхта, што трымалі маёнткі ў землях вялікага князя. Ад гэтага суда вызваліліся толькі тыя асобы, якія мелі асабістыя прывілеі. Непадсуднымі гэтым судам былі таксама мяшчане гарадоў з самакіраваннем, прыватнаўласніцкія і царкоўныя сяляне⁴⁵. Суд вяршыў або сам староста, або яго ўрад, які ён прызначаў. Судовы апарат павятовага старосты складаў яго замкавы ўрад. Ураднікамі старосты, паводле Ф. Леантовіча, былі: іх намеснікі (падстаросты), маршалкі і служэбнікі, якія засядалі ў судзе (суддзі)⁴⁶.

Маюцца звесткі, што замкавы суд у Гарадзенскім павеце функцыянаваў у часы вялікага князя літоўскага і караля польскага Казімера Ягайлавіча. Напрыклад, пры гарадзенскім намесніку Станіцы Судзівоевічу (1463–1476 гг.) існаваў наступны парадак разгляду спраў сялянаў-асочнікаў: спрэчкі аб зямлі, бой, хатнія рэчы і т.п. “судзіліся на замку”, справы аб шкодах у гаспадарскіх пушчах павінен быў судзіць сам староста, а справы, якія датычылі злачынстваў, здзейшаных у лесе, судзілі староста з ляснічым⁴⁷. Першая вядомая нам згадка пра дакументы, якія зафіксавалі функцыянаванне суду старосты ў Гарадзенскім павеце, адносіцца да перыяду кіравання князя Аляксандра Юр’евіча Гальшанскага (1485–1505 гг.). Гэта былі яго *судовыя лісты* з выракамі, напрыклад, па справе гарадзенскага баярына Жадзена Аляшковіча і яго братаў з адзверным Чыжом⁴⁸, або па справе Санка Сабановіча з некаторымі цяглымі людзьмі Гарадзенскага павета⁴⁹.

Вядомы і *пісар* князя А.Ю.Гальшанскага. Ім у 1501–1505 гг. быў Лявон Грыгоровіч Кумпель⁵⁰, які памёр у 1523 г.⁵¹ Пэўна былі ў гарадзенскага старосты і іншыя яго ўраднікі, але адшукаць іх нам не ўдалося з-за недахопу крыніц. Магчыма, скарга гарадзенскіх татар на князя А.Ю.Гальшанскага ў 1503 г. на тое, што ён браў з іх мыта “на Немне на мосту”⁵², ускосна сведчыць пра існаванне ўраду *мастаўнічага*, на якім сядзеў невядомы нам з імя служэбнік гарадзенскага старосты. Цяжка таксама вызначыць ці згаданы ў 1502 г. *гарадзенскі дзяк* Сцяцко⁵³ меў дачыненне да замкавага ўраду старосты. Калі ён быў ідэнтычны са згаданым пад 1505 г. *васкаўнічым* Сцяцком, то такое цалкам верагодна. Па меншай меры, акрэсленне “*гарадзенскі*” не зна-

чыла тое, што згаданы Сцяцко быў дзякам гарадскога ўраду, бо сам ён быў баярынам. Больш падстаў лічыць, што гэта было прыкметай фарміравання пісарскага ўраду пры гарадзенскім замку.

Ёсць пэўныя падставы аднесці да кола служэбнікаў князя А.Ю.Гальшанскага згаданага вышэй *неваднічага* Санца, бо ў прадажным лісце яго сына Багдана Санцовіча ад 8 студзеня індыкта 8 (1504 г.) сярод сведак быў старасцінскі пісар Л.Г.Кумпель. Акрамя яго дакумент засведчылі гарадзенскі гараднічы Федка Гаўрылавіч Меляшковіч, Грынашка Ходкавіч (Валовіч) і мяшчанін Афанас Дудка⁵⁴. Першы быў гараднічым у 1496–1522 гг., другі – быў гараднічым да яго ў 1486–1495 гг., а з 1499 г. з’яўляўся намеснікам перавальскім, а трэці быў 27 студзеня 1505 г. намінаваны на ключніка гарадзенскага⁵⁵! Такая рэпрэзентацыя былых, дзейных і будучых павятовых ураднікаў у адным лісце сведчыць, што ўсе гэтыя людзі належалі да аднаго кола. Як убачым ніжэй на урад гарадзенскага неваднічага звычайна прызначаліся старостам⁵⁶ ці спраўцам, а таму Санец, як служэбнік князя А.Ю.Гальшанскага, мог удзельнічаць у працы замкавага суда.

Так ці інакш, але судовы замкавы ўрад ў Гарадзенскім павеце функцыянаваў ужо ў другой палове XV ст. Аднак, працэс яго фарміравання яго быў доўгім. Яшчэ ў пачатку XVI ст. ён быў далёкі да завяршэння, пра што сведчаць канфлікты, у якія даволі часта былі ўцягнуты гарадзенскія старосты. Звязана гэта было таксама з далей ідучым працэсам па размежаванню юрысдыкцыі гарадзенскіх як павятовых, так і мескага ўрадаў (Горадня атрымала Магдэбургскае права ў 1496 г.), а таксама з імкненнем старостваў да поўнага кантролю над паветам. Асабліва ў гэтым вызначыліся князь А.Ю.Гальшанскі і яго наступнік – Станіслаў Пятровіч Кішка (1508–1514 гг.)⁵⁷.

У 1503 г. вялікаму князю літоўскаму Аляксандру паскардзіліся гарадзенскія татары з-за таго, што гарадзенскі староста сярод іншых крыўдаў увёў ім “*навіну*” – загадаў сцерагчы ў горадзе вязняў і дапамагаць сваім слугам-*дзецікім*⁵⁸. У 1512 г. ужо Жыгімонту Старому прыйшлося ўлагоджваць канфлікт паміж С.П.Кішкай і гарадзенскімі войтам, бурмістрамі і мяшчанамі, якіх той “*прывярнуў да замку*” – г.зн. насуперак праву на самакіраванне “*казаў іх перад сабой ставіць, судзіць і радзіць, перасуды на іх браць, сарамоціць, у казнь пад мостам*”⁵⁹ *сadzіць і суды іх перасуджаць*⁶⁰. Акрамя гэтага неназваны з імя намеснік С.П.Кішкі па яго загаду пачаў браць з мяшчан мыта на рацэ Нэце на мяжы з Прусіяй, а яшчэ адзін яго служэбнік памераў усе мядовыя і піўныя корчмы ў горадзе і абклаў іх падаткам⁶¹. У тым жа 1512 г. узнік канфлікт паміж гарадзенскімі старостам і ляснічым Якубам Кунцэвічам. Апошні паскардзіўся вялікаму князю і каралю Жыгімонту Старому на тое, што гарадзенскі староста ўмешваўся ў паўнамоцтвы яго ўраду⁶².

Вышэй пададзеныя звесткі ўпершыню згадваюць *намесніка* гарадзенскага старосты. Намеснікамі гарадзенскімі С.П.Кішкі ў 1511 г. быў Ур-

бан, а ў 1513 г. – Кандрат Івашкавіч⁶³. Першы ідэнтыфікуецца служэбнікам гарадзенскага старосты Урбанам Барташэвічам, які ў 1512 г. атрымаў ад Жыгімонта Старога пацвярджальны прывілей на маёнтак Свяцк, розныя куплі ў Гарадзенскім павеце і дом з агародам у Горадні на Каложы⁶⁴. Намеснікі замяшчалі старосту ў судзе ў яго адсутнасць па менш важных справах, або па тых, па якім ім давалася даручэнне ад апошняга⁶⁵. Іншымі словамі яны, калі на месцы не было старосты, па яго загаду ўзначальвалі судовы замкавы ўрад, адсюль іх другая назва “*ўраднікі*”⁶⁶. Звяртае на сябе ўвагу і тое, што іх магло быць некалькі за час кіравання таго ці іншага старосты.

Такім чынам, у другой палове XV–пачатку XVI стст. ішоў працэс фарміравання замкавага суду: вызначалася межы замкавай юрысдыкцыі, размяжоўваліся яго паўнамоцтвы з іншымі павятовымі ўрадамі, крышталізавалася яго структура, у якой вылучыліся два склады – суд старосты і суд яго ўраднікаў (намесніка і іншых служэбнікаў). Пры гэтым першы быў вышэйшай інстанцыяй ў дачыненні да другога. У сваю чаргу, на суд старосты апеляцыя падавалася на імя гаспадара або Паноў-Рады.

З 1514 г. гарадзенскім старостам з’яўляўся падчасы ВКЛЮры Мікалаевіч Радзівіл. У 1520 г. кароль і вялікі князь Жыгімонт Стары заставіў яму замак і места Гарадзенскае не толькі з ўсім паветам, але і з “*уряды Городенскими*”: гарадніцтвам, канюшоўствам, ключніцтвам, лясніцтвам і мастовым мытам за 3000 коп грошаў⁶⁷. У 1522 г. застава была пацверджана манархам, а ў 1523 г. яна была падоўжана “*да жывата*”⁶⁸. У 1533 г. каралева і вялікая княгіня Бона Сфорца атрымала права выкупіць у Ю.М.Радзівіла Гарадзенскае староства, але апошні захаваў старасцінскі ўрад да сваёй смерці ў 1541 г., як і абцягаў яму Жыгімонт Стары ў сваім прывілеі⁶⁹.

На часы кіравання Ю.М.Радзівіла (1514–1541 гг.) трэба аднесці стадыю завяршэння фарміравання гарадзенскага судовага замкавага ўраду і першую яго рэформу. У крыніцах фіксуецца даволі шматлікі судовы апарат гарадзенскага старосты: намеснікі, маршалкі, служэбнікі на судовым ўрадзе (суддзі), дзякі (пісары), віжы. Першым вядомым нам гарадзенскім **намеснікам** Ю.М.Радзівіла ў 1516 г. быў Шорц⁷⁰, ідэнтычны з Якубам Шорцам⁷¹, зямянінам гарадзенскім, уладальнікам маёнтка Котра⁷². Акрамя яго на гэтай пасадзе згадваюцца: Касцюшка (1526–1528 гг.), Міхайла Філіпавіч Кастамалоцкі (1527 г.), Леў Чыж, Ян Міцкевіч, Далмат Оўруцкі, Богуш Барысавіч⁷³. Значнай праблемай з’яўляецца вызначэнне чарговасці і тэрмінаў іх намесніцтва. Вырашыць яе магчыма толькі праз вывучэнне радаводаў гарадзенскіх намеснікаў.

Маршалкі, паводле Ф.Леантовіча, выступалі ў ролі дарадцаў старосты па найбольш важных судовых ці адміністрацыйных справах⁷⁴. Разам з тым, часта па загаду старосты яны былі суддзямі па тых ці іншых судовых спрэчках. **Маршалкамі** гарадзенскага старосты Ю.М.Радзівіла згадваюцца Леў

Сямёнавіч Чыж (ідэнтычны з Львом Чыжом) і Марка Лубніскі. Першага ён неяк *“высылал судзьёю”* на сялянскую капу⁷⁵, другому – *“росказал досмотрети”* справу адзвернага Івана Міленькага⁷⁶.

Служэбнікі Ю.М.Радзівіла на судовым ўрадзе ў крыніцах называюцца звычайна або суддзямі, або ўраднікамі. У розныя часы імі былі: Ілля *“ўраднік”*, Млекус *“ураднік”*, Леў Сямёнавіч Чыж *“высажоны суддзя”* і *“ўраднік”*, Касцюшка Кастамалоцкі *“суддзя”* і *“ўраднік”* (ідэнтычны з Касцюшкай), Ян Мікалаевіч Талачковіч ці Талочка *“суддзя”*, Міхайла Якавіцкі *“высажоны суддзя”*, Далмат Ерамеевіч, оўруцкі баярын, *“служэбнік”* і *“суддзя”* (ідэнтычны з Далматам Оўруцкім), Багдан Грынкевіч Валовіч, гарадзенскі канюшы і войскі, *“суддзя”*⁷⁷. У 1520 г. **дзякам** гарадзенскага старосты быў нейкі Мікалайка⁷⁸. Нарэшце, крыніцы падаюць і імя радзівілаўскага гарадзенскага **замкавага віжа**. Ім быў Стась Эйсімонтавіч, які яшчэ 2 лютага 1541 г. спраўляў свае абавязкі⁷⁹. Замкавым віжом называлі ўрадніка, якога прызначаў старасцінскі судовы замаквы ўрад⁸⁰.

Вызначэнне *“ўраднікі”* ў адносінах да згаданых вышэй старасцінскіх намеснікаў, маршалкаў і служэбнікаў, іх склад і колькасць, сведчыць аб тым, што замаквы суд у Гарадзенскім павеце канчаткова сфарміраваўся. Яшчэ адной важнай прыкметай гэтага быў пачатак вядзення гарадзенскіх судовых урадавых кніг у выніку пашырэння ў ВКЛ *“пісанага права”*. Як адзначыў У.Палішчук, час масавага пашырэння ў ВКЛ пісанага дакумента і распаўсюджання ўрадавых кніг для юрыдычнага засведчання і публічнага доступу да судова-прававых актаў прыпаў на 1520–1530 гг. ці на перыяд кадыфікацыі і ўвядзення Статуту ВКЛ 1529 г.⁸¹ Сапраўды, разам з *судовымі лістамі* гарадзенскага старосты ўсё часцей у крыніцах згадваюцца *судовыя лісты* яго намеснікаў: Льва Сямёнавіча Чыжа, Касцюшкі Кастамалоцкага, Далмата Ерамеевіча Оўруцкага⁸². Але найбольш важнымі з’яўляюцца згадкі *судовых кніг*. Такія кнігі вялі і захоўвалі Міхайла Якавіцкі: *“до книг до пана Яковицкого”*, *“принесли выпис с книг от пана Яковицкого”*⁸³ і Млекус: *“до книг Млекусовых”*, *“выпис с книг от Млекуса”*⁸⁴. Першыя можна датаваць 1528–1529 гг., другія – 30-мі г. XVI ст. Да нашых дзён яны не захаваліся.

Дзейнасць ўраднікаў гарадзенскага старосты не заўсёды была бездакорная, у тым ліку і судовая. Цікавую характарыстыку іх дзеянняў даў руднік Іванец Хаміч Ботвіч: *“пана Виленского⁸⁵ врадники были грозны, а не розсудны”*⁸⁶. У 1526 г. узнік канфлікт паміж войтам, бурмістрамі, радцамі, мяшчанама і жыдама Горадні і намеснікам Ю.М.Радзівіла Касцюшкай Кастамалоцкім. Сярод іншага была скарга на тое, што ён браў перасуды па *“патварным”* (паклёпным) справам, ў той час, як пісаў да Ю.М.Радзівіла Жыгімонт Стары: *“сам ведаеш, што ў дзяржаве нашай ВКЛ разам з вашай міласцю і з панамі радай дазволілі, каб ад ніякіх патварных рэчаў перасудаў ураднікам на іх браць не казалі”*⁸⁷. Несумненна, што Ю.М.Радзівіл прымаў

самы актыўны ўдзел у распрацоўцы прававых норм напярэдадні прыняцця Статуту ВКЛ 1529 г. і з'яўляўся прыхільнікам рэформ (гл. раздзел VI, арт.7 “*Обрание пересудов*”)⁸⁸.

Рост колькасці судовых спраў, замаруджанне іх разгляду старостам, які быў заняты іншымі абавязкамі, а таксама неабходнасць кантролю за судом ураднікаў з боку шляхты прадвызначыла з'яўленне пэўных норм у Статуце ВКЛ 1529 г. Паводле яго раздзелу VI, артыкулаў 2 і 3, старосты павінны былі выбраць, кожны ў сваім павеце, два земляніны “*людей добрых а годных веры*” і прывясці іх да прысягі, калі сам староста за некаторымі справамі гаспадарскімі або земскімі “*не поспешии будутъ которыхъ справъ судити*”. Тады гэтыя два шляхцічы павінны былі разам з намеснікамі і маршалкамі старосты адпраўляць суд паводле пісанага права (Статута). Намеснікі і маршалкі старосты не мелі права судзіць, калі абодва прысяжныя земляне адсутнічалі⁸⁹.

Такім чынам, з 1529 г. быў прадугледжаны ўдзел прысяжных прадстаўнікоў шляхты ў складзе суду ўраднікаў старосты. Як можна меркаваць па судоваму лісту суддзяў Льва Сямёнавіча Чыжа, старасцінскага маршалка, Яна Міцкевіча, гарадзенскага намесніка і Багдана Грынкевіча Валовіча, гарадзенскага канюшага і войскага, а таксама па знаходжанні пры маршалку Марку Лубніскім суддзі Яна Мікалаевіча Талачковіча, з 1526 г. – гарадзенскага харужага⁹⁰, пастанова Статута 1529 г. была ўведзена старостам Ю.М.Радзівілам у Гарадзенскім павеце ў дзеянне. У дадзеных выпадках прысяжнымі землянамі з'яўляліся Б.Г.Валовіч і Я.М.Талачковіч. Калі ўлічыць, што ўрады канюшага і войскага першы спалучаў з 1529 па 1539 г.⁹¹, то менавіта ў гэтыя храналагічныя рамкі можна пакласці *першую рэформу* замкавага суду ў Гарадзенскім павеце. А калі быць яшчэ больш сціслым – у 1529–1533 гг., бо 22 студзеня 1533 г. сваім прывілеям Жыгімонт Стары перадаў Гарадзенскае староства на праве выкупу сваёй жонцы Боне Сфорца⁹².

Такім чынам, да ўраду замкавага суду быў далучаны як мінімум адзін суддзя ад шляхты Гарадзенскага павета. У выніку рэформа 1529 г. падзяліла яго структуру на тры склады: суд старосты, суд яго намеснікаў і маршалкаў разам з прысяжным шляхецкім суддзёй і суд старасцінскіх ураднікаў. Можна пагадзіцца з В.Ластоўскім, што “*на статуту 1529 году, судзьдзі (шляхецкія – А.Ш.) былі не болей як памочнікамі ... старастаў ...; свае абавязкі вытвараюць толькі тады, калі самому ... старасьце было некалі заняцця судом, і калі ён гэтую чыннасьць даручаў свайму намесніку: значэ, судзьдзя знаходзіўся ў поўнай залежнасьці ад ... старасты; ён у істоце быў яго ўрадоўцам, а не прэдстаўніком земшчыны (шляхты – А.Ш.)*”⁹³. Але з другога боку, гэта быў крок на шляху да стварэння шляхецкага земскага суда. У Гарадзенскім павеце ён выпяваў са структуры замкавага суда. Статут 1529 г. замацаваў і той інстанцыйны парадак, які склаўся ў папярэднія часы (раздзел VI, арт.1)⁹⁴.

Пасля 1533 г. Гарадзенскае староства перайшло ў рукі каралевы і вялікай княгіні Боны, у выніку чаго яна прызначыла кіраваць ім сваіх спраўцаў. Спраўцам называўся часовы адміністратар (кіраўнік) староства і галоўны суддзя замкавага ўраду, прызначаны манархамі. Першымі *спраўцамі* Гарадзенскага староства каралевы і вялікай княгіні Боны ў 1534–1536 гг. былі Багдан Грынкевіч Валовіч і Яраш, каморнік Яе Каралеўскай Міласці (ЯЕКМ)⁹⁵. Апошні ідэнтычны з Ярашам Карыцкім⁹⁶. Наяўнасць каморніка сведчыць аб нейкіх памерачных і рэвізійных заданнях спраўцаў. Аднак, яны выконвалі і судовую функцыю. Так, гарадзенскія баяры Пятрашка і Войцах Станкевічы Эйсінтавічы “позывалі ку праву перед их милость” жараслаўскага гаспадарскага чалавека Янку Марцішэвіча Ператовіча, але “он стати перед их милостью не хотел, выговляючися урадом Жорославским. А так пан Богдан с паном Ярошком рассказали нам ... ку праву его позвати перед пана Зеленугу державцу Жорославского...”⁹⁷. Відавочна, што Янка Ператовіч не хацеў станавіцца перад урадам спраўцаў Гарадзенскага староства, або замкавым урадам. Ёсць усе падставы лічыць, што ўжо ў 1534 г. адбыўся падзел судовых паўнамоцтваў паміж гарадзенскім старостам Ю.М.Радзівілам і Бонай. У выніку даволі вострага канфлікту⁹⁸ ў судовым замкавым ўрадзе замест старасцінскіх ураднікаў “заселі” спраўцы каралевы і вялікай княгіні.

Як можна меркаваць, з 1537 г. *спраўцам* староства ЯЕКМ Гарадзенскага быў прызначаны Войцах Трэбскі, бо ён у прадажным лісце гарадзенскага жыда Мархая Шлеміча ад 1 ліпеня таго ж году названы “старостам гарадзенскім”⁹⁹. Гэта – яўная памылка, бо сам сябе Войцах Трэбскі так не называў, а падпісваўся толькі “спраўцам каралевы Яе Міласці староства Гарадзенскага”¹⁰⁰. У паточнай мове актаў яго зрэдку называлі яшчэ “намеснікам” або “вradником городовым”¹⁰¹. Захавалася замкавая кніга за апошні год знаходжання Войцаха Трэбскага на гэтай пасадзе – за 1539–1540 гг.¹⁰² Нягледзячы на тое, што ў яе запісах Ю.М.Радзівіл некалькі разоў называецца як “былы” гарадзенскі староста¹⁰³, рэчаіснасць была іншай. Яна заключалася ў тым, што Ю.М.Радзівіл імкнуўся захаваць за сабой судовыя функцыі ў павеце. Пра існаванне яго старасцінскага суду ёсць згадкі яшчэ ў 1540–1541 гг.¹⁰⁴ У прыватнасці, у сакавіку 1541 г. ён судзіў справу паміж сваім служэбнікам Барталамеем і жонкай навадворскага мяшчаніна Яна Мішкоўскага¹⁰⁵. Пра захаванне суду старосты сведчыць таксама тое, што В.Трэбскі называў свой суд замкавым “ўрадам”: “перед урядом”, “передо мною, яко перед вradом”, “у мене, яко у вradу”, “вradу замковому а наместнику”¹⁰⁶.

Сам спраўца даволі рэдка судзіў аднаасобна¹⁰⁷. Часам можна бачыць свядомае адмаўленне В.Трэбскага ад самастойнага суду: “А так я нехотячи сам того судити отложил есми тое право на инший час”¹⁰⁸. Звычайна пры ім былі або “людзі добрыя”, або тыя, хто знаходзіўся з ім “на той час”. Сярод першых можна вылучыць розных па статусу ўраднікаў – цэнтральных (Ян Качорка,

лоўчы “*маладога караля*” – Жыгімонта Аўгуста), павятовых (Я.М.Талачковіч, гарадзенскі харужы, князь Сямён Адзінцэвіч, гарадзенскі гараднічы), судовых (навадворскі ўраднік ЯеКМ – Сымон Гец, індурскі ўраднік віленскага пана Ю.М.Радзівіла – Ян Гайко), мескіх (войт Пётр Чашэйка, бурмістры Матыс Пескі ці Раман Кудавіч), паноў (перстуньскі дзяржаўца Марка Грынкевіч Валовіч, ожскі і пераломскі дзяржаўца Мікалай Андрэававіч), гаспадарскіх дваранаў (Багухвал і Фалімір Дарашковічы, Андрэй Мікіфаравіч, Міхайла Грынковіч Валовіч), землянаў ці баяраў (Мікалай Вызга, Грыгоры Багданавіч Валовіч, Павел Завада, Мікалай Талачковіч), духоўных асобаў (Мікалай Матычка, ожскі плябан), панскіх служэбнікаў (Баргаламей, служэбнік пана Жыгімонта, двараніна ЯгоКМ), гарадзенскіх мяшчан (Пётр Халкевіч, Павел Залатар, Адам Міскевіч)¹⁰⁹. Найчасцей сярод прысутных у судах спраўцы згадваецца Я.М.Талачковіч, гарадзенскі харужы¹¹⁰. Як будзе бачна ніжэй, гэта не было выпадковасцю. Менавіта Я.М.Талачковіч выконваў функцыю шляхецкага прысяжнага судзі пры замкавым урадзе. Да гэтага абавязваў і яго ўрад харужага, бо менавіта яны з’яўляліся шляхецкімі судзіямі ў судах намеснікаў, дзе прадстаўлялі інтарэсы шараговага павятовага баярства¹¹¹.

Да другіх, часовых прысутных, адносіліся выпадковыя асобы, якія апынуліся па сваіх справах пры В.Трэбскім пад час яго судовых разбораў. Як, напрыклад, жараслаўскі ўраднік Шчасны 19–20 красавіка 1540 г.¹¹²

У сваю адсутнасць В.Трэбскі ў якасці ўраднікаў выкарыстоўваў даволі шматлікі штат сваіх служэбнікаў (звыш 20 чалавек). **Намеснікам** (панамеснікам) спраўцы быў яго служэбнік, гарадзенскі гаспадарскі баярын Ян Васькевіч Унучка¹¹³. Ён зрэдку судзіў самастойна¹¹⁴, часцей – у пары з Андрэем Свірскім, Беньшам (ідэнтычны з Беньшам Млынскім), Шчасным Панятоўскім¹¹⁵. У адсутнасць Я.В.Унучкі па загаду В.Трэбскага ў 1539–1540 гг. судовыя справы разглядалі яго **дзякі** ці **пісары**: Матыс Пяхтыцкі і Томас¹¹⁶. Яны таксама рэдка судзілі адны, часцей у пары з кім-небудзь ці ў прысутнасці “*людзей добрых*”¹¹⁷. Пісар Матыс Пяхтыцкі вёў і захоўваў судовыя кнігі, якія называліся “*замкавымі*”: “*ведлуг записанья верхнего в книгах замковых*”¹¹⁸. У 1538 г. згадваецца яшчэ адзін дзяк В.Трэбскага – Радзівон Ларывонавіч¹¹⁹. Разам з запісамі ў кнігі яны пісалі судовыя лісты і рабілі выпісы з кніг, якія замацоўваліся пячаткай спраўцы¹²⁰. Выпісам з’яўлялася засведчаная ўрадам копія дакумента, якая выдавалася на рукі просячаму боку і мела юрыдычную моц арыгіналу¹²¹.

Шматлікі штат віжоў фарміраваўся таксама са служэбнікаў гарадзенскага спраўцы. Як пісаў В.Ластоўскі, віж – гэта быў паліцэйскі ўрадовец пры судзе, які выконваў яго загады¹²². А.Закшэўскі ўдакладніў, што віжы былі афіцыйнымі сведкамі па судовым справам, галоўнай функцыяй якіх было прадстаўленне замкаваму суду верагодных фактаў¹²³. У 1539–1540 гг. **віжамі** былі: Себасцьян Жукоўскі¹²⁴, Юры Барановіч, Мацей Зубрыцкі,

Пётр Вознічка, Ян Хайноўскі, гуменны В.Трэбскага, Пётр Грэбскі, Павел Мяўчынскі, Ваўжынец Бялінскі, Сташко Кравец, Томас Пятровіч, Стась Вайтовіч, Ян Цялінскі, Матуш Свідліца, татарын Ахмат Тахтамышавіч, Пётр Стралец і іншыя¹²⁵. У якасці віжа маглі быць выкарыстаны і сам намеснік спраўцы Я.В.Унучка, і дзякі¹²⁶. Па асабліва важных справах на месца здарэння вызджаў сам спраўца¹²⁷. Абшар дзейнасці віжоў абмяжоўваўся Гарадзенскім паветам¹²⁸. Часам, у залежнасці ад выконваемых функцый, віжоў называлі **ездакамі**¹²⁹. У такой якасці згадваюцца служэбнікі В.Трэбскага Мацей, бабраўнічы і Томас Пятровіч (верагодна, ідэнтычны з дзякам Томасам)¹³⁰. Або, калі трэба было перадаць па выраку суда нейкую маёмасць новаму ўладальніку, з замкавага ўраду прыдаваўся **ўвязчы**. Такім увязчым, напрыклад, з'яўляўся служэбнік Стась Барталамеевіч¹³¹. Выканаўцамі судовых рашэнняў былі **дзецкія**¹³². Дзецкімі гарадзенскага спраўцы былі татарын Ахмат Тахтамышавіч і Мацей (магчыма, той жа бабраўнічы)¹³³. Трэба адзначыць дзве характэрныя з'явы: па-першае, віжоўства не было сталым абавязкам для задзейнічаных у ім служэбнікаў, па-другое, яны маглі быць як віжамі, так і ездакамі з дзецкімі ў залежнасці ад патрэбаў судовага працэсу. Часам яны былі яшчэ суддзямі на так званым *“праве обчим”* па нейкіх дробных маёмасных справах. Так, служэбнікі В.Трэбскага Ян Хайноўскі, гуменны і Павел Мяўчынскі, варотны судзілі справу нейкай Пацуцінай аб невяртанні грошай, а Мацей Зубрыцкі – справу індурскага падданага ЯеКМ Клімца Сянюціча аб забітай карове¹³⁴.

Згаданыя віжы, ездакі і дзецкія належалі да розных сацыяльных груп. Часам спецыяльна падкрэсліваецца іх прыналежнасць да шляхецкага стану: *“шляхетны”*, *“гаспадарскі баярын”*, *“пан”*. Служэбнікамі В.Трэбскага былі шляхцічы ці баяры Ваўрынец Бялінскі, Я.В.Унучка, мяшчане Павел Мяўчынскі, Стась Вайтовіч, Сташко Кравец, а Пётр Стралец хутчэй за ўсё належаў да гаспадарскіх сялянаў-слуг¹³⁵. Нізкі сацыяльны статус даволі вялікай часткі віжоў і іх нэрэгулярны характар абавязкаў выклікалі пазней пратэсты шляхты і іх звароты да манарха на соймах у Берасці 1544 г. і ў Вільні 1547 г. з просьбай устанаўлення сталых прысяжных віжоў *“веры годных”*¹³⁶.

Да судовай юрысдыкцыі спраўцы В.Трэбскага адносіліся ўсе мястэчкі і двары Гарадзенскага староства ЯеКМ, акрамя тых, дзе былі пасаджаны Бонай асобныя дзяржаўцы-ураднікі¹³⁷, якія чынілі свой ўласны суд над мясцовымі падданымі. Але, калі справы датычыліся падданых гарадзенскага спраўцы, яго суд у дачыненні да суда дзяржаўцаў выступаў вышэйшай інстанцыяй¹³⁸. У сваю чаргу, у Кузьніцы судовым **ураднікам** быў служэбнік і намеснік В.Трэбскага Я.В.Унучка, а ў Адэльску – Рымут Пятровіч, які называецца яго **падсудкам**¹³⁹. Выглядае на тое, што В.Трэбскі сам быў кузьніцкім і адэльскім дзяржаўцам. Асобна трэба адзначыць, што служэбнікі В.Трэбскага займалі пэўныя гарадзенскія павятовыя ўрады. Так, у 1539–1540 гг. Мацей (верагодна, ідэнтычны з Мацеям Зубрыцкім) быў **бабраўнічым**, Ваўжынец Бялінскі

– *мастаўнічым*, а Павел Мядўчынскі – *варотным*¹⁴⁰. Гэта падмацоўвае думку аб тым, што замкавы суд і павятовая адміністрацыя старосты ці спраўцы былі цесна звязаны, бо адны і тыя ж людзі ў адзін і той жа час выконвалі розныя функцыі. У далейшым каралевай і вялікай княгінняй Бонай будуць зроблены захады, каб развесці адміністрацыйныя і судовыя абавязкі сваіх і намесніцкіх ўраднікаў.

Такім чынам, замкавы судовы ўрад у 1534–1540 гг. захаваў свой папярэдні склад: суд спраўцы, суд спраўцы разам са шляхецкім суддзёй і суд ураднікаў спраўцы (намесніка і служэбнікаў-суддзяў). Вышэйшай інстанцыяй над судом спраўцы быў суд каралевы і вялікай княгіні Боны¹⁴¹, тады як ён сам быў такой жа інстанцыяй у дачыненні да суду сваіх ураднікаў. Асаблівасцю гэтага этапу з’яўлялася тое, што замест намеснікаў і маршалкаў гарадзенскага старосты з’явіліся спраўцы каралевы і вялікай княгіні, што было вынікам перадачы Боне Жыгімонтам Старым Гарадзенскага староства.

Са з’яўленнем суда спраўцы, як паказала практыка і час, лішнім звяном у структуры замкавага суда стаўся старасцінскі суд. Відаць, таму ў 1540 г. віленскі кашталян і гарадзенскі староста Ю.М.Радзівіл канчаткова перадаў замак у трыманне *спраўцы* Войцаху (Грыгорыю ці Грышку) Грышковічу Кімбару¹⁴². Цікава, што апошні ў 1538 г. быў намеснікам віленскага ваяводы Альбрэхта Марцінавіча Гаштольда і замяняў яго ў віленскім замкавым судзе, а ў 1540 г. – да прызначэння ў Горадню – з’яўляўся адным са спраўцаў Віленскага ваяводства¹⁴³. Такім чынам, ён меў ужо багаты вопыт адміністравання і судовай дзейнасці. Афіцыйна каралева і вялікая княгіня Бона называла В.Г.Кімбара гарадзенскім *намеснікам*. Таксама называў ён сябе сам і так называлі яго іншыя¹⁴⁴.

В.І.Кімбар чыніў суд або сам, або ў прысутнасці пэўных асоб, пазначаючы іх у сваіх замкавых кнігах словамі “*при том были*”. Склад іх быў амаль такі ж самы, як і “*людзей добрых*” судоў В.Трэбскага. У большасці выпадкаў гэта былі адны і тыя ж людзі. Згадваюцца наступныя катэгорыі: паны (Беняш, ідэнтычны з Беняшам Млынскім, малявіцкім намеснікам, Арабей, Юры Храптовіч, Грыгорый Валовіч, Мікалай Кунцэвіч, Сімон, ідэнтычны з Сымонам Гецам, навадворскім дзяржаўцам, Мацей Лявіцкі, бельскі староста), цэнтральныя і гарадзенскія павятовыя ўраднікі (пісар ЯЕКМ Багдан Паўлавіч Белка, харужы Я.М.Талачковіч, ключнік Лукаш Грынькавіч Валовіч, ляснічы Пётр Міцута, гараднічы князь Сямён Адзінцэвіч), дваране ЯКМ (Павел Тур, Богуш Таруса, Андрэй Мікіфаравіч, Богуш Кошчыч, Богухвал і Хвалімір Дарашковічы, Багдан Паўлавіч Беніцкі, Ян Унучка, ідэнтычны з намеснікам В.Трэбскага Я.В.Унучкам, баяры (Андрэй Сасін, Міхайла Якавіцкі, Шчасны, Якавіцкі Місковіч, Васіль Кошчыч, Павел Унучка, Марцін Талачковіч, Ян Бернатовіч), татарын князь Мулкуман Міскевіч, мескія ўраднікі (войт Станіслаў Дуброва), мяшчане (Раман Кудавіч, ён жа бурмістр і іншыя¹⁴⁵.

Часцей за ўсіх судзіў разам з намеснікам В.Г.Кімбарам ужо вядомы нам Я.М.Талачковіч, гарадзенскі харужы¹⁴⁶. Каралева і вялікая княгіня Бона па важных судовых справах нават звярталася выключна да іх абодвух¹⁴⁷. Як бачым, нягледзячы на змены ў кіраўніцтве адміністрацыі Гарадзенскага староства, Я.М.Талачковіч працягваў выконваць функцыю шляхецкага судзі пры намесніцкім судзе.

У адсутнасць В.Г.Кімбара звычайна судзіў яго **панамеснік** Шчасны Грыбовіч ці Грыб або Грыбоўскі¹⁴⁸. Ён жа ў паточнай мове актаў замкавых кніг называўся яшчэ “*ўраднакам*” і “*суддзёй*”¹⁴⁹. Адзін раз – 2 жніўня 1540 г. – Шчасны Грыбовіч назваў сам сябе **падсудкам**, калі ён разглядаў справу разам з Войцахам Ленартавічам Нарбутам, дваранінам ЯеКМ¹⁵⁰. Магчыма, такое самавызначэнне трэба разумець як выводную падпарадкаваную форму ў дачыненні да В.Л.Нарбута, які выконваў ролю судзі. Праўда, у іншым выпадку, калі ім зноў прыйшлося разам судзіць, тытулу падсудка ў Шчаснага Грыбовіча ўжо не было¹⁵¹. Апошняя акалічнасць падмацоўвае думку К.Сніткі, што Шчасны Грыбовіч назваў сябе падсудкам у дачыненні да намесніка В.Г.Кімбара¹⁵². Так ці інакш, але звязана гэта было з удзелам Шчаснага ў іншым складзе суда замкавага ўраду.

Акрамя панамесніка ў сваю адсутнасць В.Г.Кімбар таксама, як у свой час В.Трэбскі, выкарыстоўваў у якасці ўраднакаў сваіх служэбнікаў. Звычайна яны судзілі па яго загаду – “*з росказанья*”. Так, справу намесніцкага служэбніка Матуша Гадачэўскага, мерацкага мытніка разглядалі іншыя служэбнікі В.Г.Кімбара – Арабей ці Рабей (ідэнтычны з панам Арабеем, гаспадарскім баярынам), Войцах (верагодна, ідэнтычны з Войцахам, жараслаўскім намеснікам В.Г.Кімбара) і Іван Шпырка (ідэнтычны з Іванам Міхайлавічам Шпыркай, лунненскім ураднакам)¹⁵³. Відаць, у гэтым выпадку В.Г.Кімбар хацеў захаваць пэўную аб’ектыўнасць. Тым не менш, 4 кастрычніка 1540 г. суд прыняў рашэнне на карысць М.Гадачэўскага, і “*пан его милость тот суд наш ухвалил*”¹⁵⁴. Апошняя пацвярджае тэзіс аб тым, што вырак суду ўраднакаў патрабаваў зацвярджэння намесніка. Другі раз “*з росказанья*” Рабей і Іван, “*на тот час будучи урадник Лабенский*” В.Г.Кімбара, разам з ліпскім ураднакам Юрыя Храптовіча Фядком судзілі справу паміж лабенскімі і ліпскімі падданымі. На гэты раз яны не адважыліся вынесці вырак і адаслалі справу да сваіх паноў¹⁵⁵.

Захаваліся звесткі пра **дзякаў** гарадзенскага намесніка В.Г.Кімбара. Імі былі Васко Чорны і Іван Салаўевіч (верагодна ідэнтычны з Івашкай Салаўевічам, гаспадарскім стрыхаром)¹⁵⁶. Акрамя вядзення запісаў у замкавых кнігах і выдачы з іх выпісаў¹⁵⁷, імі пісаліся розныя “*листы врьдовые*”: судовыя лісты, “напамінальныя” лісты і позовы ў суд¹⁵⁸. Важнай акалічнасцю з’яўлялася тое, што ў распараджэнне замкавага ўраду В.Г.Кімбара ў 1541 г.

былі перададзены замкавыя кнігі В.Трэбскага, што сведчыць пра пачатак фарміравання архіва замкавага суда Гарадзенскага павета¹⁵⁹.

У розных справах за 1540–1542 г. **віжамі** згадваюцца слугі В.Г.Кімбара: Н Гадачэўскі (ідэнтычны з Матушам Гадачэўскім, мерацкім мытнікам), Юрко, Мацей Заяц, Марцін Белка, Шчасны Кайдан, Н Ціханоўскі, Ян Клюка, Станіслаў Кібіза, Якуб Лаўрынавіч, Юхно Янушэвіч (магчыма, ідэнтычны з Юхной Дудой), Вінцэнт (ідэнтычны з ключнікам В.Г.Кімбара Вінцэнтам у 1541 г.), Якуб, Марцін Паўлавіч Беніцкі, Іван Жаба (ідэнтычны з Жабай Сямёнавічам), Павел Мыслівец, Н Цярноўскі, бабраўнічы Богуш Калядзіч, Тамко, Станіслаў Комар, Станіслаў Курок, Алізар, дзяк Васко Чорны, Барталамей Вырубны, Васко Бурак, Матфей Грыгоравіч Мыслівец, Мікалаец, ключнік В.Г.Кімбара ў 1542 г.¹⁶⁰ З іх да шляхецкіх родаў належалі: Іван Сямёнавіч Жаба, Матуш Гадачэўскі, Станіслаў Комар і Марцін Паўлавіч Беніцкі¹⁶¹. Апошні нават скардзіўся перад замкавым урадам, што яго абразілі назваўшы халопам¹⁶². Некаторыя з іх маглі быць мяшчанамі ці сялянамі-слугамі. Некалькі разоў у актах віжы называюцца **замкавымі**, як, напрыклад, той жа Мацей Заяц, Вінцэнт і Васко Грыневіч¹⁶³. Характэрна, што віжа ў адсутнасць В.Г.Кімбара мог прызначыць і панамеснік Шчасны Грыбовіч. Для гэтага ён выкарыстоўваў уласных слугаў, як, напрыклад, нейкага Пецюка¹⁶⁴. Вядомы таксама намесніцкія **ездакі** – Якуб Поўкшта, Станіслаў Сярэбраны і Адам Ступкоўскі¹⁶⁵. **Дзельчымі** згадваюцца і слуга В.Г.Кімбара Іван Шпырка, і, відаць, па просьбе намесніка, пан Я.М.Талачковіч, харужы, які вядома не быў служэбнікам гарадзенскага намесніка. Апошнія можна адзначыць і ў адносінах да **ўвязчага** – пана Андрэя Мікіфаравіча¹⁶⁶. Намесніцкімі **дзецкімі** былі служэбнікі Ян Клюка, Станіслаў Машэўскі, Мікалай, Якуб, Станіслаў Шоршус (ідэнтычны са Станіславам Шорсам). Два апошнія згадваюцца як **замкавыя**¹⁶⁷.

Шэраг асобаў са згаданых служэбнікаў быў ураднікамі па мястэчках і дварах Гарадзенскага староства, дзяржаўцам якіх з’яўляўся сам В.Г.Кімбар. Так, у 1540–1541 гг. у Адэльску яго судовым ураднікам ці намеснікам быў ужо вядомы нам Станіслаў Машэўскі, у Лабне – Іван, у Жараслаўцы – Войцах, у Горніцы – Станіслаў Комар, у Лунна – Іван Міхайлавіч Шпырка¹⁶⁸. На прыкладзе Адэльска добра відаць, што судовы ўрад там змяніўся адразу пасля зыходу спраўцы В.Трэбскага. Можна не сумнявацца, што паўсюдна на ўрады мястэчкаў і двароў Гарадзенскага староства замест ураднікаў В.Трэбскага былі прызначаны людзі В.Г.Кімбара. Тое ж датычыць і павятовай адміністрацыі. Дакладна вядома, што **бабраўнічы** Богуш Калядзіч і **варотны** Андрэй Мацковіч у 1541 г. былі слугамі гарадзенскага намесніка¹⁶⁹. Аднак, урады гарадзенскіх неваднічага і мастаўнічага былі засаджаныя ўжо непасрэдна самой Бонай. У тым жа 1541 г. **неваднічым** быў яе малявіцкі дзяржаўца Беняш Млынарэўскі ці Млынскі, а **мастаўнічым** “гаспадарыні каралевы Яе Міласці”

названы Іван Ільгоўскі. Да іх ліку трэба дадаць яшчэ *мытніка* гарадзенскага пана Івана Алісеевіча¹⁷⁰. У гэтым трэба бачыць працэс падзелу функцый паміж павятовай адміністрацыяй і замаквым судом.

Як і раней, прадстаўнікі як замаквага, так і павятовага ўрадаў В.Г.Кімбара лёгка ператвараліся ў суддзяў на агульным праве (“судыи общи”). Так гэта было ў выпадку з віжом Станіславам Курком і варотным Андреем Мацковічам¹⁷¹.

В.Г.Кімбар быў гарадзенскім намеснікам да 1551 г.¹⁷² За перыяд 1543–1551 гг. яго замаквыя кнігі не захаваліся. Нам вядомы толькі выпіс з замаквых кніг за 25 лютага 1549 г., дзе згадваецца замаквы ўрад В.Г.Кімбара, а таксама згадкі пра яго судовыя лісты за 1542 і 1544 г.¹⁷³ Яшчэ больш цікавы дакумент за 4 мая 1546 г. Гэта быў выпіс “с книг судей Городенских земских”, дзе суддзямі былі В.Г.Кімбар, намеснік ЯеКМ гарадзенскі і Я.М.Талачковіч, гарадзенскі суддзя і харужы¹⁷⁴. Згаданы дакумент сведчыць пра дзве рэчы. Па першае, разам з замаквымі ў Горадні вяліся “земскія” кнігі, што даказвае існаванне ў складзе замаквага ўраду шляхецкага земскага суда! Складаўся ён з намесніка і старога шляхецкага суддзі, што не было навіной, але ў адрозненне ад папярэдніх часоў яўна назіраецца тэндэнцыя да яго вылучэння ў самастойную інстытут праз размежаванне судовай дакументацыі. Па другое, В.Г.Кімбар і Я.М.Талачковіч названы ў выпісе гарадзенскімі павятовымі (земскімі) суддзямі. Судзілі яны “водле статуту (1529 г. – А.Ш.) прав земских”¹⁷⁵. У сувязі з гэтым, намеснік выступаў і як галоўны суддзя замаквы, і як павятовы. У сваю чаргу, Я.М.Талачковіч таксама з 1544 г. пачаў стала карыстацца тытулам павятовага суддзі¹⁷⁶. Магчыма, ён карыстаўся ім і раней – у 1540–1542 гг., бо захаваўся судовы ліст харужага і “суддзі Гарадзенскага павета”, які падпісаў разам з ім Шчасны Грыбоўскі, панамеснік В.Г.Кімбара і намінальны падсудак¹⁷⁷.

Утварэнне земскага суда ў складзе замаквага патрабавала нейкіх ўраднаў, якія б маглі замяніць павятовых суддзяў у іх адсутнасць. Такія ўраднаў сталі *падсудкі*. Першым так сябе назваў у 1540 г. Шчасны Грыбовіч. У 1546–1548 гг. падсудкам быў ужо Леў Міхайлавіч, намеснік скідзельскі і крынкаўскі ЯеКМ¹⁷⁸. Няма гаворкі пра ўжо сфарміраваны ўрад падсудка. Тытул гэты вынікаў з функцый ўраднаў, які замяшчаў суддзю ці быў яго памочнікам. Разам з тым, на пачатак 40-х г. XVI ст. можна адносіць генезіс пазнейшага парэфарменнага ўраду земскага падсудка. Магчыма, як і яго папярэднік, Леў Міхайлавіч таксама быў у згаданы перыяд *панамеснікам* В.Г.Кімбара. Так ці інакш, але менавіта ён узначаліў замаквы суд пасля адыходу апошняга.

З другога боку з 1545 па 1552 гг. згадваецца спраўца двароў ЯеКМ Гарадзенскага староства, намеснік навадворскі Андрэй Няпрэцкі, у абавязкі якога ўваходзіла правядзенне валочнай памеры ў Гарадзенскім павеце¹⁷⁹. На нашу думку, ён павінен быў таксама разгрузіць заваленага адміністрацыйнымі і судовымі справамі гарадзенскага намесніка В.Г.Кімбара. У сувязі з гэтым трэ-

ба адрозніваць спраўцаў староства ад спраўцаў двароў староства. Становіцца зразумелым чаму ў першых тытул спраўцы занікае (ужо ў В.Г.Кімбара) на карысць намесніка.

Такім чынам, у часы В.Г.Кімбара і, як мы мяркуем, ужо з 1540 г. замкавы суд займаў наступную структуру: суд намесніка, суд намесніцкіх ўраднаўцаў (панамесніка і служэбнікаў-суддзяў), але замест суду намесніка і прысяжнага суддзі быў створаны з іх жа шляхецкі земскі суд. Вышэйшай інстанцыяй над судом намесніка быў суд каралевы і вялікай княгіні Боны¹⁸⁰, тады як ён сам быў такой жа інстанцыяй у дачыненні да суду сваіх ураднаўцаў. Што датычыць земскага суда, то ён узнік у выніку *другой рэформы* замкавага суда, сутнасць якой заключалася ў стварэнні ў структуры замкавага ўраду з былога суда намесніка і шляхецкага суддзі асобнага суда для шляхты ў складзе дзвух павятовых суддзяў і дзяка (пісара). У адсутнасць аднаго з суддзяў (намесніка гарадзенскага) яго замяняў падсудак-панамеснік. Змяніўся і судовы інстанцыйны парадак. У 1542 г. згодна з ухвалай караля і вялікага князя Жыгімонта Старога вышэйшай інстанцыяй у дачыненні да суду намеснікаў (старостаў) становіцца суд ваяводы¹⁸¹, у нашым выпадку – троцкага ваяводы.

З 1552 г. гарадзенскім **намеснікам** каралевы і вялікай княгіні Боны з'яўляўся Леў Міхайлавіч, намеснік ЯеКМ скідзельскі і крынкаўскі¹⁸². Акрамя тытулу намеснік, яго называлі яшчэ “*ўраднаўцам*” і нават “*старостам ЯеКМ гарадзенскім*”¹⁸³. Меў вопыт і адміністрацыйнай, і судовай працы. Так, у 1542 г. ён разам з Аляксеем Пакрыўніцкім быў рэвізорам Гарадзенскай пушчы¹⁸⁴. А ў 1546–1548 гг. з'яўляўся падсудкам гарадзенскага намесніка В.Г.Кімбара ў складзе павятовага земскага суда і, магчыма, яго панамеснікам.

Замкавыя кнігі Льва Міхайлавіча не захаваліся. Ёсць звесткі аб справах, якія ён судзіў сам¹⁸⁵. У яго адсутнасць справы разглядалі яго служэбнікі. З іх у 1553 г. вядомы Мікалай Шымковіч Талочка, які ўпершыню ў адносінах да сябе выкарыстаў тытул **падстароста** гарадзенскі¹⁸⁶. Адначасова ён згадваецца і як **панамеснік** Льва Міхайлавіча¹⁸⁷, што сведчыць аб тоеснасці дзвух паняццяў.

У тым жа 1553 г. узнік востры судовы крызіс у Гарадзенскім павеце, сутнасць якога заключалася ў немагчымасці намесніка Льва Міхайлавіча “*отправы чинити*”, г.зн. выконваць свае судовыя рашэнні (выракі) ў адносінах да гарадзенскай шляхты, бо тая прызнавала над сабой толькі суд троцкага ваяводы Мікалая Юр'евіча Радзівіла: “*отправы вчинити не могл для отзыватья панов шляхт до его милости пана воеводы Троцкого*”¹⁸⁸. Пры гэтым, у 1553 г. земскі павятовы суд замкавага ўраду функцыянаваў, як і раней, пра што сведчаць пазначаныя гэтым жа годам судовы выпіс і судовы ліст Льва Міхайлавіча, намесніка і Я.М.Талачковіча, гарадзенскага суддзі і харужага¹⁸⁹. Відаць, канфлікт паслужыў каталізатарам стварэння ў 1555 г. для гарадзенскай шляхты асобнага земскага суда¹⁹⁰. Цікава, што адным з дзвух першых земскіх суддзяў Гарадзенскага павета стаў М.Ш.Талочка¹⁹¹. Пасля яго зыхо-

ду з замкавага ўраду тэрмін “*надстароста*” прыжыўся ў замаквым судзе і стаў выкарыстоўвацца пазней. Як і ў выпадку з падсудкам, на 50-я г. XVI ст. трэба адносіць генезіс пазнейшага парэформеннага падстарасцінскага ўраду ў гродскім судзе. Парадокс заключаўся ў тым, што абодва яны выраслі з дваістых функцый гарадзенскага панамесніка.

З 1555 па 1557 гг. **панамеснікам** Льва Міхайлавіча быў мазавецкі шляхціч Абрам Багінскі Шчаральскі¹⁹². З ліпеня 1557 г. ён жа згадваецца таксама як гарадзенскі падстароста пана Льва¹⁹³. Цікава, што нават пасля адасаблення земскага суду ад замкавага, паміж імі існавала цесная сувязь. Так, калі ў 1557 г. земскія суддзі Гарадзенскага паведа Пётр Міцута, харужы і М.Ш.Талочка былі “*на посылузе господарской военной на границах Инфлянских*” на іх месцы “*с порученья*” сядзеў Абрам Багінскі. Замяняў ён іх з 5 ліпеня па 12 жніўня аж пакуль не саступіў месца Марку Грыньковічу Валовічу¹⁹⁴. Практычна можна гаварыць аб зліцці больш як на месяц дзвух урадаў: земскага і замкавага. Выклікана гэта было надзвычайнай прычынай – Інфлянцкай вайной.

У 1557 г. гарадзенскім **замкавым падстаростам** пана Льва Міхайлавіча быў Алехна Гардзеєвіч¹⁹⁵. Аднак, ужо ў 1558 г. замест яго панамеснікам гарадзенскім згадваецца Андрэй Янавіч Свірскі¹⁹⁶. Гэта быў той самы Свірскі, які служыў судовым ўраднікам яшчэ В.Трэбскаму! У 1558–1560 гг., а магчыма і пазней, гарадзенскім замкавым падстаростам зноў быў Алехна Гардзеєвіч¹⁹⁷.

Няма ніякіх звестак пра суд іншых служэбнікаў Льва Міхайлавіча, якія б судзілі па яго загаду. Рызыкнем сцвярджаць, што такі склад суда, рэдкі ўжо ў часы намесніцтва В.Г.Кімбара, у разглядаемы перыяд цалкам заняпаў.

Хто быў **дзякам** ці **пісарам** гарадзенскага намесніка Льва Міхайлавіча – невядома. Але яны вялі запісы ў замаквыя “*пана Льва*” і земскія кнігі, рабілі выпісы з іх, складалі судовыя лісты і позовы ў суд¹⁹⁸.

Як і ў папярэднікаў, **віжамі** Льва Міхайлавіча былі яго служэбнікі: у 1554 г. – Фёдар Даманавіч, у 1555 г. – Васька Сямёнавіч, у 1556 г. – Гаўрыла Паўлавіч і Мікалай Плаўскі, у 1557–1560 гг. – Мікалай ці Міско Аляхновіч Гардзеєвіч¹⁹⁹. Апошні быў сынам падстаросты Алехны Гардзеєвіча²⁰⁰. Панамеснікі звычайна віжамі ставілі сваіх служэбнікаў. Так, Абрам Багінскі ў 1557 г. у якасці віжоў задзейнічаў сваіх служэбнікаў нейкага Гаўрылу і Мікалая Талачкова²⁰¹. Віжы сведчылі або асабіста, або пісьмова, або рабілі і першае, і другое. У апошнім выпадку яны запісвалі сваё сведчанне ў замаквыя кнігі ці складалі так званыя “*лісты віжовыя*”²⁰². У 1555 г. згадваецца віжовы ліст “*служебніка пана Львова*” Ваські Сямёнавіча²⁰³.

Мала вядома пра павятовую адміністрацыю Льва Міхайлавіча. Можна толькі меркаваць, што ранейшая тэндэнцыя на аддзяленне ад яе замкавага суда толькі ўзмацнілася. У 1558 г. тутэйшым **неваднічым** быў Война Матфеевіч Грычына, адначасова гарадзенскі ляснічы, лабенскі, пярстунскі і дзяржаўца бяржніцкі²⁰⁴.

Такім чынам, у часы намесніцтва Льва Міхайлавіча спачатку замкавы ўрад традыцыйна меў тры склады судоў: суд намесніка, суд яго ўраднакаў (панамеснікаў-падстаростаў) і суд земскі Гарадзенскага павета. Аднак, у выніку *трэцяй рэформы* замкавага суда ў 1555 г. з яго складу вылучыўся ў самастойную інстытуцыю шляхецкі земскі суд у складзе дзвух суддзяў і пісара²⁰⁵. У выніку замкавы ўрад вярнуўся да першапачатковага выгляду: суд намесніка і суд яго ўраднакаў.

Леў Міхайлавіч згадваецца гарадзенскім намеснікам яшчэ ў 1561–1562 гг.²⁰⁶ Амаль адначасова з ім у 1555–1562 гг. спраўцам двароў ЯеКМ Гарадзенскага староства быў Себасцьян Дыбоўскі, навадворскі, азёрскі, малявіцкі і астрынскі дзяржаўца, які таксама займаўся памераю валок²⁰⁷. Яго юрысдыкцыі падлягала насельніцтва згаданых двароў Боны, а пасля яе ад'езду з Польшчы і ВКЛ у 1556 г. – вялікага князя і караля Жыгімонта Аўгуста²⁰⁸. С.Дыбоўскі меў цэлы штат сваіх служэбнікаў, якія складалі асобны ўрад спраўцы двароў. У 1555 і 1557 гг. згадваецца яго *панамеснік* Андрэй Мацкевіч ці Мацковіч, ідэнтычны з гарадзенскім варотным В.Г.Кімбара ў 1541 г.²⁰⁹ Апошняя акалічнасць сведчыць, што з прыходам Льва Міхайлавіча людзі папярэдняга намесніка вымушаны былі пакінуць свае ўрады. У 1556–1558 гг. некалькі разоў А.Мацковіч быў названы *падстаростам* і нават “*гарадзенскім*”²¹⁰. У паточнай мове актаў урад С.Дыбоўскага таксама называўся “*гарадзенскім*”²¹¹, але ён не меў дачынення да гарадзенскага замкавага суду і ўраду намесніка Льва Міхайлавіча. Праўда, у 1557 г. служэбнік Дахно Канстанцінавіч назваў свайго пана “*спраўцам староства Гарадзенскага*”²¹², але гэта было яўнае перабольшанне. *Дворным дзякам* С.Дыбоўскага з’яўляўся Грышко Верабей²¹³. *Віжамі* С.Дыбоўскага былі згаданы вышэй дзяк Г.Верабей, а таксама служэбнікі Войцах Сакалоўскі і Дахно Канстанцінавіч²¹⁴. Мог высласьць віжа і падстароста А.Мацковіч – у 1557 г. ім быў нейкі Станіслаў²¹⁵.

У 1563 г. зноў з’яўляецца спраўца Гарадзенскага староства – Станіслаў Паўлавіч Нарушэвіч²¹⁶. Быў ён ім вельмі коротка, невядома нават ці судзіў справы. Пры яго наступніку – старосце гарадзенскім Грыгорыю Аляксандравічу Хадкевічу (1563/64–1572 гг.)²¹⁷ – у рамках агульнай судовай рэформы 1564–1566 г. у ВКЛ – на базе замкавага ўраду ў Гарадзенскім павеце быў створаны гродскі суд²¹⁸.

Такім чынам, замкавы суд у Гарадзенскім павеце ў сваім развіцці прайшоў некалькі важных этапаў:

1. *другая палова XV–1529 г.* – у гэты перыяд. ішоў працэс фарміравання замкавага суду: вызначалася межы замкавай юрысдыкцыі, размяжоўваліся яго паўнамоцтвы з іншымі павятовымі ўрадамі, крышталізавалася яго структура, у якой вылучыліся два склады – суд старосты і суд яго ўраднакаў (намесніка і іншых служэбнікаў). Пры гэтым першы быў вышэйшай

інстанцыяй ў дачыненні да другога. У сваю чаргу, на суд старосты апеляцыя падавалася на імя гаспадара або Паноў-рады.

2. **1529–1540 гг.** – на гэтым этапе да ўраду замаклага суда быў далучаны прысяжны суддзя ад шляхты Гарадзенскага павета. Статут ВКЛ 1529 г. і *першая рэформа* замаклага суда, якая была здзейснена за ім у 1529 г., падзяліла яго структуру на тры склады: суд старосты, суд яго намеснікаў і маршалкаў разам з прысяжным шляхецкім суддзёй і суд старасцінскіх ураднікаў. Статут замацаваў і той інстанцыйны парадак, які склаўся ў папярэднія часы. Пачаліся весціся замаклавя кнігі. У 1534 г., не без канфлікту, адбыўся падзел судовых паўнамоцтваў паміж гарадзенскім старостам Ю.М.Радзівілам і Бонай. У выніку судовы замаклавя ўрад быў перададзены спраўцам каралевы і вялікай княгіні. Сам ён у 1534–1540 гг. меў наступны склад: суд спраўцы, суд спраўцы разам са шляхецкім суддзёй і суд ураднікаў спраўцы. У такой сітуацыі суд старосты Ю.М.Радзівіла аказаўся лішнім звяном у структуры замаклага суда. Вышэйшай інстанцыяй над судом спраўцы быў суд каралевы і вялікай княгіні Боны, тады як ён сам быў такой жа інстанцыяй у дачыненні да суду сваіх ураднікаў.

3. **1540–1555 гг.** – у пазначаныя часы замаклавя суд меў усё тую ж траістую структуру: суд намесніка, суд намесніцкіх ўраднікаў, але замест суду намесніка і прысяжнага суддзі – шляхецкі земскі суд. Вышэйшай інстанцыяй над судом намесніка быў суд каралевы і вялікай княгіні Боны, тады як ён сам быў такой жа інстанцыяй у дачыненні да суду сваіх ураднікаў. Земскі суд з’явіўся ў 1540 г. у выніку *другой рэформа замаклага суда*, калі ў структуры замаклага ўраду быў створаны з намесніка і шляхецкага суддзі земскі суд для шляхты ў складзе дзвух павятовых суддзяў і пісара. Прыкметай апошняга былі судовыя земскія кнігі, якія вяліся адначасова з замаклавымі. У адсутнасць аднаго з суддзяў (намесніка гарадзенскага) яго замяняў падсудак-панамеснік. У гэты ж час змяніўся і інстанцыйны парадак. Згодна з ухвалай 1542 г. вышэйшай інстанцыяй у дачыненні да суду гарадзенскага намесніка становіцца суд троцкага ваяводы. Судовы крызіс 1553 г. прыспешыў стварэнне асобнага шляхецкага земскага суду Гарадзенскага павета.

4. **1555–1564/1566 гг.** – у гэты перыяд у выніку *трэцяй рэформы* замаклага суда ў 1555 г. з яго складу вылучыўся ў самастойную інстытуцыю шляхецкі земскі суд у складзе дзвух суддзяў і пісара. У выніку замаклавя ўрад вярнуўся да першапачатковага выгляду: суд намесніка (старосты) і суд яго ўраднікаў. Пасля судовай рэформы ў ВКЛ у 1564–1566 гг. на базе гарадзенскага замаклага ўраду быў створаны гродскі суд Гарадзенскага павета.

Такім чынам, у выніку трох рэарганізацый замаклага суда на працягу з 1529 па 1555 гг. у Гарадзенскім павеце практычна была створана судовая сістэма з замаклага і земскага ўрадаў, якая ва ўсім ВКЛ замацавалася толькі ў парэформенны час. У пэўным сэнсе Гарадзенскі павет у ВКЛ з’яўляўся экспе-

рыментальнай пляцоўкай па выпрацоўцы найбольш дзейсных і эфектыўных мадэляў судовых інстытуцый, якія сталі асновай судовага ладу ва ўсёй дзяржаве пасля рэформы 1564–1566 гг.

Спасылкі

- 1 Замкавы суд // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя (далей – ВКЛЭ). У 2 т. Мн., 2005. Т. 1. С. 647.
- 2 Снитко К.И. Предисловие // Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею (далей – АВАК): Акты Гродненского земского суда (1539–1565 гг.). Вильна, 1890. Т. XVII. С. XXIII–LXXIII.
- 3 Лаппо И.И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века // Журнал Министерства Народного Просвещения (далей – ЖМНП). Часть CCCXI. 1897. № 6. Отд. 2. С. 263–301.
- 4 Тамсама. С. 296.
- 5 Леонтович Ф.И. Областные суды в Великом княжестве Литовском. // Журнал Министерства Юстиции (далей – ЖМЮ). СПб., 1910. № 9. С. 83–130; № 10. С. 85–128.
- 6 Тамсама. № 9. С. 123–130.
- 7 Леонтович Ф.И. Областные суды... № 9. С. 129.
- 8 Кяупене Ю. Книги Вильнюсского замкового суда XVI в. в составе Литовской Метрики // Литовская Метрика: Тезисы докладов Межресп. науч. конф. (апрель 1988 г.). Вильнюс, 1988. С. 71–84.
- 9 Тамсама. С. 82.
- 10 Поліщук В. Луцький замковий уряд в административній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. // Український історичний журнал. 2003. № 2. С. 3–14.
- 11 Поліщук В. Офіційні свідки в структурі Луцького замкового уряду до реформ 1564–1566 років (службове підпорядкування і правові послуги). Автореферат канд. дисертації. Київ, 2003.
- 12 Поліщук В. Луцький замковий уряд... № 2. С. 3; Поліщук В. Офіційні свідки... С. 7.
- 13 Zakrzewski A.B. Wiź w prawie litewskim XVI w. // Czasopiśmo Prawniczo Historyczne. 1985. T. XXXVII. Z. 2. S. 153–165.
- 14 Urzędnicy Wielkiego księstwa Litewskiego. Spisy. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek (далей – UWKL WT). Pod red. A.Rachuby. Opr. H.Lulewicz, A.Rachuba, P.P.Romaniuk, A.Naratym. Przy współpr. A.Macuka i J.Aniszczańki. Warszawa, 2009.
- 15 Ibid. S. 305, 336.
- 16 Ластоўскі В. Нарысы з гісторыі Беларусі // Спадчына. 1996. № 5. С. 58–116; № 6. С. 39–90.
- 17 Юхо Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мн., 1992. С. 117; Вішнеўскі А.Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. Мн., 2000. С. 105–107.
- 18 Поліщук В. Офіційні свідкі... С. 8.
- 19 Горбачевский Н.И. Каталог древним актовым книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Могилёвской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильне. Вильна, 1872. С. 236.
- 20 АВАК. Вильна, 1890. Т. XVII. С. 1–396.

- 21 Тамсама. С. 397–444.
- 22 АВАК. Вільна, 1894. Т. XXI.
- 23 Горбачевский Н.И. Каталог... С. 236.
- 24 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ), ф.1755, воп.1, адз. з. 1–2.
- 25 Lietuvos Metrika (1499–1514). Vilnius, 1995. Кн. 8; Lietuvos Metrika (1511–1518). Vilnius, 2002. Кн. 9; Lietuvos Metrika (1540–1541). Vilnius, 2003. Кн. 10.
- 26 UWKL WT. S. 9, 17.
- 27 Насевіч В. Гарадзенскі павет // ВКЛЭ. Мн., 2005. Т. 1. С. 505.
- 28 Насевіч В. Гарадзенскае княства // ВКЛЭ. Мн., 2005. Т. 1. С. 496.
- 29 UWKL WT. S. 334–335.
- 30 Korczak L. Litewska Rada wielkksiążęca w XV wieku. Kraków, 1998. S. 41.
- 31 Ibid. S. 87–88, 98–100, 102.
- 32 Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. Москва, 1892. С. 174.
- 33 АВАК. Вільна, 1874. Т. VII. С. 62–63, 64–65, 66–67, 79, 127.
- 34 Lietuvos Metrika (1499–1514). Кн. 8. Р. 361, № 498.
- 35 АВАК. Т. XXI. С. 331.
- 36 Леонтович Ф.И. Областные суды... № 9. С. 98.
- 37 Пра паходжанне тэрміну “урад” гл.: Поліщук В. Луцкый замковий уряд... № 2. С. 3–5.
- 38 UWKL WT. S. 15, 241, 251, 256, 263.
- 39 Ibid. S. 17, 349.
- 40 Любавский М. Областное деление... С. 174.
- 41 А.Рахуба і Г.Люлевіч фіксуюць першага гарадзенскага мастаўнічага Яна Станіслава Нятупскага даволі позна – пад 1685 г., гл.: UWKL WT. S. 276.
- 42 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ) у Гродна, ф.128, воп.1, адз. з. 2, арк.2, 7.
- 43 Санца, неваднічага няма ў спісе гарадзенскіх неваднічых А.Рахубы і Г.Люлевіча. Першым на гэтай пасадзе яны называюць Беньяша Млынарэўскага (1541 г.), гл.: UWKL WT. S. 278. Урады гарадзенскіх васкаўнічага і бабраўнічага ўвогуле ў іх адсутнічаюць.
- 44 Леонтович Ф.И. Областные суды... № 9. С. 93, 125.
- 45 Леонтович Ф.И. Областные суды... № 9. С. 93–95. Снитко К.И. Предисловие. С. XXVIII.
- 46 Леонтович Ф.И. Областные суды... № 9. С. 127–129.
- 47 Daniłowicz J. Skarbiec dyplomatów. Wilno, 1862. Т. 2. S. 286. № 2234.
- 48 Lietuvos Metrika (1511–1518). Кн. 8. Р. 374, № 522.
- 49 АВАК. Т. XVII. С. 270.
- 50 Пшэмыслаў Баравік называе яго прозвішча як “Кумп”, гл.: Borowik P. Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Supraśl, 2005. S. 85, заўвага 287. Мы выводзім форму “Кумпель” ад прозвішча дачкі Лявона Грыгоровіча Марыны Кумпялеўны: “пани Марына Леоневна Кумпелевна”, гл.: АВАК. Т. XXI. С. 250.
- 51 UWKL WT. S. 17, 349; Borowik P. Jurydyki miasta Grodna... S. 85, заўвага 287; НГАБ у Гродна, ф.128, воп.1, адз.з.2, арк.9, 28.
- 52 Lietuvos Metrika (1387–1546). Vilnius, 1998. Кн. 25. Р. 117, № 53.
- 53 Шаланда А. Пергаміны XVI ст. у фондах Гарадзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея // Герольд Litherland. Горадня, 2002. № 1–2. С. 25.

- 54 НГАБ у Гродна, ф.128, воп.1, адз.з.2, арк.9.
- 55 UWKL WT. S. 251–252, 256.
- 56 Kołodziejczyk A. Podziały administracyjne i urzędy na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku. // *Puszczycze wielkooksiedźce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*. Pod red. J.Śliwińskiego. Olsztyn, 2007. S. 346.
- 57 UWKL WT. S.335.
- 58 Lietuvos Metrika (1387–1546). Kn. 25. P. 117, № 53.
- 59 Пазней “казнь” або турма (взяніца) была перанесена ў замак, гл.: АВАК. Т. XVII. С. 174.
- 60 АВАК. Т. VII. С. 78–79.
- 61 Тамсама.
- 62 Daniłowicz J. Skarbiec dyplomatów. Т. 2. S. 286. № 2234.
- 63 UWKL WT. S. 304.
- 64 Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском... (далее – РППЗ). Вильна, 1867. С. 185.
- 65 Леонтович Ф.И. Областные суды... № 9. С. 127.
- 66 UWKL WT. S. 305.
- 67 Любавский М. Областное деление... С. 179.
- 68 UWKL WT. S. 335.
- 69 UWKL WT. S. 335–336; АВАК. Т. XVII. С. 298; Любавский М. Областное деление... С. 179.
- 70 Lietuvos Metrika (1511–1518). Kn. 9. P. 312, № 563.
- 71 Род Шорцаў быў прускага паходжання, гл.: Шаланда А. Шляхта нямецкага паходжання і яе гербы ў Гарадзенскім павеце ВКЛ у другой палове XVI–XVIII ст. // Герольд Litherland. Горадня, 2004. № 3–4. С. 112–113.
- 72 РППЗ. С. 189.
- 73 UWKL WT. S. 304–305.
- 74 Леонтович Ф.И. Областные суды... № 9. С. 127.
- 75 РППЗ. С.177; АВАК. Т. XVII. С. 82.
- 76 АВАК. Т. XVII. С. 263.
- 77 АВАК. Т. XVII. С. 26, 91, 114, 204, 263, 293, 327; АВАК. Т. VII. С. 70; НГАБ у Гродна, ф.1160, воп.1, адз.з. 49, арк.18–19
- 78 UWKL WT. S. 282.
- 79 АВАК. Т. XVII. С. 281.
- 80 Zakrzewski A.B. Wiż w prawie... S. 156.
- 81 Поліщук В. Офіційні сведкі... С. 11.
- 82 АВАК. Т. XVII. С. 179, 293, 327; 382.
- 83 Тамсама. С. 26.
- 84 Тамсама. С. 114.
- 85 Ю.М.Радзівіл у 1527–1541 г. быў віленскім кашталянам, гл.: *Urządnicy Wielkiego księstwa Litewskiego. Spisy. Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek (далее – UWKL WW)*. Oprac. H.Lulewicz, A.Rachuba, P.P.Romaniuk, U.Jemialianczyk, A.Macuk. Warszawa, 2004. Т. I. S. 109.
- 86 АВАК. Т. XVII. С. 341

- 87 АВАК. Т. VII. С. 70.
- 88 Pirmasis Lietuvos Statutas=Первый Литовский Статут: Tekstai senaja balt., lot. ir senaja lenkų k. (далей – PLS). Vilnius, 1983. Т. 2. D. 1. P. 174.
- 89 Ластоўскі В. Нарысы з гісторыі Беларусі... № 5. С. 110; PLS. Т. 2. D. 1. P. 42, 162, 164, 166.
- 90 UWKL WT. S. 282; АВАК. Т. XVII. С. 204, 263.
- 91 UWKL WT. S. 257, 349.
- 92 Ibid. S. 336.
- 93 Ластоўскі В. Нарысы з гісторыі Беларусі... № 5. С. 110–111.
- 94 PLS. Т. 2. D. 1. P. 42, 158.
- 95 АВАК. Т. XVII. С. 96.
- 96 Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku. Warszawa, 1887. S. 146.
- 97 АВАК. Т. XVII. С. 96.
- 98 У сваім лісце да Ю.М.Радзівіла ад 23 ліпеня 1535 г. Альбрэхт Марцінавіч Гашгольд так пісаў пра гэты канфлікт з Бонай: “розмовялом с королем его милостью о речи наши: напервей о том, иж королева ей милость побрала нам уряды а доживотности нашои, которые есмо мели: ваша милость – на Городне, а я – на Бельско...”, гл.: Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Радзивилловские акты из Собрания Российской национальной библиотеки. Первая половина XVI в. Составитель М.М.Кром. Москва–Варшава, 2002. Т. VI. С. 174. № 80.
- 99 РППЗ. С. 178.
- 100 АВАК. Т. XVII. С. 15; РППЗ. С. 188. Ёсць выпадак, калі Войцаха Трэбскага назвалі спраўдай “Гарадзенскага ваяводства”, гл.: Lietuvos Metrika (1540–1541). Кн. 10. P. 57, № 83.
- 101 АВАК. Т. XVII. С. 291, 293; Lietuvos Metrika (1540–1541). Кн. 10. P. 58, № 83.
- 102 АВАК. Т. XVII. С. 1–128. Замкавых кніг Войцаха Трэбскага як мінімум было дзве: за 1537–1538 і 1539–1540 гг. Пра тое, што іх было больш сведчаць згадкі пра “кнігі Трэбскага” у замкавых кнігах за 1540–1541 і 1541–1542 гг. яго наступніка Войцаха Грышковіча Кімбара, гл.: АВАК. Т. XVII. С. 133, 166, 287, 353.
- 103 АВАК. Т. XVII. С. 26, 81, 113.
- 104 UWKL WT. S. 336.
- 105 АВАК. Т. XVII. С. 298.
- 106 Тамсама. С. 17, 51, 291.
- 107 Тамсама. С. 4, 7, 9, 12, 18.
- 108 Тамсама. С. 87.
- 109 Тамсама. С. 1, 3, 8, 16, 21, 26, 29, 32, 36, 51, 87.
- 110 Тамсама. С. 3, 26, 29, 32, 36, 55.
- 111 UWKL WT. S. 16.
- 112 АВАК. Т. XVII. С. 97.
- 113 Тамсама. С. 16, 17, 83, 87, 101, 121, 131, 147, 166.
- 114 Тамсама. С. 8, 9.
- 115 Тамсама. С. 2, 4, 11, 13, 34.
- 116 Тамсама. С. 3, 13, 17, 25, 80.
- 117 Тамсама. С. 3, 6, 25.
- 118 Тамсама. С. 64, 133, 166.

- 119 UWKL WT. S. 282; АВАК. Т. XVII. С. 83, 205.
120 АВАК. Т. XVII. С. 17, 58, 94, 131, 144, 287, 308.
121 Поліщук В. Офіційні сведкі... С. 8.
122 Ластоўскі В. Нарысы з гісторыі Беларусі... № 5. С. 102.
123 Zakrzewski A.B. Wiż w prawie... S. 153–154.
124 Lietuvos Metrika (1540–1541). Кн. 10. Р. 57, № 83.
125 АВАК. Т. XVII. С. 2, 3, 10, 17, 22, 51, 53, 71, 73, 82, 86, 93, 100, 114.
126 Тамсама. С. 83.
127 Тамсама. С. 98.
128 АВАК. Т. XVII. С. 53; Zakrzewski A.B. Wiż w prawie... S. 155.
129 Zakrzewski A.B. Wiż w prawie... S. 159.
130 АВАК. Т. XVII. С. 109, 119.
131 Тамсама. С. 361.
132 Пазднякоў В. Дзецкі // ЭВКЛ. У 2 т. Мн.: БелЭн, 2005. Т. 1. С. 585.
133 АВАК. Т. XVII. С. 27, 141.
134 Тамсама. С. 60, 168.
135 Поліщук В. Офіційні сведкі... С. 13; Zakrzewski A.B. Wiż w prawie... S. 160.
136 Zakrzewski A.B. Wiż w prawie... S. 157, 160.
137 Напрыклад, малявіцкім ураднікам быў служэбнік Боны Беняш Млынскі, сідзельскім і крынскім ураднікам ЯеКМ – пан Іван Багданавіч Валовіч, навадворскім ураднікам ЯеКМ – Сымон Гец, гл.: АВАК. Т. XVII. С. 13, 44, 55. Усе яны маглі выступаць у якасці “людзей добрых” у судах спраўцы В.Трэбскага і яго ўраднікаў.
138 АВАК. Т. XVII. С. 12, 15.
139 Тамсама. С. 15, 84, 86, 99.
140 UWKL WT. S. 356; АВАК. Т. XVII. С. 51, 109, 123, 291.
141 АВАК. Т. XVII. С. 115.
142 UWKL WT. S. 305, 336; АВАК. Т. XVII. С. 129.
143 Кяупене Ю. Книги Вильнюсского замкового суда... С. 78; UWKL WW. S. 193.
144 АВАК. Т. XVII. С. 203, 259, 301, 327; АВАК. Т. XXI. С. 6, 10.
145 Тамсама. С. 132, 133, 134, 141, 148, 149, 171, 201, 203, 207, 217, 229, 233, 234, 239, 240, 241, 257, 265, 285, 301, 309, 327, 338, 377.
146 АВАК. Т. XVII. С. 132, 143, 148, 149, 166, 201, 207, 222, 233, 234, 240, 265, 309, 327, 338; АВАК. Т. XXI. С. 10.
147 АВАК. Т. XVII. С. 261.
148 АВАК. Т. XVII. С. 199, 209, 237, 342, 374; АВАК. Т. XXI. С. 365.
149 АВАК. Т. XVII. С. 237, 342
150 Тамсама. С. 130.
151 Тамсама. С. 136.
152 Снитко К.И. Предисловие. С. XXVI.
153 АВАК. Т. XVII. С. 133, 210, 257, 348.
154 Тамсама. С. 180–181.
155 Тамсама. С. 210.
156 Тамсама. С. 224, 342, 375.
157 Тамсама. С. 400.

- 158 АВАК. Т. XVII. С. 224, 289; АВАК. Т. XXI. С. 367.
- 159 АВАК. Т. XVII. С. 287.
- 160 Тамсама. С. 142, 160, 161, 174, 180, 203, 208, 212, 215, 219, 221, 273, 283, 284, 300, 301, 312, 315, 318, 329, 331, 335, 337, 339, 341, 342, 351, 367, 371, 385, 394.
- 161 Boniecki A. Poczet rodów... S. 9, 67, 137, 422.
- 162 АВАК. Т. XVII. С. 371.
- 163 Тамсама. С. 214, 224, 228, 246, 305, 311, 361, 377.
- 164 Тамсама. С. 209.
- 165 Тамсама. С. 176, 178.
- 166 Тамсама. С. 224, 245, 293.
- 167 Тамсама. С. 175, 209, 289, 292, 358, 374, 389.
- 168 Тамсама. С. 183, 210, 225, 331, 340, 348.
- 169 АВАК. Т. XVII. С. 318, 335; UWKL WT. S. 356.
- 170 АВАК. Т. XVII. С. 310, 364, 272; UWKL WT. S. 278.
- 171 АВАК. Т. XVII. С. 335.
- 172 UWKL WT. S. 305, 336; Boniecki A. Poczet rodów... S. 124.
- 173 АВАК. Т. XVII. С. 400; АВАК. Т. XXI. С. 368.
- 174 АВАК. Т. XXI. С. 10.
- 175 Тамсама.
- 176 UWKL WT. S. 314.
- 177 АВАК. Т. XXI. С. 365–366.
- 178 UWKL WT. S. 18, 314.
- 179 РППЗ. С. 192; Boniecki A. Poczet rodów... S. 212.
- 180 АВАК. Т. XVII. С. 228.
- 181 Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией (далее – АЗР). СПб., 1848. Т. 2. С. 390.
- 182 UWKL WT. S. 305, 336; АВАК. Т. XXI. С. 5, 8, 13, 28, 33, 35, 39, 77, 86, 90, 153, 155, 189, 201; РППЗ. С. 174.
- 183 UWKL WT. S. 336–337; АВАК. Т. XXI. С. 33.
- 184 Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском Архиве Министерства Юстиции (далее – МАМЮ). Москва, 1915. Т. XXI. С. 379.
- 185 АВАК. Т. XXI. С. 8, 33, 77, 86, 90, 189, 284.
- 186 UWKL WT. S. 305; АВАК. Т. XXI. С. 59.
- 187 АВАК. Т. XXI. С. 89.
- 188 Тамсама. С. 34.
- 189 АВАК. Т. XXI. С. 28; АВАК. Вильна, 1897. Т. XXIV. С. 137.
- 190 UWKL WT. S. 18.
- 191 UWKL WT. S. 305, 315; АВАК. Т. XXI. С. 1, 3.
- 192 АВАК. Т. XXI. С. 39–40, 184, 253.
- 193 Тамсама. С. 245.
- 194 Тамсама. С. 246–251.
- 195 Тамсама. С. 262. Яго гербавую пячатку гл. у дадатку 2 (№ 9) да артыкула ў гэтым зборніку: Шаланда А. Земскі суд Гарадзенскага паведа ў 1555–1564 гг.

- 196 Тамсама. С. 307, 326. Яго гербавую пячатку гл. у дадатку 2 (№ 5) да артыкула ў гэтым зборніку: Шаланда А. Земскі суд Гарадзенскага павета ў 1555–1564 гг.
- 197 UWKL WT. S. 305; АВАК. Т. XVII. С. 421; АВАК. Т. XXI. С. 357; НГАБ, ф.1755, воп.1, адз.з.2, арк. 41 адв.–42, 43.
- 198 АВАК. Т. XXI. С. 5, 8, 13, 28, 34, 39–40, 90, 113, 137, 159, 284.
- 199 АВАК. Т. XVII. С. 403, 421, 423; АВАК. Т. XXI. С. 35, 153, 155, 251.
- 200 АВАК. Т. XVII. С. 421. Яго гербавую пячатку гл. у дадатку 2 (№ 8) да артыкула ў гэтым зборніку: Шаланда А. Земскі суд Гарадзенскага павета ў 1555–1564 гг.
- 201 Тамсама. С. 425.
- 202 Zakrzewski A.B. Wiź w prawie... S. 155.
- 203 АВАК. Т. XXI. С. 35.
- 204 НГАБ, ф.694, воп.4, адз.з.1271, арк.18.
- 205 UWKL WT. S. 18; АВАК. Т. XXI. С. 5.
- 206 UWKL WT. S. 305, 337; Lietuvos Metrika (1553–1567). Vilnius, 1996. Кн. 564/7. Р. 36, № 10.
- 207 UWKL WT. S. 336; Boniecki A. Poczet rodów... S. 52.
- 208 UWKL WT. S. 336; АВАК. Т. XVII. С. 397.
- 209 АВАК. Т. XXI. С. 17, 253.
- 210 Тамсама. С. 180, 184, 256, 294.
- 211 Тамсама. С. 184.
- 212 Тамсама. С. 205, 215.
- 213 Тамсама. С. 60.
- 214 АВАК. Т. XXI. С. 60, 184, 245; АВАК. Вильна, 1888. Т. XIV. С. 21.
- 215 АВАК. Т. XXI. С. 256.
- 216 UWKL WT. S. 337; АВАК. Т. XVII. С. 435.
- 217 UWKL WT. S. 337.
- 218 Лаппо И.И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии. // ЖМНП. Новая серия XIII. 1908. № 1. Отд. 2. С. 52, 55.

Аляксей Шаланда
кандыдат гіст. навук (Мінск)

Земскі суд Гарадзенскага павета ў 1555–1564 гг.

Паводле агульнапрынятых уяўленняў, земскі суд – гэта выбарны павятовы шляхецкі суд у Вялікім княстве Літоўскім (ВКЛ) у XVI–XVIII стст., які дзейнічаў на падставе Бельскага прывілея 1564 г., а таксама Статутаў 1566 і 1588 г.¹ Самай важнай падзеяй судовай рэформы другой паловы XVI ст. называе ўтварэнне новых земскіх судаў у ВКЛ беларуская даследчыца **Юлія Доўнар**². Фарміраванню сістэмы земскіх судаў ВКЛ у 1564–1588 гг. прысвечана праца літоўскага гісторыка **Дар’юса Вілімаса**³. Адзначыўшы, што з 50-х г. XVI ст. у некаторых паветах ВКЛ ужо дзейнічалі “*так званыя*” земскія суды, ён таксама лічыць, што сапраўдная іх гісторыя пачынаецца з Бельскага прывілея караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста ад 1 ліпеня 1564 г. Тым не меней, на 1551–1564 гг. аўтар адводзіць першы падрыхтоўчы этап рэформы земскіх судаў ВКЛ, але не звяртае на яго належнай увагі⁴.

Падобныя ацэнкі, на наш погляд, выводзяцца з класічнай працы, прысвечанай земскім судам ВКЛ канца XVI ст., якую яшчэ ў 1897 г. выдаў расійскі даследчык **Іван Лапа**⁵. Разглядаючы іх гісторыю аўтар звярнуўся да матэрыялаў актавых земскіх кніг Гарадзенскага павета. З-за таго, што гарадзенскія замкавыя кнігі 1539–1542 гг. былі збытыя ім з земскімі, І.Лапа прыйшоў да памылковай высновы, што Гарадзенскі “*земскі*” суд гэтага перыяду быў нічым іншым, як судом старосты⁶. Іншую сітуацыю ён адзначае пасля віленскага сойма 1554 г.: у Горадні толькі ў 1555 г. з пэўнымі зменамі было выканана патрабаванне Статута 1529 г. аб прызначэнні ў паветах дзвух шляхцічаў для суда. Тым не менш, на яго думку, сапраўдны земскі суд з’явіўся ў ВКЛ у цэлым, і ў Гарадзенскім павеце ў прыватнасці, толькі пасля Бельскага прывілея 1564 г.⁷ Цікавай з’яўляецца агульная выснова І.Лапы пра этапы фарміравання земскага суда ў ВКЛ. Паводле яго, спачатку ён быў судом намесніка ваяводы ці старосты (!), потым – судом павятовых суддзяў, прызначаных ваяводам і, нарэшце, незалежным шляхецкім судом⁸.

Пэўнае значэнне для вывучэння нашай тэмы мае прамова **Флавіяна Дабранскага** да актаў Гарадзенскага земскага суда, выдадзеных Віленскай Археаграфічнай камісіяй (ВАК) у 1894 г. у томе XXI⁹. Аўтар звярнуў сваю ўвагу не столькі на гісторыю земскага суда Гарадзенскага павета ў згаданы перыяд, колькі на інфармацыю запісаў актавых судовых кніг пра пэўныя катэгорыі насельніцтва (“*общественные группы*”): баяраў, дваранаў, землянаў, татароў і

жыдоў. Тым не менш, разглядаючы справы дваранаў і землянаў Ф.Дабранскі адзначыў іх нежаданне падпарадкоўвацца павятоваму земскаму суду¹⁰.

Сярод нешматлікіх прац, дзе закраналася тэматыка дарэформенных земскіх судоў у ВКЛ, трэба назваць артыкул *Сяргея Капыскага*¹¹. Разглядаючы на прыкладзе Слонімскага павета ўвядзенне земскіх судоў у ВКЛ падчас земскай рэформы 1565–1566 гг. аўтар прыйшоў да наступных высноў: 1) у Слоніме ўжо ад 1555 г. існаваў земскі суд, які адрозніваўся ад парэформеннага тым, што, па-першае, не праводзіліся яго сесіі, па-другое, возныя не мелі дачынення да *“павятовага суда княжацкай адміністрацыі”* (відаць, маецца на ўвазе замкавы суд?), па-трэцяе, не было пасады падкаморыя, па-чацвертае, дарэформенны земскі суд быў установай з неакрэсленай тэрыторыяй падпарадкавання; 2) слоніmsкі земскі суд 1555 г. быў незалежнай (!) ад цэнтральнай улады шляхецкай судовай установай; 3) ён жа паслужыў асновай для ўтварэння новага земскага суда Слонімскага павета ў выніку рэформы 1565–1566 гг.¹² Акрамя гэтага, на падставе актавай земскай кнігі Гарадзенскага павета за 1559 г. С.Капыскі адзначыў такія асаблівасці дарэформеннага гарадзенскага земскага суда, як: адсутнасць у актах згадкі пра пасаду суддзі (?), яго судовыя пасяджэнні праводзіліся па меры неабходнасці (?), а падрабязных запісаў па справах не вялося (?), запісы прысудаў вызначаюцца рэдкасцю¹³. На тле шэрагу даволі трапных назіранняў навукоўца, некаторыя з прыведзеных вышэй высноў або павярхоўныя, або цалкам памылковыя, асабліва што датычыць яго ацэнак земскага суда ў Горадні.

Важнае значэнне для вывучэння нашай тэмы маюць спісы павятовых ураднікаў Троцкага ваяводства ВКЛ, выдадзеныя польскімі і беларускімі навукоўцамі пад рэдакцыяй *Анджэя Рахубы*¹⁴. Яны змяшчаюць спісы земскіх ўраднікаў Гарадзенскага павета ў XVI–XVIII стст.: суддзяў, падсудкаў, пісараў. Праўда, не зусім зразумела, чаму земскі пісар Фёдар Іванавіч Кунцэвіч пазначаны з 1555 г., а земскі суддзя – толькі з 1565 г.¹⁵ Тым больш, што ва ўступе было трапна адзначана: *“Сапраўднай падзеяй у маштабе не толькі Троцкага ваяводства, але хіба ўсёй Літвы, быў земскі суд, устаноўлены ў Горадні ў складзе дзвух суддзяў і земскага пісара”*¹⁶. Аўтар прадмовы выказаў слушную думку аб тым, што гарадзенскі земскі суд 1555 г. быў прадвеснікам судовай рэформы ў ВКЛ, якая адбылася толькі праз дзесяць год.

Такім чынам, як у айчынай, так і замежнай гістарыяграфіі звярталася ўвага на дарэформенны гарадзенскі земскі суд 1555–1564 гг. Аднак, грунтоўна пакуль ніхто не заняўся яго вывучэннем. Мэтай нашага артыкула з’яўляецца даследаванне станаўлення і функцыянавання земскага суда Гарадзенскага павета ў 1555–1564 гг.

Галоўнымі крыніцамі па вывучэнню гісторыі дарэформеннага гарадзенскага земскага суда з’яўляюцца яго актавыя кнігі. Да Першай Сусветнай вайны ў Віленскім Цэнтральным Архіве захоўваліся, па-за выключэннем

трох замкавых кніг за 1539–1540, 1540–1541 і 1541–1542 гг., сем земскіх кніг за 1555, 1556–1557, 1558, 1559, 1560, 1561 і 1562 гг.¹⁷ Арыгіналы дзвух з іх – за 1556 г. і 1559 г. – захаваліся да нашых дзён¹⁸. З незахаваных некаторыя або цалкам, або часткова былі апублікаваныя ВАК як “*Акты Гродненскаго земскаго суда*”: у т. XIV – 1 справа за 1556 г. з актавай кнігі за 1556–1557 г.¹⁹, у т. XVII – 6 спраў за 1555 г. – з кнігі за 1555 г., 10 спраў за 1556 г. і 2 за 1557 г. – з кнігі за 1556–1557 гг., 2 справы за 1558 г. – з кнігі за 1558 г., 1 справа за 1559 г. – з кнігі за 1559 г., 10 спраў за 1560 г. – з кнігі за 1560 г., 2 справы за 1561 г. – з кнігі за 1561 г., 4 справы за 1563 г. і 1 справа за 1564 г. – з кнігі за 1563–1564 гг., 8 спраў за 1565 г. – з кнігі за 1565 г.²⁰, у т. XXI – цалкам актавыя кнігі (за выключэннем ужо надрукаваных раней асобных дакументаў) за 1555, 1556–1557, 1558 гг. і 1 дакумент за 1559 г.²¹ Амаль поўны камплект земскіх актавых кніг за 1555–1565 гг. дазваляе разглядзець генезіс, склад і функцыянаванне земскага суда Гарадзенскага павета ў дарэформенны перыяд.

Думка, якую выказаў у свой час І. Лапа, пра тое, што развіццё земскага суда ў ВКЛ ішло паралельна развіццю правоў “*літоўскага зелянства*”, а гісторыя гэтай судовай установы на працягу XVI ст. добра адлюстроўвае яго поспехі ў справе набывання правоў польскага шляхецтва²², не згубіла сваёй актуальнасці. Працэс фарміравання ў ВКЛ з мясцовых князёў, паноў і баяраў адзінага шляхецкага стану на польскі ўзор прадугледжваў перанос на тутэйшую глебу пэўных судовых інстытутаў і механізмаў па абмежаванню юрысдыкцыі манарха і яго намеснікаў у паветах. На практыцы гэта азначала перадачу апошнімі сваіх судовых функцый непасрэдна ў рукі самой шляхты праз стварэнне шляхецкіх земскіх судовых устаноў.

У ВКЛ першыя земскія суды па ўзору Польшчы былі створаны ў памежным з ёю Падляшшы. Ужо ў XV ст. у Драгічынскім і Мельніцкім паветах дзейнічаў такі суд, які меў у сваім складзе земскіх суддзю, падсудка і пісара. У 1501 г. земскі суд быў уведзены і ў Бельскім павеце²³. Праўда, у першай палове XVI ст. разам з “*присудомъ земьскимъ повету Бельского*” і “*правомъ земьскимъ польскимъ*” там захоўвалася “*право литовское*” і “*присуд бельский городовый*”²⁴ або замкавы. У іншых землях і паветах ВКЛ увядзенне земскіх судовых устаноў расцягнулася да 70-х г. XVI ст.²⁵

Пачатак ўдзелу гарадзенскай шляхты ў павятовых судовых інстытутах, а менавіта ў старасцінскім замкавым судзе, трэба аднесці да часу прыняцця Статуту ВКЛ 1529 г. Ён у раздзеле VI, артыкуле 3 пастанаўляў: “*Зася тэж уставуем, иж воеводы, старосты и державцы наши мають каждый у своем повете обрати двух зелянинов, людей добрых а годных веры, и ку присязе привести и установити тым обычаем: коли пан воевода, староста и державца наш сами за некоторыми справами нашими або земскими не поспешни будутъ которыхъ справъ судити, тогда тые два зелянины весполк з намесники и маршалки тых панов, врадниковъ наших, мають того смотрети и то*

*справовати водле тых писаных прав*²⁶. У рэаліях тагачаснага Гарадзенскага староства гэтую норму трэба разумець так, што ў склад свайго замкавага ўраду староства павінен быў абраць павятовых прысяжных суддзяў са шляхты.

Ёсць падставы сцвярджаць, насуперак меркаванню І.Лапы²⁷, што гарадзенскі староства Юры Мікалаевіч Радзівіл (1514–1541 гг.) пастанову Статута ВКЛ 1529 г. у сваім павеце выканаў, бо апісаны ў законе склад суддзяў: старасцінскія маршалак Леў Сямёнавіч Чыж і гарадзенскі намеснік Ян Міцкевіч разам з гарадзенскім канюшым і войскім **Багданам Грынкевічам Валовічам** судзіў справу гаспадарскіх татараў аб зямлі Салтанаўшчына і выдаў ім судовы ліст пад сваімі пячаткамі²⁸. Менавіта ў асобе апошняга нам бачыцца адзін з абраных Ю.М.Радзівілам прысяжных землянаў – шляхецік павятовых суддзяў. Калі ўлічыць той факт, што ўрады канюшага і войскага Б.Г.Валовіч спалучаў з 1529 па 1539 гг.²⁹, то на гэты храналагічны адрэзак трэба аднесці згаданую рэарганізацыю старасцінскага замкавага суду. Лагічна дапусціць, што здарылася гэта адразу пасля прыняцця Статуту – у 1529 г.

Другім павятовым прысяжным суддзёй з’яўляўся гарадзенскі харужы **Ян Мікалаевіч Талачковіч**, які разглядаў судовую справу адзвернага Івана Міленькага разам з іншым маршалкам Ю.М.Радзівіла – Маркам Лубніскім³⁰. Апошні ідэнтыфікуецца са служэбнікам Ю.М.Радзівіла Лубніцкім, які згадваецца ў лісце караля і вялікага князя Жыгімонта Старога ад 8 верасня 1532 г.³¹ Магчыма, ён стаў маршалкам Ю.М.Радзівіла пасля Л.С.Чыжа, бо апошні ў 1536–1539 гг. быў ужо эйшышскім і варнянскім дзяржаўцам³².

Нягледзячы на канфлікт паміж Ю.М.Радзівілам і каралевай і вялікай княгіняй Бонай Сфорца, выкліканы перадачай апошняй у 1533 г. Жыгімонтам Старым Гарадзенскага староства³³, і Б.Г.Валовіч, і Я.М.Талачковіч працягвалі выконваць свае судовыя функцыі. Першы – ужо як спраўца³⁴ ЯеКМ Гарадзенскага староства ў 1534–1536 гг.³⁵, другі – як судовы засядальнік у замкавым судзе наступнага гарадзенскага спраўцы Войцаха Трэбскага (1537–1540 гг.)³⁶. Б.Г.Валовіч памёр у 1539 г.³⁷ У тым жа годзе ўрады канюшага і войскага былі падзелены і нададзены Андрэю Сцяцковічу Сапоцьку з Мікалаем Шымковічам Юндзілам адпаведна³⁸. Ужо 11 лістапада 1539 г. яны, як судовыя камісары Боны, разглядалі справу паміж гарадзенскім ключнікам Лукашам Грынкевічам Валовічам і засідранскімі падданымі ЯеКМ, інтарэсы якіх прадстаўляў спраўца В.Трэбскі³⁹. На падставе “*статуту прав писаных*” вырак быў прыняты на карысць падданных каралевы, што было зафіксавана ў судовым лісце пад пячаткамі суддзяў⁴⁰. Сярод прысутных на камісарскім судзе “*людзей добрых*” асабліва падкрэслім прысутнасць гарадзенскага харужага Я.М.Талачковіча⁴¹.

З’яўленне яшчэ аднаго суддзі было звязана з канчатковай перадачай у 1540 г. Ю.М.Радзівілам гарадзенскага замку спраўцы-намесніку Боны Во-

йцаху (Грышку) Грышковічу Кімбару⁴². 2 жніўня таго ж году ў адсутнасць апошняга судовую справу Мілька Івашкавіча, чалавека індурскага плябана разглядаў замкавы суд у складзе **Войцаха Ленартавіча Нарбута**, двараніна ЯеКМ і **Шчаснага Грыбовіча**, які назваўся *падсудкам*⁴³. Яны ж 12 жніўня 1540 г. судзілі справу святара гарадзенскай царквы Святога Чэснага Крыжа айца Івана⁴⁴. І першая, і другая справа датычылі спрэчак, дзе адным з бакоў выступалі каталіцкія ці праваслаўныя святары. Гэта можна прыняць за супадзенне, калі б не адна акалічнасць – В.Л.Нарбут у 1548–1550 гг. ужо сам згадваецца як духоўная асоба – віленскі канонік, які адначасова праводзіў валочную памеру ў Слоніме⁴⁵. Выглядае на тое, што ў гарадзенскім замкавым судзе ён спецыялізаваўся па пэўнаму тыпу судовых спраў.

Важнай акалічнасцю з’яўляецца тытул падсудка ў Шчаснага Грыбовіча. З аднаго боку ён паказвае, што панамеснік В.Г.Кімбара⁴⁶ ў адсутнасць апошняга дапамагаў судзі В.Л.Нарбуту. З другога – тытул падсудка сведчыць пра існаванне ў структуры гарадзенскага замкавага ўраду новага складу суда: суддзя (прадстаўнік Боны), падсудак (панамеснік В.Г.Кімбара) і пісар (дзяк). Можна меркаваць, што ў прысутнасці В.Г.Кімбара В.Л.Нарбут быў тым другім прысяжным суддзёй, прызначаным Бонай пасля смерці Б.Г.Валовіча. Праўда, доўга ў Горадні ён не затрымаўся – пасля жніўня 1540 г. пра яго судовую дзейнасць больш не было звестак.

Затое актыўны ўдзел у судах В.Г.Кімбара і яго ўраднікаў прымаў ўжо добра нам вядомы гарадзенскі харужы Я.М.Талачковіч⁴⁷. Каралева і вялікая княгіня Бона па важных судовых справах нават звярталася выключна да іх абодвух: “*Наместнику моему Городенскому пану Войтеху Гришковичу Кимбару, а хоружому Городенскому Яну Миколаевичу Толочкевича...*”⁴⁸. Яны ж 1 мая 1541 г. былі камісарамі Боны па справе братаў Валовічаў⁴⁹. Важнай з’яўляецца таксама згадка судавага ліста “*хоружого, судьи повету Городенского пана Яна Толочка, а Щастного Грибовского*”⁵⁰ па справе гарадзенскіх баяраў Грыневічаў. Па-першае, таму, што ў ім **Я.М.Талачковіч** (Талочка) карыстаўся тытулам “*павятовага суддзі*”, па-другое, таму, што панамеснік **Шчасны Грыбовіч** (Грыбоўскі) выконваў у дадзенай справе тую ж функцыю падсудка (праўда, без пазначэння гэтага тытула ў крыніцы), як і ў выпадку з В.Л.Нарбутам. Як бачна, у часы В.Г.Кімбара ў структуры замкавага ўраду функцыянаваў асобны склад суда для баяраў: суддзя павятовы (харужы, ён жа прысяжны землянін з 1529 г.), падсудак (панамеснік В.Г.Кімбара) і пісар (дзяк). Мяркуем, што вылучэнне асобнага складу суда для гарадзенскага баярства было вынікам, з аднаго боку, спалучэння функцый былога прысяжнага шляхецкага судзі і харужага Я.М.Талачковіча, а з другога – спробай гарадзенскага намесніка В.Г.Кімбара стварыць у структуры замкавага ўраду складу судаў па пэўных тыпах судовых спраў (духоўных асоб і баяраў). На-

ступным крокам такога ўпарадкавання ў справе баярскага суда павінен быў стаць падзел судовай дакументацыі на кнігі замкавыя і земскія.

Такі крок быў зроблены, пра што сведчыць выпіс “с книг судей Горондэнскіх земскіх” пад іх пячаткамі за 4 мая 1546 г. па справе баярына Васіля Міцуціча. У ім гарадзенскія і земскія суддзямі, якія судзілі “водле статусу прав земскіх”, згадваюцца: **В.Г.Кімбар**, намеснік ЯеКМ гарадзенскі і **Я.М.Талачковіч**, гарадзенскі суддзя і харужы⁵¹. Прыведзены “выпис из книг земскіх” даказвае не толькі тое, што ў Горадні ў 40-я г. XVI ст. асобна ад замкавых вяліся земскія кнігі. Апошнія, у сваю чаргу, дазваляюць сцвярджаць пра існаванне ў структуры гарадзенскага замкавага ўраду шляхецкага земскага суда ў складзе: два суддзі (намеснік Боны і павятовы харужы) і пісар (дзяк). Аднак, намеснік В.Г.Кімбар практычна выступаў і як галоўны суддзя замкавы, і як галоўны суддзя земскі (павятовы), што яўна патрабавала ад яго шмат часу на судовыя справы, не кажучы ўжо пра іншыя намесніцкія функцыі. Таму, у сваю адсутнасць ён у складзе земскага суда пакідаў свайго панамесніка Шчаснага Грыбовіча. У гэтым выпадку галоўным суддзёй земскім становіўся Я.М.Талачковіч, а Ш.Грыбовіч выконваў ролю памагатага – падсудка.

Важнай праблемай з’яўляецца пытанне датавання вылучэння ў структуры гарадзенскага замкавага ўрада земскага суда. Тытул павятовага суддзі ў Я.М.Талачковіча фіксуецца даследчыкамі з 1544 г.⁵² Але ён мог ім карыстацца і раней, улічваючы як яго судовую дзейнасць у 1529–1540 гг., так і разгляд ім баярскіх спраў разам з Ш.Грыбовічам, падсудкам і панамеснікам В.Г.Кімбара ў 1540–1542 гг. У 1546–1548 гг. падсудкам згадваецца ўжо **Леў Міхайлавіч**, намеснік ЯеКМ скідзельскі і крынкаўскі⁵³. Напэўна, ён замяніў Ш.Грыбовіча не толькі ў складзе земскага суда, але і на месцы панамесніка В.Г.Кімбара. Захаванне ў Льва Міхайлавіча тытула, якім назваўся ў 1540 г. Ш.Грыбовіч, прымушае нас аднесці на гэты год пачатак фарміравання гарадзенскага земскага суда.

Такім чынам, у часы намесніцтва В.Г.Кімбара і, як мы мяркуем, ужо з 1540 г., у структуры гарадзенскага замкавага ўрада быў створаны для баяраў і шляхты земскі суд у дзвух складах: два суддзі (намеснік і павятовы харужы) і пісар (дзяк) ці, калі намеснік адсутнічаў, у складзе: суддзя (павятовы харужы), падсудак (панамеснік) і пісар (дзяк). Адзначым, што роля намесніка ў такім судзе пры любым раскладзе была дамінуючай⁵⁴. Апошняя акалічнасць не падабалася гарадзенскай шляхце. Прэстыж такога земскага суда ў іх вачах быў нізкі, як і ў цэлым намесніцкага замкавага ўраду. Характэрны выпадак быў запісаны ў замкавую кнігу спраўцы В.Трэбскага яшчэ 20 ліпеня 1539 г. У гэты дзень канюшы троцкі Іван Грынкевіч Валовіч не хацеў браць перад замкавым урадам у Фаліміра Дарашковіча свае некалі пазычаныя яму грошы, адно “...только в госпде, бо он (Ф.Дарашковіч – А.Ш.) теж у мене не перед врьдом взял”⁵⁵. У тым жа годзе, 24 лістапада, ён не хацеў судзіцца ў

замкавым судзе зноў з Фалімірам Дарашковічам: *“...пану Фалимиру в отказе быти не хочу и беру то себе до господаря короля его милости...”*⁵⁶. Як бачым, І.Г.Валовіч лічыў адпаведным для сябе толькі гаспадарскі суд.

Нежаданне судзіцца “на замку” было ўласціва не толькі гарадзенскай шляхце. Шляхта ВКЛ па сваіх спрэчках імкнулася звяртацца непасрэдна па суд гаспадары, нават тады, калі кароль і вялікі князь адсутнічаў у дзяржаве і знаходзіўся ў Польшчы. Такая практыка прымусіла Жыгімонта Старога 23 мая 1542 г. прыняць пастанову, паводле якой князі, паны і шляхта ВКЛ *“мают судити и справовати и позывными листы позыватися перед панов воевод и перед панов старост, або перед тых державцов, в которых поветех оные ... именья свои мети будут”*⁵⁷. Гэтай жа пастановай уводзіўся наступны судовы інстанцыйны парадак: на суд старосты апеляцыя падавалася на імя ваяводы, на суд ваяводы – на імя Паноў-Рады, на суд Паноў-Рады – на імя вялікага князя *“водле статуту (1529 г. – А.Ш.), ничим з него не выступуючи”*⁵⁸. Згаданыя змены, у сваю чаргу, пацягнулі за сабой жаданне шляхты ВКЛ дабіцца для сябе адмысловых павятовых судаў. У 1544 г. яна на Берасцейскім⁵⁹, а ў 1547 г. – на Віленскім соймах звярнулася да гаспадароў з просьбай стварыць для іх асобны ад суда ваяводаў і старостаў выбарны земскі суд: *“...просите, абы его королевская милость рачил вам, водле статуту, в поветех ваших, людей добрых, которых бы есте сами межи собою обрали, судьями дати, котории бы под присягами своими вас, братью свою, водле боязни Божьее и справедливости святое росправовали, а писарь и жбь также в каждом повете был присяжный, и также от шляхты обраный...”*⁶⁰. У просьбе звяртаюць на сябе ўвагу словы *“паводле статуту”*. Яны сведчаць пра тое, што прадстаўнікі шляхты проста не зважалі ўвагі на артыкул 3 раздзела VI Статуту 1529 г., паводле якога суддзяў у паветах прызначалі менавіта ваяводы, старосты і дзяржаўцы, а не выбіраў шляхта. Больш таго, іх просьба супярэчыла згаданай норме закону. Таму няма нічога dziўнага ў тым, што ў 1544 г. Жыгімонт Стары пакінуў той парадак, які быў прапісаны ў Статуце⁶¹, а Жыгімонт Аўгуст у 1547 г. яго рашэнне яшчэ раз пацвердзіў: *“...и ж тая речь о судьях поветовых мает справована быти водле первшого застановенья (Жыгімонта Старога – А.Ш.) и статуту земского, яко около того в статуте есть описано...”*⁶².

Не дабіўшыся свайго, на Віленскім сойме 1551 г. шляхта ВКЛ зноў прасіла Жыгімонта Аўгуста аб прысяжных суддзях і пісарах для кожнага павета⁶³. Кароль і вялікі князь, як і раней, дазволіў ім мець суддзяў *“...таковым обычаем от панов воевод и от панов старост поветовых уставлены, яко есть в статуте описано: и мають справы судити поспол з наместником воеводиным и с подстаростом, на тых местцах, где им панове воеводы и старосты укажуть...”*. Адзіным новым момантам соймавай пастановы ад 20 лістапада 1551 г. было тое, што гаспадар устанавіў канкрэтныя тэрміны (“рокі”) для такіх

судоў: “...мають на тые суды зъезджатыся по чотыры кротъ до року, на кождую чверть году, то есть: на семую суботу, и на святой Крыж, и на святую Луцыю, а вступивши в пост на первой недели; и за кождым зъеханьем, мають на тых справах судовых быти по чотыры недели...”. Асобна было агаворана, што павятовыя суддзі маглі выдаваць позовы “...под печатьми своими и под печатьми наместников воеводиных и подстарост ..., а писарь мает быти при них воеводин присяжный...”. Гэты дадатак пра пячаткі яскрава сведчыць пра склад земскіх судоў: наместнік, павятовы суддзя і пісар, або павятовы суддзя, падстароста (панамеснік) і пісар. Вышэйшай інстанцыяй над такім судом быў суд ваяводы ці павятовага старосты. Для разгляду апеляцый ім таксама былі ўстанаўлены канкрэтныя “рокі”: “два кротъ на год зъезджати, то есть, на святого Михайла и на семую суботу, и за кождым приеханьем, мають ... мешкати по чотыри недели...”⁶⁴.

Такім чынам, Жыгімонт Аўгуст і Паны-Рада ні на крок не адступілі перад патрабаваннямі шляхты ад нормаў Статуту ВКЛ 1529 г. ні ў 1547, ні ў 1551 г. У гэтым “неразуменні” цэнтральнай уладай жадання шляхты атрымаць незалежныя ад павятовай адміністрацыі земскія суды нам бачацца карані таго судовага крызісу, які адбыўся ў Гарадзенскім павеце ў 1553 г. у часы наместніцтва наступніка В.Г.Кімбара – Льва Міхайлавіча (1552–1562 гг.).

Як сведчыць пазначаны 1553 г. “выпис судебный с книг замку Городенского пана Льва Михайловича, наместника, а пана Яна Толочка хоружого и судьи Городенских” па справе баярыні Марыны Іванаўны, гарадзенскі земскі суд замкавага ўраду працягваў функцыянаваць у наступным складзе: два суддзі (наместнік, харужы) і пісар⁶⁵. Яны ж – “слуги” ЯеКМ гарадзенскія наместнік **Леў Міхайлавіч**, харужы і суддзя **Ян Мікалаевіч Талочка** – выдалі пад сваімі пячаткамі 3 чэрвеня 1553 г. судовы ліст па справе баяраў Шымакоў⁶⁶. Але ў тым жа годзе адбылася падзея, на якую трэба звярнуць асаблівую ўвагу. У справе паміж адзвернымі ЯеКМ і “гаспадарскім землянінам Гарадзенскага павета” Міхалам Стралкоўскім узнікла сітуацыя, калі Леў Міхайлавіч “отправы вчинити не мог для отзыванья панов шляхт до его милости пана воеводы Троцкого”⁶⁷. Іншымі словамі, гарадзенскі наместнік не мог здзяйсняць свае судовыя выракі па справам са шляхтай, бо, як вынікае з пададзенага вышэй паведамлення, тая прызнавала над сабой толькі суд троцкага ваяводы, якім у 1550–1566 гг. быў Мікалай Юр’евіч Радзівіл “Руды”⁶⁸.

Такія паводзіны гарадзенскай шляхты яскрава сведчаць пра яе даволі паблаглівыя адносіны як да замкавага ўраду, так і да земскага суду ў яго складзе. Адносіны да апошняга вынікалі таксама з пэўнай прававой супярэчнасці, якую выкарыстала ў 1553 г. гарадзенская шляхта ў сваіх інтарэсах. Справа ў тым, што звяртацца па сваіх судовых справах непасрэдна да троцкіх ваяводаў ёй давала права вядомая нам пастанова ад 23 мая 1542 г., але пастанова ад 20 лістапада 1551 г. прадпісвала ім судзіцца земскім

судом замкавага ўраду “..и не мает ся никто з них до воеводы и до старост поветовых отзывать, олиж по сказанью...”⁶⁹. Такім чынам, атрымаўся прававы казус: з аднаго боку, гарадзенская шляхта магла спаслацца на ранейшую пастанову 1542 г. і звяртацца па ваяводскі суд, а з другога – яна пры гэтым парушала судовы інстанцыйны парадак 1551 г., ігнаруючы тым самым замкавую адміністрацыю і суд.

Невыпадкова таму на Віленскім сойме 1554 г. шляхта ВКЛ больш дэталёва канкрэтызавала сваю просьбу аб судах: “...абы судьи в каждом хоружстве установлены были и писарь присяглый, обираючи их водле звычайу Подляшское земли, которые ижбы судили каждого стану особу одинако; хто бы в котором хоружстве именья мел, прекладаючи в том обтяженье шляхте, иж панов рад олиж на роки судовые позывати на прошлых соймех ухвалено, мимо статут перводанный, в котором то описано, штож вси у великом князьстве одним правом сужоны мають быти...”⁷⁰. Цяпер стала добра відаць, што прадстаўнікамі шляхты ВКЛ была агучана просьба да гаспадара ўвесці ў дзяржаве “польскае земскае права і суд”, бо менавіта такі “звычай” быў на Падляшшы. Разам з ёй, са спасылкай на Статут ВКЛ 1529 г., было высунутае патрабаванне адзінага і роўнага суда для ўсёй шляхты, у тым ліку і Паноў-Рады. Больш таго, шляхецкія дэпутаты фактычна абвінавацілі гаспадара і паноў радных у парушэнні прынятымі раней ухваламі нормаў Статута!

Рэакцыя Жыгімонта Аўгуста на згаданую вышэй просьбу і абвінавачванне была даволі рэзкай: “...от выданья статуту через отца его милости, славное памяти Жикгимонта короля и великого князя, на каждом сойме о таковых правных потребах зменки чините; а што коли на сойме постановлено около справедливости, то з ухвалы и прозьб вас всих...”. Разам з тым, спаслаўшыся на тое, што працуе камісія па выпраўленню Статута, гаспадар паабяцаў па выніках яе працы прыняць адпаведнае рашэнне, а “...до того часу будете справовати по тому, яко на прошлом сойме ухвалено и постановлено около судей и вижов присяжных...”. Высветлілася, што Жыгімонт Аўгуст добра валодаў інфармацыяй аб сітуацыі з судамі ў паведах: “Якож мает его королевская милость того справу от панов воевод, иж на которых местцах ново суды засадили, там ся не справуют, снатъ, о таких ухвалах от вас братья ваша не ведаютъ”. Фактычна, кароль і вялікі князь абвінаваціў шляхецкіх дэпутатаў у сабатажы соймавай пастановы 1551 г., параіўшы ім “... иж бы есте могли перестати на той ухвале прошлого сойму, кдгы бы есте в то пильне вглянули, и таковыя ухвалы соймовые с канцелярыи пристойне абы есте брали и до братьи вашею относили”. Разам з тым, ваяводам, якія яшчэ не выканалі ўхвалу, было загадана “абы то осмотрели, и вряду судового, также и вижов кождый у своем повете причинили”. У апошнім выпадку шляхце прапаноўвалася самой актыўна прычыніцца да абрання віжамі “годных веры” людзей, прадставіць іх ваяводам, а тыя “таковых на то уставят”. Каб

падкрэсліць высокі статус земскіх суддзяў і падняць іх прэстыж у вачах павятовай шляхты Жыгімонт Аўгуст абяцаў выдаць ім спецыяльныя гаспадарскія лісты: “*А што ся датычет судей, которые вже через панов воевод уставлены, и наперед где потреба будет уставити судей, хочет его королевская милость листом своим господарским потвердити на таковыя суды*”⁷¹.

Судовы крызіс 1553 г. у Гарадзенскім павеце і пастанова Віленскага сойма 1554 г. прымусілі троцкага ваяводу М.Ю.Радзівіла і гарадзенскага намесніка Льва Міхайлавіча заняцца рэарганізацыяй замкавага ўраду. У выніку, з яго структуры ў 1555 г. быў вылучаны ў самастойную інстытуцыю новы земскі суд Гарадзенскага паведа ў складзе: два суддзі і пісар. Першымі “*новавысажанымі*” земскімі суддзямі былі **Пётр Міцута** і **Мікалай Шымкавіч Талочка**, а пісарам – **Фёдар Іванавіч Кунцэвіч**⁷².

Гаспадарскі дваранін Пётр Міцута пачаў сваю кар’еру ў 1539 г. засядальнікам у судзе камісараў Боны па справе гарадзенскага ключніка Лукаша Грынкевіча Валовіча з засідранскімі падданымі ЯеКМ⁷³. Судовым засядальнікам “*пан Міцута*” быў і ў 1540–1542 гг. у замкавым судзе В.Г.Кімбара, пры гэтым, звернем увагу, даволі часта ў складзе разам з павятовым харужым і суддзёй Я.М.Талачковічам⁷⁴. У тым жа годзе ён згадваецца як гарадзенскі ляснічы⁷⁵. Пасля смерці Я.М.Талачковіча ў 1554 г. Пётр Міцута замяніў яго на пасадзе гарадзенскага харужага⁷⁶. Значная судовая практыка і вопыт адміністравання зрабілі яго найлепшай кандыдатурай на ўрады павятовага харужага і земскага суддзі. Што датычыць асобы М.Ш.Талочки, то ён таксама не быў выпадковым чалавекам у новым земскім судзе. М.Ш.Талочка ў 1553–1554 гг. з’яўляўся падстаростам ці панамеснікам гарадзенскага намесніка Льва Міхайлавіча ў замкавым і земскім судах апошняга⁷⁷. Фактычна, новы земскі суд у 1555 г. складаўся з людзей, якія атрымалі добрую практыку ў судах гарадзенскага замкавага ўраду, што наклала моцны свой адбітак на яго працу.

Няма ніякіх сумненняў у тым, што новы суд насіў назву “*земскага*”, бо ўсе яго ўраднікі спецыяльна гэта падкрэслівалі: “*перед нас судей земских Городенских*”, “*до мене писара земского*”, а кнігі, якія вёў і захоўваў Ф.І.Кунцэвіч, былі “*книгами земскими судовыми*”⁷⁸. Засядаў земскі суд у спецыяльнай ізбе (“*изба судейская*”⁷⁹), якая хутчэй за ўсё знаходзілася ў гарадзенскім замку, бо там была і “*казнь*” – турма⁸⁰. Але былі выпадкі, калі суддзі выязджалі на месца спрэчкі ці “*на кгрунт земли*”⁸¹. 22 сакавіка 1557 г. земскі ўрад быў “*на справах судовых у месце Городенском в дому маршалка и писаря господарьского, старосты Могилевского и Медницкого, его милости пана Остафея Воловича*”⁸². У доме апошняга “*на месцу, где sprawy судовые задаем*” знаходзілася земскія ўраднікі і 26 красавіка 1557 г.⁸³

Згодна з соймавай пастановай 1551 г. гарадзенскі земскі суд працаваў не “*на меры неабходнасці*”⁸⁴, а ў дакладна акрэсленыя тэрміны – “*роки*”: “*...припо-*

звали мене позвы до панов судей земских Городенских **на роки дисейшиие** (вылучана – А.Ш.), *которые ся почали по Светой Троицы свята рымского и тыйдень, аж и далее там...*⁸⁵. “Роки судовые” згадваюцца таксама ў пачатку земскай актавай кнігі за 1559 г.⁸⁶ Таму, памыляўся І.Лапа, калі пісаў, што паседжанні гарадзенскага земскага суда “идут ... сплошь, а не по каденциям или рокам”⁸⁷.

Суд адбываўся на падставе “обычаю права и статуту земского (1529 г. – А.Ш.)”⁸⁸. Цікава, што 19 кастрычніка 1556 г. Багдан Чашэйкавіч у справе супраць сваёй маці Марыны Жукаўны прасіў П.Міцуту, каб той “его заховал водле обычаю права и водлуг уфалы на сойме уфаленое (маецца на ўвазе пастанова Віленскага сойма 1551 г. – А.Ш.), *абы никто с повету опелецый не чинил, аж по выроку*”, ды і сам земскі суддзя адзначыў, што “наука на листе его королевской милости нам дана, *абыхмо никому на опелецью не давали, аж вырок на обедве стороне уделавши...*”⁸⁹. Соймавыя ўхвалы ці пастановы былі яшчэ адной крыніцай права для земскіх суддзяў і ў іншых судовых спрэчках⁹⁰.

Адпаведна з соймавай пастановай 1554 г. у Гарадзенскім павеце былі абраныя віжы: “*вижы поветовые, от панов шляхты выбранные*”⁹¹. У 1555–1564 гг. імі былі **Станіслаў Быльчыч, Малафей Іванавіч, Станіслаў Станьчыкевіч і Васіль Мардасавіч**⁹². Павятовыя віжы абслугоўвалі не толькі гарадзенскі земскі суд, але і суд троцкага ваяводы М.Ю.Радзівіла для шляхты Гарадзенскага павета⁹³. 3 мая 1557 г. упершыню ў запісах земскіх судовых кніг у адносінах да павятовага віжа Малафея Іванавіча быў ужыты зварот “*возны*”⁹⁴. 7 лістапада таго ж года возным гаспадарскім Гарадзенскага павета назваўся Станіслаў Станьчыкевіч⁹⁵. Было гэта вынікам уплыву на тэрміналогію ўраднікаў польскіх узораў праз Падляшша, бо яшчэ на Віленскім сойме 1551 г. Жыгімонт Аўгуст пагадзіўся на абранне ў паветах ВКЛ сталых віжоў, “*яко возные на Подляшью*”⁹⁶. Для нас важна, што тытулатура возных у адносінах да віжоў у Гарадзенскім павеце пачала ўжывацца задоўга да судовай рэформы 1564–1566 гг. Таму не зусім дакладны быў Вацлаў Ластоўскі, калі пісаў, што возныя з’явіліся ў ВКЛ (за выключэннем Падляшша) толькі пасля Статуту 1566 г.⁹⁷

Згодна з пастановай 1551 г. пры павятовых віжах, якія спраўлялі свае звычайныя функцыі, з’яўляецца “*старана*”, або сведкі са шляхты, мяшчан або нават сялян⁹⁸. Так, па справе збіцця падданных ЯеКМ дойлідаў індурскімі падданымі троцкага ваяводы М.Ю.Радзівіла 25 чэрвеня 1555 г. разам з павятовым віжом Станіславам Быльчычам раны аглядалі сведкі – гаспадарскі зямлянін Ян Гарадзенскі Каляда і пушкар Вайцешка Стасевіч⁹⁹, а 17 ліпеня таго ж году пры віжы Дзмітру Данілавічу была “*старана*”: гарадзенскія баяры Мордас Завалышыч, Сянко Грынкевіч і гарадзенскі мяшчанін Астапка¹⁰⁰. І такіх прыкладаў шмат¹⁰¹, што сведчыць аб замацаванні такой працэдуры віжавання, якая пазней паводле Статуту ВКЛ 1566 г. стане сталай у практыцы павятовых возных¹⁰².

У сітуацыі, калі павятовыя віжы былі або занятыя, або адсутнічалі ў павеце па нейкай прычыне, земскія ўраднікі маглі замяніць іх сваімі служэбнікамі. Так, у 1555–1561 гг. пісар Ф.І.Кунцэвіч, у адсутнасць П.Міцуты і М.Ш.Талочкі, “з ураду панов судей земских” даваў віжамі сваіх служэбнікаў: дзяка¹⁰³ Міцуту (Мікалая) Багушавіча Кошчыча ці Кошку, Івана Яроцкага, Стася (Станіслава) Паўлавіча, Марціна, Сямёна, Салуяна Багужавіча, Фядзька, Рафала Яцковіча, Мікалая Яськовіча, Грышка Глубоцкага, Сцяпана Багданавіча, Крыштафа Гагнацкага, Сцяпана Янавіча¹⁰⁴. 21 ліпеня 1555 г. Ф.І.Кунцэвіч “на тот час в небытности вижов повету Городенского, от панов шляхт обранных, иж были отъехали до его милости пана воеводы Троцкого присеги чинить” даў віжом свайго служэбніка Гаўрылу Паўлавіча¹⁰⁵. Пётр Міцута як віжоў таксама выкарыстоўваў сваіх служэбнікаў: у 1555–1561 гг. – Янку Тамковіча, Тамка Пятровіча, Дзмітра Данілавіча, Лаўрына Фёдаравіча, Стася Дзянцовіча, Марціна Губу, Янку Мікалаевіча Лянковіча, Івана Іванавіча Старадубца, Станіслава Трошчыча, Міхаіла Раманавіча Шэмбеля, Станіслава Мікалаевіча, Мікалая Пятровіча, Васька Мардасавіча, Андрэя Юр’евіча Талочку¹⁰⁶, а М.Ш.Талочка – Юхну Марцінавіча, Себасцяна Мікалаевіча, Пятра Завацкага, Яна Грыбоўскага, Грышка Пятровіча, Стася Андрэевіча¹⁰⁷. Называліся яны віжамі “з ураду даными”¹⁰⁸. Праўда, у 1556 г. *Лаўрын Фёдаравіч* згадваецца ўжо як павятовы віж, а ў 1558 г. таксама названы *Пётр Завацкі*¹⁰⁹.

Рэліктам замкавага суда ў дзейнасці земскага было задзейнічанне пры разглядзе судовых спраў “людзей добрых”. Так, 17 чэрвеня 1555 г. справу гарадзенскага баярына Івана Мацковіча Старадубца разам з земскімі суддзямі разглядалі судовыя засядальнікі – дваране Яго Каралеўскай Міласці (ЯКМ) Багужал Дарашковіч, Мацей і Іван Тарусы¹¹⁰. У сваю чаргу, 9 лютага 1557 г. пры суддзі М.Ш.Талочку знаходзіўся гаспадарскі дваранін Павел Юр’евіч Катовіч, а 13 красавіка 1557 г. пры пісары Ф.І.Кунцэвічу – дваранін ЯКМ Андрэй Свірскі¹¹¹. Апошні разам з іншымі гаспадарскімі дваранамі і землянамі – Багданам Углікам, Алехнай Гардзеевічам і Іванам Старадубцам прысутнічаў на судзе М.Ш.Талочкі 26 красавіка 1557 г.¹¹² Таксама, як і ў замкавым судзе, у практыцы новага земскага суда выкарыстоўваліся *дзецкія*¹¹³.

Склад земскага суда быў нестабільным. Часта абодва суддзі адсутнічалі і на ўрадзе знаходзіўся адзін пісар Ф.І.Кунцэвіч, які запісваў у земскія ці павятовыя кнігі скаргі баяраў і шляхты, сведчанні віжоў, актыкаваў розныя дакументы і г.д.¹¹⁴ Судзіць самастойна ён не адважваўся¹¹⁵, толькі 22 лютага 1557 г. земскі пісар сам разглядаў справу Дахна Канстанцінавіча, але “будучи на мещу с порученья хоружого судьи повету Городенского пана Петра Мицуты”¹¹⁶. Або разам з пісарам з дзвух суддзяў на ўрадзе прысутнічаў толькі адзін з іх – або П.Міцута, або М.Ш.Талочка¹¹⁷. Як адзначыў апошні 18 верасня 1555 г.: “Я слуга короля его милости Миколай Шимкович Толочко,

судья земский повету Городенского, в небытности хоружого и судьи Петра Мицуты, будучи весполок с писарем земским повету Городенского Федором Кунцевичом, смотрели есмо того дела”¹¹⁸. Ці 17 лютага 1556 г. П. Міцута спецыяльна падкрэсліў, што ён судзіў “в небытности Миколая Толочка – судьи земского повету Городенского”¹¹⁹. Часам указвалася прычына, чаму суддзяў не было. Так, 11 ліпеня 1556 г. у запісе земскай кнігі пазначана: “будучи нам на послуге господарьской военной”¹²⁰. Як сведчыць іншы запіс за 5 ліпеня 1557 г., земскія суддзі адсутнічалі з-за Інфлянцкай вайны, бо былі “на послуге господарьской военной на границах Инфлянских”, а таму сваё месца яны даручылі **Абраму Багінскаму**, панамесніку або падстаросце гарадзенскага намесніка Льва Міхайлавіча. Займаў ён яго з 5 ліпеня па 12 жніўня 1557 г., калі быў заменены **Маркам Грынковічам Валовічам**¹²¹. Апошні, таксама “с порученья” земскіх суддзяў, судзіў з 12 жніўня па 25 верасня 1557 г.¹²² Такім чынам, земскія суддзі маглі даручыць свой урад іншым асобам: або замкаваму ўрадніку (панамесніку ці падстаросце), або “пану” – шляхцічу. Праўда, апошні 22 жніўня 1557 г. разглядаў справу ўжо вядомага нам Абрама Багінскага ў прысутнасці Андрэя Мацковіча, панамесніка спраўцы двароў Гарадзенскага староства Себасцяна Дыбоўскага і гаспадарскага земляніна Алехны Гардзевіча¹²³. П. Міцута даручаў замяшчаць сябе на земскім урадзе нават свайму сыну **Богушу Пятровічу Міцуту**. 20 чэрвеня 1558 г. ён пры суддзі М.Ш.Талочку і земляніну Алехне Гардзевічу “с порученья отца своего пана Петра Мицуты, хоружого и судьи Городенского на местцу судейском” разглядаў справу гарадзенскага баярына Радуты Праневіча¹²⁴. І гэта быў не адзіны выпадак¹²⁵. Акрамя вайны маглі быць і іншыя прычыны адсутнасці земскіх суддзяў. Так, у лістападзе 1559 г. іх не было, бо “...в час небеспечный з допущения божого от поветря, иж есмо были розехалися розно из домов своих...”¹²⁶.

Некамплектны склад земскага суда мог паслужыць прычынай адкладу справы. Так, у 1556 г. гарадзенская мяшчанка Ганна Матысава Пяхціцкая не хацела, каб яе справу разглядаў адзін суддзя, а “отозвалася до нас судей всех, которые на листе господарьском есть описаны”¹²⁷. Тым не менш, з дзвух суддзяў галоўным усё ж з’яўляўся П. Міцута. У практыцы новага земскага суда былі такія справы, якія М.Ш.Талочка не адважаўся судзіць без яго: “иж на тот час судьи и хоружого со мною, от господара уставленного, пана Петра Мицуты не было, и хочечи абых то спольне с паном Петром Мицутю межи ними розознал, отложилом то им на другой рок...”¹²⁸. Фактычна, калі земскі суд дзейнічаў у поўным складзе, другі суддзя М.Ш.Талочка выконваў функцыі падсудка – памочніка П. Міцуты.

Згадка Ганнай Пяхціцкай гаспадарскага ліста, дзе падаваўся поўны склад земскага суда Гарадзенскага павета, сведчыць, што Жыгімонт Аўгуст выканаў сваё абяцанне, дадзенае на Віленскім сойме 1554 г. Ды і самыя земскія суддзі не раз падкрэслівалі свой высокі статус, называючы сябе ці

слугамі караля, ці суддзямі, якіх устанавіў кароль. Праўда, аўтарытэт земскага суда ў заможнай гарадзенскай шляхты быў невысокі, у выніку чаго ён спачатку быў судом пераважна для дробных баяраў. Трэба заўважыць, што праца ўраднікаў земскага суда не заўсёды была бездакорнай, як тое вынікае з выпадку з фальшывымі позвамі [гл. дадатак 1].

Павятовая шляхецкая эліта судзіцца ў новым земскім судзе не спяшала: *“...перед судьями поветовыми, от нас господаря даными, установленными и уставленными через воеводу Троцкого, державиу Лидского, Васили[ш]ско[го], Белицкого и Самилишскаго, пана Миколая Юрьевича Радвила, ку праву ся нестановите, а до пана воеводы отзывается...”*¹²⁹ Гэта прымусіла караля і вялікага князя Жыгімонта Аўгуста выдаць 7 ліпеня 1555 г. князям, панам, баярам, дваранам і *“всім тым, которые именья свои и оселости в повете Горденском и под справою того повету мают”* спецыяльнае распараджэнне падпарадкоўвацца земскаму ўраду, а апошняму загадаў: *“...судьям Горденским, хоруожому Горденскому, лесничому Ожскому и Перевальскому пану Петру Мишуте, а Миколаю Толочку рассказали, жебы они ... позвы свои по вас давали и против непослушным подле статуту заховалися...”*¹³⁰. Такім чынам, гарадзенскі земскі суд 1555–1564 г. быў адзіны для ўсёй шляхты без выключэння¹³¹. Але ў рэальным жыцці знаходзіліся тэа, для каго *“законы былі не пісанья”*.

Выпадкі прамой непавагі да земскага ўраду і непадпарадкавання яму з боку заможных шляхцічаў захаваліся ў запісах гарадзенскіх земскіх актавых кніг. Так, 22 сакавіка 1557 г. справа паміж Іванам Багушавічам Тарусай і Паўлам Юр’евічам Катовічам дайшла да бойкі непасрэдна перад земскімі суддзямі, якія вымушаны былі нават пакінуць судовае памяшканне. П.Ю.Катовіч хочучы І.Б.Тарусу *“...вдарить и поведил нам судьям: закрыйте себе очи, я буду ведати, чи зелженье месцу его королевкой милости, нашего милостивого пана; шли есмо проч з месца своего судейского...”*¹³². А 26 красавіка 1557 г. ужо сам Іван Багушавіч Таруса ў судзе накінуўся са зброяй на пісара Ф.І.Кунцэвіча. Апошні ў прысутнага там жа земскага суддзі М.Ш.Талочкі *“...справедливости на пану Тарусу жедал о неспокойное захованье, о неучтивость месца его королевской милости, мене судьи, так и писара”*, аднак, Іван Таруса адмовіўся *“усправедлити, моцно з дому вышол и чинячи погрозки, с кордом на пана писара з месца его на улице битися вызвал...”*¹³³. Дуэль, праўда, не адбылася. У сваю чаргу, 7 лістапада 1558 г. Дзмітры Янавіч Сапега ў справе з братам Сцяпанам заявіў земскаму суду, што: *“...я не повинен пану Степану перед вами судьями отказывати с тых причин, иж дей с предков своих [мы] не есть поветницы и в каждых земских речах о войны и о серебизны и о иншие речи, особливые речи господарские до домов Сопежиных завжды писаныи бывають от господаря его милости [листы], што дей есть вам самым и всем явно и подобно того и в справах тутошних судовых не есть, абы ся коли в том повете Сопег суживали, кроме комисей господарьских, где дей их*

милость панове воевод[ов]е Троцкие суживали не обычаем поветным, але за комисею господарською нас завжди суживали, а с тых причин не повинен есми перед вами судьями отказывать, а через то дей позвов и децких до мене не выдавайте, бо я тут послушенства чинити не повинен и не буду...¹³⁴. На што брат Сцяпан Янавіч Сапега слухна адказаў: "...есть до того наука господарская в статуту и в остатнем постановенью уфалы земское описанно, хто бы ставши, а не хотел на чюю жалобу отказывати, мают судьи сказати водле жалобы и позву..."¹³⁵ і прасіў земскіх суддзяў вынесці вырак. Аднак, апошнія замест рашэння адаслалі Сцяпана Янавіча Сапегу або да гаспадара, або да троцкага ваяводы "на навуку" і адклалі справу¹³⁶. Такая нерашучасць не давала земскаму суду аўтарытэту ў вачах павятовай шляхецкай эліты. Акрамя гэтага, ухіленне земскіх суддзяў ад выканання сваіх абавязкаў, штурхала незадаволеных на супрацьпраўныя дзеянні – той жа С.Я.Сапега ўжо 17 лістапада таго ж 1558 г. здзейсніў узброены наезд на маёнтак Чарлёна брата Дзмітра¹³⁷.

Земскі суд у XVI ст.

якое сфармулявала сканфедэраваная шляхта ВКЛ у ваенным лагеры пад Віцебскам у 1562 г.¹³⁹ Так ці інакш, але гэты склад земскага суда працаваў у Горадні нядоўга, відаць, да выдання Жыгімонтам Аўгустам 1 ліпеня 1564 г. Бельскага прывілея, які прадпісваў увядзенне адзінага выбарнага земскага суда для ўсёй шляхты ВКЛ на польскі ўзор. Аднак, у 1564 г. справа далей заяўленых намераў не пайшла¹⁴⁰. У сувязі з гэтым, не меў рацыі І.Лапа, калі сцвярджаў, што ўжо ў 1564 г. у Горадні з'явіўся новы па свайму складу земскі суд: суддзя, падсудак і пісар¹⁴¹.

З'яўляюцца яны толькі ў 1565 г., калі на гарадзенскім земскім судовым урадзе фіксуюцца: суддзя князь **Іван Фёдаравіч Масальскі**, падсудак **Іван Макаравіч** і пісар **Лаўрын Война**¹⁴². Адзначым выкарыстанне другім суддзёй тытулу падсудка, які ў Гарадзенскім павеце вядомы быў яшчэ з 40-х г. XVI ст.

У 1562–1564 гг. склад земскага суда Гарадзенскага павета змяніўся. Першым суддзёй замест П.Міцуты быў прызначаны ўжо знаёмы нам **Павел Юр'евіч Катовіч**, М.Ш.Талочка застаўся на сваім месцы другога суддзі, а земскім пісарам з 1 мая 1564 г. стаў замест Ф.І.Кунцэвіча **Мікалай Янавіч Талочка**¹³⁸. Цяжка сказаць, чым была выклікана такая ратацыя. Магчыма, яна была водгукам патрабавання агульнага з палякамі суда,

Межы кампетэнцыі і судовая практыка гэтага новага земскага ўраду амаль не змяніліся¹⁴³. Напрыклад, пісар Лаўрын Война ў “*нябытнасць*” як суддзі з падсудкам, так і павятовых возных па справе дзяка квасоўскай царквы Сямёна Фёдаравіча прыдаў віжом свайго служэбніка Мікалая, а па справе шляхцінкі Аксіні Аляксееўны – рыкунню квасоўскага двара Ганну¹⁴⁴. Або на земскім ўрадзе мог прымаць скаргі суддзя з пісарам, у адсутнасць падсудка¹⁴⁵.

У 1565 г. павятовымі вознымі былі не толькі ранейшы віж **Васіль Мардасавіч**, але і новаабраныя – **Ян Доха**, **Войцах Талочка** і **Венслаў Ваўчковіч**¹⁴⁶. У адносінах да іх тытул вознага, вядомы ў Гарадзенскім павеце з другой паловы 50-х г. XVI ст., ужо ўжываўся стала, але адначасова з ранейшым тытулам віжа: “*взял собе вижом возного поветового...*”¹⁴⁷, што сведчыць аб раўназначнасці гэтых двух паняццяў. Гэта пэўным чынам супярэчыць думцы І.Лапы, які пісаў, што асаблівасцю “*вазноўскага ўраду*” было ўзнікненне яго ў выніку зліцця віжа і дзецкага¹⁴⁸. Праблема, аднак, у тым, што функцыі апошніх здзяйснялі адны і тыя ж людзі. Іншымі словамі, возным называўся ранейшы віж, паўнамоцтвы якога дакладна былі распісаны ў Статуце ВКЛ 1566 г. у раздзеле 4, артыкуле 5¹⁴⁹.

Такім чынам, нягледзячы на “*новую*” тытулатуру другога суддзі і віжоў, а таксама зменены асабовы склад, земскі суд Гарадзенскага павета, уведзены ў 1565 г., мала чым адрозніваўся ад свайго папярэдніка ўзору 1555–1564 гг.¹⁵⁰ Гэта датычыць як яго судовай практыкі, так і формы вядзення запісаў у земскіх актавых кнігах. Апошняму спрыяла таксама тое, што ў 1566 г. на ўрад гарадзенскага земскага пісара зноў быў вернуты вядомы нам Ф.І.Кунцэвіч, у той час, як Лаўрын Война атрымаў пасаду пісара ВКЛ¹⁵¹. Разам з тым, былі і істотныя адрозненні. Па-першае, парэформенны гарадзенскі земскі судовы ўрад меў выбарны характар. Калі земскі суд узору 1555 г. прызначаўся манархам і ўстанаўляўся троецкім ваяводай, то ў склад земскага суда ўзору 1565–1566 гг. кандыдатаў паміж сябе абірала павятовая шляхта, з якіх кароль і вялікі князь зацвярджаў найбольш зручных яму асоб¹⁵². Па-другое, з прыняццем Статуту ВКЛ 1566 г. было вызначана больш дакладна кола судовых спраў, якія павінен быў разглядаць земскі суд, не закранаючы кампетэнцыі гродскага і падкаморскага судоў¹⁵³.

Спецыфіка Гарадзенскага павета заключалася ў тым, што тут яшчэ ў 1529 г. былі абраны гарадзенскі старостам Ю.М.Радзівілам павятовыя шляхецкія суддзі, якія судзілі разам з яго маршалкамі і намеснікамі. У 1540 г. яны ўвайшлі ў склад земскага суда у структуры замкавага ўраду намеснікаў каралевы і вялікай княгіні Боны. Такі земскі суд дзейнічаў у часы намесніцтва В.Г.Кімбара ў 1540–1551 гг. і яго наступніка – Льва Міхайлавіча ў 1552–1553 гг. Аднак, судовы крызіс 1553 г. і пастанова Віленскага сойма 1554 г. прывялі да стварэння ў Гарадзенскім павеце Жыгімонтам Аўгустам і троецкім ваяводай М.Ю.Радзівілам новай асобнай інстытуцыі – шляхецкага земскага суда,

які быў вылучаны з замкавага ўраду. Гарадзенскі земскі суд у складзе дзвух суддзяў і пісара дзейнічаў у 1555–1564 гг. Ужо ў гэты час быў ён незалежны ад павятовай адміністрацыі і адзіны для ўсёй шляхты, якая мела свае маёнткі ў Гарадзенскім павеце. Судовая рэформа 1564–1566 гг., замацаваўшы той механізм земскага суда, які склаўся і функцыянаваў тут у ранейшы перыяд, дадала няшмат новага. З 1565 г. парэформенны гарадзенскі земскі суд стаў выбарным і па Статуту ВКЛ 1566 г. атрымаў дакладна вызначаныя межы сваёй кампетэнцыі сярод іншых павятовых судаў.

Дадатак 1. Справа паміж Езофам Шчасновічам і баярынам Федкам Праневічам аб фальшывай судовай позве, 3 ліпеня 1559 г.

Дакумент захоўваецца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі, ф.1755, воп.1, адз.2, у складзе кнігі гарадзенскага земскага суда. Друкуецца з максімальным захаваннем асаблівасцяў рукапіснага арыгіналу, паводле наступных правілаў: вынасныя літары падаюцца курсівам, вынасная літара “й” – надрадкавым знакам (’), канцы радкоў пазначаны крэскай, скароты, лічбы і адноўлены намі тэкст раскрыты і пададзены ў круглых дужках, адноўлены па сэнсу літары – у квадратных дужках, неразборлівыя і незразумелыя месцы рукапісу вылучаны знакам пыталніка (?), аўтарскія паўторы і памылкі пазначаны словам (sic!).

[36 адв.] СУЖОНО ЕЗОФА ВОИТЕХОВИЧА¹⁵⁴ З ФЕДКОМЪ О ФАЛШИВЫ¹⁵⁵ |

позов м(е)с(я)ца июл(я) 3 дня [1559 г.] у понеделок |

Перед на(ми) Мицутю¹⁵⁶ а Николаем Толочком¹⁵⁷ судьями повету Городенског(о) боя|рин г(о)с(по)д(а)рьски Федко Кондратович через умоцованог(о) своег(о) Ивана Яроц|ког(о) оповедал на(м) иж деи што припозвал мене позвы н(а)шими судеи|скими перед вас боярин г(о)с(по)д(а)рьски Езофъ Шчаснович о нахожене квалтовное | на дом его и збите подданог(о) своег(о) Андрея Боговича яко | бых я тот квалтъ и о збите тог(о) подданог(о) от мене | ему стати мел по то се тог(о) будучи ему тот Федко тог(о) | справит яко невинности своеи просил абы тот Езофъ | Шчаснович себе в том з ним права доводил и Езофъ Шчас|нович постановившись тут же перед нами очи|висто у права непокладаючи позву которим был| позвал иж деи тот Федко Проневич пришедчи через заруку ему вынесенную моцно квалтом на дворец мои/ Радutowски’ в року теперешнем петдесят девя|том м(е)с(я)ца июн(я) 7 дня у среду у вечор двери по|рубал и подданог(о) моег(о) Ондreja Проневича¹⁵⁸ збил | и зранил и при которой жалобе своеи и выпис [з] | книг оповедания своег(о) положил котори квалт | и бои свои урадове оповедал хотячи абы подлуг [37] оповедания и выпису справедливости (sic!) ему была

вде|лана ніжли вмоцованыи тог(о) Хветко Иван Яроцкии не | позволяючи на то абы на голую жалобу повесть его | в права мел отказывати але просил абы позов свои которим ег(о) был припозвал у права перед нами положил | Езуфъ (sic!) Щаснович за многокростнымъ пытанном (sic!) н(а)шимъ | возву (sic!) своег(о) в себе мети не поведил даючи тую причи|ну яко бы ему тот позов в тот час згинуту кгда | бои ему от врадника кринского¹⁵⁹ п(а)на Андрея Березинско|го стати мел и якобы и тот позов при жалобе свои (sic!)| ино ведати кн[я]зю Пилхостскогому¹⁶⁰ (sic!) ревизору его кролевскоу/ милости ніжли и жаднои слушнои причины ани дово|до[в] ани згиненя тог(о) позву не показал а на тот час | с тог(о) позву своего и з выроку Хветка Проневича вол|ным чинил хотячи на потом о то ег(о) припозвавши по | страву ег(о) заплаити и вмоцованы ег(о) и рок на то | поведил што ся дотычет тое повести ег(о) о згинене поз|ву тог(о) а иж теж он не покладает позву ег(о) бо то не без | причичины (sic!) тог(о) позву не показуеъ бо я вем иж тотъ по|зов его хвалшивыи уросль и первеи естъ писан и тому | Хветку Проневич[у] подал ніжли жалоба до книг | [37 адв.] записана яко ж деи тот Федко Проневич того ж часу оба|чивши тот позов иж ест фалшивыи по писара повето|вог(о) до книг поветовых присылал к[г]ды скоро | ему тот позов был подал на он час оповедаючи то се | при книгах у писара показало што никото|рая жалоба до книг не приточила и позов тот Езо|фъ у писара не брал яко ж для знаку и позов был подал | которим ест позван перед нами положил кото|рог(о) позву к[г]ды суди огледали и добре з выписом опове|дане Езофа Щасновича збробовали то се паказало/ што дата первша ест печати от других листов справ н(а)ших | ест отодраны и до тог(о) позву ест прибито кгда мы | суди тог(о) Езофа пытали если бы то был позов тот ко|торим он тог(о) Федка был припозвал и Езофъ Щаснович| ку тому ся признал иж Федка Проневича тым поз|вом был припозвал к[г]ды при нас будучи и писар повето|выи Федор Иванович Кунцевич¹⁶¹ хотячи тог(о) пере|стерегати абы се таковыи речи у повете тудо[ш]|нем намножили и тог(о) се припытывали | [кгде] бы он тые позвы брал и хто бы ему их справовал и Езофъ Щас|нович на то поведал што тые неумеючи писма руског(о) д[ав]ши доход писарски от позово¹⁶² послал служебника Миколаева Толоч[ко]|ва Петра Завацког(о)¹⁶³ до Городна котори не вем я ким бы ижем их спра[38]вил або их набыл и тог(о) боярина припозвал а поз (?) | же хотячи тог(о) справит просил о рок на котори бы тог(о) За|вацког(о) у права поставил мы суди за жеданем тог(о) Езофа | зложили есмо ему рок от сего дня понеделка за тыден то ест | м(е)с(я)ца июн(я) десятог(о) дня у понеделок на року при|палом тот Петръ Завацки постановившиися поведил| што тые позвы сам писал и тому Федку подавал | ніжли виж поветовыи Станислав Станчикевич¹⁶⁴ на ты[е] | позвы мне мамраны¹⁶⁵ дал котори в себе позвы пи|сар поветовыи тому вери не додавал абы | таковыи мамраны тому Станчикевичу | мели быт выданы и тог(о) домовял абы |

тот Станчикевич был ставен и Петръ Завацки Станислава Станчикевича в тоеи спра|ве ставити подвезался от сего дня понеделка | вышеи описано(о) за чотыри недели кото|ри рок припасти мает м(е)с(я)ца август[а] 21 дня | у понеделок нижли иж писар поветовы тому | Завацкому вери недодалал Миколаи Толочко | судя до тог(о) року на твое (sic!) рукоемство ег(о) взяла што | се дотычет справы тог(о) Федка Проневича на час [38 адв.] есмо заставили иж к[г]ды тот Петръ Завацки тог(о) Станчи|кевича перед нами поставит тогды в тот же час мает | вышеи описаны при[нц]ипал Яроцки яко умоцова|ны с тым Федком Проневичом передо м[ною] Федором Федором (sic!) | становился и пилност свою чинил нижли тот За|вацки так с тым Станиславом Станчикевичом | не стали и о собе ничог(о) не ведати (sic!) о том не дали | о том поступок права их и справу суда н(а)шог(о) | дали есмо то до книг поветовых записати.

Дадатак 2. Гербавыя пячаткі земскіх і замкавых судоў Гарадзенскага павета ў 1556–1558 гг.

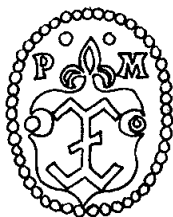
Для вывучэння гербаў гарадзенскіх земскіх і замкавых судовых ураднікаў у сярэдзіне–другой палове XVI ст. важнае значэнне маюць адбіткі іх пячатак, якія захаваліся на дакументах Ганны Паўлаўны Попельжынскай: дзвух вызнаных лістах ад 22 мая і 23 ліпеня 1556 г., яе тэстаменце ад 22 жніўня 1558 г.¹⁶⁶, а таксама на выпісу з кніг земскіх Гарадзенскага павета ад 25 ліпеня 1556 г.¹⁶⁷

Ганна Паўлаўна Попельжынская была дачкой польскага шляхціча з Ленчыцкага павета Паўла Попельжынскага і нейкай Любкі Юр’еўны з Горадні. У Гарадзенскім павеце ВКЛ яе бацька валодаў купленым у Міхайлы Шарапы маёнткам Векаровічы “*под замком Городенским лежачое*” і падворкам у Горадні¹⁶⁸.

Пасля смерці Паўла Попельжынскага згаданую нерухомаць трымала “*да живата*” ўдава Любка Юр’еўна. Але 23 ліпеня 1556 г. пасля пагаднення з ёю Ганна Паўлаўна Попельжынская адпісала дзве часткі маёнтка Векаровічы і гарадзенскі падворак свайму мужу спраўцы двароў Гарадзенскага староства Себасцяну Дыбоўскаму за 200 коп грошаў літоўскіх. Сведкамі і пячатарамі здзелкі былі дваране ЯKM Богуш Пятровіч Міцута, Лаўрын Война, Андрэй Свірскі і гарадзенскі харужыч Мікалай Янавіч Талочка¹⁶⁹. Ужо 25 ліпеня 1556 г. Себасцяну Дыбоўскаму быў выдадзены выпіс з кніг земскіх Гарадзенскага павета з вызнаным лістом яго жонкі, які быў замацаваны пячаткамі земскіх судоў Пятра Міцуты і Мікалая Шымковіча Талочкі:

(1). Пётр Міцута, харужы і земскі судоў Гарадзенскага павета, 1556 г.

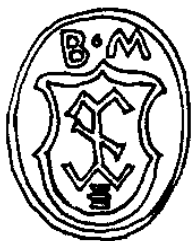
Герб: на картушовай тарчы з наверхам у выглядзе ліліі пакладзены клейнавы знак накшталт ляскі перакрываючай пасярэдзіне злева напра-

Герभावая пячатка
Пятра Міцуты,
харужага і земскага
суддзі Гарадзенскага
павета, 1556 г.

Герभावая пячатка
Мікалая
Шымковіча Талочкі,
земскага суддзі
Гарадзенскага
павета, 1556 г.

Герभावая пячатка
Богуша Пятровіча
Міцуты, двараніна
ЯКМ, 1556 г.

ва наўскос, верхні і ніжні канец якой расшчэплены ў кроквы з загнутымі ў бакі канцамі, над тарчай ініцыялы: “P[iotr]” °||° “M[icuta]”.

Пячатка: выразаная ў аркушы кустодзея, захаванасць добрая, (25 ліпеня 1556 г.), адбітак № 1, 16×19 мм¹⁷⁰; яна ж: (22 жніўня 1558 г.), адбітак № 2, 16×19 мм¹⁷¹.

Пётр Міцута карыстаўся ўласным клейнавым гербам, які пазней у выніку натуралізацыі і паланізацыі быў ператвораны ў падвойную лілію на ўзор польскага герба “Газдава”¹⁷².

(2). **Мікалаі Шымковіч Талочка**, *земскі суддзя Гарадзенскага павета, 1556 г.*

Герб: на тарчы з наверхшам у выглядзе ромбу пакладзена падкова канцамі ўніз, пад якую падкладзены доўгі просты крыж у слуп, ніжні канец якога расшчэплены ў крокву, над тарчай ініцыялы: “N[icolaus]” || “T[aloczko]”.

Пячатка: выразаная ў аркушы кустодзея, захаванасць добрая, (25 ліпеня 1556 г.), адбітак № 2, Ø 15 мм¹⁷³; яна ж: (22 жніўня 1558 г.), адбітак № 3, Ø 15 мм¹⁷⁴.

Герб Мікалая Шымковіча Талочкі ўяўляў сабой камбінаваны тып, які спалучаў у сабе натуралізаваную ў падкову выяву дугі і клейнавы крыжовы знак.

Акрамя нерухомай маёмасці таго ж 23 ліпеня 1556 г. Ганна Паўлаўна Попельжынская запісала свайму мужу Себасцяну Дыбоўскаму і ўсю рухомасць нябожчыка бацькі. Яе другі вызнаны ліст засведчылі сваімі пячаткамі тыя ж сведкі і пячатары, што і першы:

(3). **Богуш Пятровіч Міцута**, *гаспадарскі дваранін 1556 г., замяняў бацьку на месцы суддзі земскага Гарадзенскага павета ў 1558 г.*

Герб: на тарчы пакладзены клейнавы знак нахштальт ляскі перакрываючай пасярэдзіне справа налева наўскос, верхні і ніжні канец якой расшчэплены ў кроквы з загнутымі ў бакі канцамі, пад знакам тры ўрубкі, над тарчай ініцыялы: “B[ohusz]” ° “M[icuta]”.

Пячатка: выразаная ў аркушы кустодзея, захаванасць добрая, адбітак № 2, 15×16 мм¹⁷⁵.

Звяртаюць на сябе ўвагу адрозненні ў гербе Богуша Міцуты ў параўнанні з бацькоўскім. У першую чаргу гэта датычыць дадатку ў выглядзе трох урубай, у якіх, магчыма, трэба бачыць уплыў польскага гербу “Карчак”. Так ці інакш, але відавочна, што бацька і сын карысталіся адметнымі гербамі і ў родзе Міцутаў назіраецца такая з’ява, як шматгербавасць.

(4). **Лаўрын Война**, *гаспадарскі дваранін, 1556 г., пісар земскі гарадзенскі ў 1565–1566 гг.*

Герб: на тарчы змешчаны тры паляўнічыя трубы, складзеныя ў вежер (“Трубы”), над тарчай ініцыялы: “W[awrzyniec] W[ojna]”.

Пячатка: выразаная ў аркушы кустодзея, захаванасць добрая, адбітак № 3, 13×15 мм¹⁷⁶.

Польскі герб “Трубы” і спольшчаны варыянт напісання імя “Лаўрын” сведчыць аб хуткай паланізацыі ўладальніка пячаткі.

(5). **Андрэй Янавіч Свірскі**, *дваранін гаспадарскі, 1556 г., замкавы судовы ўраднік гарадзенскага спраўцы Войцаха Трэбскага ў 1539–1540 г., судовы засядальнік у гарадзенскім земскім судзе ў 1557 г., гарадзенскі панамеснік у 1558 г.*

Герб: на тарчы пакладзена падкова канцамі ўніз, унутры якой упісаны просты крыж (“Тупая падкова”), над тарчай ініцыялы: “A[ndrzej] S[wirski]”.

Пячатка: выразаная ў аркушы кустодзея, захаванасць добрая, (23 ліпеня 1556 г.), адбітак № 4, Ø 14 мм¹⁷⁷, (22 ліпеня 1556 г.), № 4, Ø 14 мм¹⁷⁸.

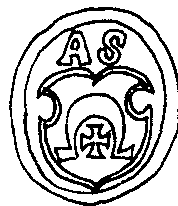
Андрэй Янавіч Свірскі карыстаўся польскім гербам “Тупая падкова”, што не дазваляе аднесці яго да вядомага ў ВКЛ роду князёў Свірскіх, бо апошнія карысталіся польскім гербам “Ліс”.

(6). **Мікалай Янавіч Талочка**, *харужыч гарадзенскі, 1556 г., гарадзенскі земскі пісар у 1564 г.*

Герб: на тарчы пакладзена падкова канцамі ўніз, унутры якой упісаны падвойны крыж у слуп, верхні канец якога расшчэплены ў крокву, над тарчай ініцыялы: “.N[icolaus] I[anowicz] T[oloczko].”.

Гербавая пячатка
Лаўрына Войны,
двараніна ЯКМ,
1556 г.

Гербавая пячатка
Андрэя Свірскага,
двараніна ЯКМ,
1556 г.

Гербавая пячатка
Мікалая Янавіча
Талочкі, харужыча
гарадзенскага,
1556 г.

Герб Яна
Мікалаевіча
Талачковіча
(сяр. XVI ст.).

Пячатка: выразаная ў аркушы кустодзея, захаванасць добрая, адбітак № 5, 14×18 мм¹⁷⁹.

Герб Мікалая Янавіча Талочкі адносіўся да таго ж камбінаванага тыпу, што і герб Мікалая Шымковіча Талочкі. Нягледзячы на іх блізкае падабенства, яны ўсё ж карысталіся адметнымі гербамі, у сувязі з чым, можна гаварыць аб шматгербавасці ў родзе Талочкаў. Вызначэнне “*харужыч*” сведчыць, што Мікалай быў сынам гарадзенскага харужага і павятовага (земскага) суддзі Яна Мікалаевіча Талачковіча. Параўноўваючы герб апошняга, які выглядаў як клейнавы знак, накшталт злучаных у кветку трох дугаў з простым крыжам на верхняй¹⁸⁰, з гербам сына можна ўбачыць пэўную эвалюцыю першапачатковай гербавай выявы Талочкаў. Так, дугі праз натуралізацыю ператварыліся ў падкову, а просты крыж – у розныя варыянты расшчэпленых крыжоў у Мікалая Шымковіча і Мікалая Янавіча Талочкаў.

З вызнанага лісту Ганны Паўлаўны Попельжынскай ад 22 мая 1556 г. вынікае, што яе памерлы бацька застаўся вінны ў скарб “*з урадов которые держал от королевы еем[и]л[о]сти*” Боны з Рагачоўскага і Быхаўскага замкаў вялікую суму грошай. Бацькоўскі доўг перайшоў на яе. Не могучы яго выплаціць, Ганна пазычыла ў свайго мужа Себасцяна Дыбоўскага 600 копаў грошаў літоўскіх, за што запісала яму дзве часткі Сухліцкага маёнтку “*недалеко замку Клецкого лежачого*”¹⁸¹. Сведкамі і пячатарамі гэтай падзеі, акрамя ўжо вядомага нам Андрэя Свірскага, былі Павел Юр’евіч Катовіч, Андрэй Мацковіч і Алехна Гардзеєвіч:

(7). **Павел Юр’евіч Катовіч**, *гаспадарскі дваранін, 1556 г., судовы засядальнік у гарадзенскім земскім судзе ў 1557 г., земскі суддзя Гарадзенскага павета ў 1562–1564 г.*

Герб: на картушовай тарчы пакладзены клейнавы знак накшталт злучаных ляскай у слуп дзвух літар “*М*”, пад знакам тры ўрубкі, над тарчай гелм з каронай, вакол тарчы намёт з лісця, па баках гелму ініцыялы: “*P[awel]*” || “*K[otowicz]*”.

Пячатка: выразаная ў аркушы кустодзея, захаванасць добрая, адбітак № 2, 15×18 мм¹⁸².

Як і ў гербе Богуша Міцуты, звяртаючы на сябе ўвагу ў гербавай выяве Паўла Катовіча наяўнасць трох

Гербавая
пячатка
Паўла Юр’евіча
Катовіча,
двараніна ЯКМ,
1556 г.

урубаў, пад якімі трэба разумець польскі герб “Карчак”, бо менавіта да апошняга, як сцвярджаюць пазнейшыя гербоўнікі, належаў род Катовічаў у ВКЛ¹⁸³. Але Войцах Каяловіч у сярэдзіне XVII ст. не быў цалкам упэўнены ў гэтым і аднёс гарадзенскіх Катовічаў да адметнага гербу “Урубы”: “Гэты герб падобны да Карчака, толькі кляйнотам адрозніваецца, але яго Урубамі называюць...”¹⁸⁴. Аднак, як вынікае з герба Паўла Юр’евіча Катовіча, тры ўрубы не былі галоўным элементам у яго гербавай выяве. Там дамінуе клейнавы знак. Спалучэнне яго з урубамі сведчыць, што Катовічы ў Гарадзенскім павеце ў сярэдзіне XVI ст. карысталіся сваім адметным гербам.

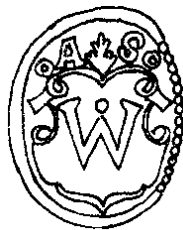
(8). Андрэй Мацковіч ці Мацкевіч Станковіч, гаспадарскі дваранін, 1556 г., служэбнік і варотны гарадзенскага намесніка Войцаха Кімбара ў 1541 г., панамеснік спраўцы двароў Гарадзенскага староства Себасцяна Дыбоўскага ў 1555–1558 г.

Герб: на картушовай тарчы з наверхам у выглядзе трохпялёсткавага лістка пакладзена выява нахштальт лацінскай літары “W” з кулькай над ёй (“Абданк” зменены), над тарчай ініцыялы: “A[ndrzej]” “S[tankowicz]”.

Пячатка: выразаная ў аркушы кустодзея, захаванасць добрая, адбітак № 3, 15×16 мм¹⁸⁵.

Характар гербавай выявы Андрэя Мацковіча не дазваляе аднесці яе да гербаў клейнавага паходжання, а хутчэй – да польскага гербу “Абданк”. Але наяўнасць кулькі сведчыць, што гэта быў “Абданк” зменены, якім карыстаўся ў Гарадзенскім павеце род Мацковічаў ці, дакладней, Станковічаў, бо ініцыял “S” на пячатцы Андрэя Мацковіча раскрываецца менавіта так. У сувязі з гэтым, Андрэй Станковіч, гарадзенскі “падстароста”, які ў 1557 г. не хацеў судзіць справы ражанскага мяшчаніна Яна Горскага і служэбніка ражанскага і макоўскага староства Станіслава Лесьнявольскага Яна Младзьяноўскага¹⁸⁶, ідэнтычны з Андрэем Мацковічам.

(9). Алехна Гардзеєвіч, зямлінін Гарадзенскага павета, 1556 г., судовы засядальнік у гарадзенскім

Гербавая пячатка Андрэя Мацковіча Станковіча, двараніна ЯКМ, 1556 г.

Гербавая пячатка Алехны Гардзеєвіча, зямлініна Гарадзенскага павета, 1556 г.

земскім судзе ў 1557 г., гарадзенскі замкавы падстароста ў 1557 і 1558–1560 гг.

Герб: на тарчы пакладзены паўмесяц рагамі дагары, над ім шасціпраменная зорка (“*Ляліва*”), над тарчай ініцыял: “*але[хно]*”.

Пячатка: выразаная ў аркушы кустодзея, захаванасць добрая, адбітак № 4, 13×15 мм¹⁸⁷.

Алехна Гардзеєвіч карыстаўся гербам, які нічым не адрозніваўся ад польскага гербу “*Ляліва*”.

22 жніўня 1558 г. Ганна Паўлаўна Попельжынская склала свой тэстамент, з якога вынікае, што яна з Себасцянам Дыбоўскім мела дзвух дачок – Кацярыну і Ганну¹⁸⁸. Пазней Кацярына Дыбоўская выйшла замуж за Мацея Ярахоўскага, а Ганна – за Войцаха Бялдоўскага¹⁸⁹. Тэстамент Ганны Попельжынскай засведчылі і замацавалі сваімі пячаткамі гарадзенскія земскія суддзі Пётр Міцута, Мікалай Шымковіч Талочка і пісар Фёдар Кунцэвіч:

(10). **Фёдар Іванавіч Кунцэвіч**, пісар земскі Гарадзенскага павета, 1558 г.

Герб: на тарчы пакладзена выява лебедзя (“*Лебедзь*”), над тарчай ініцыялы: “*F[iedor] K[unsewicz]*”.

Пячатка: выразаная ў аркушы кустодзея, захаванасць добрая, адбітак № 4, 11×13 мм. Подпіс: “*Я Федор Кунцевичъ писар повету Городенского земский руку подписал*”¹⁹⁰.

Паводле легенды, якую запісаў у сярэдзіне XVII ст. Войцах Каяловіч, герб з выявай лебедзя быў нададзены продку Кунцэвічаў яшчэ Вітаўтам за тое, што, калі вялікі князь літоўскі з войскам ішоў у Прусію, той “*без шкоды ў людзях правёў [яго] праз воды і балоты*”¹⁹¹. Магчыма, аднак, што згаданая гісторыя была прыдуманая ў родзе Кунцэвічаў для таго, каб схаваць сапраўднае паходжанне іх польскага герба “*Лебедзь*”.

Такім чынам, гербы гарадзенскіх земскіх і замкавых судовых ураднікаў у 1556–1558 гг. адносіліся да дзвух галоўных відаў: клейнавага (як простага, так і камбінаванага тыпаў у Пятра і Богуша Міцутаў, Мікалая Шымковіча і Мікалая Янавіча Талочкаў, Паўла Катовіча) і польскага (у Лаўрына Войны, Андрэя Свірскага, Андрэя Мацковіча, Алехны Гардзеєвіча і Фёдара Кунцэвіча).

**Гербавая пячатка
Фёдара Іванавіча
Кунцэвіча,
земскага пісара
Гарадзенскага
павета, 1558 г.**

Спасылкі

1 Юхо Я. Земскі суд // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя (далей – ВКЛЭ). У 2 т. Мн., 2005. Т. 1. С. 656; Вішнеўскі А.Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. Мн., 2000. С. 107.

- 2 Доўнар Ю.П. Судовая рэформа XVI стагоддзя ў Вялікім княстве Літоўскім. Мн., 2007. С. 48–49.
- 3 Vilimas D. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes teismo sistemos formavimasis (1564–1588). Vilnius, 2006.
- 4 Ibid. P. 77, 267–268, 279.
- 5 Лаппо И.И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века. // Журнал Министерства Народного Просвещения (далее – ЖМНП). Часть CCCXI. 1897. № 6. Отд. 2. С.263–301.
- 6 Лаппо И.И. Земский суд... С. 295–298.
- 7 Тамсама. С. 298.
- 8 Тамсама. С. 301.
- 9 Добрянский Ф.Н. Предисловие // Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов (далее – АВАК): Акты Гродненского земского суда (1555–1558 г.). Вильна, 1894. Т. XXI. С. XXIII–XLI.
- 10 Добрянский Ф.Н. Предисловие... С. XXXV.
- 11 Капыскі С.Б. Увядзенне земскіх судов паводле земскай рэформы 1565–1566 г. (на прыкладзе Слонімскага павета // Леў Сапера (1557–1633 г.) і яго час: 36. навук. арг. Рэдкал.: С.В.Марозава і інш. Гродна, 2007. С. 106–110.
- 12 Тамсама. С. 108–109, 110.
- 13 Тамсама. С. 108.
- 14 Urzędnicy Wielkiego księstwa Litewskiego. Spisy. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek. (далее – UWKL WT). Pod red. A.Rachuby. Opr. H.Lulewicz, A.Rachuba, P.P.Romaniuk, A.Naratym. Przy współpr. A.Macuka i J.Aniszczanki. Warszawa, 2009.
- 15 Ibid. S. 286, 321.
- 16 Ibid. S. 18.
- 17 Горбачевский Н.И. Каталог древним актовым книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Могилёвской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильне. Вильна, 1872. С. 236. Пад апошняй трэба разумець кнігу за 1563–1564 гг., як гэта вынікае з апублікаваных спраў.
- 18 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далее – НГАБ), ф.1755, воп.1, адз.з.1–2.
- 19 АВАК. Вильна, 1888. Т. XIV. С. 21.
- 20 АВАК. Вильна, 1890. Т. XVII. С. 397–444.
- 21 АВАК. Вильна, 1894. Т. XXI.
- 22 Лаппо И.И. Земский суд... С. 295–298.
- 23 Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. Москва, 1892. С. 20; Ластоўскі В. Нарысы з гісторыі Беларусі // Спадчына. 1996. № 5. С. 109.
- 24 Lietuvos Metrika (1540–1541). Vilnius, 2003. Kn. 10. P. 39. № 51.
- 25 Радаман А. Полацкі земскі суд у другой палове XVI–першай трэці XVII ст. // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Мат-лы IV-й Міжнар. навук. канф., прысвечанай 1140-годдзю Полацка (Полацк, 23–24 кастрычніка 2002 г.). Полацк, 2003. С. 216–227.
- 26 Pirmasis Lietuvos Statutas=Первый Литовский Статут: Tekstai senąja balt., lot. ir senąja lenkų k. Vilnius, 1983. T. 2. D. 1. P. 164, 166; Ластоўскі В. Нарысы з гісторыі Беларусі... С. 110.
- 27 Лаппо И.И. Земский суд... С. 298.
- 28 АВАК. Т. XVII. С. 204. Судовы ліст згадваецца без даты.

- 29 UWKL WT. S. 257, 349.
- 30 АВАК. Т. XVII. С. 263. Справа апісана без падання даты.
- 31 Памятнікі історыі Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Радзивилловские акты из Соборания Российской национальной библиотеки. Первая половина XVI в. Составитель М.М.Кром. Москва–Варшава, 2002. Т. VI. С. 61. № 9.
- 32 Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. Warszawa, 1887. S. 41.
- 33 UWKL WT. S. 336.
- 34 АВАК. Т. XVII. С. 96.
- 35 З 1537 г. ён быў намеснікам ЯеМ сکیدзельскім, крынкаўскім і азёрскім, гл.: Boniecki A. Poczet rodów... S. 383.
- 36 АВАК. Т. XVII. С. 3, 26, 29, 32, 36, 55.
- 37 Boniecki A. Poczet rodów... S. 383.
- 38 UWKL WT. S. 258, 349.
- 39 Тамсама. С. 55–58.
- 40 Тамсама. С. 58.
- 41 АВАК. Т. XVII. С. 55.
- 42 UWKL WT. S. 305, 336; АВАК. Т. XVII. С. 129.
- 43 АВАК. Т. XVII. С. 130.
- 44 Тамсама. С. 136.
- 45 Boniecki A. Poczet rodów... S. 199. Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском... (далее – РППЗ). Вильна, 1867. С. 197–198.
- 46 АВАК. Т. XVII. С. 199, 209, 237, 342, 374; АВАК. Т. XXI. С. 365.
- 47 АВАК. Т. XVII. С. 132, 143, 148, 149, 166, 201, 207, 222, 233, 234, 240, 265, 309, 327, 338; АВАК. Т. XXI. С. 10.
- 48 Тамсама. С. 261.
- 49 Тамсама. С. 301.
- 50 АВАК. Т. XXI. С. 365–366. Без даты, але, відаць, справу трэба аднесці да 1540–1542 гг., калі панамеснікам В.Г.Кімбара быў Ш.Грыбовіч.
- 51 АВАК. Т. XXI. С. 10.
- 52 UWKL WT. S. 314.
- 53 Ibid. S. 18, 314.
- 54 Ластоўскі В. Нарысы з гісторыі Беларусі // Спадчына. 1996. № 5. С. 110–111.
- 55 АВАК. Т. XVII. С. 17.
- 56 Тамсама. С. 54.
- 57 Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией (далее – АЗР). СПб., 1848. Т. 2. С. 389–390. № 222.
- 58 Тамсама. С. 390. № 222.
- 59 Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою Комиссиею (далее – РИБ). Литовская Метрика. Отделы первый-второй. Часть третья: Книги публичных дел. Том 1. Юрьев, 1914. Т. XXX. Слп. 127–128.
- 60 АЗР. СПб., 1848. Т. 3. С. 8. № 4; РИБ. Т. XXX. Слп. 144–145; Ластоўскі В. Нарысы з гісторыі Беларусі // Спадчына. 1996. № 5. С. 111.
- 61 РИБ. Т. XXX. Слп. 127–128.

- 62 АЗР. Т. 3. С. 8. № 4; РИБ. Т. XXX. Слп. 144–145.
- 63 АЗР. Т. 3. С. 32. № 11; РИБ. Т. XXX. Слп. 184.
- 64 АЗР. Т. 3. С. 32. № 11; РИБ. Т. XXX. Слп. 185–186.
- 65 АВАК. Т. XXI. С. 28.
- 66 АВАК. Вильна, 1897. Т. XXIV. С. 137–138.
- 67 АВАК. Т. XXI. С. 34; Добрянский Ф.Н. Предисловие... С. XXXVI.
- 68 UWKL WT. S. 227–228.
- 69 АЗР. Т. 3. С. 32. № 11; РИБ. Т. XXX. Слп. 185.
- 70 АЗР. Т. 3. С. 51. № 13; РИБ. Т. XXX. Слп. 228.
- 71 АЗР. Т. 3. С. 52; № 13; РИБ. Т. XXX. Слп. 228–230.
- 72 UWKL WT. S. 18, 286, 315; АВАК. Т. XXI. С. 1; Borowik P. *Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku*. *Supraśl*, 2005. S. 68, 72, 87. Іх гербавыя пячаткі гл. у дадатку 2 (№ 1, 2, 10).
- 73 АВАК. Т. XVII. С. 55.
- 74 Тамсама. С. 134, 141, 148, 149, 201, 203.
- 75 UWKL WT. S.264.
- 76 Ibid. S. 241.
- 77 UWKL WT. S. 305; АВАК. Т. XXI. С. 59, 89.
- 78 АВАК. Т. XXI. С. 1. Дзіўна, што С.Капыскі гэтага не заўважыў, гл.: Капыскі С.Б. Увядзенне земскіх судоў... С. 108.
- 79 АВАК. Т. XXI. С. 191.
- 80 Тамсама. С. 48.
- 81 Тамсама. С. 162, 168.
- 82 Тамсама. С. 212.
- 83 АВАК. Т. XXI. С. 218; Borowik P. *Jurydyki miasta Grodna...* S. 90.
- 84 Капыскі С.Б. Увядзенне земскіх судоў... С. 108.
- 85 АВАК. Т. XXI. С. 16.
- 86 НГАБ, ф.1755, воп.1, адз.з.2, арк.1.
- 87 Лаппо И.И. *Земский суд...* С. 298.
- 88 АВАК. Т. XXI. С. 177, 258, 308.
- 89 Тамсама. С. 178–179, 181.
- 90 Тамсама. С. 233, 369.
- 91 Zakrzewski A.B. *Wiź w prawie litewskim XVI w. // Czasopiśmo Prawniczo Historyczne*. 1985. T. XXXVII. Z. 2. S. 157.
- 92 АВАК. Т. XVII. С. 405, 412, 414, 415, 420, 425, 428, 439; АВАК. Т. XXI. С. 3, 17, 22, 23, 24, 26, 29, 32, 43, 44, 46, 47, 50, 51, 52, 53, 62, 64, 69, 71, 73, 74, 79, 83, 86, 88, 89, 94, 97, 107, 111, 117–118, 126, 127, 137, 138, 140, 142, 144, 145, 148, 150, 154, 161, 191, 193, 197, 198, 199, 202, 209, 216, 219, 222, 229, 247, 249, 250, 251, 252, 268, 281–282, 286, 298, 302, 313, 318, 322, 323, 329, 370, 371; НГАБ, ф.1755, воп.1, адз.з.2, арк.38, 47, 51.
- 93 АВАК. Т. XXI. С. 219.
- 94 Тамсама. С. 220.
- 95 Тамсама. С. 263.
- 96 РИБ. Т. XXX. Слп. 191; Zakrzewski A.B. *Wiź w prawie litewskim...* S. 157.
- 97 Ластоўскі В. Нарысы з гісторыі Беларусі // *Спадчына*. 1996. № 5. С. 104.
- 98 РИБ. Т. XXX. Слп. 191; Zakrzewski A.B. *Wiź w prawie litewskim...* S. 158–159, 161.

- 99 АВАК. Т. XXI. С. 17.
- 100 Тамсама. С. 31, 32.
- 101 АВАК. Т. XXI. С. 33, 52, 60, 73, 85, 142, 168, 193, 202, 210, 302, 303; АВАК. Т. XVII. С. 415, 430; НГАБ, ф.1755, воп.1, адз.з.2, арк.39 адв.
- 102 Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. (далей – Статут ВКЛ 1566 г.) / Т.Доўнар, У.Саголін, Я.Юхо. Мн., 2003. С. 100; Ластоўскі В. Нарысы з гісторыі Беларусі // Спадчына. 1996. № 5. С. 104; Лаппо И.И. Земский суд... С. 275–276.
- 103 АВАК. Т. XXI. С. 219.
- 104 АВАК. Т. XXI. С. 4, 22, 29, 33, 39, 41, 42, 45, 46, 48, 60, 61, 65, 78, 81, 98, 99, 102, 107, 125, 127, 136, 196, 207, 210, 213, 215, 217, 220, 224, 225, 239, 241, 242, 243, 245, 252, 254, 255, 256, 267, 315, 348; АВАК. Т. XVII. С. 399, 418, 422; НГАБ, ф.1755, воп.1, адз.з.2, арк. 48, 67.
- 105 АВАК. Т. XXI. С. 38.
- 106 АВАК. Т. XXI. С. 16, 18, 22, 31, 32, 37, 53, 95, 111, 114, 120, 123, 125, 167, 171, 226, 231, 275, 293, 296, 298, 303, 309, 363, 364; АВАК. Т. XVII. С. 414, 415, 417, 423, 429; НГАБ, ф.1755, воп.1, адз.з.2, арк.38 адв.
- 107 АВАК. Т. XXI. С. 17, 72, 73, 75, 128, 142, 217, 221, 232, 256, 257, 287, 314, 320, 343.
- 108 АВАК. Т. XXI. С. 123, 171, 221, 289; НГАБ, ф.1755, воп.1, адз.з.2, арк.37 адв., 38 адв., 55.
- 109 АВАК. Т. XXI. С. 199, 371.
- 110 Тамсама. С. 7, 8.
- 111 Тамсама. С. 204, 218.
- 112 Тамсама. С. 218.
- 113 Тамсама. С. 114, 139, 170, 228, 298.
- 114 АВАК. Т. XXI. С. 1, 2, 3, 4, 16, 19, 22, 28, 29, 32, 37, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 60, 61, 65, 68, 69, 71, 81, 89, 97, 99, 107, 117, 126, 127, 140, 143, 147, 150, 153, 154, 183, 184, 199, 207, 210, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 224, 229, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 267, 268, 282, 283, 285, 287, 294, 295, 303, 307, 310, 311, 312, 313, 315, 319, 321, 323, 326, 327, 342, 346, 347, 361, 364; АВАК. Т. XVII. С. 399, 411, 418, 421; НГАБ, ф.1755, воп.1, адз.з.2, арк.5, 38 адв., 72.
- 115 АВАК. Т. XXI. С. 40.
- 116 Тамсама. С. 205.
- 117 АВАК. Т. XXI. С. 22, 31, 32, 49, 53, 55, 58, 66, 81, 82, 97, 100, 102, 103, 104, 109, 111, 112, 114, 115, 116, 118, 119, 137, 139, 140, 141, 149, 172, 173, 174, 176, 177, 179, 182, 191, 213, 217, 222, 260, 276, 277, 278, 279, 299, 300, 301, 306, 308, 314, 315, 319, 320, 332, 335, 337, 365, 371; АВАК. Т. XVII. С. 402.
- 118 АВАК. Т. XXI. С. 77, 78, 119.
- 119 Тамсама. С. 115.
- 120 Тамсама. С. 171.
- 121 Тамсама. С. 245–251.
- 122 Тамсама. С. 251–257.
- 123 Тамсама. С. 253.
- 124 Тамсама. С. 332. Яго гербавую пячатку гл. у дадатку 2 (№ 3).
- 125 АВАК. Т. XXI. С. 337, 339, 343, 344, 345; АВАК. Т. XVII. С. 415.
- 126 НГАБ, ф.1755, воп.1, спр.2, арк.72.
- 127 АВАК. Т. XXI. С. 147.
- 128 Тамсама. С. 139.

- 129 АВАК. Т. XVII. С. 397; АВАК. Вильна, 1865. Т. I. С. 155; Добрянский Ф.Н. Предисловие... С. XXXV.
- 130 АВАК. Т. XVII. С. 398; АВАК. Вильна, 1865. Т. I. С. 156.
- 131 UWKL WT. S. 18.
- 132 АВАК. Т. XXI. С. 212–213.
- 133 Тамсама. С. 218.
- 134 Тамсама. С. 369.
- 135 Тамсама. С. 369.
- 136 Тамсама. С. 369.
- 137 Тамсама. С. 371.
- 138 UWKL WT. S. 286, 315; Borowik P. Jurydyki miasta Grodna... S. 66; АВАК. Т. XVII. С. 439. Іх гербавыя пячаткі гл. у дадатку 2 (№ 6, 7).
- 139 Vilimas D. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystes... P. 59, 278.
- 140 Ibid. P. 278.
- 141 Лаппо И.И. Земский суд... С. 299.
- 142 АВАК. Т. XVII. С. 440, 441, 442, 443; Vilimas D. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystes... P. 141, 280–281; Радман А., Галубовіч В., Вілімас Д. Земскія ўраднікі Гарадзенскага павета ВКЛ (другая палова XVI–першая палова XVII ст.) // Герольд Litherland. Горадня, 2006. № 17. С. 101, 102, 104; UWKL WT. S. 286, 301, 321. Яго гербавую пячатку гл. у дадатку 2 (№ 4).
- 143 Лаппо И.И. Земский суд... С. 300.
- 144 АВАК. Т. XVII. С. 440, 442.
- 145 Тамсама. С. 443.
- 146 Тамсама. С. 441, 442, 443, 444.
- 147 Тамсама. С. 441.
- 148 Лаппо И.И. Земский суд... С. 275. За ім гэта паўтарыў В.Ластоўскі, гл. Ластоўскі В. Нарысы з гісторыі Беларусі // Спадчына. 1996. № 5. С. 105–106.
- 149 Статут ВКЛ 1566 г. С. 100–101; Маслыка Г. Возны // ВКЛЭ. У 2 т. Мн., 2005. Т. 1. С. 460.
- 150 Лаппо И.И. Земский суд... С. 299.
- 151 UWKL WT. S. 286.
- 152 Статут ВКЛ 1566 г. С. 96–97; Лаппо И.И. Земский суд... С. 266–267.
- 153 Статут ВКЛ 1566 г. С. 96–97; Лаппо И.И. Земский суд... С. 300.
- 154 Так у крыніцы. Езоф зваўся Шчасновічам Вайцяховічам.
- 155 Назва справы напісана вялікімі літарамі.
- 156 Пётр Міцута, гарадзенскі харужы ў 1554–1560 г. і суддзя земскі ў 1555–1561 гг., гл.: UWKL WT. S. 241, 315.
- 157 Мікалай Шымковіч Талочка, панамеснік ці падстароста гарадзенскі ў 1553–1554 гг., суддзя земскі ў 1555–1564 гг., гл.: UWKL WT. S. 305, 315.
- 158 Так у крыніцы. Андрэй зваўся Баговіч Праневіч.
- 159 Крынкi – гаспадарскае мястэчка ў Гарадзенскім павеце, якое 22 лістапада 1569 г. ад Жыгімонта Аўгуста атрымала прывілей на Магдэбургскае права, гл.: Шаланда А. Места Крынкi і яго герб у XVI–XVIII ст. // Герольд Litherland. Горадня, 2002. № 1–2. С. 6–11.
- 160 Маецца на ўвазе ксёндз Адам Піліхоўскі, варшаўскі канонік, сакратар і судовы камісар каралевы Боны, памерчы валокаў гарадзенскіх падданных ЯеКМ у 1555 г., рэвізор ЯКМ Жыгімонта Аўгуста, гл.: АВАК. Т. XXI. С. 36, 69, 88.

- 161 Фёдар Іванавіч Кунцэвіч, гарадзенскі земскі пісар у 1555–1564 гг. і 1566–1567 гг., гл.: Радаман А., Галубовіч В., Вілімас Д. Земскія ўраднікі Гарадзенскага павета ВКЛ (другая палова XVI–першая палова XVII ст.). // Герольд Litherland. Горадня, 2006. № 17. С. 104; UWKL WT. S. 286.
- 162 У ВКЛ пісарскі прыбытак ад пазваў з лістапада 1555 г. складаў: “Писарю: от позвов двух на реч одну два грошы...”, гл.: АЗР. Т. 3. С. 68. № 16.
- 163 Пётр Завацкі, служэбнік М.Ш.Талочкі, віж з ураду ў 1555–1561 гг., віж павятовы ў 1558 г.
- 164 Станіслаў Станьчыкевіч, павятовы віж у 1555–1564 гг., возны ў 1557 г.
- 165 Маюцца на ўвазе мембраны, або бланкі судовых пазваў з пакінутымі пустымі акенцамі для ўпісання імёнаў асоб, якія выклікаліся ў земскі суд.
- 166 НГАБ, ф.694, воп.4, адз.з. 1087, т.1, арк.54–57, 62–63, 69–69 адв.
- 167 НГАБ, ф.694, воп.4, адз.з. 823, арк.41–43 адв.
- 168 НГАБ, ф.694, воп.4, адз.з. 823, арк.41.
- 169 Тамсама, арк. 42 адв., 43 адв.
- 170 Тамсама, арк.43 адв.
- 171 НГАБ, ф.694, воп.4, адз.з. 1087, т.1, арк.57.
- 172 Kojalowicz W.W. Herbarz rycerstwa W.X.Litewskiego tak zwany Compendium. Kraków, 1897. S. 54.
- 173 НГАБ, ф.694, воп.4, адз.з. 823, арк.43 адв.
- 174 НГАБ, ф.694, воп.4, адз.з. 1087, т.1, арк.57.
- 175 Тамсама, арк.63.
- 176 Тамсама.
- 177 Тамсама.
- 178 Тамсама, арк. 69 адв.
- 179 Тамсама, арк. 63.
- 180 W.Wittyg, S.Dziadulewicz. Nieznana szlachta polska i jej herby. Kraków, 1908. S. 329.
- 181 НГАБ, ф.694, воп.4, адз.з.1087, т.1, арк.69.
- 182 Тамсама, арк.69 адв.
- 183 Niesiecki K. Herbarz polski. Lipsk, 1840. T. V. S. 329.
- 184 Kojalowicz W.W. Herbarz rycerstwa... S. 327.
- 185 НГАБ, ф.694, воп.4, адз.з.1087, т.1, арк.69 адв.
- 186 АВАК. Т. XXI. С. 202.
- 187 НГАБ, ф.694, воп.4, адз.з. 1087, т.1, арк.69 адв.
- 188 Тамсама, арк.54.
- 189 Тамсама, арк.23.
- 190 Тамсама, арк.57.
- 191 Kojalowicz W.W. Herbarz rycerstwa... S. 121–122.

Наталля Сліж
кандыдат гіст. навук (Гродна)

Вяноўныя запісы ў кнізе Гарадзенскага земскага суда за 1578 – 1579 гг.

Прыватнаправавыя актавыя дакументы прадстаўляюць даволі буйную групу крыніц, якая з’яўляецца асноўнай па сямейнаму справаводству. Вяноўны запіс разам са шлюбнай дамовай, пасагавым рээстрам, квітам пра атрыманне пасагу складалі пералік дакументаў неабходных для заключэння шлюбу, дзе вызначаліся абавязкі двух бакоў адносна адзін аднаго і іх выкананне. Вена складалася з сумы за пасаг і такой жа сумы прывенку, г.зн. мужчына на сваёй маёмасці запісаў падвоеную суму пасагу. Але жанчына мела права распараджацца толькі грошамі за пасаг, а не за прывенак. Калі 1/3 маёмасці зяця была меншая за пасаг, то бацька купляў дачцэ маёнтак, якім яна пасля і распараджалася (Статут 1566 г. Р. 5. Арт. 2). Муж не меў права застаўляць ці дараваць маёнткі, на якіх было запісана вена. Усе маёмасныя аперацыі з імі павінны былі праводзіцца са згоды жонкі (Статут 1566 г. Р. 5. Арт. 16). Маёмасць, на якой запісана вена, прыраўноўвалася да застаўной¹, муж ужо не мог самастойна распараджацца ёю.

У ранейшых земскіх кнігах вяноўных запісаў было менш ці не сустракалася ўвогуле. У кнігах за 1555–1558 гг. дамінавалі скаргі аб наездах, бойках, спрэчках. Гэта можна патлумачыць тым, што земскі суд не меў высокі аўтарытэт сярод шляхты². З прыватных дакументаў сустракаюцца акты куплі-продажу, абмену землямі, даравальныя, пазыковыя запісы³. Пра наяўнасць вяноўных запісаў утрымліваюцца ўскосныя згадкі. Напрыклад, у скарге з-за наезду на яе маёнтак Ласосна Ганна Богушаўна Масальская адзначыла, што муж Богуш Фёдаравіч Таруса запісаў ёй 1/3 яго як вена, а на 2/3 – пазычыў грошы (1555). Дачка гарадзенскага падкаморыя Івана Фёдаравіча Мялешкі і Тамілы Сапоцькаўны Марына атрымала вена ад Івана Іванавіча Валовіча на маёнтку Кузніца 1 000 коп літоўскіх грошаў, і на маёнтку Балі 250 коп. Гэтыя звесткі ўтрымліваюцца ў яе даравальным запісу муж (1558)⁴.

Як паказваюць факты, практыка напісання вяноўных запісаў існавала ў той час, але яна не мела шырокага распаўсюджвання, і шляхта не імкнулася актыкоўваць дакументы ў масавым парадку. Гэта не было яшчэ абавязковым (Статут 1529 г., раздз. 1, арт. 17). Хоць у пашыранай рэдакцыі Статута ўжо было дакладна распісана як прызначаецца вена⁵. У наступныя гады сітуацыя мала змянілася. У судовай кнізе за 1559 г. не было зафіксавана ніводнага падобнага дакумента⁶, за 1566–1567 гг. – 1⁷, 1568 г. – 6⁸. Да рэформы прыватнаправавыя дакументы маглі яшчэ актыкоўваць у кнігах трэцяга ваяводы.

У артыкуле аналізуюцца 9 вianoўных запісаў з кнігі гарадзенскага земскага суда за 1578–1579 гг.⁹ Увогуле першы дакумент у дадзеную кнігу быў занесены 28 мая 1578 г., а апошні – 20 студзеня 1579 г. Пасля гэтага да 1581 г. суд не дзейнічаў, у сувязі з Інфлянскай вайной, калі пад кіраўніцтвам Стэфана Баторыя была выправа пад Полацак, Вялікія Лукі і Пскоў¹⁰.

У кнізе перад кожным запісам змешчана назва справы. Так як дакументы актыкоўваліся ў кнігі земскага суда, то ў пачатку адзначана дата актыкацыі, пералічаны земскія ўраднікі (суддзя Грыгорый Афанасавіч Масальскі, падсудак Грыгорый Зіноўевіч Дзяльніцкі, пісар Андрэй Катовіч), прыведзены кароткі змест дакумента, імя і прозвішча асобы, якая падала дакумент. У дадзеным даследаванні ўвага акцэнтуюцца на змест крыніцы, адпаведнасць вianoўнага запісу заканадаўству, паходжанні асобаў, якія згадваюцца. Фармуляр гэтага віду крыніцы тут не аналізуецца¹¹.

Першыя вianoўны запіс Паўла Войцехавіча¹² Зброшкі (1548–?)¹³ датуецца 1575 г. Актыкаваны ён быў не адразу, а праз тры гады 9 чэрвеня 1578 г. Шляхціч ажаніўся з дачкой харужага ВКЛ Богуша Пятровіча Міцуты (?–1592)¹⁴ і Алены Вайнянкі¹⁵ Ганнай. Яна ўнесла пасаг у памеры 200 коп літоўскіх грошай і 200 у рэчах. У адпаведнасці з заканадаўствам ён запісаў вена 800 коп на маёнтках Малявіца, Котра (Гарадзенскі павет), Кейны (Віленскі павет). Гэтыя маёнткі былі падзелены з братам Андрэем. А яшчэ маёнткі Павел трымаў у апецы па смерці брата, ашмянскага земскага суддзі Станіславу¹⁶. З адзначаных уладанняў Котра была трэцяй часткай і на ёй прызначалася вена¹⁷. Па сацыяльнаму статусу і па паходжанню род нявесты быў больш значны. Міцуты адносіліся да палітычнай эліты павету¹⁸. Пасаг быў за ёй дадзены не малы, і вена муж запісаў ёй адпаведнае, што дазволіў яго маёмасны стан.

Другая дачка Б. Міцуты Фядора выйшла замуж за Яраша Войцехавіча Сурвілу. Але пасаг яна атрымала значна меншы чым сястра 104 коп літоўскіх грошаў. З дакументу вынікае, што мужу параіў ажаніцца з ёй старэйшы брат. Вена ёй было запісана на частцы маёнтка Сурвілішкі і Дэксняны. Дакумент і яго актыкацыя былі зроблены ў адзін год 1578 г.¹⁹ Фядора павінна была атрымаць пасаг такі ж як яе сястра – 400 коп. напэна фінансавая сітуацыя не дазволіла Б. Міцуце выплаціць адпаведны суму, і жаніх на гэта пагадзіўся. У дзяржаўных дзячоў часта не хапала грошаў. Але, каб мець з такімі асобамі сваяцкія сувязі згаджаліся на меншы пасаг. Тым больш, што Сурвілы не адносіліся да ўплывовых родаў як Міцуты. Але гэтую суму можна было пазней аспрэчыць у судзе.

Ян Мікалаевіч Вярбіцкі ўзяў у жонкі зямянку Ваўкавыскага павету, дачку Рафала Янавіча Рэпленскага Ганну. Па ёй быў дадзены пасаг у грошах – 30 коп і у рэчах – 50 коп. За гэта было прызначана вена на маёнтках Лебудзін (Гарадзенскі павет) і Ракаў (Варшаўскі павет), што складала 1/3. У дакуменце нават ідзе спасылка на 2 артыкул раздзела 5, але сума

вена адсутнічае. Год напісання дакумента і яго ўнясення ў кнігі 1578 г.²⁰ Я. Вярбіцкі згадваецца ў попісу 1567 г.²¹.

За ўнясенне (шаты, серабро, быдла і інш.) на агульную суму 50 коп літоўскіх грошаў было запісана вена на 1/3 маёнтка Жыдомля ў памеры 30 коп ад Крыштафа Іванавіча Талочкі жонцы Раіне Пятроўне Мікуліча (1578). Акрамя таго, за добрае стаўленне да мужа жанчына атрымала ў падарунак усе рухомыя рэчы, што знаходзіліся ў маёнтку. Гэта быў другі вяноўны запіс. Першы быў напісаны ў 1577 г. Дадзены дакумент яго ануляваў. Пасля смерці мужа Раіна мела права трымаць маёнтак пакуль родныя браты не выкупяць яго. У выпадку парушэння запісу, яны павінны былі выплаціць заруку: 10 коп гаспадару і 10 – пакрыўджанаму боку²². Дакумент складзены з парушэннямі заканадаўства. Вена павінна было скласці 100 коп. Такія неадпаведныя сумы можна патлумачыць беднасцю К. Талочкі. Ён сам называе сваё ўладанне як “іменечка”. На яго трэцяй частцы запісана было толькі 30 коп. Як кампенсацыя жонцы былі падараваны рухомыя рэчы, і тое было зроблена толькі праз год. Пагаршэнне ўмоваў вяноўнага запісу звычайна адбываліся са згоды боку нявесты. Але пазней жанчына ўжо не магла змяніць суму вена.

Крыштаф Талочка разам з жонкай ў 1585 заставілі Жыдомлю ў Талочках кухмістру ВКЛ Мікалаю Сапегу, а пасля прадалі яе яму за 200 коп літоўскіх грошаў у 1590 г. М. Сапега дазволіў ім пражываць у гэтай маёмасці да смерці, а за гэта яны падаравалі яму рухомыя рэчы, якія застануцца пасля іх (1590). Талочкі былі падзелены сярод рознымі ўладальнікамі. Пры апісанні межаў часткі К. Талочкі было адзначана, што побач знаходзіліся ўладанні Андрэя Юр’евіча Талочкі, Яна Лаўрынавіча Талочкі, Аляхновіча Канстанцінавіча, Станіслава Талочкі і іншых шляхцічаў²³. Гэтыя дакументы даволі добра паказваюць гаротны стан сям’і. Калі б кухмістр не жаліўся над імі і не пакінуў іх у маёнтку, то ім бы не было дзе жыць.

“Па волі Бога” Андрэй Юр’евіч Талочка ажаніўся з Паланеяй Сямёнаўнай Рамановіча²⁴. Дзяўчына была на выхаванні ў жонкі Окуна Стабінскага Марыны, таму замуж выдавала яна. Яе пасаг склаў у грошах 20 коп літоўскіх грошаў і у выправе – 70 коп, а яшчэ ад маці 20 коп. Запіс быў без прывенку і склаў 110 коп на 1/3 на Жыдомлі і на Малявіцах (1577). Дакументы быў актыкаваны праз год²⁵. Як бачна з вышэй згаданых звестак, Жыдомляй валодаў не толькі А. Талочка. Сума вена павінна была скласці 220 коп. Нават у дакуменце адзначана, што запіс зроблены без прывенку, што зноў жа парушае заканадаўства.

Несцер Янавіч Радзіваноўскі запісаў жонцы Саламенідзе Аверкеевіч за пасаг 32,5 коп літоўскіх грошаў 65 коп на Радзівонавічах (1578)²⁶. Вяноўны запіс быў зроблены як таго патрабаваў Статут 1566 г. Паходжанне С. Аверкеевіч не атрымалася высветліць. Яна магла быць дачкой папа Васкрэсенскай царквы Аверкі Паўлавіча²⁷. Можна толькі меркаваць па суме паса-

гу, што яе сям'і была не самай заможнай. Радзіваноўскія ці Радзівонавічы пражывалі ў Радзівонавічах яшчэ раней і адносиліся да шэраговай шляхты.

Ёзеф Іванавіч Стабінскі з дазволу бацькі, па парадзе сяброў і волі Бога ўзяў у жонкі дачку шляхціча Троцкага павега Яна Венцлававіча і яго жонкі Магдалены Тамашоўны Ганну. Атрымаў па ёй пасаг 300 коп літоўскіх грошаў. Вена было прызначана ў адпаведнасці з заканадаўствам 600 коп на 1/3 маёнтка Стабіны (1578). А 2/3 маёнтка Стабіны Ё. Стабінскі адразу заставіў жонцы²⁸. На той час яшчэ быў жывы бацька Ёзафа Ян Стабінскі. А гэта азначала, што ён сам валодаў сваёй маёмасцю і сын быў не вылучаны як самастойны гаспадар. Таму ім быў дадзены ліст Яну Венцлававічу з абяцаннем вылучыць сыну маёнтка Стабіны, каб ён мог запісаць вена яго дачцэ Ганне²⁹. Акрамя маёнтка ў Ёзафа былі іншыя валоданні. Ён набыў пляц маёнтка Доўгае каля возера Белае ў Васіля Ліхадзеёўскага і пляц каля возера Доўгае ў Кацярыны Ліхадзеёўскай (1567)³⁰. Але напэўна гэтага было недастаткова для вена. Па суме пасагу і вена можна вызначыць, што сем'і былі прыкладнага аднаго статусу.

Запіс Грыгорыя Тумашэвіча Эйсманта нельга аднесці да класічнага вяноўнага запісу. У ім спалучаецца вяноўны і даравальны запісы. У ім адзначана, што па волі Божай ён узяў у жонкі дачку Сямёна Маркавіча Валовіч Марыну. Пра суму пасагу не згадваецца, але яго Грыгорый атрымаў. За добрае да сябе стаўленне ён запісаў жонцы 1/3 на вечна, а на дзве іншыя часткі Эйсмантаў – у 20 коп літоўскіх грошаў. Гэтую маёмасць яна мела права трымаць у гэтай суме пасля яго смерці (1575). Актыкаваны дакументы быў у 1579 г.³¹ Без сумы пасагу не магчыма суаднесці з венам і вызначыць ці адпавядаў Статуту дакумент. Маёмасць падараваная мужам і Амбражэям Войцехавічам Эйсмантам была падаравана Марынай Барталамею Станіслававічу Талочке ў 1599 г.³²

Грыгорый паходзіў з разгалінаванага роду Эйсмантаў, прадстаўнікі якога валодалі Эйсмантамі. Гэтае ўладанне драбілася ўвесь час, але нават з-за гэтых дробных частак былі судовы справы. Так, яго бацька Тумаш з братам Шымком судзіліся са сваякамі Амброжэям і Міхаілам Эйсмантамі за права валодання пляцамі ў сяле Эйсманты Гарадзенскага павета (1570)³³. У Грыгорыя быў брат Адам, які выступіў у ролі сведкі ў 1558 г.³⁴

Марына была з роду Валовічаў, які быў вядомы ў Гарадзенскім павеце. Яе дзед Марка Валовіч трымаў Каложскі манастыр з 1554 г., а пасля перадаў яго сыну Сямёну. Пры ім былі нанесены моцныя шкоды манастырскому комплексу³⁵.

У Эйсмантаў і Валовічаў былі розныя статусы ў павеце. Валовічы трывала ўваходзілі ў кола элітаў, а Эйсманты былі небагатай шэраговай шляхтай і не займалі пасадаў. Такія шлюбныя на той час ужо не так часта сустракаюцца.

Вяноўны запіс воранаўскага ўрадніка Лаўрына Войны, падскарбія дворнага, Станіслава Сікорскага быў спачатку ўнесены ў гарадзенскі гродскі суд (1572), а 20 кастрычніка 1579 г. ён быў актыкаваны ў земскі. Ён ажаніўся з

Раінай Багданаўнай Чашэйкаўнай. Яе пасаг склаў 50 коп у грошах і рэчах і 2 валокі зямлі, 1/3 маёнтка Горніца, якія былі запісаны як вена маці Таміле Богушаўне Тарусянцы. Вена было прызначана ў памеры 100 коп на купленым маёнтку Зарубічы (1572)³⁶. Калі браць у разлік толькі суму пасагу, то вяноўны запіс адпавядаў заканадаўству. Але калі дадавалася зямлі, то сума пасагу была больш. Аднак тут 2 валокі можна заглядаць не як пасаг, а як мацярзыная маёмасць, на якую дачка мела права па спадчыне.

Крыніцы дазваляюць высветліць паходжанне Раіны Чашэйкаўны. Маёнткам Горніца валодаў яшчэ дзед Раіны гарадзенскі воіт Пётр Чашэйка. Паводле попісу войска ВКЛ 1528 г. ён ставіў 2 конніка з гэтага маёнтка³⁷. Яго жонкай была Марына Жукаўна, якая тройчы была замужам: першы – за Васілём Маскавіцінам, другі – за П. Чэшэйкам, трэці – за Аляхном Гадзеевічам. У другім шлюбе нарадзіўся сын Багдан, дочкі Ганна, Ждана (муж Сямён Хадзевіч), Марына (муж Яцэк Заневіч, яны разам прадалі Чашэйкаўшчыну, якую атрымалі на вечнасць ад яе бацькі (1558). Багдан канфліктаваў з маці. Ён наехаў на частку Горніцы, якую трымала маці, судзіўся з ёй з-за бацькоўскай спадчыны (1557), абвінавачваў яе ў руйнаванні маёмасці. Але па тэстаменту бацькі атрымалася, што ён жонцы прызначыў вена на 1/3 Горніцы ў 140 коп літоўскіх грошаў, а сыну – 2/3, што і было зроблена. А рэчы, якія былі ў маёнтку, спісаны ў 1556 г.³⁸.

Багдан ажаніўся ў дачкой свайго апекуна Богуша Тарусы Тамілай. Ён памёр да 1567 г., бо ў войска выстаўляла з Горніцы Мікалая Юхновіча яна сама. Пасля смерці мужа Таміла выйшла замуж за Васіля Фёдаровіча. Вена ёй было запісана на Горніцы. Таміла падаравала яго брату гаспадарскаму двараніну Андрэю Лукашавічу Валовічу (1558). Маці Багдана скардзілася на нявестку за збор збожжа з яе вяноўнай часткі Горніцы ў адсутнасць сына на Інфлянскай вайне (1557)³⁹.

На момант шлюбу Раіны жыва была толькі маці, таму і выдавала яна замуж дачку. Як паказваюць крыніцы Чашэйкі валодалі Горніцай і перадавалі маёнтак з пакалення ў пакаленне. Пасады не займалі, не выправіла палажэнне ўдзел Багдана ў Інфлянскай вайне. Унутрысямейныя адносіны былі даволі складаныя. Станіслаў Сікорскі быў прыблізна роўны да Чашэйкаў па заможнасці, калі не ўлічваць, што служыў воранаўскім ўраднікам у Лаўрына Войны. Гэта дало яму магчымасць набыць маёнтак, бо запіс быў зроблены не на спадчыннай маёмасці, а на купленай.

Прааналізаваныя 9 дакументаў паказваюць, што вяноўныя запісы пасля прыняцця Статута 1566 г. не заўсёды былі аднастайнымі і напісаныя ў адпаведнасці з заканадаўствам. Асноўная функцыя па пільнаванню выканання нормаў права ўскладалася на асобаў, якія выдавалі дзяўчыну замуж. Калі яны пагаджаліся на горшыя ўмовы, на меншую суму вена, то пасля нічога не магчыма было змяніць. За запіс неадпаведнага вена не прызна-

чалася пакарання. Чаму бацькі ці апекуны ішлі на гэта, крыніцы не тлумачаць. Можна меркаваць, што матэрыяльны стан жаніха не заўсёды дазваляў запісаць адпаведнае вена. А для дзяўчыны сям'я была асноўнай “кар’ерай”, таму бок нявесты прымаў такую сітуацыю. Часам жаніх мог апынуцца ў горшым стане, калі за яго нявестай давалі пасаг меншы, чым за яе сястрой. Але неадпаведныя запісы не адхіляліся ўраднікамі, хоць яны добра ведалі змест дакумента.

На падставе вяноўных запісаў пры спалучэнні з іншымі крыніцамі па сям'ям, якія заключалі шлюб, можна вызначыць прыблізны сацыяльны і маёмасны статус двух бакоў, а таксама прасачыць шлюбныя стратэгіі сярод павятовай шляхты. Як правіла імкнуліся шлюб браць з асобай роўнага стану. Пры выбары мужа ці жонкі раіліся з бацькамі і сябрамі. Часам выбіралі жонку самастойна. Калі статус сужэнцаў істотна адрозніваўся, то гэта магло адбіцца на суме пасагу ці вена. Геаграфічная паходжанне сужэнцаў абмяжоўвалася сваім паветам, але часам яно даходзіла да суседніх.

Не ўсе запісы адразу ўлісваліся ў земскія кнігі. Некаторыя заносіліся праз год і болей. Часам спачатку актыкацыя спачатку была ў гродскіх кнігах, бо гэты суд працаваў увесь час, а земскі толькі ў вызначаны перыяд.

Такім чынам, Статут 1566 г. паўплываў на распаўсюджванне ў прыватным справаходстве вяноўнага запісу. У параўнанні з 1550-мі гг. прадстаўнікі павятовай шляхты сталі складаць такія дакументы часцей і актыкоўваць іх у земскія кнігі. Земская рэформа спрыяла таму, каб сямейныя і асабістыя дакументы сталі масавымі. На сённяшні дзень гэта мае істотны станоўчы момант. Сямейныя архівы сярэдняй і дробнай шляхты захаваліся не цалкам, а часта былі ўвогуле знішчаны. Таму земскія кнігі з'яўляюцца ўнікальнай крыніцай па гісторыі павятовай шляхты. У іх утрымліваюцца звесткі не толькі па сямейна-шлюбным дачыненням, але і палітычнаму, сацыяльна-эканамічнаму, рэлігійна-культурнаму жыццю Гародні і павета. Далейшае вывучэнне земскіх кніг унясе ў беларускую гістарыяграфію новую інфармацыю як пра рэгіён, так пра асобаў, якія тут жылі.

Дадатак 1. Вяноўны запіс Крыштафа Янавача Талочкі жонцы Раіне, 1578 г.

Дакумент захоўваецца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі, ф. 1755, воп 1, адз.з. 7. Напісаны на старабеларускай мове. Пры транслітарацыі тэксту ў аснову пакладзены прынцып палітарнай перадачы. Старажытныя літары заменены на сучасныя. Вынасныя літары пададзеныя курсівам. Прапушчаныя літары ў словах пад цітламі адноўлены з улікам асаблівасцяў правапісу старабеларускай мовы і заключаныя ў круглыя дужкі. Устаўкі ад аўтара ўзятыя ў квадратныя дужкі і агаворваюцца ў палеаграфічных падрадкавых заўвагах. Нумарацыя старонак дадзена ў квадратных дужках.

[132 адв.] СОЗНАНЕ ПАНА КРИШТОФА ЯНОВИЧА ТОЛОЧКА | ЖОНЕ ЕГО РАИНЕ ПЕТРОВНЕ МИКУЛИЧА⁴⁰

Тогож дня⁴¹

Перед нами владниками судовыми земскими повету городенског(о) | Григоремъ Афанасевичом Мосальским судею Григорем | Зиновевичом Дельницкимъ подсудьком а Андреемъ | [Ко]товичомъ⁴² писаромъ ставши очевисто в суду [133] земанин г(оспо)д(а)рскии повету городенског(о) Криштофъ | Янович Толочко сам доброволне устьне вызнал иж маль|жонце своеи Раине Петровне Микулича третюю част | имена своего Жидомленского описуе и даруе | также и речи рухомые водле запису своего | которыи запись перед нами при устьном сознаню | своем пакладаль и до книгъ вписати даль. | И которыи слово в слово так са в себе маеть. Я Крыштофъ Янович Толочко⁴³ земенин г(оспо)д(а)рскии повету | городенског(о) вызнаваа самъ на себе сим моим листом кому будет потреба | ведати альбо чтучы его слышати нинешним и на потом | будочым штож есми по своеи доброе воли видечи ми(ло)сть | а прыязнь и прихилност жоны своее до себе Раины | Петровны Микулича⁴⁴ за внесене то ест шатами серебром | быдлом и иншими рухомыми речми што она идучи | за менеи принесла всего сумою то ест петдесят копь грошеи | личбы и монеты ли(то)вское личачы десети пенезеи | у грошъ за живота своего записую жоне своеи Раине | Петровне Микулича на именечьку своем Жыдомленском⁴⁵ | третюю част именечька своего якосе у себе маеть | зо всим на все о на част вышеи менованую у суме п(е)н(е)зеи у трид|цати копах грошеи личбы и монеты ли(то)вское и што | по моемъ животе зостанеть статку рогатого | и не рогатого, конеи збожя засеянного и в гумне | што будеть зложено и молочное и иншые рухо|мые речи то все даю и дарую тым жону мою | па своимъ животе а естли бы братья моя рожона | хотели в тую третюю част именечька моего усту|поватисе не отдавши тое сумы п(е)н(е)зеи тридцать |копь гр(о)шеи жоне моеи противно вышеи описано | тогды мають оны вины на г(оспо)д(а)ра [133 адв.] его м(и)л(о)сти заплатити десет копь грошеи а стороне | противнои другую десет копь грошеи шкоды и на|клады кромъ жадного доводу и телесное при|сеги заплатити мають. А то поплативши што | вышеи поменено и описано предсе тог(о) о писмо | при зуполной моцы зостати маеть и ни в чом не рушон(о) | быти не маеть, а садиба моя и з будованьем | и з огородами погноми на том жона моя маеть | седети держати и въживати до своего живота, | а по ее животе все тое што вышеи поменено | мает спи(са)ти на близких моихъ. А што я Кри|штофъ Толочко первеи тог(о) в року тисеча пятсот | семдесят семомъ записал былъ жоне своеи на што | отпис даль тогды вжо тот отпис первыи ни | причом зоставую вечными ч(а)сы и в кожды права | моцы меци не маеть, и мочы не будети якъ | у суду земского так и в суду кгородског(о). И на том дал | малжонце моеи сес мои лист и с подписом властное | руки

моее писмом руским. А для лепшого твердости | сего моего листу просил
 есми о приложене печатей | людеи добрых его м(и)л(о)сти п(а)на Базылиуша
 | Гарабурду дворанина ег(о) королевское м(и)л(о)сти а п(а)на | Воитеха
 Толочька, п(а)на Рафала Яцкевича Заневског(о) | земан г(оспо)д(а)рских
 повету городенског(о) што их м(и)л(о)сть | за очевистою прозбою моею
 учинити рачыли | печати свои приложили до сего моег(о) листу. Писан на
 Жыдомли лета от нароженья Сына Божего тисеча | [пят]соть⁴⁶ семдесят
 осмог(о), м(е)с(е)ца юня четвертог(о), [134] дня, в тос листу печатей три
 людеи зацных на под|пис руки писмомъ руским тыми словы Криштоф
 | Янавич Толочко властною рукою своею подписал | якож за прозбою
 Криштофа Янавича Толоч|ка до книгъ земьски записан есть.

Спасылкі

- 1 Левицкий О. Сім'я і побут украінців у XVI ст. // На переломі. Друга половина XVI ст. К., 1994. С. 223–225.
- 2 Пра гарадзенскі земскі суд гл. артыкул у гэтым зборніку: Шаланда А. Земскі суд Гарадзенскага павета ў 1555–1564 гг.
- 3 Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею (далее – АВАК). Т. XXI. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1894.
- 4 Тамсама. С. 50–51, 352–353.
- 5 Лазутка С., Валиконитэ І, Гудавичус Э. Первый литовский Статут (1529 г.). Вильнюс, 2004. С. 165, 353.
- 6 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далее – НГАБ), ф. 1, воп. 1755, адз. з. 2.
- 7 Тамсама, адз.з. 3, арк. 76–77.
- 8 Тамсама, адз.з. 4, арк.101–102, 184адв.–185 адв., 277–279адв., 377–379, 351–354 адв., 361–364.
- 9 Тамсама, адз.з. 7, арк.100 адв.–104 адв., 12адв.–123 адв., 131–134 адв., 170–172 адв., 214 адв.–216, 226 адв.–228 адв., 247–248, 306–307 адв.
- 10 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 7, арк. 362–362 адв.
- 11 Аб фармуляры вяноўнага запісу гл.: Сліж Н. Вяноўныя запісы ў слонімскай земскай кнізе за 1575 г. // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы юбілейн. навук.-практ. канф., прысвечанай 70-годдзю Нац. гіст. архіва Беларусі (Мінск, 8 ліп. 2008 г.) / уклад. З.І. Яцкевіч; навук.рэд. У.І. Адамшук. Мн., 2008. С. 135–150.
- 12 Бацька Паўла Войцех Зброшка згадваецца ў розных справах гарадзенскага земскага суда за 1555 г. АВАК. Т. XXI. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1894. С. 83–85, 103; Borowik P. Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Stanowy podział nierucho–mości. Supraśl, 2005. S. 94.
- 13 У дакументах прозвішча Паўла пішацца па-рознаму: Зброжка, Зброшка, Збрашкovic. НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 146–149адв.; адз.з.5, арк. 7адв.–10адв.
- 14 Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. 1. Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek / Pod red. A.Rachuby. Warszawa, 2004. S. 28, 220; Borowik P. Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Stanowy podział nieruchomości. Supraśl, 2005. S. 72–73.
- 15 АВАК. Т. XXI. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1894. С. 1–2.

16 Тут гаворка ідзе пра ашмянскага земскага суддзю Станіслававіча Станіслава. Ён судзіўся за права апекі над дзецьмі Войцеха Зброшкі і яго маёнткаў Котра і Малявіцы з Якубам Шорцам (1567). Па прывілею вялікага князя літоўскага Котра пераходзіла ў валоданне суддзі, а Малявіцы трымаць павінны разам. Котру Я. Шорц павінен быў выкупіць з заставы ў маршалка дворнага, падканцлера ВКЛ, берасцейскага і кобрынскага старосты Астафея Валовіча. Па рэестру Котра была перададзена С. Станіслававічу. Справу аб перадачы Малявіцы і ўводзе ў валоданне вырашаў на месцы гаспадарскі дваранін Ян Пятровіч, а пасля другі дваранін замест яго – Каспар Гедройць. Па ўгодзе на берасцейскім сойме 1566 г. Павел Зброшка, які на той час дасягнуў паўналецця, пацвердзіў даравальны ліст Я. Шорцу ад яго маці Ганны Каспараўны Кунцеўны, нябожчыцы, на Малявіцы. Справа па апецы праходзіла з канфліктамі. Я. Шорц падаў скаргу на ашмянскага земскага суддзю з-за таго, што ён забраў каралеўскі “заручны” ліст на 1 000 коп па гэтай справе з маёнтка Малявіцы і збіў яго служэбніка Андрэя Вішнеўскага. Гарадзенскі возны Войцех Талочка пацвердзіў аповяд Я. Шорца, а таксама паказаў яму дакумент, які забраў у яго С. Станіслававіч. На што атрымаў адказ аб неадпаведным лісце: у ім там дзе было апісанне двара месца пустое, не адзначаны дваранін які гэта рабіў, у лісце Шорца называюць землянінам Бранскага павету, а ён Гарадзенскага. У сваю чаргу ашмянскі земскі суддзя абвінавачваў Я. Шорца, што пры перадачы маёнтка Котра ён не аддаў 18 коп жыта і 5 бочак грэчкі. Прычына была ў тым, што служэбнік суддзі не хацеў браць жыта і грэчку, бо жыта было пабітае градам, а грэчка пагніўшая. Была прынятая пастанова аддаць жыта і грэчку. Другая скарга на Шорца была з-за пакосу сенажаці двара Котра ў пушчы Сакалдэя над рэчкай Супрасль. Шорц аргументаваў, што ў скарзе няма даты, месяца, часу здарэння, што вызваляла яго на той час ад адказу. Наступная віна Шорца была ў нежаданні аддаць дзяцей В. Зброшкі яму ў апеку. Справу адклалі, бо ўмацаваны не меў на яе паўнамоцтваў, а самаго суддзі не было на паседжанні.

НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 136адв.–138; 146–149адв.; адз.з.5, арк. 7адв.–10адв.; Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. 1. Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek / Pod red. A.Rachuby. Warszawa, 2004. S. 281.

- 17 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 7, арк.100 адв.–103.
- 18 Гл. у гэтым зборніку: Падалінскі У. Павятовая палітычная эліта ў святле дзейнасці гарадзенскага соймкіка ў другой палове XVI ст.
- 19 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 7, арк. 103–104 адв.
- 20 Тамсама, арк. 131–132 адв.
- 21 Русская историческая библиотека (далее – РИБ). Т. 33: Литовская Метрика. Отдел третий. Ч. 3: Книги публичных дел. Переписи Литовского войска. Петроград, 1915. Стб. 350, 698.
- 22 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 7, арк. 132 адв.–134.
- 23 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 11, арк. 27–32 адв.
- 24 Рамановічы ў розных крыніцах згадваюцца як мяшчане. НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 6–11; АВАК. Т. XXI. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1894. С. 192; Borowik P. Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Stanowy podział nieruchomości. Supraśl, 2005. S. 287.
- 25 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 7, арк. 170 адв.–172 адв.
- 26 Тамсама, арк. 214 адв.–216.
- 27 АВАК. Т. XXI. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1894. С. 251.
- 28 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 7, арк. 224адв.–228 адв.
- 29 Тамсама, арк.302–303.
- 30 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 216адв.–218, 221адв.–223адв.

- 31 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 7, арк. 247–248.
- 32 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 16, арк. 632–633.
- 33 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 433 адв.–437.
- 34 АВАК. Т. XXI. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1894. С. 335.
- 35 НГАБ у Гародні, ф. 128, воп. 1, адз. з. 3, арк. 26–27; адз. з. 6, арк. 20; адз. з. 9, арк. 1–2 адв.; Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси. Т. 9. Вильна, 1870. Т. 9. С. 428–429; АВАК. Т. I. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1865. С. 125–126.
- 36 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 7, арк. 306–307 адв.
- 37 Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў / Падрыхт. А.І. Груша, М. Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч. Мн., 2003. С. 94.
- 38 АВАК. Т. 21. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1894. С. 167–168, 199–200, 211–212, 235, 334–335; Borowik P. Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Stanowy podział nieruchomości. Supraśl, 2005. S. 58–59.
- 39 АВАК. Т. XXI. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1894. С. 247–248, 335–336; РИБ. Т. 33. Стб. 675.
- 40 *У тэксце назва справы напісана вялікімі літарамі.*
- 41 *У тэксце гэтыя словы напісаны вялікімі літарамі. Актыкаваны дакумент быў 10 чэрвеня 1578 г.*
- 42 *Край ліста парваны, адноўлена па сэнсу.*
- 43 *Імя, імя па-бацьку і прозвішча падкрэслены.*
- 44 *Імя, імя па-бацьку і прозвішча падкрэслены.*
- 45 *Назва маёнтка падкрэслена.*
- 46 *Край ліста парваны, адноўлена па сэнсу.*

Гарадзенскі магістрат у XVII ст.

Атрыманне Гародняй прывілея на магдэбургскае права адбывалася ў традыцыйным рэчышчы урбаністычнай палітыкі караля і вялікага князя Аляксандра Ягелончыка. Як сведчаць даследаванні па гэтаму перыяду вядомага польскага гісторыка Крыштафа Пяткевіча падобныя прывілеі атрымалі 49 мястэчак Вялікага Княства Літоўскага Рускага і Жамойскага (далей – ВКЛ). Мэтай было стварэнне густой сеткі лакальных рынкаў. Адною з асноўных прычын вучоны называе неабходнасць напаўнення скарбу, які нёс вялікія выдаткі на вайну з Маскоўскім княствам. У гэтых умовах падаткі з гарадоў становіліся істотнай крыніцай прыбытку¹.

Асобныя даследчыкі неабгрунтавана (без спасылак на крыніцы) пішуць пра атрыманне Гародняй права на самакіраванне яшчэ ў 1391 г. і 1444 г. адпаведна прывілеяў каралёў Ягайлы і Казіміра Ягелончыка атаясамляючы іх з малым (?) і вялікім (?) магдэбургскім правам². З магдэбургскага прывілея князя Аляксандра ў 1496 г. вынікае, што менавіта тады адбываецца перавод на нямецкае “Майдэбургскае” права³. Безумоўна атрыманне права на самакіраванне стала новым паваротным этапам у еўрапейскім развіцці Гародні. Толькі з гэтага часу тут пачынаюць з’яўляцца элементы магдэбургскага права: магістрат, ратуша, ураднікі і інш.

Прывілей на магдэбургскае права Гародні быў падпісаны ў Берштах у панядзелак, у дзень Святога Бенядыкта. Названае свята некаторыя даследчыкі датуюць 11 ліпеня⁴, іншымі на падставе лацінскага тэксту прывілея, які захоўваецца ў філіяле Санкт-Пецярбургскага інстытута гісторыі Расейскай акадэміі навук, ён датуецца 21 сакавіка 1496 г.⁵ Не выключана, што размова ідзе пра два розныя дакументы.

Гарадзенскія мяшчане вызваліліся ад замкавай і судовай залежнасці, ад каралеўскіх і шляхецкіх паляванняў, ад падводнай і іншых павіннасцяў. Ім дазвалялася вольна гандляваць па рэках Нёман і Нячэча, праводзіць тры тыднёвыя кірмашы: на ўзвіжанне Святога Крыжа, Святой Магдалены, на Святога Андрэя. Прыезджыя купцы мелі права прадаваць свае тавары толькі оптам. Дазвалялася збудаваць ратушу, мець млын, на Нёмане, корчмы, лазню, важніцу, каморы для васкабойні і пастрыгальню сукна⁶. У ратушы таксама павінны былі размяшчацца залы паседжанняў магістрата (рады і лавы) для правядзення сесій, канцылярыя, скарбніца, архіў і іншыя памяшканні. Тады ж Гародня мусіла атрымаць герб (знак), які ўжываўся ў якасці гарадской пячаткі. На жаль, ягоная выява дакладна не вядома і толькі пасля атрымання прывілеяў каралевы Боны Сфорцы ад 20 ліпеня

1540 г. дакументальна пацвярджаецца факт наяўнасці на гарадскім гербе выявы “Аленя” Святога Губерта⁷.

Ратхаўз. Як вынікала з прывілею на магдэбургскае права будынак для пасяджэнняў магістрата – ратушу трэба было збудаваць на зручнейшым месцы. Звычайна цэнтрам магдэбургскіх гарадоў з’яўлялася цэнтральная гандлёвая плошча, дзе традыцыйна месціўся гэты сімвал “мейскіх вольнасцей” – ратушу⁸. Шэраг даследчыкаў архітэктуры і гісторыі Гародні згадвалі, альбо вывучалі лёс ратушы, яе ўнутраную планіроўку і вонкавы выгляд. Найбольш грунтоўна гэтае пытанне асветлена ў працах Алены Квітніцкай⁹ і Юрыя Гардзева¹⁰.

Першая згадка аб мясцовай ратушы, як аб існуючым аб’екце датуецца 1503 г.¹¹. Пэўна ратушны будынак ўжо існаваў. Наступны раз у пісьмовых крыніцах яна згадваецца ў 1541 г. У прывілеі Боны Сфорцы гаворыцца пра неабходнасць уладкавання горадам гадзіннікавых спраў майстра, які б даглядаў за гарадскім гадзіннікам¹². Апошні мог месціцца на вежы, традыцыйна размешчанай побач з ратушай. Падобную вежу мы бачым на гравюры (медзярыце) Матэуса Цюндта 1568 г., выкананай з малюнка Ёгана Адэльгаўзера 1567 г. Гравюра безумоўна з’яўляецца неацэннай іканаграфічнай крыніцай па гісторыі, тапаграфіі і архітэктуры Гародні, але да сённяшняга часу выклікае шмат пытанняў у даследчыкаў. Паводле дадзенай крыніцы ратуша ўяўляла сабой двухпавярховы каменны будынак з двухсхільным дахам, галерэяй і дзвух’яруснай вежачкай пад крыжам на другім паверсе. З тылу да ратушы прымыкае шмат’ярусная вежа пад крыжам і сцягам, а таксама яшчэ адзін будынак з франтонам і двухсхільным дахам пад крыжамі. Магчыма, што блізкасць апошняга – тэхнічная накладка мастакоў. Аднак ратуша і вежа пад крыжамі – з’ява не характэрная для гарадскіх будынкаў падобнага прызначэння. Аналагі на сёння нам невядомы. На магілёўскай гравюры 1702 г. у выданні В.Вашчанкі “Жыццё святых” дамінанта пад крыжамі памылкова вызначалася даследчыкамі, як магілёўская ратуша¹³. Звычайна ратушныя будынкi і вежы ўпрыгожваліся ветранікамі з выявамі гербу горада. У сувязі з гэтым меркаванне Ю.Гардзева аб існаванні капліцы ў вежы, на другім паверсе, нельга прымаць за факт, пакуль гэта не будзе пацверджана дакументальна. Такім чынам, дакладнае архітэктурнае аблічча мясцовай ратушы застаецца нявысветленым. Як вядома, пад час вайны 1654–1667 гг. ратуша была разбурана. Пшэмак Баравік мяркуе, што гэта адбылося паміж жніўнем 1655 г. і чэрвенем 1659 г.¹⁴.

Згодна магдэбургскага прывілею 1496 г. ў ратушы на першым паверсе павінны былі месціцца крамы, мядніца, ратушная бочка, камора для пастрыгання сукна, у сутарэннях – вязніца. На другім паверсе звычайна месціліся залы пасяджэнняў рады і лавы, канцылярыя, скарбніца і архіў, які паводле ліста Яна Казіміра павінны быў знаходзіцца ў скарбніцы¹⁵.

У сувязі з гэтым асобныя паседжанні праводзіліся ў дамах розных ураднікаў і нават ў замку. Напрыклад, у 1661 г. яны адбываліся у рынкавай камяніцы Яна Зеляпугі; 4 лютага 1662 г. паседжанне магістрату адбылося ў доме Фёдара Бабрыкевіча¹⁶, а ў 1662, 1664 гг. – у дамах бурмістраў Канстанціна Дзівы і Адама Цвікліча¹⁷. У другой палове XVII ст. магістрат засядаў у так званым “доме судовым”. Для канца XVII ст. зноў назіралася з’ява адсутнасці памяшкання, калі 20 студзеня 1690 г. паседжанне праводзілася “у двары вяльможнага яго міласці пана Стафана Александровіча, войта”¹⁸, а 14 сакавіка 1690 г. – “у двары Яна Казіміра Шульца, лентвойта”¹⁹. Паводле даследаванняў Ю.Гардзева рагушу ў Гародні аднавілі толькі ў 1784 г.²⁰

Крыніцы

Актавыя кнігі Гарадзенскага магістрата захаваліся пачынаючы з XVII ст. Усе дакументы з іх магчыма падзяліць на некалькі тыпаў па спосабу фіксацыі інфармацыі і яе захаванню. Па спосабу фіксацыі інфармацыі ўсе дакументы з’яўляюцца пісьмовымі. Па спосабу захавання інфармацыі дакументы падзяляюцца, паводле асноўных стадый іх стварэння, на арыгіналы, копіі і дублікаты. Усе дакументы, прадстаўленыя ў матэрыялах Гарадзенскага магістрата, з’яўляюцца арыгінальнымі. Арыгіналы, у сваю чаргу, падзяляюцца на чарнавыя і белавыя экзэмпляры. Чарнавыя экзэмпляры перапісваліся ў актавую кнігу ў чыстым выпраўленым выглядзе згодна з усталяванай формай. Перапісаныя з бруднапісаў і картак на чыста ў актавую кнігу дакументы, якія называлі чыставікі альбо белавікі надзяляліся юрыдычнай сілай.

Аб’ектам даследавання намі абраны чатыры актавыя кнігі з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (НГАБ) за 1638–1644, 1659–1676 і 1689–1698 гг. Яны сталі асновай для крыніцзнаўчай характарыстыкі, акрэслення відавой прыналежнасці дакументаў, актыкаваных у актавых кнігах магістрата, вызначэння структуры кніг. Некаторыя дакументы з іх апублікаваны ў дадатках.

У фондзе Гарадзенскага магістрата (ф.1761) захоўваецца 25 спраў, якія ахопліваюць перыяд з 1638 па 1799 гг. Гэта актавыя кнігі, выпісы з іх, інвентарныя апісанні Гародні і яе ваколіц (1680, 1738 гг.) і інш.

Актавая кніга Гарадзенскага магістрата за 27.01.1639 – 01.11.1644 гг. на 299 аркушах змяшчае пратаколы гарадскога самакіравання па гаспадарча-фінансавых, натарыяльных і судовых справах²¹. Усяго ў справе змешчана 287 дакументаў. Большасць тэкстаў складзена на сярэднепольскай мове, дакументы № 10, 20, 21 – на лаціне.

Першы раздзел актавай кнігі звязаны з дзейнасцю рады і носіць назву “кнігі бурмістраўска-радзецкія” за 1639–1642 гг. Другі з арк. 87 – “кнігі войтаўска-лаўніцкія” за 1638–1644 гг. Дадзены падзел цалкам лагічна тлумачыць існаванне дзвюх падпарадкаваных войту палат магістрата –

бурмістраўска-радзецкага і войтаўска-лаўніцкага судоў, якімі вялося сваё справаводства. У кнігах бурмістраўска-радзецкага суда знайшлі адбітак дакументы гаспадарча-фінансавага (інвентары, даверанасці, падараванні, квітанцыі) і судовага (дэкрэты, інтрамісіі, маніфесты, рэскрыпты) характару, дзе разглядаліся маёмасныя справы, нязначныя правапарушэнні мяшчан, цяжбы купцоў і рамеснікаў. У кнігах войтаўска-лаўніцкіх больш увагі акцэнтаецца на судовых пастановах. Паседжанне лавы называецца “гайным судом”. Гайны суд звычайна склікаўся тры разы ў год для разгляду тэрміновых крымінальных спраў, часам для складання тэстаментаў, актаў продажу і інш.²² Гэта дазваляе характарызаваць лаву як судовы орган па крымінальных справах гараджан на чале з войтам ці з лентвойтам.

Структура актавай кнігі²³:

27.01. – 27.11.1639 г. Маніфесты, прызначэнні, інвентары, дэкрэты, даверанасці, падараванні. Арк. 1-39 адв. Колькасць дакументаў – 56.

13.01. – 07.10.1640 г. Квітацыі, рэскрыпты, інтрамісіі. Арк. 40-60 адв. Колькасць дакументаў – 38.

23.02. – 09.11.1641 г. Квітацыі, данясенні, скаргі, таксы. Арк. 61-70 адв. Колькасць дакументаў – 10.

10.01. – 29.07.1642 г. Квітацыі, данясенні, скаргі. Арк. 70 адв.-83 адв. Колькасць дакументаў – 17.

Сумарыюш (пералік) спраў за 1639 – 1642. Арк. 84-86.

Тытульны аркуш да “кніг войтаўска-лаўніцкіх”, складзеных Казімірам Петранцэвічам, пісарам гродскім, і перапісаных Адамам Маргевічам у 1650. Арк. 87-88.

11.06. – 05.11.1638 г. Акты куплі-продажу, квітацыі, даверанасці, тэстаменты, пратэсты. Арк. 89-103. Колькасць дакументаў – 15.

28.01. – 07.10.1639 г. Акты куплі-продажу і грашовых выдаткаў, судовыя пастановы, тэстаменты. Арк. 104-126 адв. Колькасць дакументаў – 21.

11.01. – 12.07.1640 г. Акты куплі-продажу і грашовых выдаткаў, судовыя пастановы, тэстаменты. Арк. 127-176 адв. Колькасць дакументаў – 38.

11.06. – 04.12.1641 г. Акты куплі-продажу, судовыя пастановы, тэстаменты. Арк. 177-202. Колькасць дакументаў – 18.

10.01. – 15.10.1642 г. Акты куплі-продажу і перадачы, судовыя пастановы, тэстаменты. Арк. 203-241. Колькасць дакументаў – 27.

09.01. – 14.08.1643 г. Акты куплі-продажу, судовыя пастановы, тэстаменты, дэкрэты і пагадненні. Арк. 241 адв.-270 адв. Колькасць дакументаў – 27.

22.01. – 02.11.1644 г. Акты куплі-продажу і перадачы, судовыя пастановы, тэстаменты. Арк. 271-294. Колькасць дакументаў – 17.

Сумарыюш (пералік) спраў за 1638 – 1644 гг. Арк. 296-299 адв.

У фондзе Гарадзенскага войтаўска-лаўніцкага суда (ф.1800) змешчана 2 справы, першая з якіх з'яўляецца актавай кнігай за 1659 – 1676 гг., а другая за 1801 г.

Актавая кніга Гарадзенскага магістрата за 12.05.1659 – 02.10.1676 гг. змяшчае матэрыялы змешанага справаводства абедзвюх палат магістрата, а менавіта пратаколы актыкацый і прызнанняў²⁴. Найбольш цікавымі дакументамі, звязанымі з дзейнасцю магістрата, з'яўляюцца акты аб выбарах ураднікаў (1659, 1661, 1663, 1665–1668, 1670 гг.). Усяго ў кнізе змешчаны 351 дакумент. Гэта дакументы войтаўска-лаўніцкага суда, якія былі актыкаваны (запісаны для надання юрыдычнай сілы) ў часы пісарства Аляксандра Дрогаша ў 1659–1676 г. Сярод іх сустракаюцца як дакументы натарыяльнага (тэстаменты, данацыі, акты куплі-продажу, інтрамісіі і г.д.), гаспадарча-фінансаванага (грашовыя дадаткі, таксы, калькуляцыі), так і судовага характара (дэкрэты, дэляцыі, інквізіцыі, інтрамісіі, сазнанні і г.д.).

На аркушах дадзенай актавай кнігі маюцца філіграні з выявамі двухглавога арла²⁵, ладзі²⁶, “IGK”²⁷, Божай Маці з Іезусам на руках²⁸.

Найбольшай колькасцю дакументаў сярод прадстаўленых ніжэй адрозніваюцца: акты куплі-продажу (112), дэкрэты (71), тэстаменты (31). Дадзеная кніга адносіцца да справаводства абедзвюх палат магістрату, бо ў ёй актыкаваны дакументы, якія згадваюць як бурмістраў і радцаў, так і лаўнікаў.

Структура актавай кнігі:

Тытульны аркуш да кніг войтаўска-лаўніцкіх, створаных у пісарства шляхетнага пана Аляксандра Дрогаша, пісара войтаўска-лаўніцкага за 1659. Арк. 2.

12.05. – 05.11.1659 г. Дэкрэты (8), акты куплі-продажу (5), тэстаменты (3), акты аб пераносе судовых спраў (2), дэляцыі (2), угода (1), элекцыя (1), інквізіцыя (1), судовы разбор “causa” (1). Арк. 3-22 адв. Колькасць дакументаў – 24.

20.09. – 19.11.1660 г. Дэкрэты (11), дэляцыі (5), акты куплі-продажу (3), тэстаменты (2), маніфест (1), пратэстацыя (1), акт аб пераносе судовай справы (1), калькуляцыя (1). Арк. 25-40. Колькасць дакументаў – 25.

16.01. – 30.09.1661 г. Дэкрэты (5), тэстаменты (2), акты куплі-продажу (2), судовыя справы (2), элекцыя (1), судовы разбор “causa” (1), пратэстацыя (1), угода (1). Арк. 41-52 адв. Колькасць дакументаў – 15.

04.02. – 11.05.1662 г. Акты куплі-продажу (5), дэкрэты (3), акты аб пераносе судовых спраў (2), судовыя разборы “causa” (2), судовыя працэсы (2), актыкацыя юраментаў, лічбаў і пратэстацый ураднікаў магістрата (1), судовая справа (1), калькуляцыя (2), тэстамент (1). Арк. 53-69 адв. Колькасць дакументаў – 19.

14.01. – 14.12.1663 г. Акты куплі-продажу (6), дэкрэты (5), судовыя разборы “causa” (3), элекцыя (1), абмова (1), кантракт (1), тэстамент (1). Арк. 71-81 адв. Колькасць дакументаў – 18.

18.01. – 07.11.1664 г. Акты куплі-продажу (8), дэкрэты (7), тэстамент (3), судовыя справы (2), угоды (2), данацыя (1), дэляцыя (1), пазваленне (1), актыкацыя (1), інквізіцыя (1), тэстымонія (1), маніфест (1), сазнанне (1), працэс (1), судовы разбор “causa” (1), грашовы дадатак (1), асэкурацыя (1). Арк. 85-108 адв. Колькасць дакументаў – 34.

Тытульны ліст, на якім напісана: “Дэкрэт паміж панам Янам Александровічам ...”. Арк. 110.

23.01. – 04.11.1665 г. Дэкрэты (6), акты продажу (2), судовы разбор “causa” (1), юрамент (1), элекцыя (1), прышаведанне (1), акт аб пераносе судовай справы (1), квітацыя (1), грашовы дадатак (1), пратэстацыя (1), тэстамент (1), звалненне (1), судовая справа (1), лічба (1). Арк. 111-121. Колькасць дакументаў – 20.

05.02. – 20.10.1666 г. Акты куплі-продажу (4), тэстаменты (3), юраменты (2), элекцыя (1), судовы разбор “causa” (1), дэкрэт (2). Арк. 123-132. Колькасць дакументаў – 13.

07.01. – 07.12.1667 г. Акты куплі-продажу (9), кампрамісы (4), тэстаменты (3), сесіі (2), элекцыя (1), лічба (1). Арк. 137-155. Колькасць дакументаў – 20.

14.02. – 16.12.1668 г. Акты куплі-продажу (7), дэкрэты (4), данацыі (2), тэстаменты (2), элекцыя (1), сазнанне (1), інтрамісія (1), прышаведанне (1), калькуляцыя (1), квітацыя (1), прывілей (1), цэссія (1), кампраміс (1). Арк. 157-172 адв. Колькасць дакументаў – 24.

26.01. – 11.10.1669 г. Акты куплі-продажу (8), інтрамісіі (2), дэкрэты (2), тэстаменты (2), судовая справа (1), інквізіцыя (1), грашовы дадатак (1), падзел маёмасці (1). Арк. 176-191 адв. Колькасць дакументаў – 18.

10.01. – 14.12.1670 г. Акты куплі-продажу (6), дэкрэты (3), судовыя разборы “causa” (2), тэстаменты (2), квітацыя (2), элекцыя (1), канфесата (1), судовая справа (1). Арк. 194-209 адв. Колькасць дакументаў – 18.

09.01. – 16.11.1671 г. Акты куплі-продажу (8), тэстаменты (3), дэкрэты (3), квітацыя (1), цэссія (1), актыкацыя (1), судовыя справа (1). Арк. 210-228 адв. Колькасць дакументаў – 18.

1672 г. Дэкрэты (6), акты куплі-продажу (4), грашовы дадатак (1), квітацыя (1), угода (1), інтрамісія (1), тэстамент (1), судовая справа (1). Большасць прэамбул да дакументаў – на лацінскай мове. Арк. 230-248. Колькасць дакументаў – 16.

13.01. – 27.09.1673 г. Акты куплі-продажу (13), дэкрэты (5), судовыя разборы “causa” (4), тэстаменты (3), пратэстацыя (3), лічба (1), акт аб абранні зборшчыкаў падаткаў і “рэвізораў дамоў шынкаўных” (1), цэссія (1), акт аб пераносе судовай справы (1), адправа (1), такса (1). Арк. 252-273 адв. Колькасць дакументаў – 34.

12.01. – 09.11.1674 г. Акты куплі-продажу (8), тэстамент (1), дэкрэт (1), цэссія (1). Арк. 274-285. Колькасць дакументаў – 11.

25.01. – 05.07.1675 г. Акты куплі-продажу (10), лісты (2), данацыя (1), грашовы дадатак (1), інтрамісія (1). Арк. 286-297. Колькасць дакументаў – 15.

28.02.1676 – 02.10.1676 г. Акты куплі-продажу (6), дэкрэт (1), тэстамент (1), цэссия (1), грашовы дадатак (1). Арк. 299-307. Колькасць дакументаў – 10.

Рээстр дакументаў за 1659 – 1676 гг. Арк. 310-316.

Актавая кніга за 03.12.1659 – 25.07.1676 гг. з'яўляецца паточнай, куды ўключаны разнастайныя данясенні (рэляцыі) і скаргі (пратэстацыі), што паступілі ў Гарадзенскі магістрат за часы пісарства Аляксандра Дрогаша, пісара войтаўска-лаўніцкага гарадзенскага²⁹. Усяго ў кнізе пададзена 394 дакументы. У ёй змешчаны рэляцыі і пратэстацыі за розныя даты, таму ў структуры пазначаны даты, аркушы і колькасць дакументаў. Дадзеная кніга нагадвае бруднапіс.

Структура актавай кнігі: 03.12.1659 г. Арк. 3-3 адв. Колькасць дакументаў – 1.

25.08.1660 – 04.11.1660 г. Арк. 4-13 адв. Колькасць дакументаў – 10.

1661 – 01.08.1661 г. Арк. 14-15 адв. Колькасць дакументаў – 2.

04.02.1662 – 20.10.1662 г. Арк. 16-29 адв. Колькасць дакументаў – 15.

16.02.1663 – 05.11.1663 г. Арк. 30-44 адв. Колькасць дакументаў – 13.

06.02.1664 – 30.11.1664 г. Арк. 45-71 адв. Колькасць дакументаў – 25.

10.01.1665 – 14.12.1665 г. Арк. 73-106 адв. Колькасць дакументаў – 28.

1666 – 05.12.1666 г. Арк. 21 адв., 107-133 адв. Колькасць дакументаў – 20.

10.02.1667 – 05.10.1667 г. Арк. 136-154 адв. Колькасць дакументаў – 23.

28.01.1668 – 19.11.1668 г. Арк. 155-179. Колькасць дакументаў – 25.

24.01.1669 – ?.12.1669 г. Арк. 180-194. Колькасць дакументаў – 14.

08.01.1670 – 20.10.1670 г. Арк. 135, 195-221. Колькасць дакументаў – 27.

20.01.1671 – 14.12.1671 г. Арк. 222-273 адв. Колькасць дакументаў – 53.

05.01.1672 – 05.12.1672 г. Арк. 275-333. Колькасць дакументаў – 55.

06.02.1673 – 17.11.1673 г. Арк. 334-358. Колькасць дакументаў – 24.

22.01.1674 – 31.12.1674 г. Арк. 359-389. Колькасць дакументаў – 27.

05.01.1675 – 30.09.1675 г. Арк. 391-412. Колькасць дакументаў – 19.

30.01.1676 – 25.10.1676 г. Арк. 413-437. Колькасць дакументаў – 23.

Паточная актавая кніга, прысвечана маёмасным і крымінальным справам, тэстаментам, выракам суда за 1689 – 1698 гг. У кнізе налічваецца: 121 дакумент. Дадзеная кніга таксама, як і дзве папярэднія за 1659 – 1676 гг., адносіцца да справаводства абедзвюх палат магістрату.

Структура актавай кнігі:

Рээстр дакументаў за 1689 – 1691 гг. Арк. 1-2 адв.

1689 – 14.12.1689 г. Дэкрэты (8), працэсы (5), пратэстацыі (2), продаж (1), актыкацыя (1), абмова (1), тэстаменты (1), юраменты (1), акты аб выбарах бурмістраў (1), ліст паручальны (1), акт падзелу (1), угода (1), справа (1). Арк. 3-17 адв., 22 адв.-23. Колькасць дакументаў – 25.

13.01.1690 – 18.12.1690 г. Пратэстацыі (11), дэкрэты (9), акты куплі-продажу (9), тэстаменты (1), працэсы (4), рэляцыі (2), юраменты (1), угода (1), цытацыя (1), інтрамісія (1), “ліст звольны” (1), прысяга (1). Арк. 17 адв.-77. Колькасць дакументаў – 42.

08.01.1691 – 12.08.1691 г. Акты куплі-продажу (10), працэсы (5), дэкрэты (5), квітацыі (2), акты аб выбарах бурмістраў і райцаў (1), інтрамісія (1). Арк. 77-128 адв. Колькасць дакументаў – 24.

18.01.1692 – 30.06.1692 г. Арк. 129-134. Пратэстацыі (25), дэкрэт (1), працэс (1). Колькасць дакументаў – 26.

05.02.1693 г. Арк. 134 адв.-135 адв. Акты куплі-продажу (2). Колькасць дакументаў – 2.

17.01.1698 г. Арк. 136-137. Акты куплі-продажу (1). Колькасць дакументаў – 1.

Матэрыялы актавых кнігах паказваюць, што дзейнасць магістрата спалучала разгляд крымінальных, грамадзянскіх, адміністрацыйных спраў. Наогул, актвая кніга – гэта спецыяльная кніга, дзе актыкаваліся як дакументы натарыяльнага, гаспадарча-фінансавага, дзяржаўнага, так і судовага характару. Кожны дакумент запісаны ў падобную кнігу атрымоўваў юрыдычную моц³⁰.

Дакументы натарыяльнага характару прадстаўлены тэстаментамі, інтрамісіямі, страхаваннямі. Дакументы гаспадарча-фінансавага характару ўключаюць акты куплі-продажу, фінансавыя справаздачы, грашовыя ўнёскі. Дакументы дзяржаўнага характару – прывілеі, юраменты, элекцыі; судовага характару – дэляцыі, дэкрэты, інквізіцыі, маніфестацыі, рэляцыі, угоды.

Тагачасная тэрміналогія безумоўна адрознівалася ад сучаснай і таму важным прадстаўляецца ведаць, як вызначаліся некаторыя найменні дакументаў, што актыкаваліся ў магістраце. Тэрмінам “абмова” вызначалася абвінавачанне; “адправа” – адпраўленне асобы па пэўным даручэнні ў вызначанае месца; “асэкурацыя” – страхавы дакумент; “данацыя” – падараванне; “дэляцыя” – адтэрміноўка разгляду справы ў судзе; “дэкрэт” – рашэнне суда па крымінальнай ці грамадзянскай справе; “звальненне” – адхіленне магістратам урадніка ад яго пасады; “інвентар” – апісанне маёмасці; “інквізіцыя” – судовае следства; “інтрамісія” – увод ва ўладанне; “калькуляцыя” / “такса” – грашовая ацэнка маёмасці; “кампраміс” – мірнае пагадненне паміж бакамі; “канфесата” – дазнанне; “квітацыя” – квітанцыя, вэксальнае абавязацельства; “канфесата” – дазнанне; “лічба” – фінансавая справаздача; “маніфестацыя” (або “пратэстацыя”) – скарга; “пазваленне” – дазвол на карыстанне маёмасцю; “пленіпатэнцыя” – даверанасць; “продаж” – купля маёмасці; “рэляцыя” – пісьмовае данясенне, пратакол, сведчанне; “прыпавяданне” – аповяд урадніка перад магістратам па фінансавых справах; “сазнанне” – засведчанне або пацверджанне якога-небудзь факту; “сумарыуш” – пералік дакументаў; “тэстамент” – завяшчанне; “causa і process” – судо-

вае разбіральніцтва; “тэстымонія” – пацверджанне спадчынных правоў на маёмасць; “угода” – пагадненне; “улівак” – грашовы дадатак да нерухомай маёмасці, якая належала продажу; цытацыя – апавяданне, паведамленне; “цэссія” – акт перадачы маёмасці; “элекцыя” – акт па выбарах ураднікаў у магістрат; “юрамент” – прысяга³¹.

Часам загалоўкі перад дакументамі ў актавых кнігах не адпавядаюць аналагічным загалоўкам у рэестры-пераліку спраў. Гэта звязана з тым, што адзін і той жа дакумент мог мець два азначэнні. Так, у тэксце актавых кніг часта падаюцца такія назвы дакументаў як “prawo” і “прызнанне”. Тыя ж дакументы ў рэестры называюцца “актамі продажу”. Пры разглядзе структуры актавых кніг намі ўжываецца апошні варыянт.

Рэестры дакументаў да актавых кніг 1638–1644 г. і 1659–1676 г. падаюцца напрыканцы дакументаў за пэўны перыяд. Рэестр да актавых кніг 1689–1698 г. знаходзіцца перад дакументамі. У кнізе “Інвентар актаў магдэбургскіх соймавага места яго каралеўскай мосці” (1638–1771), які зберагаецца ў Гродзенскім дзяржаўным гісторыка-археалагічным музеі, змешчаны ўсе тры рэестры, якія маюць такі ж парадак дакументаў і такую ж іх колькасць, як і арыгінальныя і, якія ёсць і ў актавых кнігах з НГАБ³². “Інвентар актаў магдэбургскіх Гародні...” уяўляе сабой зводны архіўны вопіс (каталог), які ўключае рэестры дакументаў з актавых кніг Гарадзенскага магістрата за 134 гады, і з’яўляецца унікальнай па свайму кшталту крыніцай. Сярод чатырох даследуемых актавых кніг “Інвентар ...” не закранае толькі адну за 1659–1576 г., дзе падобныя рэестры таксама адсутнічаюць.

У магістрацкіх актавых кніг звычайна змяшчаюцца акты элекцый. На пачатку гарадзенскіх дакументаў аб элекцыях пазначаюцца сендыкі, што прапаноўвалі кандыдатаў на пасады па папярэднім дамоўленасці з пасольствам. Затым пералічаюцца кандыдаты на пасады бурмістраў, радцаў, лаўнікаў, сендыкаў, колькасць галасоў, пададзеных за кожнага з іх. Завяршаецца акт пералічэннем абраных асоб. Наогул акты элекцый бываюць разгорнутыя, дзе адлюстроўваецца сам працэс выбараў, і кароткія з пазначэннем вынікаў (хто абраны)³³. Усяго актаў элекцыі прадстаўлена 8³⁴.

Юрамент з’яўляецца дакументам, які сведчыў аб прыняцці прысягі ўраднікамі магістрату і мяшчанами і яе юрыдычна замацоўваў. Выяўлены юраменты лентвойтаў Андрэя Каспровіча (18 лютага 1639 г.)³⁵ і Казіміра Цвікліча (29 траўня 1666 г.), сендыка Міхала Барысовіча (23 студзеня 1665 г.)³⁶, гарбарскіх цэхмістраў Грышкі Даўмеевіча і Андрэя Мацеевіча (29 траўня 1666 г.)³⁷, мяшчан Пятра і Мікалая Астрынцоў (14 снежня 1689 г.)³⁸. Пералічаныя юраменты не з’яўляюцца класічнай разгорнутай прысягай, а сцвярджаючы толькі сам факт выканання юрамента часта складаюцца толькі з аднаго сказа (“Будучы абраным на сесіі цяперашняй пан Міхал Барысовіч на сендыкаўства юрамент выканаў”). Дадзеныя юраменты можна

падзяліць на дзве групы: 1) юраменты магістрацкіх ўраднікаў, выкананыя пры заступленні на пасады (присягі Каспровіча, Цвікліча, Барысовіча); 2) юраменты, выкананыя рознымі асобамі, у якасці доказу нейкага факту на судовым дазнанні (присягі цэхмістраў гарбарскіх і мяшчан Астрынцоў).

Элекцыі і юраменты разглядаліся як віды дакументаў у артыкуле М.Ю. Гардзева, прысвечанаму актам па праблеме самакіравання на прыкладзе полацкіх актавых кніг³⁹. Прыклады элекцый з актаў Гарадзенскага магістрата публікуюцца ў дадатку 1 [гл. дакументы 1, 2], прыклады юраментаў – там жа [гл. дакументы 3, 4].

Традыцыйна асноўную масу дакументаў кніг Гарадзенскага і іншых магістратаў складаюць акты прыватнага і фінансава-маёмаснага характару. Адною з найбольш інфарматыўных крыніц з’яўляецца такі прыватна-прававы дакумент як тэстамент. Тэстамент уяўляе сабой прававы акт у выглядзе распараджэння, складзенага па вызначанай форме, у якім агаворваўся лёс асабістай маёмасці гаспадара на выпадак ягонай смерці. Дванаццаць тэстаментаў адносяцца да ўраднікаў Гарадзенскага магістрата. Асабліва цікавымі прадстаўляюцца тэстаменты лентвойта Казіміра Цвікліча (9 студзеня 1671 г.)⁴⁰, бурмістраў Адама Цвікліча (04 ліпеня 1673 г.)⁴¹ і Пятра Ляўковіча (06 лютага 1662 г.)⁴². Тэстаменты фіксуюць тапаграфічныя каардынаты сярэдневечных дамоў, вуліц і агародаў, падаюць апісанні сядзіб, фіксуюць гісторыю набыцця нерухомасці з апісаннем юрыдычна-прававых, фінансавых адносін, што мелі месца ў той час, нормы магдэбургскага права і г.д.

Тэстаменты гарадзенскіх мяшчан XVII ст. падобныя да полацкіх змешчаных у магістрацкіх кнігах⁴³. Яны адрозніваюцца ад класічных разгорнутых тэстаментаў большай сіцісласцю. У іх адсутнічае інвакацыя. Аднак, у адрозненні ад тэстаментаў Полацкага магістрату нарацыя ў гарадзенскіх тэстаментах вызначае абставіны стварэння фармуляру. Пазначэнне аб месцы і часе ўзнікнення дакумента змяшчаюцца ў самым яго пачатку. Дадзеная з’ява прасочваецца на прыкладзе тэстамента войтаўскага пісара Паўла Вараб’евіча⁴⁴.

Паводле класіфікацыі актаў па аперацыях з нерухомасцю, складзенай М.Ю. Гардзевым на падставе полацкіх магістрацкіх кніг другой паловы XVII ст.⁴⁵, можна вылучыць некалькі аналагічных груп актаў, што адносяцца непасрэдна да актавых кніг Гарадзенскага магістрата: акты куплі-продажу аб’ектаў нерухомасці; акты па інтрамісіях; акты па судовых працэсах, што тычыліся аб’ектаў нерухомасці; акты па дараваннях аб’ектаў нерухомасці.

У працэнтных суадносінах акты куплі-продажу дамінуюць сярод згаданых груп (65%). Аб’ектамі куплі-продажу з’яўляліся дамы, “пляцы”, “грунты”, агароды, а таксама маёнткі (як цалкам, так і часткова), што належалі магістрату. Прадаваліся ўчасткі зямлі не толькі гарадзенскім мяшчанам, але і духоўным установам. Так, 12 лютага 1674 г. гарадзенскія мяшчане Станіслаў Завірскі і яго жонка Уршуля Неапаліцянка прадалі валоку ў сяле Манчыне

гарадзенскім кармелітам⁴⁶. Зафіксаваны і акты куплі-продажу маёмасці асобамі шляхецкага стану, што не знаходзіліся пад юрыдыкцыяй магістрата. Так, 16 ліпеня 1674 г. жонка валынскага лоўчага Тэадора Шклінская прадала пісару польнаму Яну Яцаку Стэфану Агінскаму маёнтак Галашова і мястэчка Коханава⁴⁷.

Даволі шырока прадстаўлена цякучая судовая дакументацыя: судовыя працэсы, следствы, дазнанні, выракі па крымінальных і грамадзянскіх справах. Пераважная большасць судовых працэсаў, актыкаваных у матэрыялах магістрата, адносіцца да ліку маёмасных, звязаных з праблемамі землеўладання і землекарыстання. Акты па судовых працэсах складаюць каля 45 % ад усёй масы дакументаў па аперацыях з нерухомасцю.

Інтрамісіі праводзіліся ў залік нявыплачанай у належны тэрмін пазыкі, нанесенай шкоды, у выніку продажу ці падаравання. У прававым сэнсе гэта абгрунтоўвалася нормамі магдэбургскага права, “прыданем владовым” (санкцыяй магістрата) і просьбай таго, каму перадаваўся аб’ект інтрамісіі⁴⁸. Так, 5 сакавіка 1668 г. была ўнесена ў кнігі інтрамісія наваградскаму падкамораму Міхалу Абуховічу на пляц зямлі на вуліцы Віленскай, якую правялі лаўнікі магістрата Марцін Шаматула і Матыяш Мажніцкі⁴⁹.

Акты па дараваннях аб’ектаў нерухомасці фіксуюцца ў актавых кнігах як “данацыі”. Іх у кнігах Гарадзенскага магістрата прадстаўлена найменш. Прыкладам такога падаравання з’яўляецца данацыя гарадзенскага маршалка Крыштафа Бухавецкага, нададзеная яго родзічам мяшчанам Канстанту Дзіве і яго жонцы Кацярыне Сакоўскай на пляц зямлі па вуліцы Рэзніцкай (18 студзеня 1664 г.)⁵⁰.

Сярод дакументаў гаспадарча-фінансаванага кшталту значнае месца займалі рахунковыя кнігі. Але да нашага часу кнігі не захаваліся, бо пад час вайны сярэдзіны XVII ст. яны былі знішчаны⁵¹.

Магістрат

Даследаванне структуры, функцый і дзейнасці дзяржаўных устаноў праз вывучэнне органаў гарадскога самакіравання перыяду Вялікага княства Літоўскага з’яўляецца адной з важных задач у вобласці распрацоўкі пытанняў, звязаных з гісторыяй парламентарызма, дзяржавы і права Беларусі.

Цэнтральнай фігурай органаў гарадскога самакіравання з’яўляўся воіт, якому належалі функцыі кіраўніка суда, а таксама вярхоўнай адміністрацыйнай улады ў горадзе⁵². Як і ва многіх гарадах Беларусі ў Гародні воіт з’яўляўся шляхцічам і зразумела не жадаў быць абцяжараны гарадскімі справамі і засядаць разам з мяшчанамі. Тым больш ён вельмі часта займаў земскія ўрады і абіраўся павятовым дэпутатам на соймы, соймакі і Галоўны трыбунал (як і ў выпадку з К.Александровічам). Традыцыйна прызначаў лентвойта, які і выконваў яго абавязкі⁵³. Лентвойты часта

з'яўляліся прадстаўнікамі шляхты, альбо заможнага мяшчанства горада. Гарадзенскай асаблівасцю з'яўляецца наяўнасць часовай пасады субдэлегата, на якой знаходзіўся бурмістр падчас адсутнасці ў горадзе лентвойта. Аналагам можа з'яўляцца пасада віцэлентвойта як намесніка лентвойта Віцебскага магістрата⁵⁴.

Праца на пасадазе войта не была бесклапотнай і ў шэрагу выпадкаў суправаджалася канфрантацыяй з іншымі ўраднікамі магістрату. 1 лютага 1661 г. была актыкавана пратэстацыя войта на тых асоб, што не рабілі справаздач па выніках сваёй гадавой дзейнасці⁵⁵. 5 і 21 ліпеня 1673 г. былі актыкаваны скаргі войта на бурмістраў, якія “павінны былі з рээстрамі прысутнічаць на сессіях магістрата, а не прысутнічалі”, на радцаў і лаўнікаў, “якія павінны былі бываць на сессіях, а не бывалі”⁵⁶. Калі 5 ліпеня сессія была адкладзена з-за непадрыхтаванасці да яе бурмістра Войцаха Пятроўскага, які “не меў новых рээстраў”⁵⁷, то 21 ліпеня на сесію не з'явіліся ні бурмістры, і некаторыя прадстаўнікі рады і лавы (Марцін Шаматула, Казімір Мікалаевіч, Каспар Вараб'евіч), што спасылаліся на розныя прычыны сваёй адсутнасці⁵⁸.

Урад войта Гарадзенскага магістрата ў 1638–1644 гг. займаў гарадзенскі падстолі (1635–1640 гг), дэпутат Галоўнага трыбунала (1635, 1640, 1664 гг.) Канстанцін Казімір Александровіч герба “Крукі” (альбо “Косы” ці ўласнага). Захавалася яго войтаўская пячатка. Яе выява авальная з тарчай падзеленай на чатыры часткі пад шлемам і шляхецкай каронай і трыма страўсінымі пёрамі, з легендай па перыметры: Канстанты Александровіч, войт гарадзенскі (надпіс на сярэдняпольскай мове). У першым полі – уласны герб Александровічаў, у другім – “Радван”, у трэцім – невядомы герб, у чацвёртым – “Трубы”⁵⁹. На старонках актавай кнігі ён згадваецца рэдка. Яго абавязкі зводзіліся толькі да прызначэння свайго намесніка (лентвойта) і прадстаўлення інтарэсаў горада перад дзяржаўнымі структурамі і ўладай. Згодна прывілею на магдэбургскае права войт атрымліваў кожны трэці грош ад судовай дзейнасці магістрата і ад утрымання корчмаў⁶⁰.

Цікавымі дакументамі з'яўляюцца прызначэнні па загаду войта Канстанціна Казіміра Александровіча на пасады лентвойта Марціна Градкоўскага 18 лютага 1639 г. тэрмінам на адзін год і “пісара войтаўскага” Андрэя Каспровіча⁶¹. На гэтым урадзе Градкоўскі знаходзіўся прыблізна да студзеня 1642 г., бо ўжо 4 лютага гэтага ж года лентвойтам называецца Андрэй Каспровіч⁶². Прызначэння яго на пасаду ў справе няма, але не можа не зацікавіць імгненны ўзлёт былога пісара па службовай лесвіцы, што можна патлумачыць набліжанасцю Каспровіча да войта. Пры адсутнасці лентвойта яго абавязкі мог выконваць бурмістр. Так, у адным выпадку лентвойтам называецца Станіслаў Цвікліч⁶³. Лентвойт кіраваў войтаўска-лаўніцкім судом, а таксама ўдзельнічаў у паседжанні бурмістраўска-радзецкага суда⁶⁴.

З 1659 па 1669 г. абавязкі войта працягваў выконваць Канстанцін Александровіч, з 1669 г. – Стэфан Яўстахій Александровіч, суддзя земскі (1667 г.), сын папярэдняга. Лентвойтамі па чарзе называюцца Ганус Паульсэн і Казімір Цвікліч. У 1659, 1661, 1666, 1672 і 1674 г. лентвойтам называецца Паульсэн. У 1663, 1667–1670 г. лентвойт – Цвікліч; у 1676 г. – Лявон Эйсмант; у 1689–1691 г. – Ян Казімір Шульц.

Магістрат складаўся з рады і лавы. Рада ажыццяўляла функцыі гарадской улады, збор падаткаў, арганізацыю выбараў, адказвала за гарадскія даходы і зямельныя ўчасткі, наглядала за гандлем, усталёўвала кошт на тавары, у прыватнасці на хлеб. Лава – судовы орган па крымінальных справах гараджан на чале з войтам. У гарадскую раду выбіраліся бурмістры і райцы, у лаву – лаўнікі. У якасці бурмістраў на пасяджэннях засядалі 1-2 чалавекі, райцаў – 2-4 чалавекі, лаўнікаў – 2-6 чалавек.

Бурмістры ў колькасці двух чалавек выбіраліся з ліку заможных вярхоў гарадскога (мяшчанскага) насельніцтва – купецтва, цэхмістраў. У іх абавязак уваходзіла: загадванне гарадской скарбніцай, старшынства на пасяджэннях бурмістраўска-радзецкага суда, які разбіраў маёмасныя спрэчкі, нязначныя правапарушэнні мяшчан, цяжбы купцоў і рамеснікаў, справы, звязаныя з сямейнымі адносінамі і маральнасцю⁶⁵. **Райцы** з’яўляліся дарадчыкамі бурмістраў⁶⁶. **Лаўнікі** уваходзілі ў склад лавы, разглядалі крымінальныя справы. Акрамя гэтага яны ажыццяўлялі ўвод ва ўладанне нерухомасцю. Па выніках сваёй дзейнасці згаданыя ўраднікі павінны былі рабіць штогадовыя справаздачы⁶⁷.

Малавядомым фактам з гісторыі Гарадзенскага магістрата з’яўляецца наяўнасць пасады субдэлегата, які часова выконваў абавязкі бурмістра падчас яго адсутнасці. На пасадзе субдэлегата двойчы ўпамінаецца той жа Станіслаў Цвікліч, які замяшчаў бурмістра Грыгора Вараб’евіча пад час яго адсутнасці⁶⁸.

Лічба бурмістраў магістрата на момант з 1639 па 1642 г. з’яўляецца устойлівай – 2 чалавекі. У 1639–1640 г. бурмістрамі гарадзенскімі абіраліся Грыгор Вараб’евіч і Стэфан Гібула, у 1641 г. – Станіслаў Цвікліч і Яраш Высоцкі.

У актавай кнізе за 1659–1676 г. згадваецца выбарны ўрад **сендыка** (або сындыка). Прызначаўся ўраднік з магістрату, у абавязкі якога ўваходзіла правядзенне нарад з пасольствам, і вылучэнне магчымых кандыдатур на пасады бурмістраў, райцаў і лаўнікаў. Акрамя гэтага сындык з’яўляўся ўпаўнаважаным места і загадваў падаткамі, павінны быў мець добрую прававую адукацыю, а таксама добра ведаць мовы ў тым ліку і лаціну. Сендыкамі 9 верасня 1660 г. называюцца Адам Іванішэўскі і Міхал Бабровіч; у 1661–1662 г. – Лукаш Дорбах⁶⁹, які 21 лютага 1665 г. па хваробе адмовіўся

ад сваёй пасады і на яго месца быў абраны Юзаф Адамовіч⁷⁰. Ён быў пераабраны на сендыка і ў 1667 г.⁷¹.

У актавых кнігах гарадзенскага магістрата не ўдалося адшукаць значнай інфармацыі пра урад **шафара**. Пра яго ёсць згадка ў рэвізорскім лісце 1650 г., дзе гаворыцца, што мескія падаткі і іншыя рахункі павінны збіраць шафары⁷². На паседжанні магістрата ад 18 ліпеня 1665 г. разглядалася пытанне аб звальненні з дадзенай пасады нейкага пана Ярашэвіча⁷³. 19 траўня 1673 г. магістрат прызначыў на пасады зборшчыкаў падаткаў “экзактараў” (без наймення іх шафарамі): райцаў Марціна Сапінскага-Шаматулу і Якуба Шараўскага, лаўніка Марціна Макоўскага, сендыка Стафана Казакевіча. Рэвізорамі “дамоў шыноўных” названыя: райца Войцах Пятроўскі, лаўнік Лявон Ласкевіч і радзецкі пісар Казімір Мікалаевіч, які адказваў за складанне рээстра⁷⁴. Увогуле ў беларускіх гарадах шафар – гэта выбарны ураднік магістрата, які займаўся зборам падаткаў, складаннем рээстраў і справаздач, падсумаваннем гарадскіх рахункаў і павінны быў быць “добра асэлым” гарадскім мешчанінам.

Важным выбарным органам Гарадзенскага магістрата з’яўлялася **паспольства**. Яно, складалася з дэпутатаў “паспалітых” (купцоў і рамеснікаў), якія ўдзельнічалі ў пасяджэннях сесій магістрата, дзе вырашаліся найбольш важныя фінансава-гаспадарчыя пытанні магдэбургскага горада, праводзіліся выбары рады і лавы, аблегатаў і іншых паслоў. Цэхавыя майстры (цэхмістры), будучы з ліку рамеснікаў, аўтаматычна траплялі ў склад паспольства і на элекцыях у магістрат пазначаліся асобна ад яго⁷⁵.

Агульную колькасць паспольства высветліць дастаткова складана. У прадстаўленым у дадатку № 1 акце аб абранні ўраднікаў за 1661 г. насупраць імянаў і прозвішчаў кандыдатаў на пасады лаўнікаў, райцаў і бурмістраў ставіліся, так званыя “крэскі”. Яны вызначалі колькасць галасоў, якую атрымаў той ці іншы прэтэндэнт. З гэтага можна выявіць агульную колькасць асоб, што галасавалі. Так, пры **выбарах** лаўнікаў галасавала 58 чалавек, райцаў – 42 чалавекі, бурмістраў – 28 чалавек. З 14 кандыдатаў на лаўніцтва было абрана сем (Мікалай Васілевіч, Канстанцін Дзіва, Аляксандр Карлоўскі, Марцін Шаматула, Фёдар Бабрыкевіч, Каспар Вараб’евіч, Матыяш Мажніцкі)⁷⁶, на пасаду райцаў былі абраны трое з шасці кандыдатаў (Пётр Ляўковіч, Ян Зелепуга, Мікалай Васілевіч). На пасаду бурмістраў – два з чатырох (Ян Адамовіч і Пётр Ляўковіч)⁷⁷. У сувязі з гэтым лагічна меркаваць, што не гледзячы на тое, што агульная колькасць выбаршчыкаў павінна быць пастаяннай, на практыцы так было не заўсёды. На 20 студзеня 1690 г. колькасць асоб, што галасавалі за бурмістраў павялічылася да 44 выбаршчыкаў, хаця колькасць кандыдатаў засталася той жа (4 чалавекі).

9 верасня 1660 г. прызначаны на пасаду сендыкаў Адам Іванішэўскі і Фёдар Бабрыкевіч, параіўшыся з паспольствам, у якасці кандыдатаў на

бурмістраў прапанавалі Гануса Паульсэна з Янам Зелепугай, Яна Адамовіча з Пятром Ляўковічам. Абранымі на гэты год бурмістрамі былі Ганус Паульсэн і Ян Зелепуга. Цікава, што Ганус Паульсэн адначасова з'яўляўся лентвойтам. Усе ўраднікі дакумента называюцца шляхетнымі панамі⁷⁸.

14 студзеня 1663 г. адбыліся выбары бурмістраў, лаўнікаў і сендыкаў. З чатырох кандыдатаў на пасаду бурмістраў былі прызначаны два: Герхард Вільд і Ян Зелепуга. На пасаду сендыка з двух кандыдатаў абраны адзін Марцін Казакевіч. Зменьшылася колькасць асоб, што прэтэндавалі на месца ў лаве, з шасці кандыдатаў яго занялі двое (Якуб Шаранскі і Пётр Концкі)⁷⁹. Дадзеная элекцыя прадстаўлена ў дадатку № 1.

У 1665 г. адбыліся выбары бурмістраў, пасаду якіх занялі Казімір Цвікліч і Войцах Пятроўскі. Пятроўскі выканаў юрамент, Цвікліч – у горадзе пад час выканання юрамента адсутнічаў⁸⁰.

Далей у актавай кнізе згадваюцца толькі выбары бурмістраў за 1 сакавіка 1666 г. (абраны Ганус Паульсэн і Ганоры Дзіва)⁸¹, 21 сакавіка 1667 г. (Эрхард Вільд і Ганус Паульсэн)⁸², 14 лютага 1668 г. (Ганус Паульсэн і Якуб Шараўскі)⁸³, 11 студзеня 1670 г. (Адам Цвікліч і Якуб Шараўскі)⁸⁴, 20 студзеня 1690 г. (Ян Казімір Шульц і Стафан Адамовіч)⁸⁵. Суадносіны паміж кандыдатамі на бурмістраўства і абранымі на гэту пасаду таксама вызначаюцца лічбамі 4:2. Ва ўсіх выпадках абраныя бурмістрамі выконвалі юрамент.

У канцы XVII ст. войтам з'яўляўся Стэфан Александровіч, лентвойтам – Ян Казімір Шульц. Лічба бурмістраў з'яўляецца нязменнай – два чалавекі. Колькасць райцаў вагалася ад 3 да 5⁸⁶, лаўнікаў – ад 2 да 10⁸⁷.

Выбары магістрату прыходзіліся ў асноўным на студзень і люты, радзей на пачатак сакавіка. Ураднікаў абіралі на адзін год, але вельмі часта іх абавязкі маглі выконваць часовыя бурмістры, што замянялі асноўных у час іх адсутнасці. Так, Войцах Пятроўскі замяняў 1 сакавіка 1666 г. на пасадзе бурмістра Гануса Паульсэна і Ганорыя Дзіву. Паульсэн пры гэтым выконваў абавязкі лентвойта⁸⁸. Дадзеная з'ява пацвярджаецца і на прыкладзе Яна Казіміра Шульца, што быў прызначаны на пасаду лентвойта, будучы бурмістрам⁸⁹. Дадзены факт звязаны з тым, што пасада бурмістра з'яўлялася прысяжнай і яго абірала пасольства, у той жа час як лентвойт прызначаўся войтам. Гэта дазваляла аднаму і таму ж чалавеку займаць адначасова дзве пасады. Аднак, як бачна з дакументаў, такі расклад часта быў непажаданым. Так, 4 лютага 1666 г. войт падаў скаргу на Гануса Паульсэна, “які не здаўшы лентвойтаўскага ўраду з сябе нажыў пасаду бурмістра”. Такую ж пратэстацыю падалі на Паўльсэна і лаўнікі Пётр Дзіва і Матыяш Мажніцкі⁹⁰.

Такім чынам, пры выбарах ураднікаў у гарадзенскі магістрат назіраецца канкурэнцыя. Менавіта на гэта (асабліва ў дачыненні да ўрадаў бурмістаў і радцаў) звяртаецца ўвага ў лісце Яна Казіміра⁹¹. У Гародні, як і ў іншых гарадах ВКЛ, ураднікі магістратаў звычайна праходзілі ўсе выбарныя стадыі

ад паспалітага да бурмістра. Пэўна толькі падчас маскоўскай акупацыі сярэдзіны XVII ст. традыцыя была парушана⁹².

Канцылярыя і архіў

Пытаннем, звязаным з працай канцылярыі і часткова архіва Гарадзенскага магістрата, прысвечаны артыкул Ю.Гардзева⁹³. Канцылярыю і архіў ўзначальвалі пісары рады і лавы, якім павінен быў дапамагаць радца архіўны, а таксама рэгент і падпісі⁹⁴. На жаль, пра апошніх мы не знаходзім звестак у крыніцах XVI–XVII стст.

Пісары займаліся афармленнем гарадскіх спраў, складаннем і перапісаннем афіцыйных папер, выдачай копіяў, захаваннем мескіх актаў. У фінансавых справах яму дапамагаў бурмістр. Іх пасада з'яўлялася прысяжнай, і яны не мелі права голасу. Яны былі абавязаны засядаць на пасяджэннях (сесіях і судах), запісваць і перапісваць справы, ухвалы, дэкрэты, сачыць за адпаведнасцю іх статуса заканадаўчым актам. Пісар павінен быў быць чалавекам, аселям у горадзе, мець добрую адукацыю: ведаць старабеларускую, старопольскую, нямецкую і лацінскую мовы. Пад кіраўніцтвам пісараў вялося ўсё гарадское справаводства, актыкаваліся і выдаваліся дакументы⁹⁵. Гарадзенскія радзецкія пісары ў XVIII ст. атрымоўвалі пенсію са скарбу горада⁹⁶.

Імёны пісараў абедзвюх палат магістрата ў дакументах бурмістраўска-радзецкіх і войтаўска-лаўніцкіх кніг сустракаюцца рэдка. Напрыклад, Андрэй Каспровіч быў прызначаны войтам К.Александровічам тэрмінам на адзін год і выканаў прысягу на ўрад войтаўскага пісара 18 лютага 1639 г.⁹⁷. Пісар войтаўска-лаўніцкага суда Казімір Петранцэвіч згадваецца ў асноўным пры ўнясенні тэстаменту (напрыклад, пры актыкацыі тэстамента Стэфана Гібулы⁹⁸). 6 мая 1648 г. ён перапісаў кнігі войтаўска-лаўніцкага суда⁹⁹, а ў 1650 г. яны былі перапісаны на чыста Адамам Маргевічам¹⁰⁰, ён жа быў пісарам і ў 1673 г.¹⁰¹. Пісары бурмістраўска-радзецкага суда сустракаюцца на старонках актавых кніг Гарадзенскага магістрату радзей. У адным выпадку функцыі пісара ўпамянутага суда выконваў лаўнік Даніла Кішмановіч¹⁰², у 1673 – радзецкім пісарам з'яўляўся Казімір Мікалаевіч¹⁰³, у 1676 – Барталамей Цвікліч¹⁰⁴. Некаторыя пісары называюцца ў дакументах войтаўскімі. На сённяшні момант дакладна не высветлена ці існавала розніца паміж войтаўскім пісарам і войтаўска-лаўніцкім пісарам.

Архіў Гарадзенскага магістрата ў першай палове XVII ст. захоўваўся ў будынку гарадской ратушы. Адпаведна каралеўскага ліста 1652 г. пісар павінны быў перадаваць дакументы на захаванне да скарбніцы¹⁰⁵. У другой палове гэтага ж стагоддзя, архіў верагодна месціўся ў доме судовым, які знаходзіўся ў дварах войта Стэфана Александровіча¹⁰⁶ і лентвойта Яна Казіміра Шульца¹⁰⁷. Аб захаванні дакументаў хвалялася яшчэ каралева Бона¹⁰⁸. У сваім

прывілеі ад 25 ліпеня 1541 г., ці як яго называюць асобныя даследчыкі “ста-туце места”¹⁰⁹, яна загадвае добра захоўваць магістрацкія актавыя кнігі і мескую пячатку¹¹⁰. Дакументы магістрату звычайна захоўваліся ў скрынях. Адну з такіх скрынь з паперамі сярод якіх былі і магістрацкія рахунковыя кнігі за 1657–1659 гг. у бурмістра Яна Адамовіча забралі абрабаваўшыя яго маскавіціны пад мястэчкам Ліпск у 1660 г.¹¹¹. Бруднапісы дакументаў звычайна перапісваліся на чыста і перапляталіся альбо захоўваліся ў звязках. Пры пераплётах інтралігатары часам памыляліся аб чым згадка ў кнізе гарадзенскага земскага суду за 1578–1579 гг.¹¹². Актавыя кнігі XVII ст. абкладаліся ў 1775 г., калі відаць яны атрымалі скураныя вокладкі з завязкамі¹¹³.

Дакументы якія выдаваліся ў канцэлярыі звычайна замацоўваліся подпісамі пісара і іншых ураднікаў, а таксама пячаткамі. Аб наданні гарадской пячаткі з выявай герба на кшталь традыцый места Люблінскага і яе захаванні сведчаць прывілеі каралевы Боны 1640 і 1641 гадоў¹¹⁴. Пячаткі гарадзенскага магістрата і ягоных ураднікаў даволі добра апрацаваў літоўскі даследчык Эдмундас Рымша, які сцвярджае, што першая пячатка (знак) павінна была з’явіцца пасля атрымання магдэбургскага права¹¹⁵. Акрамя гэтага ён вызначае гербовыя пячаткі радзецкія, лаўнічыя, войтаўскія, лентвойтаўскія, а таксама вялікую і малую магістрацкую, адбткі якіх былі кустадыях (выразанай паперы мамацаванай мучной масай), і на воску рознага колеру (зялёнага, чырвонага, ружовага і інш)¹¹⁶. Ю. Гардзееў адзначае што па узору каронных гарадоў чырвоны воск для пячатак мелі права ўжываць толькі ўпрывіляваныя гарады¹¹⁷.

У дадзенай працы мы ўпершыню далі вызначэнне такому органу гарадскога самакіравання і яго дэпутатам, як паспалітых. На жаль, невядомай з’яўляецца агульная лічба паспалітых, якія мелі права ўдзельнічаць у выбарах. У Гародні, як і ў іншых гарадах ВКЛ (Вільні, Берасце, Драгічыне, Магілёве) існаваў падзел магістрату па рэлігійнаму прынцыпу на праваслаўных (затым уніятаў) і каталікоў, або на рускую і літоўскую палавіны¹¹⁸. У той жа час па актавых кнігах Гарадзенскага магістрата за XVII ст. гэта не прасочваецца. Толькі пад час вайны сярэдзіны XVII ст. згадваецца бурмістр ад маскоўскага боку.

З усіх дакументаў найбольшую цікавасць прадстаўляюць акты выбараў у магістрат (элекцыі), бо яны падаюць інфармацыю аб самім працэсе абрання ўраднікаў, аб колькасці кандыдатаў і абраных, аб тэрміне, на які распаўсюджваліся іх абавязкі. Дакументы, якія б рэгламентавалі галасаванне, на сённяшні момант не выяўлены. Толькі асобныя моманты гэтага пытання адзначаліся ў лісце караля Яна Казіміра ад 25 студзеня 1652 г.

На падставе актавай кнігі за 1638–1644 гг. можна заключыць, што ў гэты час справядства Гарадзенскага магістрата вялося асобна дзвюма яго

палатамі. У бурмістраўска-радзецкага і войтаўска-лаўніцкага судоў існавалі асобныя пісары, якія вялі асобнае справаводства. З 1659 г. сітуацыя, як відаць, змянілася і прывяла да сумесных пасяджэнняў абедзвюх палат, што відаць звязана са знішчэннем ратушы і адсутнасцю сталага памяшкання. Адпаведна гэта прывяло да аб'яднання справаводства. Як вынікае з дакументаў у 1659–1698 гг. бурмістры і радцы засядалі разам з войтам і лаўнікамі, але мелі сваіх пісараў. Дзейнасць ураднікаў магістрата рэгламентавалася каралеўскімі прывілеямі на магдэбургскае права, Статутамі ВКЛ 1529, 1566, 1588 гг.¹¹⁹, нормамі звычайнага права.

Структура магістрата Гародні, як і большасці заходніх гарадоў ВКЛ (Берасце), адрозніваецца ад усходніх цэнтральных гарадоў Беларусі наяўнасцю ўрада сендыка. Дэфініцыя гэтаму ўраду, таксама як і шафару даецца ўпершыню. Таксама характэрнай асаблівасцю гарадоў на магдэбургскім праве заходняга рэгіёна з'яўляецца пашыранае выкарыстанне лацінскіх тэрмінаў у дакументах і іх назвах. Напрыклад, “субдэлегат”, як ураднік, які замяшчае аднаго з бурмістраў, абраных на бягучы год. Лацінізмамі з'яўляюцца юрамент, элекцыя і інш. У той жа момант структура магістрату, яго справаводства, дакументы даволі падобныя на полацкія і магілёўскія гэтага часу. Адрозненні ў вядзенні актавых кніг і запаўненні фармуляраў дакументаў не значныя і залежаць ад асабістых якасцяў складальніка (пісара). Наогул ураднікі гарадзенскага магістрата патрабуюць больш грунтоўных доследаў, у тым ліку біяграфічных¹²⁰, што дасць нам магчымасць лепей зразумець гісторыю магдэбургскай Гародні, як у цэлым так і ў прыватнасці. Складзены намі спіс-табліца гарадзенскіх магістрацкіх ураднікаў за XVI–XVII стст., на падставе архіўных дакументаў і друкаваных прац, мае 379 пазіцый і прыведзены ў дадатку [гл.дадатак 2]. Усяго на сённяшні момант адшуканы звесткі пра 24 войтаў, 10 лентвойтаў, 33 бурмістра, 44 райцаў, 61 лаўніка, 15 пісараў і 7 сендыкаў.

Што тычыцца пытанняў звязаных з будынкам гарадзенскай ратушы, яе размяшчэння, унутранай планіроўкі структуры, знешняга і вонкавага выгляду, то яно на нашу думку патрабуе далейшага вывучэння. На жаль, на Беларусі няма як абагульняючых прац па гэтай тэматыцы¹²¹ так фактычна і асобных¹²².

Зразумела, што дадзены артыкул не прэтэндуе на поўнае асвятленне пытанняў, звязаных з гарадскім самакіраваннем у Гародні. Гэта спроба разабрацца са структурай мясцовага магістрата, прынцыпамі яго фарміравання і функцынавання, судовай і справаводчай дзейнасцю.

Дадатак 1. Дакументы па дзейнасці Гарадзенскага магістрата

Пры публікацыі дакументаў выкарыстаны наступныя правілы: прозвішчы і імёны напісаны з вялікай літары, існуючыя скарачэнні раскрываюцца ў простых дужках. Сустракаюцца лацінізмы: *Innotescentia* або *inscentia* (павестка, аб'яўленне), *solenniter* (урачыста), *ex nunc* (з гэтага моманту), *simul* (адначасова), *simul et semel* (адначасова і напалову). Палітарнае транскрыбіраванне дакументаў было выканана з захаваннем тагачасных асаблівасцяў арыгінала. У дакументах не тлумачацца наступныя трывалыя скарачэнні: P (Пан), PP (Паноў), М.У.К.М. (Места Яго Каралеўскай Міласці), JWK (Яго Вяльможнай Каралеўскай), JKM (Яго Каралеўскай Міласці), WM (Вяльможнай Міласці), Jm (Яго міласці), msci (міласці). У квадратных дужках адзначаны нерасчытанныя месцы. Нумар аркуша актавай кнігі пазначаецца ў дакуменце ў аналагічных жа дужках. Заканчэнне радкоў пазначана проста рыскай (|). Крэскаваныя літары “z, e, a, l” і інш. транскрыбіраваны, як у арыгінале, таксама як і вялікія літары пасля косак.

Дакумент 1. Акт выбараў ураднікаў у Гарадзенскі магістрат 14-15.01. 1661 г.

Друкуецца пра: НГАБ, ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 42 адв. – 43 адв.

Roku Panskiego 1661 r. |

[42 адв.] Działo się w Domu Sł(awet)nego Pana Jana Zielepuhi Burmistrza | in-scentia Ego msci Pana Constantego Alexandrowicza | Podśędka y Woyta Grodzien-skiego przy bytnosci Sz(łache)tnych | y Sł(awe)tnych Panow Hanusa Paulsena, Jana Nielepu|hi Burmistrzów, Jana Adamowicza, Jakuba Sza|motuły Sapinskiego Radziec, Piotra Dziwa, Mikolaja | Bohdankiewicza Ławnikow, Lukusza Dorzbacha | sędyka także Cechmistrzow y wszystkiego pospolstwa | dnia czternastego annis 1661.

Na terminie dzisieyszym z odkładu czternastego dnia przypadającym za | wydaniem powtore Innotescency do Panow Radziec, Ławnikow, Sę|dykow, Cech-mistrzow y wszystkie pospolstwa na Electią nowych Pa|now Burmistrzow, Ra-dziec, Ławnikow ponieważ nie wszyscie z Panow | Radnych na te Electią przybyli a mianowicie P. Jan Cwiklicz, P. | Mikolay Kudaiewski, P. Justyn Szulc, P. Woycech Piotrowski, P. | Jan Jaworowski, P. Adam Cwiklicz Rayce, P. Stanisław Poniatow|wski, Pan Erard Wild Lawnicy, P. Lewon Laskiewicz sędyk tedy | Jm P. Woyt tudziesz. Pa-nowie Burmistrze, Raycy, Lawnicy y Cech|mistrze y wszystkie pospolstwo którzy na ten czas byli solenniter | się protestowali na tych wszystkich Panów Radnych iż oni wiedząc | o terminie z lozonym na Electią będąc [...] Innote | scentią nie przy-byli y o porządkach Miasta tego spolnie z nemi | | [43] radzie [...] Aże nie mało Panow Radziec, Ławnikow nie | dostaie ktorzy czesią od ręki nieprzyiacielskiej poginęły czesią |własną śmiercią z tego swiata zesli tedy na przod do Ławice za

Can|didatow podani od P. Lukasz Dorzbacha sędyka mienien(ego) | Panow Cech-
mistrzow y wszystkie pospolstwa czyniące.

P. Adam Iwaniszewski – 2 kresek;	P. Mikolay Wasilewicz – 8;
P. Lewon Laskiewicz – 1;	P. Kasper Worobiewicz – 7;
P. Marcin Szamotula – 8;	P. Alexander Karłowski – 7;
P. Lukasz Dorzbach – 1;	P. Jan Rymarz – 2;
P. Marcin Kozakiewicz – 1;	P. Fiedor Bobrykiewicz – 7;
P. Maxim Kurilowicz;	P. Matyasz Mażnicki – 4;
P. Constanty Dziwo – 8;	P. Michal Eywart – 1;

Za zgodą tedy Panow Burmistrzow, Radziec iako y Ławnikow | obrani są do
Ławice z pomienionych PP. Candidatow: |

P. Mikolay Wasilewicz, P. Constanty Dziwo, P. Alexander Kar | łowski, P. Marcin
Szamotula, P. Fiedor Bobrykiewicz, P. Kasper | Worobiewicz, P. Matyasz Mażnicki. |

Dzie 15 January przy bytności Iego msci Pana Constantego Alexandro | wicza
Podsędką y Woyta Grodzińskiego przy bytnosci wyszmiano | wanych Panow Burmi-
strzów, Radziec, Ławnikow wszyscy z po|mienionych Electow na Ławnikowstwo jura-
ment wykonali kro|me P. Constantego Dziwa, ktorego w niebytnosci ego obrano. |

Aże P. Jan Adamowicz bywszy Burmistrz y Rayca Grodz(ienski) na dzien |
dzyszeyszy na dokonczenie Electiy nie przybył tedy Jm P. Woyt | solenniter się o to
protestował na niego. |

Na Radziectwo za Candidatow podani z PP. Ławnikow: |

P. Piotr Lewkowicz – 13 kresek; P. Jan Zielepuha – 13; |

P. Piotr Dziwo – 6; [43 адв.] P. Mikolay Wasilewicz – 10; P. Stanisław
Poniatowski; P. Mikolay Bohdan|kiewicz.

Z pomienionych tedy Panow Candidatow na Radziectwo zgodnie obrania |
tą: P. Piotr Lewkowicz, P. Jan Zielepuha, P. Mikolay Wasilewicz y za raz przysięgę
wykonali. |

Na Burmistrzostwo podani za Candidatow: |

P. Jan Adamowicz – 13 kresek; P. Jakub Szamotula; |

P. Piotr Lewkowicz – 12 kresek; P. Mikolay Wasilewicz – 3. |

Zgodnie tedy na Urząd Burmistrzowski obrani są na ten rok 1661: | P. Jan
Adamowicz y P. Piotr Lewkowicz y zaraz Jurament | wykonał P. Lewkowicz a P.
Adamowicza przysięga odłożona | do przyjazdu się do dnia 17 January. |

Aże wiele Panow Burmistrzow przeszłorocznych z Prowentow y do|hodow
miejskich za Burmistrzostwa swego nieczyniło lidzby | tedy lepszy dzyszeyszy za
zgodą wszystkich złożony termin | na dzien 31 January. To iest: |

P. Jostynowi Szulcowi Burmistrzowi z nieboszczykiem P. Kasprowiczem. |

P. Janowi Jaworowskiemu z P. Janem Adamowiczem. |

P. Jostynowi Szulcowi Burmistrzowi z P. Jakubem Szamotulą. |

P. Wojciechowi Piotrowskiemu z nieboszczykiem P. Jabłonowskim. |

P. Mikolaiowi Kudaiewskiemu z P. Piotrem Lewkowiczem Poslom do |
Warszawy od Miasta. |

Isz P. Piotrowi Lewkowiczowi z P. Michałem Eywartem. |

P. Janowi Adamowiczowi z P. Janem Zielepuhą. |

P. Janowi Adamowiczowi z P. Mikołaiem Wasilewiczem. |

P. Mikolaiowi Bohdankiewiczowi z P. Michałem Borysewiczem. |

P. Hanusowi Paulsenowi z P. Janem Zielepuhą. |

Дакумент 2. Акт выбараў ураднікаў у Гарадзенскі магістрат 14.01. 1663 г.

Друкуецца па: НГАБ, ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 72.

Electia 1663 r. |

[72] Na terminie dzisieyszym na Electią nowych PP. Burmistrzow y inszych |
| urzednikow mieyskich wedlug Prawa y Laudum dawnego przypadaiącym | P.
Jakub Szarawski y P. Lukasz Dorzbach sendzik imieniem Cechow y | wrzystkiego
pospolstwa na burmistrstwo podali Candidatow. |

Pana Erharda Wilda Pana Jana Zielepuhe |

Pana Jana Adamowicza Pana Jakuba Szamotułę. |

Zgodnie tedy z pomienienych PP. Candidatow na burmistrzostwo obra|ni
Pan Jan Zielepuha y P. Erhard Wild lubo nie jest Raycą ale za | zgodą wszystkich
poniewarz Pan Pawel Kroszniewski Rayca dla starosci y slabosci | swoiey nie moze
urzedem swoim disponowac tedy na mieyscu iego Pana Erharda Wilda obrano za
Burmistrza. |

Do Lawice za Candidatow podani: |

P. Constanty Dziwo obrany darom |

P. Jakub Szarawski |

P. Symon Szamotuła |

P. Marcin Kozakiewicz |

P. Lukasz Dorzbach

P. Piotr Kącki. |

Zgodnie tedy z podanych Candidatow do Ławice obrani |

P. Jakub Szarawski y P. Piotr Kącki |

Na Sendictwo za Candidatow podani: |

P. Marcin Kozakiewicz y P. Michał Borysowicz |

Zgodnie tedy obrany iest sendykiem P. Marcin Kozakiewicz |

*Дакумент 3. Прадпісанне і прысяга лентвойта гарадзенскага
Марціна Градкоўскага 18 лютага 1639 г.*

Друкуецца па: НГАБ, ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк.4 адв.

Zalecenie lendwojta y przysięga |

Roku 1639, 18 february |

[4 адв.] Constanti Kazimierz Alexandrowicz woyt miasta JWK Msci Grodna | Slawetnym PP. Burmistrzom, Raycom, Lawnikom, Sendykom, cechmistrzom | y wrzytkiemu pospolstwu M.Y.K.M. Grodna czynię wiadomo iż nie mogę sam | obecnie sędow woytowych odprawować postanowiam na miejscu mojim slawet-
n(iego) P. Marcina Grodkowskiego lentwoyta dla odprawienia sę|dow przez rok te-
raz idący 1639 az do dnia 3 lutego w roku do | rok przyszłym 1640 któremu abyscie
msc. przysięę wykonac y pre|rogatiw wszelakich temu urzadowi lentwoytow-
skiego nalizający co zaży|wac nie bronili proszę zalicamszy zatym przyiazni WM z
służbami moemi w Grodnie dnia 4 February 1639 W. zyczliwy P(a)nst(wu) y rad
sluzy | Constanty Aleksandrowicz.

**Дакумент 4 Юрамент Казіміра Цвікліча на лентвойтаўства гарад-
зенскае за 29 траўня 1666 г.**

Друкуецца па: НГАБ, ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 127 адв. – 128 адв.

Jurament P. Kazimierza Cwiklicza na Lantwoytowstwo |

[127 адв.] Na sessii dzisieyszey JmP Constanty Alexandrowicz sędzia ziemski Grodzienski woyt | miasta JKM Grodna wnosil to się lubo byl Arendą puscił Lantwoytowstwo Grodzien|skoe Hanusowi Paulsenowi na ten rok 1666 iednak widząc to iż P. Hanus Paulsen | na ten rok został Burm(istrzom) y nie może simul byc Burm(istrzom) y Lantwoytem z tych miar puscił | arendą Lantwoytowstwo swoje P. Kazimierzowi Cwikliczowi ktury ex nune iurament | wykonał na Lantwoytowstwo. A P. Hanus Paulsen protestował się na P. Kazimie|rza Cwiklicza o podstepek że idąc podstępnie z nim nabył Lantwoytowstwo co miał | dać szerzey na piśmie przeciwko tey protestacij P. Hanusa Paulsena sam Jm P. | Woyt oprotestował się że P. Hanus Paulsen nie może byc simul et semel Burm(istrzom) | y Lantwoytem przytym protestował się na tego P. Hanusa Paulsena o zatrzyma|ni Contractu na Lantwoytowstwo.

Дадатак 2. Ураднікі Гарадзенскага магістрата, 1507–1700 гг.

Войты

№	Дата, згадкі	Імя, прозвішча	Крыніца ¹²³
1.	08.06.1507	Грышка Пуцяціч	LM 8. P. 197, 199-200 ¹²⁴ ; Гардзееў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 305; UWKL ¹²⁵ . S. 355.
2.	02.12.1522	Станіслаў Яновіч	UWKL. S. 355.
	07.05.1526	Станіслаў Яновіч	UWKL. S. 355.
3.	18.01.1530	Лявон Фёдаравіч Сасін	UWKL. S. 355.
4.	04.04.1530	Павел Лясьнеўскі	UWKL. S. 355.
5.	08.06.1531	Пётр Грынкавіч Чашэйка	UWKL. S. 355.
	25.02.1540	Пётр Грынкавіч Чашэйка	UWKL. S. 355.

6.	21.12.1540	Станіслаў Дуброва	UWKL. S. 355.
7.	11.05.1541	Ян Нямельчыч	UWKL. S. 355.
	25.07.1541	Станіслаў Дуброва	UWKL. S. 355.
8.	14.09.1546	Матыс Пяхціцкі	UWKL. S. 355.
	15.01.1553	Матыс Пяхціцкі	UWKL. S. 355.
	22.04.1556	Матыс Пяхціцкі	UWKL. S. 355.
9.	09.09.1555	Пётр Шаматула	UWKL. S. 355.
	30.09.1555	Пётр Шаматула	UWKL. S. 355.
10.	22.09.1556	Богуш Міхнавіч	UWKL. S. 355.
	1559	Павел Міткавіч	НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз.з. 2, арк. 66 адв.-67
11.	22.07.1564	Павел Міткавіч	UWKL. S. 355.
12.	22.07.1564	Дахно Касцятынавіч	UWKL. S. 355.
13.	09.09.1569	Себасцьян Яліткоўскі	UWKL. S. 355.
	31.07.1576	Дахно Касцятынавіч	UWKL. S. 355.
14.	19.05.1586	Мікалай Мікушэўскі	UWKL. S. 355.
15.	19.05.1586	Павел Сколка	UWKL. S. 355.
	20.04.1593	Павел Сколка	UWKL. S. 355; НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз.з. 13, арк. 55–55 адв.
16.	02.05.1593	Ян Дзевялтоўскі	UWKL. S. 355.
	30.04.1601	Ян Дзевялтоўскі	UWKL. S. 355.
17.	28.08.1615	Януш Скумін-Тышкевіч	UWKL. S. 355.
	17.10.1620	Януш Скумін-Тышкевіч	UWKL. S. 355.
18.	1620	Андрэй Станіслаў Сапега	UWKL. S. 355.
19	1628	Ян Александровіч	Rimsza E. S. 427–428.
20.	23.01.1630	Аляксандр Трызна	UWKL. S. 355.
21	08.06.1633	Ян Ракоўскі	UWKL. S. 355.
22.	18.11.1633	Канстанты Александровіч	UWKL. S. 355.
	18.02.1639	Канстанты Александровіч	Ф.1761 ¹²⁶ , воп.1, адз.з.1, арк. 4 адв.
	10.10.1659	Канстанты Александровіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 16.
	21.10.1667	Канстанты Александровіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 150 адв.
23.	26.01.1669	Стэфан Александровіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 176.
	12.12.1670	Стэфан Александровіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
	20.01.1690	Стэфан Александровіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
24.	31.10.1700	Міхал-Ян Александровіч	UWKL. S. 355.

Лентвойты

1.	1635	Марцін Фандэберк	Гардзееў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 245.
2.	11.06.1638	Станіслаў Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 89.
3.	23.02.1639	Марцін Градкоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 6.
	20.07.1640	Марцін Градкоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 51.
	26.04.1641	Марцін Градкоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 65.
	10.01.1642	Марцін Градкоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 70.
4.	04.02.1642	Андрэй Каспровіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 206.
	17.04.1643	Андрэй Каспровіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 250.
	23.09.1644	Андрэй Каспровіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 287 адв.
	22.04.1645	Станіслаў Цвікліч	Borowik P. Jurydyki miasta Grodno w XV-XVIII wieku. Supraśl, 2005. S. 161.
5.	1655	Міхал Краснеўскі	Літоўскідзяржаўныгістарычны архіў, ф.1282, воп.1, адз.з.4528, арк.1.
6.	12.05.1659	Ганус Паульсэн	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 3.
	14.01.1661	Ганус Паульсэн	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 42 адв.
7.	14.01.1663	Казімір Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
	01.03.1666	Ганус Паульсэн	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 124.
	21.10.1667	Казімір Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 150 адв.
	14.01.1668	Казімір Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 157.
	26.01.1669	Казімір Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 176.
	12.12.1670	Казімір Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
	10.06.1672	Ганус Паульсэн	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 242.
	12.01.1674	Ганус Паульсэн	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 274.
8.	28.02.1676	Лявон Эйсмант	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 299.
	02.06.1680	Лявон Эйсмант	Borowik P. Jurydyki miasta Grodno. S. 312.
9.	27.07.1689	Ян Казімір Шульц	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 7.
	20.01.1690	Ян Казімір Шульц	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
	08.01.1691	Ян Казімір Шульц	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 77.
10.	02.05.1692	Войцах Зелепуга	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 132 адв.
11.	17.01.1698	Юры Жарын	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 136.

Бурмістры

1.	15.07.1507	Федка	LM 8. P.139
2.	15.07.1507	Андрэян	LM 8. P.139
3.	15.07.1507	Станка Бутэвіч	LM 8. P.139
4.	XVI ст.	Сымон Грандзіч	ПКГЭ Т. 2. С.27. ¹²⁷ .
5.	1560-я гг.	Станіслаў Цвікля	НГАБ у Гродна, ф.128, воп.1, адз.з.9, арк. 15-17.
6.	28.10.1595	Багдан Міхайловіч	Ф.1755, воп.1, адз.з.13, арк.720-721
	1596	Багдан Міхайловіч	АВАК. Т. I. С. 13-16.
7.	08.11.1631	Міхал Краснеўскі	ВUW ¹²⁸ , адз.з. 260.
8.	08.11.1631	Андрэй Смяроўскі	ВUW, адз.з. 260.
9.	23.02.1639	Стэфан Гібула	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 6.
	06.04.1639	Стэфан Гібула	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 18 адв.
10.	06.04.1639	Грыгор Вараб'евіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 18 адв.
	18.11.1639	Стэфан Гібула	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 37.
	05.12.1640	Стэфан Гібула	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 56.
	05.12.1640	Грыгор Вараб'евіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 56.
11.	23.02.1641	Станіслаў Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 61.
12.	23.02.1641	Яраш Высоцкі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 61.
	05.07.1641	Яраш Высоцкі	ВUW, адз.з. 260.
	08.06.1642	Станіслаў Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 80.
	08.06.1642	Яраш Высоцкі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 80.
	1650	Яраш Высоцкі	ОДА ¹²⁹ . Т. I. Вильна, 1897. № 292; Т.2. Вильна, 1907. № 150.
13.	1652	Юстын Шульц	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 57-57 адв.
14.	1652	Андрэй Каспровіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 57-57 адв.
15.	1653	Ян Явароўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 268.
16.	1653	Ян Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 268.
	1654	Юстын Шульц	Borowik P. ¹³⁰ S. 31.
17.	1654	Якуб Шаматула	Borowik P. S. 31.
18.	1655	Войцах Пятроўскі	Borowik P. S. 31.
19	1656	Пётр Ляўковіч	Borowik P. S. 31.
20.		Міхал Эйварт	Borowik P. S. 31.
	1657	Ян Адамовіч	Borowik P. S. 31.
21.		Ян Зелепуга	Borowik P. S. 31.
	1658	Ян Адамовіч	Borowik P. S. 31.

22.		Мікалай Васілевіч	Borowik P. S. 31.
	12.05.1659	Ян Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 3.
	10.10.1659	Ян Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 16.
23.	10.10.1659	Мікалай Ансілевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 16.
	05.11.1659	Ян Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 20.
24.	05.11.1660	Ганус Паульсэн	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 33 адв.
	05.11.1660	Ян Зелепуга	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 33 адв.
	14.01.1661	Ян Зелепуга	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 42 адв.
25.	04.02.1662	Ян Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 53.
26.	14.01.1663	Адам Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
	14.01.1663	Ганус Паульсэн	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
	08.02.1664	Адам Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 86.
27.	08.02.1664	Канстанцін Дзіва	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 86.
	21.02.1665	Адам Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
	21.02.1665	Канстанты Дзіва	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
	01.03.1666	Войцах Пятроўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 123.
	21.10.1667	Ян Зелепуга	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 150 адв.
28.	14.01.1668	Эрхард Вільд	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 157.
	14.01.1668	Ян Зелепуга	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 157.
	26.01.1669	Ганус Паульсэн	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 176.
29.	26.01.1669	Якуб Шараўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 176.
	12.12.1670	Адам Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
	12.12.1670	Якуб Шараўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
	24.04.1671	Войцах Пятроўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 215.
	10.06.1672	Адам Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 242.
	15.03.1673	Канстанты Дзіва	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 253 адв.
30.	27.07.1689	Ян Пятроўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 7.
31.	27.07.1689	Габрыэль Разумовіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 7.
	20.01.1690	Ян Пятроўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
	20.01.1690	Габрыэль Разумовіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
32.	08.01.1691	Стэфан Адамовіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 77.

	02.05.1692	Стэфан Адамовіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 132 адв.
33.	02.05.1692	Адам Казакевіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 132 адв.
34.	17.01.1698	Ян Разумовіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 136.

Райцы

1.	1560-я гг.	Давід Навікоўскі	НГАБ у Гародні. Ф.128, воп.1, адз.з. 9, арк. 15-17.
2.	1568	Мацей Петрусовіч	Ф.1755, воп.1, адз.з.4, арк. 63–64 адв.
3.	08.11.1633	Ян Калачкоўскі	ВUW, адз.з. 260.
4.	08.11.1633	Ганус Фандэберк	ВUW, адз.з. 260.
5.	08.11.1633	Грыгор Вараб'евіч	ВUW, адз.з. 260.
6.	08.11.1633	Фёдар Багдановіч	ВUW, адз.з. 260.
7.	08.11.1633	Валенты Болінскі	ВUW, адз.з. 260.
8.	08.11.1633	Габрыэль Вараб'евіч	ВUW, адз.з. 260.
9.	23.02.1639	Марцін Фандэберк	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 6.
10.	23.02.1639	Ян Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 6.
11.	23.02.1639	Яраш Высоцкі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 6.
12.	23.02.1639	Павел Крашнеўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 6.
13.	23.02.1639	Станіслаў Бельскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 6.
	15.06.1639	Марцін Фандэберк	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 26.
	15.06.1639	Валенты Волінскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 26.
	15.06.1639	Фёдар Багдановіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 26.
	15.06.1639	Ян Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 26.
14.	15.06.1639	Станіслаў Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 26.
15.	15.06.1639	Лукаш Неапаліт	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 26.
	15.06.1639	Яраш Высоцкі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 26.
	15.06.1639	Павел Крашнеўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 26.
	15.06.1639	Станіслаў Бельскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 26.
	03.02.1640	Фёдар Багдановіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 43 адв.
	03.02.1640	Станіслаў Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 43 адв.
	03.02.1640	Лукаш Неапаліт	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 43 адв.
	03.02.1640	Яраш Высоцкі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 43 адв.
	03.02.1640	Павел Крашнеўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 43 адв.

	03.02.1640	Станіслаў Бельскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 43 адв.
	05.12.1640	Ян Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 56.
	05.12.1640	Станіслаў Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 56.
	05.12.1640	Павел Крашнеўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 56.
	05.12.1640	Станіслаў Бельскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 56.
16.	26.04.1641	Павел Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 65.
	26.04.1641	Ян Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 65.
	26.04.1641	Павел Крашнеўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 65.
	26.04.1641	Станіслаў Бельскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 65.
17.	26.04.1641	Войцах Болінскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 65.
18.	26.04.1641	Мікалай Кудзеўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 65.
	05.07.1641	Яраш Высоцкі	BUW, адз.з. 260.
	05.07.1641	Грыгор Вараб'евіч	BUW, адз.з. 260.
19.	05.07.1641	Стафан Гібула	BUW, адз.з. 260.
	05.07.1641	Марцін Фандэберк	BUW, адз.з. 260.
	05.07.1641	Ян Цвікліч	BUW, адз.з. 260.
	05.07.1641	Лукаш Неапаліт	BUW, адз.з. 260.
	05.07.1641	Павел Крашнеўскі	BUW, адз.з. 260.
	05.07.1641	Станіслаў Бельскі	BUW, адз.з. 260.
	05.07.1641	Войцах Болінскі	BUW, адз.з. 260.
	14.03.1642	Ян Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 73.
	14.03.1642	Павел Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 73.
	14.03.1642	Стафан Гібула	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 73.
	14.03.1642	Лукаш Неапаліт	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 73.
	14.03.1642	Павел Крашнеўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 73.
	14.03.1642	Войцах Болінскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 73.
	14.03.1642	Мікалай Кудзеўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 73.
20.	12.05.1659	Юстын Шульц	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 3.
21.	12.05.1659	Якуб Шаматула	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 3.
	12.05.1659	Мікалай Кудзеўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 3.
22.	05.11.1660	Ян Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 33 адв.
	05.11.1660	Якуб Шаматула	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 33 адв.
	14.01.1661	Ян Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 42 адв.
	14.01.1661	Якуб Шаматула-Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 42 адв.
23.	14.01.1661	Пётр Ляўковіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 42 адв.

	04.02.1662	Ян Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 53.
	04.02.1662	Юстын Шульц	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 53.
	04.02.1662	Мікалай Кудзеўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 53.
	04.02.1662	Якуб Шаматула	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 53.
	14.01.1663	Ян Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
	14.01.1663	Юстын Шульц	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
	14.01.1663	Ян Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
	14.01.1663	Мікалай Кудзеўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
	14.01.1663	Якуб Шаматула	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
24.	14.01.1663	Ян Зелепуга	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
	14.01.1663	Павел Крашнеўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
25.	14.01.1663	Мікалай Багдановіч (ён жа – Багданкевіч)	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
	08.02.1664	Ян Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 86.
26.	08.02.1664	Ганус Паульсэ	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 86.
	08.02.1664	Мікалай Кудзеўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 86.
	08.02.1664	Ян Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 86.
	08.02.1664	Якуб Шаматула	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 86.
	08.02.1664	Мікалай Багданкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 86.
27.	21.02.1665	Войцах Пятроўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
	21.02.1665	Ян Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
	21.02.1665	Мікалай Кудзеўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
	21.02.1665	Якуб Шаматула	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
	21.02.1665	Ян Зелепуга	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
	21.02.1665	Мікалай Багдановіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
	01.03.1666	Ян Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 123 адв.
28.	01.03.1666	Адам Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 123 адв.
	01.03.1666	Якуб Шаматула	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 123 адв.
	01.03.1666	Ян Зелепуга	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 123 адв.
29.	01.03.1666	Якуб Шараўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 123 адв.

	21.10.1667	Ганус Паульсэн	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 150 адв.
	21.10.1667	Ян Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 150 адв.
	21.10.1667	Адам Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 150 адв.
30.	21.10.1667	Канстанцін Дзіва	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 150 адв.
	21.10.1667	Мікалай Багдановіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 150 адв.
	21.10.1667	Якуб Шараўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 150 адв.
	14.01.1668	Ян Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 157.
	14.01.1668	Адам Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 157.
	14.01.1668	Ганус Паульсэн	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 157.
	14.01.1668	Мікалай Багдановіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 157.
	14.01.1668	Якуб Шараўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 157.
	26.01.1669	Войцах Пятроўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 176.
	26.01.1669	Якуб Шаматула-Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 176.
	26.01.1669	Адам Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 176.
	26.01.1669	Канстанцін Дзіва	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 176.
	26.01.1669	Ян Зелепуга	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 176.
	12.12.1670	Ян Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
	12.12.1670	Якуб Шаматула-Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
	12.12.1670	Ян Зелепуга	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
	12.12.1670	Мікалай Багдановіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
	12.12.1670	Канстанты Дзіва	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
31.	12.12.1670	Эрхард Вільд	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
	24.04.1671	Ганус Паульсэн	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 215.
	24.04.1671	Канстанты Дзіва	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 215.
	24.04.1671	Мікалай Багдановіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 215.
	10.06.1672	Войцах Пятроўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 242.
	10.06.1672	Ян Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 242.
	10.06.1672	Эрхард Вільд	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 242.
	10.06.1672	Якуб Шараўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 242.

32.	10.06.1672	Марцін Шамадула-Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 242.
	15.03.1673	Войцах Пятроўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 253 адв.
	15.03.1673	Ян Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 253 адв.
	15.03.1673	Адам Цвікліч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 253 адв.
	15.03.1673	Эрхард Вільд	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 253 адв.
	15.03.1673	Мікалай Багдановіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 253 адв.
33.	15.03.1673	Тамаш Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 253 адв.
	15.03.1673	Марцін Шамадула-Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 253 адв.
	19.05.1673	Войцах Пятроўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 259
	19.05.1673	Марцін Шамадула-Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 259
	19.05.1673	Якуб Шараўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 259
34.	27.07.1689	Ян Узорк	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 7.
	27.07.1689	Марцін Шамадула-Сапінскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 7.
35.	27.07.1689	Казімір Вінаградскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 7.
36.	20.01.1690	Мікалай Васілеўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
	20.01.1690	Казімір Вінаградскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
37.	20.01.1690	Уладзіслаў Дорбах	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
38.	20.01.1690	Стафан Адамовіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
39.	20.01.1690	Ян Казлоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
	08.01.1691	Марцін Шамадула-Сапінскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 77.
	08.01.1691	Ян Узорк	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 77.
	08.01.1691	Ян Казлоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 77.
	02.05.1692	Марцін Шамадула-Сапінскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 132 адв.
40.	02.05.1692	Ян Канановіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 132 адв.
	02.05.1692	Мікалай Васілеўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 132 адв.
41.	02.05.1692	Людвік Храноўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 132 адв.

	02.05.1692	Ян Казлоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 132 адв.
42.	02.05.1692	Габрыэль Разумовіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 132 адв.
	17.01.1698	Уладзіслаў Дорбах	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 136.
43.	17.01.1698	Пётр Сулеўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 136.
44.	17.01.1698	Міхал Канановіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 136.

Лаўнікі

1.	1550-я гг.	Конан Варабей	ПКГЭ. Ч. 2. С. 35, 51, 52.
	1560-я гг.	Конан Варабей	НГАБ у Гародні, ф.128, воп.1, адз.з.9, арк. 15–17.
2.	08.11.1633	Міхал Леўчык	ВUW, адз.з. 260.
3.	11.06.1638	Войцах Бялінскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 89.
4.	11.06.1638	Стафан Гібула	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 89.
	11.06.1638	Міхал Леўчык	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 89.
5.	11.06.1638	Адам Макоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 89.
6.	11.06.1638	Даніла Кішмановіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 89.
7.	11.06.1638	Каспар Шыдзяснoвіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 89.
8.	11.06.1638	Ян Адамовіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 89.
9.	11.06.1638	Фёдар Юрэвіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 89.
	06.05.1639	Войцах Бялінскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 110.
10.	06.05.1639	Матэвуш Ябланоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 110.
	06.05.1639	Міхал Леўчык	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 110.
	06.05.1639	Даніла Кішмановіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 110.
11.	06.05.1639	Мікалай Кудзеўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 110.
	06.05.1639	Фёдар Юрэвіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 110.
12.	06.05.1639	Тамаш Лазоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 110.
	27.03.1640	Войцах Бялінскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 120 адв.
	27.03.1640	Міхал Леўчык	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 120 адв.
	27.03.1640	Даніла Кішмановіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 120 адв.
	27.03.1640	Фёдар Юрэвіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 120 адв.
	27.03.1640	Тамаш Лазоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 120 адв.
13.	05.07.1641	Казімір Бярнацкі	ВUW, адз.з. 260.
	12.07.1641	Матэвуш Ябланоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 174 адв.

	12.07.1641	Даніла Кішмановіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 174 адв.
	12.07.1641	Фёдар Юрэвіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 174 адв.
	12.07.1641	Ян Адамовіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 174 адв.
14.	12.07.1641	Ян Смяроўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 174 адв.
15.	12.07.1641	Тамаш Янчэўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 174 адв.
	12.07.1641	Тамаш Лазоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 174 адв.
16.	12.07.1641	Адам Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 174 адв.
17.	12.07.1641	Юстын Шульц	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 174 адв.
	04.02.1642	Матэвуш Ябланоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 206.
	04.02.1642	Даніла Кішмановіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 206.
	04.02.1642	Ян Адамовіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 206.
18.	04.02.1642	Юры Быхнер	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 206.
	04.02.1642	Фёдар Юрэвіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 206.
	04.02.1642	Тамаш Янчэўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 206.
	04.02.1642	Тамаш Лазоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 206.
	04.02.1642	Адам Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 206.
	04.02.1642	Юстын Шульц	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 206.
	17.04.1643	Матэвуш Ябланоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 250.
	17.04.1643	Даніэль Кішмановіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 250.
	17.04.1643	Фёдар Юрэвіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 250.
	17.04.1643	Юры Быхнер	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 250.
19.	17.04.1643	Адам Макоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 250.
	17.04.1643	Ян Смяроўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 250.
	17.04.1643	Адам Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 250.
20.	17.04.1643	Пётр Багданкевіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 250.
21.	17.04.1643	Войцах Пятроўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 250.
	22.01.1644	Матэвуш Ябланоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 271.
	22.01.1644	Фёдар Юрэвіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 271.
	22.01.1644	Юры Быхнер	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 271.
	22.01.1644	Адам Макоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 271.
	22.01.1644	Ян Смяроўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 271.
	22.01.1644	Юстын Шульц	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 271.
	22.01.1644	Адам Цвікліч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 271.

	22.01.1644	Пётр Багданкевіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 271.
	22.01.1644	Войцах Пятроўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 271.
22.	12.05.1659	Пётр Дзіва	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 3.
23.	12.05.1659	Багдан Яцкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 3.
24.	12.05.1659	Мікалай Багданкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 3.
25.	10.10.1659	Пётр Ляўковіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 16.
	10.10.1659	Пётр Дзіва	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 16.
	10.10.1659	Багдан Яцкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 16.
26.	05.11.1659	Ян Зелепуга	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 20.
	05.11.1659	Пётр Дзіва	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 20.
	05.11.1659	Багдан Яцкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 20.
27.	05.11.1660	Станіслаў Панятоўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 33 адв.
	05.11.1660	Мікалай Багдановіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 33 адв.
	14.01.1661	Пётр Дзіва	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 42 адв.
	14.01.1661	Мікалай Багданкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 42 адв.
	04.02.1662	Пётр Дзіва	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 53.
28.	04.02.1662	Марцін Шаматула	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 53.
29.	04.02.1662	Матыяш Мажніцкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 53.
30.	04.02.1662	Адам Іванішэўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 53.
31.	04.02.1662	Фёдар Бабрыкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 53.
	14.01.1663	Пётр Дзіва	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
	14.01.1663	Марцін Шаматула	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
32.	14.01.1663	Аляксандр Карлоўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
	14.01.1663	Матыяш Мажніцкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
	14.01.1663	Фёдар Бабрыкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
33.	14.01.1663	Лявон Ласкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
	14.01.1663	Адам Іванішэўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 71.
	08.02.1664	Марцін Шаматула	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 86.
	08.02.1664	Матыяш Мажніцкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 86.
34.	08.02.1664	Якуб Шараўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 86.
35.	08.02.1664	Пётр Концкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 86.
	08.02.1664	Адам Іванішэўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 86.
36.	08.02.1664	Сымон Шаматула	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 86.
	21.02.1665	Марцін Шаматула- Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
	21.02.1665	Фёдар Бабрыкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.

	21.02.1665	Лявон Ласкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
37.	21.02.1665	Каспар Урублеўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
	21.02.1665	Матыяш Мажніцкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
	21.02.1665	Аляксандр Карлоўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
	21.02.1665	Якуб Шараўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
	21.02.1665	Пётр Концкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
	21.02.1665	Сымон Шаматула-Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
	01.03.1666	Марцін Шаматула-Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 124.
	01.03.1666	Каспар Урублеўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 124.
	01.03.1666	Матыяш Мажніцкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 124.
	01.03.1666	Фёдар Бабрыкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 124.
	01.03.1666	Адам Іванішэўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 124.
	21.10.1667	Марцін Шаматула-Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 150 адв.
	21.10.1667	Фёдар Бабрыкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 150 адв.
	21.10.1667	Каспар Урублеўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 150 адв.
	21.10.1667	Сымон Шаматула-Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 150 адв.
38.	21.10.1667	Тамаш Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 150 адв.
39.	21.10.1667	Ларэнса Блаўт	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 150 адв.
	14.01.1668	Марцін Шаматула-Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 157.
	14.01.1668	Фёдар Бабрыкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 157.
	14.01.1668	Каспар Урублеўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 157.
	14.01.1668	Сымон Шаматула-Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 157.
40.	14.01.1668	Міхал Барысовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 157.
	14.01.1668	Ларэнса Блаўт	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 157.
	26.01.1669	Марцін Шаматула-Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 176.

	26.01.1669	Матыяш Мажніцкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 176.
	26.01.1669	Фёдар Бабрыкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 176.
	26.01.1669	Лявон Ласкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 176.
	26.01.1669	Пётр Концкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 176.
	26.01.1669	Ларэнса Блаўт	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 176.
	12.12.1670	Марцін Шаматула-Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
	12.12.1670	Матыяш Мажніцкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
	12.12.1670	Лявон Ласкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
	12.12.1670	Пётр Концкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
	12.12.1670	Тамаш Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
	12.12.1670	Адам Іванішэўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
	12.12.1670	Міхал Барысовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 206 адв.
	24.04.1671	Матыяш Мажніцкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 215.
	24.04.1671	Сьмон Шаматула-Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 215.
	24.04.1671	Тамаш Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 215.
	24.04.1671	Міхал Барысовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 215.
41.	24.04.1671	Ваўрынец Кунчэўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 215.
	10.06.1672	Матыяш Мажніцкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 242.
	10.06.1672	Каспар Урублеўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 242.
	10.06.1672	Лявон Ласкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 242.
	10.06.1672	Пётр Концкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 242.
	10.06.1672	Міхал Барысовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 242.
42.	10.06.1672	Юзаф Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 242.
	15.03.1673	Матыяш Мажніцкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 253 адв.
	15.03.1673	Каспар Урублеўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 253 адв.
	15.03.1673	Лявон Ласкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 253 адв.
	15.03.1673	Міхал Барысовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 253 адв.
	15.03.1673	Юзаф Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 253 адв.

43.	15.03.1673	Адам Каленкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 253 адв.
	15.03.1673	Войцах Мажніцкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 253 адв.
44.	19.05.1673	Марцін Макоўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 259
	19.05.1673	Лявон Ласкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 259
	12.01.1674	Матыяш Мажніцкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 274.
	12.01.1674	Лявон Ласкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 274.
	12.01.1674	Сымон Шаматула-Сапінскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 274.
	12.01.1674	Міхал Барысовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 274.
45.	12.01.1674	Ян Канановіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 274.
	12.01.1674	Войцах Мажніцкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 274.
	12.01.1674	Адам Каленкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 274.
	28.02.1676	Матыяш Мажніцкі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 299.
	28.02.1676	Лявон Ласкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 299.
	28.02.1676	Ян Канановіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 299.
46.	28.02.1676	Стафан Каленкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 299.
47.	28.02.1676	Адам Слеўшэніч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 299.
	1680	Міхал Чарняўскі	Гардзееў Ю. Магдэбургская Гародня. С. 186, 224.
	27.07.1689	Юзаф Адамовіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 7.
48.	27.07.1689	Мікалай Курклінскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 7.
49.	27.07.1689	Пётр Сулеўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 7
50.	27.07.1689	Людвік Храноўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 7.
	20.01.1690	Юзаф Адамовіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
	20.01.1690	Пётр Сулеўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
51.	20.01.1690	Себасцьян Леванцэвіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
	20.01.1690	Людвік Храноўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
52.	20.01.1690	Ян Шумскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
53.	20.01.1690	Павел Шаркоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
54.	20.01.1690	Грышан Алескевіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
55.	20.01.1690	Станіслаў Адамовіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
56.	20.01.1690	Марцін Міцкевіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
57.	20.01.1690	Іахім Явароўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 19.
	08.01.1691	Пётр Сулеўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 77.
	08.01.1691	Людвік Храноўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 77.
58.	1691	Стафан Канановіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 117 адв.
	02.05.1692	Пётр Сулеўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 132 адв.

	02.05.1692	Стафан Канановіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 132 адв.
	02.05.1692	Павел Шаркоўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 132 адв.
	02.05.1692	Себасцьян Леванцэвіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 132 адв.
59.	17.01.1698	Ян Маркевіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 136.
60.	17.01.1698	Стафан Андрушкевіч	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 136.
61.	17.01.1698	Уладзіслаў Іваноўскі	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 136.

Пісары

1.	15.07.1509	Ганус ("пісар мескі")	LM 8. P.139.
	15.07.1509	Ганус ("пісар мескі")	LM 8. P. 151.
2.	1541	Петр Шаматула ("пісар мескі лацінскі")	АВАК. Т. XVII. С. 351.
3.	1560-1561	Андрэй Станіслававіч ("пісар мескі")	ПКГЭ. Ч. 2. С. 64.
4.	1589	Крыштаф Гранд ("пісар мескі")	Гардзееў Ю. 3 гісторыі канцэлярыі гарадзенскага магістрата... С. 104.
5.	1633-1636	Станіслаў Бельскі ("пісар радзецкі")	НГАБ у Горадні. Ф.1783, воп.1, адз.з.3, арк.2.
6.	18.02.1639	Андрэй Каспровіч ("пісар войтаўскі")	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 4 адв.
7.	09.11.1641	Даніла Кішмановіч ("лаўнік, пісар бурмістраўска-радзецкі")	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 70.
8.	06.05.1648	Казімір Петранцэвіч ("пісар гродскі і войтаўска- лаўніцкі")	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 87.
9.	1650	Адам Маргевіч ("пісар войтаўска- лаўніцкі")	Ф.1761, воп.1, адз.з.1, арк. 87.
10.	1650-я гг.	Павел Вараб'евіч ("пісар войтаўска- лаўніцкі")	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 6.
11.	1659	Аляксандр Дрогаш ("пісар войтаўска- лаўніцкі")	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 2.

	1673	Аляксандр Дрогаш ("пісар войтаўска-лаўніцкі")	Гардзеў Ю. 3 гісторыі канцылярыі гарадзенскага магістрата... С. 139.
12.	19.05.1673	Казімір Мікалаевіч ("пісар радзецкі")	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 259
13.	1676	Барталамей Цвікліч ("пісар радзецкі")	Гардзеў Ю. 3 гісторыі канцылярыі гарадзенскага магістрата... С. 188.
	24.11.1676	Дрогаш (Аляксандр ?) ("пісар войтаўскі")	Ф.1761, воп.1, адз.з.4, арк. 6
14.	10.01.1690	Мікалай Францішак Курклінскі ("пісар войтаўскі")	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 16.
	03.11.1690	Барталамей Цвікліч ("пісар радзецкі")	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 16.
15.	12.03.1691	Адам Казакевіч ("пісар войтаўскі")	Ф.1761, воп.1, адз.з.3, арк. 99.

Сендыкі

1.	09.09.1660	Адам Іванішэўскі	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 27
2.	09.09.1660	Фёдар Бабрыкевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 27
3.	14.01.1661	Лукаш Дорбах	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 42 адв.
	04.02.1662	Лукаш Дорбах	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 53
4.	14.01.1663	Марцін Казакевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 72
	1664	Лукаш Дорбах	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 112
5.	04.02.1665	Міхал Барысовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 111 адв.
6.	21.02.1665	Юзаф Адамовіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 112
7.	19.05.1673	Стафан Казакевіч	Ф.1800, воп.1, адз.з.1, арк. 259

Спасылкі

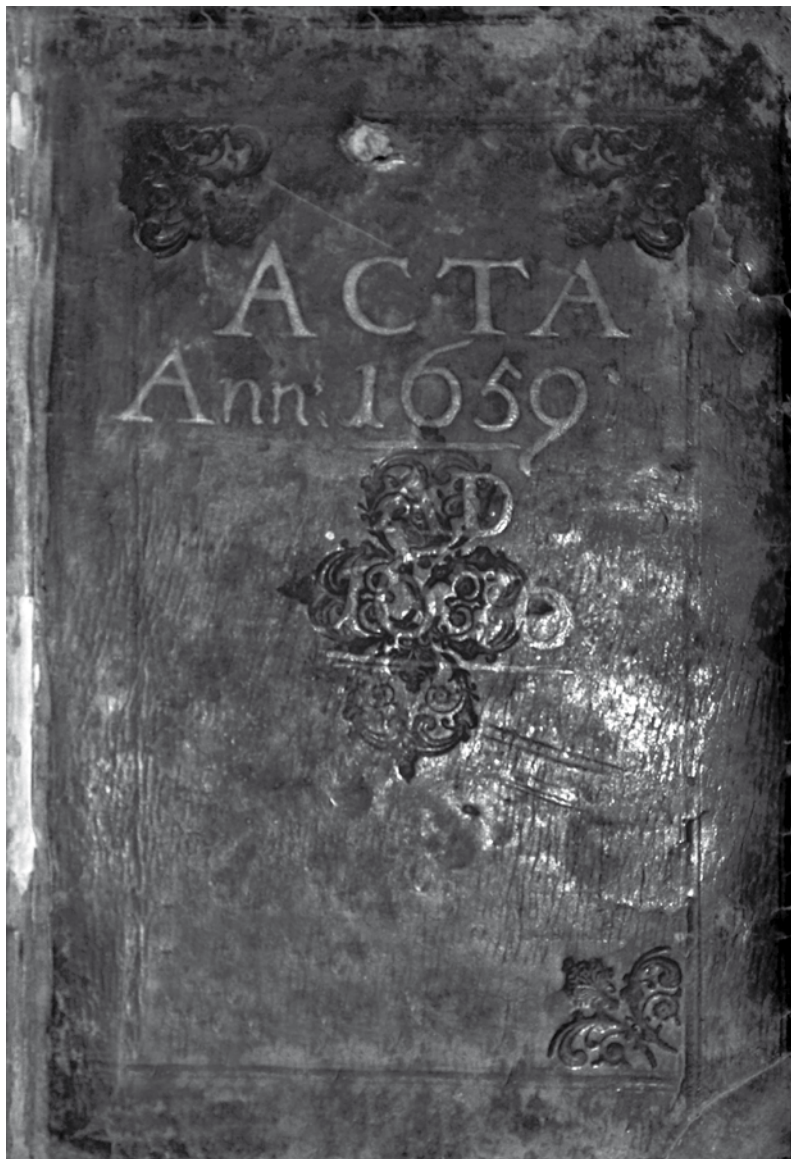
- 1 Pietkiewicz K. Polityka w. ks. litewskiego Aleksandra wobec miast // Białostoczczyzna. № 1–2, 61–62. Białystok, 2002. S. 33.
- 2 Jodkowski J. Grodno. Wilno, 1923. S. 9; Госцеў А. Гродна // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мінск, 1996. Т. 3. С. 148; Швед В.В. 3 гісторыі герба Гродна // Памяць: Гродна. Мінск, 1999. С. 74.
- 3 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 81, арк. 171–172 адв.; Інвентар каралеўскага горада Гродна паводле камісарскай рэвізіі, 1680 г. // Памяць: Гродна. Мінск, 1999. С. 66, 139 (пераклад Г.Брэгера); Акты Виленской Археографической Комиссии (далее – АВАК). Вильно, 1874. Т. VII. С. 59.

- 4 Гардзеў Ю. Да пытання аб гісторыі Гродзенскай ратушы (канец XV–XVIII стст.) // Краязнаўчыя запіскі. Вып. 4. Гродна. 1997, С. 58; Інвентар каралеўскага горада Гродна... С. 67.
- 5 Pietkiewicz K. Polityka w. ks. litewskiego Aleksandra wobec miast... S. 27, 39; Rimsza E. Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. Warszawa, 2007. С. 401
- 6 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, адз. з. 81, арк. 171–172 адв.; Інвентар каралеўскага горада Гродна... С. 66, 138–140.
- 7 АВАК. Т. VII. С. 73–74
- 8 Магілёўскі магістрат 1580–1581, 1588. Вып. 1. С. 5.
- 9 Квитницкая Е. Планировка Гродно в XVI–XVIII вв. // Архитектурное наследство. № 17. М., 1964. С. 25; Квитницкая Е. Центры городов Белорусии // Архитектурное наследство. № 31. М., 1983. С. 30.
- 10 Гардзеў Ю. Да пытання аб гісторыі Гродзенскай ратушы... С. 57–63; Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня. Гродна-Вроцлаў, 2008. С. 35–40.
- 11 Акты, относящиеся к истории Западной России (далее – АЗР). Т. 1, Санкт-Петербург, 1846. С. 187–188; Акты Литовской Метрики. Т. 1, Вып. 1, Варшава, 1896. С. 118.
- 12 АВАК. Т. VII. С. 77; Гардзеў Ю. Да пытання аб гісторыі Гродзенскай ратушы... С. 59; Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня. С. 36–37.
- 13 Яцкевіч З. Да пытання аб адной выяве г.Магілёва пач. XVIII // Паведамленні 2-ой абласной краязнаўчай канферэнцыі (29 кастрычніка 1991 г.) Магілёў, 1992; Яцкевіч З. Цікавейшы твор пач. XVIII ст. з Магілёўскай брацкай друкарні // Матэрыялы да 100-годдзя з дня нараджэння Міколы Шчакаціхіна. Мн., 1996. С. 113.
- 14 Borowik P. Funkcjonowanie samorządu miejskiego w Grodnie podczas “potopu moskowskiego” (1655–1661) oraz kilka uwag zniszczeniu miasta przez Moskale // Гарадзенскі палімпсест XII–XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гародня, 7 лістапада 2008 г.) / Пад рэдакцыяй А. Ф. Смаленчука і Н.У. Сліж. Гародня; Беласток, 2008. С. 32.
- 15 НГАБ, КМФ 18, воп. 1, адз. з. 127, арк. 142. Аўтары выказваюць шчырую падзяку навуковаму супрацоўніку Інстытута Гісторыі НАН РБ сп. Алесю Доўнару за магчымасць карыстацца дадзенай крыніцай. (Гл. у гэтым зборніку артыкул: Доўнар А. Пастанова камісараў Яна Казіміра Вазы 1650 года аб парадку кіравання ў Гародні – рэд.).
- 16 Тамсама, ф. 1761, воп. 1, адз. з. 1, арк. 53, 87, 145–146, 170.
- 17 Тамсама, арк. 58 адв., 61.
- 18 Тамсама, адз. з. 3, арк. 19.
- 19 Тамсама, арк. 24.
- 20 Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 40.
- 21 НГАБ, ф. 1761, воп. 1, адз. з. 1.
- 22 Гардзеў Ю. 3 гісторыі канцылярыі гарадзенскага магістрата // Герольд Litherland. Гародня, 2004. № 3–4. С. 105; Грыб А., Яцкевіч З. Тэстамент гарадзенскага мешчаніна Баргаламея Галоўчыца 1639 г. як крыніца па гісторыі беларускага мяшчанства // Гарадзенскі палімпсест XII – XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гародня, 7 лістапада 2008) / Пад рэдакцыяй А. Ф. Смаленчука і Н.У. Сліж. Гародня; Беласток, 2008. С. 214–220.
- 23 Тут і далей дакументы размешчаны паводле храналагічнага прынцыпу за кожны канкрэтны год. Крайнія даты пададзены перад пералікам дакументаў.
- 24 НГАБ, ф. 1800, воп. 1, адз. з. 1.

- 25 Тамсама, арк. 23, 70, 82, 84, 192-193; Laucevicius E. Popierius Lietuvoje XV-XVIIIa. Atlasas. Vilnius, 1967. S. 97. № 426.
- 26 Тамсама, арк. 109, 133-135, 156, 174, 298; Laucevicius E. Popierius Lietuvoje XV-XVIIIa... S. 417 (№ 2989).
- 27 Тамсама, арк. 308; Laucevicius E. Popierius Lietuvoje XV-XVIIIa... S. 323 (№. 2408), 324 (№ 2409), 344 (№ 2479), 551 (№ 4157).
- 28 Тамсама, арк. 309; Laucevicius E. Popierius Lietuvoje XV-XVIIIa... S. 302 (№ 2335).
- 29 НГАБ, ф. 1761, воп. 1, адз. з. 2.
- 30 Магілёўскі магістрат 1580-1581, 1588. Вып. 1. Беларусь у актавых кнігах XVI-XVIII стст. / Склад. З.Л. Яцкевіч, А.А. Лашкевіч. Мн., 1999. С. 6.
- 31 Словарь древнего актового языка Северо-западного края и царства польского / сост. Н. Горбачевский. Вильна. 1874. 1-397.
- 32 Inwentarz aktow magdeburgskich Miasta seymow: ІКМс Grodna / Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей. № 4154 (альбо фонд №1884), арк. 1-13 адв. Аўтары выказваюць шчырую падзяку сп. Аляксею Шаландзе за магчымасць карыстання копіяй дадзенай крыніцы.
- 33 Гардзеёў М.Ю. Акты па праблемах самакіравання паводле полацкіх магістрацкіх кніг другой паловы XVII ст. // Commentarii Polocenses Historici. 2005. Т. 2. С. 13, 14.
- 34 НГАБ, ф. 1800, воп. 1, адз. з. 1, арк. 27 (1660), 72 (1663), 112 (1665), 124 (1666), 138 адв. (1667), 157 (1668), 195 (1670); ф. 1761, воп. 1, адз. з. 3, арк. 19 адв.-20 адв. (1690).
- 35 НГАБ, ф. 1761, воп. 1, адз. з. 1, арк. 4 адв.
- 36 Тамсама, арк. 111 адв.
- 37 Тамсама, ф. 1800, воп. 1, адз. з. 1, арк. 127 адв. – 128.
- 38 Тамсама, ф. 1761, воп.1, адз. з. 3, арк. 23.
- 39 Гардзеёў М.Ю. Акты па праблемах самакіравання... С. 13-18.
- 40 НГАБ, ф. 1800, воп. 1, адз. з. 1, арк. 211 адв. – 215.
- 41 Тамсама, арк. 260 адв. – 261.
- 42 Тамсама, арк. 58 адв. – 60 адв.
- 43 Гардзеёў М.Ю. Запісы-тэстаменты полацкіх мяшчан часоў вайны 1654-1667 гг. як пісьмовыя гістарычныя крыніцы // Гісторыя Беларусі: новае ў даследаванні і выкладанні: матэрыялы рэсп. навукова-практ. канф. Мінск, 27 сакавіка 1999. Ч.2. С. 41.
- 44 НГАБ, ф. 1800, воп. 1, адз. з. 1, арк. 6-7.
- 45 Гардзеёў М.Ю. Акты па аперацыях з нерухомасцю ў полацкіх магістранцкіх кнігах другой паловы XVII ст. // Commentarii Polocenses Historici. 2004. Т. 1. С. 50-58.
- 46 НГАБ, ф. 1800, воп. 1, адз. з. 1, арк. 275-275 адв.
- 47 Тамсама, арк. 280-281 адв.
- 48 Гардзеёў М.Ю. Акты па аперацыях з нерухомасцю... С. 51-52.
- 49 НГАБ, ф. 1800, воп. 1, адз. з. 1, арк. 159.
- 50 Тамсама, арк. 85-86.
- 51 Тамсама, арк. 25.
- 52 Доўнар А., Доўнар Т. Войт // Вялікае княства Літоўскае. Мн., 2005. Т. 1. С. 462; Магілёўскі магістрат 1580-1581, 1588. Вып. 1. С. 5-6; Вып.2. 2006. С. 6-7.
- 53 Лантвойт // Вялікае княства Літоўскае. Т. 2. С. 180.
- 54 НГАБ, ф. 1805, воп. 1, адз. з. 1, арк. 28, 32; адз. з. 5, арк. 154-155 адв.
- 55 Тамсама, ф. 1800, воп.1, адз. з. 1, арк. 45 адв.

- 56 Тамсама, арк. 265 адв.
- 57 Тамсама, арк. 265.
- 58 Тамсама, арк. 265 адв.
- 59 Rimsza E. Pieczęcie miast... С.427-428
- 60 Прывілей, які служыць гораду Гродна // Памяць: Гродна. Мн., 1999. С. 139. (перакл. Г. Брэгера).
- 61 НГАБ, ф. 1761, воп. 1, адз. з. 1, арк. 4 адв.
- 62 Тамсама, арк. 206.
- 63 Тамсама, арк. 89.
- 64 Тамсама, арк. 51, 54 адв., 56, 65, 70, 73, 80.
- 65 Капыскі З. Бурмістр // Вялікае княства Літоўскае. Т. 1. С. 356.
- 66 Юхо Я. Радца // Вялікае княства Літоўскае. Т. 2. С. 505.
- 67 Грыцкевіч А. Лаўнік // Вялікае княства Літоўскае. Т. 2. С. 186.
- 68 НГАБ, ф. 1761, воп. 1, адз. з. 1, арк. 6, 37.
- 69 Тамсама, арк. 27, 42 адв., 53.
- 70 Тамсама, арк. 112.
- 71 Тамсама, арк. 138 адв.
- 72 Тамсама, КМФ 18, воп. 1, адз. з. 127 арк. 142.
- 73 Тамсама, ф. 1800, воп. 1, адз. з. 1, арк. 118.
- 74 Тамсама, арк. 259.
- 75 НГАБ, ф. 1800, воп. 1, адз. з. 1, арк. 27.
- 76 Тамсама, арк. 43.
- 77 Тамсама, арк. 43 адв.
- 78 НГАБ, ф. 1800, воп. 1, адз. з. 1, арк. 27.
- 79 Тамсама, арк. 72.
- 80 Тамсама, арк. 112.
- 81 Тамсама, арк. 124.
- 82 Тамсама, арк. 138 адв.
- 83 Тамсама, арк. 157.
- 84 Тамсама, арк. 195.
- 85 Тамсама, ф. 1761, воп. 1, адз. з. 3, арк. 19 адв.-20 адв.
- 86 Тамсама, арк. 19, 77.
- 87 Тамсама.
- 88 Тамсама, ф. 1800, воп. 1, адз. з. 1, арк. 123 адв.-124.
- 89 Тамсама, ф. 1761, воп. 1, адз. з. 3, арк. 19 адв.-20 адв.
- 90 Тамсама, ф. 1800, воп. 1, адз. з. 1, арк. 53 адв.-54.
- 91 Тамсама, КМФ 18, воп. 1, адз. з. 127, арк.142-143.
- 92 Borowik P. Funkcjonowanie samorządu miejskiego... С. 32.
- 93 Гардзеў Ю. З гісторыі канцылярыі гарадзенскага магістрата... С. 100.
- 94 Яцкевіч З. Архівы гарадскія // Вялікае княства Літоўскае. Т. 1. С. 242; Архівы Магілёва XVI – пач. XX ст / Сучасныя праблемы дакументазнаўства, архівазнаўства і археаграфіі: матэрыялы навук.-практ. канф., прысвеч. 85-годдзю Дзярж. Архіўн. Службы і 80-годдзю Нац. архіва Рэсп. Беларусь (Мінск, 12 красавіка 2007 г.) / Складальнікі В.С. Пазднякоў, П.П. Журкевіч. Мінск, 2007. С. 146–150.

- 95 Груша А. Пісар // Вялікае княства Літоўскае. Т. 2. С. 439; Магілёўскі магістрат 1580–1581, 1588. Вып. 1. С. 10; Вып. 2. С. 10-11.
- 96 Гардзеў Ю. 3 гісторыі канцылярыі гарадзенскага магістрата... С. 104.
- 97 НГАБ. ф.1761, воп.1, адз. з. 1, арк. 4 адв.
- 98 Тамсама, арк. 108.
- 99 Тамсама, арк. 88.
- 100 Магчыма ў дадзеным сэнсе слова “перапісаў” указвала на стварэнне рэестраў да кнігі.
- 101 Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 139.
- 102 НГАБ, ф.1761, воп.1, адз. з. 1, арк. 70.
- 103 Тамсама, ф.1800, воп.1, адз. з. 1, арк. 259.
- 104 Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 188.
- 105 НГАБ, КМФ 18, воп. 1, адз. з. 127, арк. 143.
- 106 Тамсама, ф. 1761, воп. 1, адз. з. 3, арк. 19.
- 107 Тамсама, ф. 1761, воп. 1, адз. з. 3, арк. 24.
- 108 Jodkowski J. Grodno. Wilno, 1923. S. 10.
- 109 Rimsza E. Pieczęcie miast ...С. 402.
- 110 АВАК. Т. VII. С. 73-74.
- 111 НГАБ, ф.1800, воп.1, адз. з. 1, арк. 25.
- 112 Нікалаев М. Палата кнігапісная. Мн., 1993. С. 126.
- 113 Гардзеў Ю. 3 гісторыі канцылярыі гарадзенскага магістрата... С. 108.
- 114 АВАК. Т. VII. С. 73-74,76.
- 115 Rimsza E. Pieczęcie miast ... S. 401-403.
- 116 Ibid. S. 409–429.
- 117 Гардзеў Ю. 3 гісторыі канцылярыі гарадзенскага магістрата... С. 107
- 118 Доўнар А. Магдэбургскае права // Вялікае княства Літоўскае. Мн., 2006. Т. 2. С. 242.
- 119 Юхо Я. Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 // Вялікае княства Літоўскае. Т. 2. С. 630-632; Ён жа. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 // Вялікае княства Літоўскае. Т. 2. С. 632-633; Ён жа. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 // Вялікае княства Літоўскае. Т. 2. С. 633-634; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Мн., 1989.
- 120 Borowik P. Funkcjonowanie samorządu miejskiego w Grodnie podczas “potopu moskitwskiego” (1655-1661)... С. 32.
- 121 Капыскі З. Ратуша // Вялікае княства Літоўскае. Мн., 2006. Т. 2. С. 510.
- 122 Агееў А., Трусаў А. Магілёўская ратуша. Магілёў, 2008.
- 123 Крыніцы з фондаў 1761 і 1800 захоўваюцца ў НГАБ.
- 124 Lietuvos Metrika. Kn. 8 (1499-1514). Vilnius 1995.
- 125 Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Spisy. Tom II. Województwo Trockie XIV-XVIII wiek / Pod red. A. Rachuby. Warszawa, 2007.
- 126 Фонды 1761 і 1800 захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі.
- 127 Писцовая кніга Гродненскай эканоміі.
- 128 Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego; аўтары выказваюць шчырую падзяку сп. Наталлі Слж за магчымаць карыстання копіяй дадзенай крыніцы.
- 129 Описание документов архива.
- 130 Borowik P. Funkcjonowanie samorządu miejskiego. С. 29-39.

Пячатка Гародні з вытїсу з бурмістраўска-радзецкіх кніг за 1641 г.

Вокладка актавай кнігі гарадзенскага магістрата за 1659 г.

Пастанова камісараў Яна Казіміра Вазы 1650 года аб парадку кіравання ў Гародні

У¹²⁷ кнізе запісаў *Метрыкі Вялікага княства Літоўскага* [Метрыка ВКЛ, воп. 1, адз.з. 127, арк. 142–144, гл. дадатак 1] знаходзіцца прывілей-пацвярджэнне (канфірмацыя) караля польскага і вялікага князя літоўскага Яна Казіміра Вазы пастановы (ліста) каралеўскіх камісараў¹ адносна ўсталявання ў Гародні парадку займання пасадаў у органах гарадскога кіравання і парадку іх функцыянавання.

Пастанова была выдадзена каралеўскімі камісарамі кракаўскім канонікам, каралеўскім сакратаром Станіславам Сарноўскім² і скарбнікам Берасцейскага ваяводства, каралеўскім пакаёвым дваранінам Янам Уладзіславам Невельскім³ у Гародні 16 снежня 1650 г. Пацвердзіць дадзенаю пастанову прасілі манарха “праз некаторых Паноў Рад і ўраднікаў ... дворных” ад імя гарадзенскіх сотнікаў і мяшчан гарадзенскія радцы Фолцін Шульц і Ян Адамовіч.

Перад пацвярджэннем ліст камісарскай пастановы прайшоў экспертызу на арыгінальнасць: была праверана захаванасць, непашкоджанасць дакумента, сапраўднасць камісарскіх подпісаў і пячатак. І толькі па ўсталявання сапраўднасці дакумента, стала разглядацца пытанне пра мэтазгоднасць яго пацверджання.

Пасля разгляду зместу пастановы камісараў, манарх палічыў просьбу гарадзенскіх мяшчан слушнай, а палажэнні пастановы справядлівымі, і “ла скава схіліўшыся” дадзеныя палажэнні “ва ўсіх іх кантэкстах, заключэннях і параграфіах каралеўскай моцай і павагай зацвердзіў, змацніў і ўхваліў”. Як пацвярджэння пастановы камісараў кароль польскі і вялікі князь літоўскі Ян Казімір 25 студзеня 1652 г. падпісаў у Варшаве вышэйзгаданы прывілей, які быў замацаваны пячаткай ВКЛ і подпісам рэферандара і пісара ВКЛ Яна Даўгяла Завішы.

Камісарская пастанова 1650 г. з’явілася не выпадкова. Перад 1650 г. да манарха, хутчэй за ўсё, паступалі скаргі на гарадзенскія гарадскія ўлады: бурмістраў, радцаў – як адносна заняцця сваіх пасадаў, так і адносна злоўжываннямі сваімі службовымі паўнамоцтвамі. Асноўнай праблемай было пытанне займання пасады бурмістраў. Для вырашэння спрэчных пытанняў у горадзе і былі накіраваны ў 1650 г. у Гародню каралеўскія

камісары: згаданыя Станіслаў Сарноўскі і Ян Уладзіслаў Невельскі. У іх задачы ўваходзіў не толькі разгляд праблем горада, але і правядзенне рэвізіі Гарадзенскай эканоміі, г. зн. дзейнасць камісараў была шматфункцыянальнай, што адпавядала тагачаснай практыцы. Для выканання сваіх функцый яны мелі “камісійныя” лісты ад імя караля польскага вялікага князя літоўскага, дзе вызначаліся іх кампетэнцыя, мэты і задачы іх дзейнасці.

Па лісту пастановы можна прасачыць парадак працы камісараў:

– спачатку камісары атрымалі каралеўскі ліст на права правядзення камісіі. У дадзеным выпадку такі “камісійны” ліст быў выдадзены Янам Казімірам Вазам у Варшаве 20 сакавіка 1650 года і быў замацаваны асабістым подпісам манарха і “запчатаваны” вялікай пячаткай ВКЛ. У гэтым лісце камісарам прадпісвалася прыбыць у Гародню і “пры перасудзе і разглядзе спраў гарадзенскіх мяшчан, між іншымі рэчамі” устанавіць добры парадак “па прыкладу іншых гарадоў”. Камісарам былі дадзены паўнамоцтвы ўвядзення ў горадзе неабходных норм і правіл, ці як гаворыць дакумент: “przyczyną z władzy je(g)o kro(lewskej) m(osci) pana nazego m(i)H(osci)wego nam nadaney postanawiamy”;

– затым камісары прыбылі на месца дзейнасці камісіі – у Гародню;

– для вырашэння пастаўленай задачы, камісары сталі “пільна шукаць, у чым бы найбольш горад Гародня патрабаваў добрага парадку”. Для гэтага яны сабралі на сваё паседжанне гарадзенскіх мяшчан “з рады”, якія мелі добрыя адносіны з простымі мяшчанамі (“osob mieyskich z rady dobro pospolite miłuiących”), і прынялі вышэйадзначаную пастанову. Пры чым самі камісары вызначылі сваю мэту дзейнасці наступным чынам: “Найлепшы парадак і аздобу ў гэтым горадзе [Гародні] захаваць і ўвесці” (“Porządek iako naywiększy u ozdobe w tem mieście zachować u prowadzić chteli”).

Пры распрацоўцы зместу пастановы быў улічаны асаблівы статус Гародні, які быў “аздоблены” наданымі яму каралямі польскімі і вялікімі князямі літоўскім рознымі прывілеямі і сваімі “вольнасцямі і прэагатывамі”, вылучаўся сярод іншых гарадоў краіны. Акрамя гэтага ўлічвалася тое, што ў Гародні манарх меў рэзідэнцыю.

Як бачна, камісарам патрэбна было вырашыць нялёгкую задачу. У сувязі з чым для яе рашэння яны прыцягвалі не толькі вопыт іншых гарадоў Рэчы Паспалітай, але ў першую чаргу абапіраліся на меркаванне гарадзенскіх мяшчан.

Разглядаючы гарадзенскія справы, камісары адзначылі важнасць аднадумства і супольнай дзейнасці гарадскіх органаў кіравання, мяшчан у вырашэнні гарадскіх праблем, бо нязгода ў дзеяннях прыводзіць да бязладдзя і беспарадкаў (“iż przez niezgodę domową nie tylko miasta, ale u panstwa wielkie do upadku przychodzi”), якія якраз назіраліся адносна парадку займання пасады бурмістраў і іх дзейнасці (“concurrentie o urząd burmistrzowski

у *sprawowanie się na nim*”) у Гародні ў мінулым, г. зн. да дзейнасці каралеўскіх камісараў 1650 г. З мэтай папярэджвання і недапушчэння ў будучым вышэй-адзначаных, ці аналагічных праблем, уводзілася правіла выбараў на кожны год новых бурмістраў⁴. Кожны год на пасаду бурмістраў у Гародні павінны былі выбірацца іншыя асобы. Выбары на пасаду бурмістра на бягучы год, асобам, якія займалі гэтую пасаду ў мінулым годзе не дапускалася (займаць пасаду бурмістра праз год дадзеная норма не забараняла).

У выпадку парушэння дадзенага правіла на вінаватага, ці вінаватых накладваўся штраф (віна) у памеры адной тысячы злотых. Палова спагнан-ня павінна была ісці на карысць караля польскага вялікага князя літоўскага, а палова – на асобу, якая паведаміла аб парушэнні. Парушэннем дадзенага правіла лічылася:

– з боку прадстаўнікоў гарадзенскіх мяшчан, ці прадстаўнікоў гарадской рады – вылучэнне на выбары, ці самі выбары на пасаду бурмістра на бягучы год мінулагадня бурмістра;

– з боку саміх мінулагадніх бурмістраў – прыняцце ўдзелу ў такіх выбарах у якасці кандыдата на вышэйадзначаную пасаду на другі год запар; згода з выбарам сваёй асобы на вышэйадзначаную пасаду на другі год запар; выкананне неабходнай прысягі пры ўступленні ў пасаду на другі тэрмін запар.

Значнае месца ў пастанове каралеўскіх камісараў адводзілася апісанню абавязкаў бурмістраў. Так, адзначалася, што бурмістры, у адпаведнасці з пасадай, павінны былі сачыць за парадкам і чысцінёй у горадзе, “асабліва на рынку” (рынкавай плошчы). Асабліва ўвага да чысціні на рынкавай плошчы тлумачылася тым, што на ёй мусілі прыпыняцца прыезджыя, і тут праходзілі вялікія, публічныя рэлігійныя і гарадскія святы, “працэсіі, менавіта на свята Божага Цела”. У выпадку, калі хто з бурмістраў у час свайго бурмістраўства чысціню горада “не захаваў, і так свайму пераемніку падаў”, то на такога вінаватага накладваўся штраф ў сто коп літоўскіх грошаў. Пры гэтым такі бурмістр пасля выплаты штрафу павінен быў неадкладна навесці неабходную чысціню і “парадак у горадзе”. Таксама ў абавязкі бурмістраў уваходзіла ажыццяўленне кантролю за спраўнасцю і адпаведнасцю існуючым стандартам мер, вагаў, якія прымяняліся пры продажы прадуктаў харчавання, збожжа, напояў; і за недапушчэннем прымянення фальшывых мер.

Прымяненне дадзеных нормаў і правілаў павінна было прынесці ў Гародню спакой і павысіць аўтарытэт гарадской улады. Для гэтай жа мэты, улічваючы асаблівы статус горада, камісарамі падкрэслівалася, “што ў такім асобым горадзе [Гародні] асобам, якія засядаюць у радзе, патрэбна захоўваць непарушным свой радзецкі аўтарытэт [аўтарытэт члена рады]”. У сувязі з чым, камісары ўсталявалі норму, згодна з якой радцам забаранялася быць упаўнаважанымі (“*plenipotenti*”), даверанымі асобамі (“*praktikiemi*”) у розных справах, судах гарадзенскіх мяшчан (відаць да гэтага гарадзенскія

радцы злоўжывалі прымяненнем дадзеных інстытутаў). За парушэнне вышэй адзначанай нормы пагражала суровае пакаранне – пазбаўленне вінаватага радцы сваёй пасады і месца ў радзе горада. Выключэнне з гэтага правіла рабілася толькі адносна спраў, якія датычыліся “убогіх” удоў і сірот. Гэта выключэнне лагічна выцякала з функцыянальных абавязкаў радцаў па папярэджальству над дадзенымі групамі гарадскога насельніцтва. Акрамя гэтага, адносна радцаў камісары, адзначылі, што на дадзеную пасаду павінны выбірацца людзі разважныя, якія ведаюць права і валодаюць ім, і абавязкова жывуць у горадзе, а не ў прыгарадным вёсках Гародні. На мешчаніна, які не жыве ў горадзе (“аселасці не меў у самім горадзе”) і асмельваўся засядаць у радзе горада, накладвалася спяганне ў памеры сто коп літоўскіх грошаў. Яно ішло на карысць гарадскога бюджэту (“да гарадской скрынкі”).

Згодна пастановы, “добра аселим у горадзе” павінен быць і гарадскі пісар. У яго абавязкі ўваходзіла пільнаванне захаванасці дакументацыі па дзейнасці гарадскіх улад, жыццядзейнасці жыхароў Гародні (“acta mieyskie”) і месца яе знаходжання, каб яна была ў прыгарадных вёсках Гародні, ці ў розных месцах горада. Сярод іншых абавязкаў пісара пастанова 1650 г. адзначала прадстаўленне штогод падчас выбараў бурмістраў на бягучы год у “гарадскую скарбніцу” дакументацыю за мінулы справаздачны год. У выпадку не прадстаўлення неабходных дакументаў яго патрэбна было трымаць, не выпускаючы з ратушы столькі, “колькі будзе патрэбна”, “пакуль дакументацыя не будзе прад’яўлена і аддадзена”.

Асобнае месца ў камісарскай пастанове 1650 г. займаюць *пункты адносна фінансавай дзейнасці* прадстаўнікоў гарадскіх органаў улады. Так, новаабраным бурмістрам прадпісвалася, сумесна з цэхмістрамі, прыймаць фінансавую справаздачу аб выкарыстанні гарадскога бюджэту ад сваіх папярэднікаў. Пры чым справаздача павінна была адбывацца неадкладна пасля абрання новых бурмістраў, акрамя гэтага на ёй павінны былі прысутнічаць і рабіць справаздачу разам з бурмістрамі аб гарадскіх даходах і расходах гарадскія шафары. У выпадку, калі новыя, ці “старыя” бурмістры дамовіліся б паміж сабой не рабіць дадзеную фінансавую справаздачу і не “выслухалі” б яе на працягу года, камісарская пастанова прадпісвала браць з вінаватых штраф сто коп літоўскіх грошаў. Палова штрафу павінна была ісці на карысць караля польскага і вялікага князя літоўскага, а палова – на асобу, якая паведаміла аб парушэнні. Штраф накладваўся менавіта за неналежае выкананне сваіх службовых паўнамоцтваў, бо бурмістры абавязаны былі пры зыходзе з пасады даваць такую справаздачу, а ўступаючы на пасаду – яе прымаць, у адпаведнасці са сваімі абавязкамі.

У камісарскай пастанове асабліва падкрэслівалася, што гарадскія даходы павінны былі расходавацца “не для чаго іншага”, як “толькі на забеспячэнне аздобы і парадку горада”. Камісары адзначылі правіла, адпавед-

на з якім бурмістры не мелі права збіраць і расходаваць ніякіх гарадскіх фінансавых сродкаў. Пры чым агаворвалася, што збор і выдача сродкаў гарадскіх даходаў павінны былі ажыццяўляцца спецыяльна выбранымі для гэтага людзьмі – гарадскімі шафарамі. Да якіх, у сваю чаргу, прад’яўляліся наступныя патрабаванні: каб яны жылі ў самім горадзе і мелі бездакорную рэпутацыю (“у месцы добра аселымі і ні ў чым не падазронымі”), як, дарэчы, такія ж патрабаванні прад’яўляліся і да прэтэндэнтаў на іншыя пасады гарадскога кіравання. Пры чым шафары не мелі права самастойна распараджацца сабранымі грашмі. Яны павінны былі выдаваць сабраныя сродкі, замацаваных за імі артыкулаў гарадскіх даходаў, толькі па распараджэнню бурмістра, які, у сваю чаргу, павінен быў па пытанню расходавання гарадскога бюджэту зносіцца з “усёй радай”. За парушэнне дадзенага правіла на бурмістраў накладваўся зноў жа штраф у сто коп літоўскіх грошаў.

Акрамя гэтага бурмістры камісарскай пастановай абавязваліся сачыць за дзейнасцю шафараў па абкладанню і збору пабораў і падаткаў, асабліва адносна збору бруковага і сталковага⁵. Асаблівая ўвага да гэтага тлумачылася склаўшайся ў той час у Гародні практыкай злоўжыванняў па іх збору з гандлюючых людзей. У выпадку парушэння “права і звычаю” збору падаткаў шафарамі, камісары прадпісалі гарадскім уладам караць вінаватых турэмным зняволеннем тэрмінам на адзін тыдзень і выплатай пацярпелым дваінога памеру нанесенай шкоды.

Спецыяльны пункт быў прысвечаны захаванню ў добрым стане дарог і бруку ва ўсім горадзе. А гарадская ўласнасць павінна аддавацца ў арэнду тым, хто б прапаноўваў большую суму арэнды. Пры чым агаворвалася што, калі б хто-небудзь якім-небудзь чынам дзеля сваёй выгады асобу, якая б давала большую суму арэнды, ад арэнды адварнуў, то вінаваты выплачваў сто коп літоўскіх грошаў на карысць гарадскога бюджэту. Пры гэтым віна абвінавачанага павінна была быць даказана “слушным довадам”.

Пэўныя пункты адносна некаторых бакоў жыцця горада (а менавіта адносна забеспячэння горада вадой, як аднаго з галоўных сродкаў супрацьпажарнай бяспекі, гадзінніка на ратушы, дапамогі бедным і выдзялення якога-небудзь месца, памяшкання (паветкі, пуні, ці вазоўні) для “убогіх; малых дзяцей, якія абы-дзе” паміраюць) каралеўскія камісары не прынялі канкрэтных рашэнняў, а толькі адзначылі іх важнасць і “даручалі” без “накладвання” ніякіх він гарадзенскім мяшчанам падтрымліваць у найлепшым стане “для здобы горада і сваёй набожнасці”.

Камісарская пастанова 1650 г. сведчыць пра абавязковасць прымянення гарадскімі ўладамі, мяшчанамі пастаноў каралеўскіх камісараў. Пры чым назіраецца варыятыўнасць у адносінах да ступені адказнасці за іх выкананне. Так, за невыкананне распараджэнняў, усталяваных норм па прынцыповых, найбольш важных пытаннях прызначаліся штрафы. Пры чым

адны штрафы ішлі на карысьць манарха; другія – на карысьць горада. Як і за парушэнні пэўных правіл і норм камісарскай пастановы прадугледжваліся і іншыя пакаранны: турэмнае зняволенне, пазбаўленне пасады, выплата за нанесення шкоды. Па пытаннях жа, якія закраналі праблемы бягучага парадку, не замацоўвалася пэўных штрафаў, а толькі адзначалася неабходнасць прытрымлівацца належнага, як мага найлепшага парадку.

Састаўленне камісарскай пастановы з удзелам гарадзенскіх мяшчан і, відаць, з улікам іх меркаванняў, указвае на тое, што ўсталяваныя нормы і правілы задавальнялі мяшчан, і што яны дзейнічалі ў Гародні пасля яе прыняцця. Пра гэта ж сведчыць і сам факт просьбы мяшчан аб пацвярджэнні пастановы каралём і вялікім князям.

Палажэнні пастановы каралеўскіх камісараў 1650 г. і іх пацвярджэнне Янам Казімірам Вазам у 1652 г. дае яскравы прыклад узаемадзеяння і ўзаемаадносін улады і жыхароў гарадоў з магдэбургскім правам ВКЛ з цэнтральнымі органамі кіравання дзяржавы ў XVII ст. Камісарская пастанова з’явілася рэакцыяй цэнтральных органаў улады на існаваўшыя праблемы ў горадзе. Яна была прынятая пасля абмеркавання з гарадзенскімі мяшчанамі і служыла справе вырашэння і папярэджвання гэтых праблем і была абавязковай для выканання. Дакументаў такога кшталту захавалася няшмат, што надае пастанове камісараў 1650 г. для Гародні асабліва важнае значэнне для гісторыі гарадскога жыцця Беларусі часоў Вялікага Княства Літоўскага.

Дадатак 1. Пацвярджальны прывілей караля польскага і вялікага князя літоўскага Яна Казіміра Вазы пастановы 1650 г. каралеўскіх камісараў Станіслава Сарноўскага і Яна Ёладзіслава Невельскага аб парадку кіравання ў Гародні 25 студзеня 1652 г., Варшава

Пастанова рэвізораў напісана на сярэднепольскай мове з ужываннем лацінскіх слоў. Пры падрыхтоўцы да друку захавана мова арыгінала. Тэкст перадаецца без змяненняў, відавочныя памылкі, няправільнае напісанне слоў у арыгінале захоўваецца. Пропускі тэксту, якія выкліканы пашкоджаннем рукапісу, адзначаны у заўвагах, пры гэтым тэкст аднаўляецца і бярэцца ў квадратныя дужкі. Прапушчаныя літары ў скарачаных словах аднаўляюцца ў круглых дужках. Літары, якія напісаны над радком, набраны курсівам. Знакі прыпынку пастаўлены згодна з сучаснымі правіламі пунктуацыі. Тэматычна закончаныя раздзелы вылучаюцца абзацамі. Дакумент падрыхтаваны да друку па Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. КМФ-18 (Метрыка ВКЛ), воп. 1, адз. з.127, арк. 142–144.

[142] *Confirmactia listow rewizorskich u porządkow | miastu naszymu Grodzieskiemu należących*⁶. | *Jan Kazimierz*⁷. |

Oznaymujemy tym listem naszym, komu to wiedzieć należy. | Produkowane były przed nami puncta do dobrego porządku miasta | naszego Grodna należące, de data w Grodnie m(ie)s(ią)ca decembra | XVI(g)o dnia roku panskiego MDC-L(g)o rękoma wielebnego xę|dza Stanisława Sarnowskiego kanonika krakowskiego, Jana | Władysława Newelskiego skarbnika brzeskiego, rewizorow | y commisarzow naszych do economiey Grodzieńskiej zesłanych, | podpisane y pieczęciami ich własnymi zapieczętowane, cale, zupeł|ne, nie naruszone y żadney w sobie wątpliwosci nie mające. Wnie|siona przy tem była do nas przez niekorych Panow Rad y Urzęd|ników naszych dwornych jmieniem sławetnych Foltina Szul|ca, Jana Adamowicza raycow, także setnikow⁸ y wszytkich | mieszczan naszych grodzieńskich prozba, aby smy te puncta | mocą y powagą naszą krolewską stwierdzili, zmocnili, appro|bowali, ktore słowo w słowo tak sie w sobie maią.

Stanisław | Sarnowski⁹ kanonik krakowski siekretarz je(g)o kro(lewskej) m(o)sci. Jan | Władysław Newelski skarbnik woiewodztwa Brzeskiego, | dworzanin pokojowy je(g)o kro(lewskej) m(o)sci.

Oznaymujemy tym listem | naszym jż nam był presentowany list commissyny je(g)o kro(lewskej) | m(o)sci pana nasze(g)o m(i)ł(osci)wego pod datą w Warszawie dnia XX(g)o. | m(ie)s(ią)ca marca w roku terazniejszym MDCL(g)o, ręką sa|mego je(g)o kro(lewskej) m(o)sci pana naszego miłosciwego podpisany [142 адв.] y pieczęcią wielką W(ielkeg)o X(ięstw)a L(i)tt(ewskiego)o zapieczętowany, ktorым tok | s tem je(g)o kro(lewska) m(o)sc roskazować nam raczy, abysmy do Grodna | ziachawszy przy odprowowaniu y przesądzeniu spraw osoby | mieyskie Grodzieńskie zachodziących, między¹⁰ inszemi rze|czami w porządek też y reze dobrą to miasto je(g)o kro(lewskej) mosci | przykładem miast inszych wprawili.

My tedy, takowemu| je(g)o kro(lewskej) m(o)sci pana naszego m(i)ł(osci)wego dosyć czyniąc roskazaniu, | pilnosmy o tem inquirowali, w czym by naywięcey miasto | Grodno porządku dobrego potrzebowało, y osob mieyskich, | z rady dobro popolite miłujących do siebie wezwawszy, ta|kowe puncta, do porządku dobrego należące, onym zastawilismy.|

Naprod że to miasto je(g)o kro(lewskej) m(o)sci Grodno iest wielkimi | przywilejami od s(wętej) pamięci krolow ich m(os)ciow nadane y ozdo|biono. Jmieniem je(g)o kro(lewskej) m(os)ci pana naze(g)o m(i)ł(osci)wego wszytkich | mieszczan napomnielismy y napominamy correspondując | wolnosciom y prerogatiwom swoim, ktore nad insze mia|sta onym są conferowane, a niemniey respectując tesz na to|że nie nowina krolewstwu jch m(osci) tu swoią odprowowac re|sidentią.

Porządek iako naywiększy y ozdobę w tem mie|scie zachować y prowadzić chteli. A iż przez niezgodę | domową nie tylko miasta, ale y panstwa wielkie do upad|lku przychodza, tedy zabiegając takowym rozruchom, kto|rych na ten czas concurentie o urząd burmistrzowski y spra|wowanie się na nim były. Przyczyną z władzy je(g)o kro(lewskej) m(osci) | pana naze(g)o m(i)ł(osci)wego nam nadaney

postanawiamy, aby | w rok to insze osoby na urząd burmistrzowski obierane | były, a który sie bądź s pospolstwa, bądź z rady ważył | na potem przeszłorocznego burmistrza na drugi rok¹¹ [143] następujący na urząd burmistrzowski mianować, albo obie|rać, y który by z przeszłorocznych burmistrzow powtorzoną | na drugi rok zaraz następujący osoby swey electią acceptowac | y jurament zwyczajny wykonywać ważyłsie złotych tysiąc | winy, których połowa na stoł je(g)o kro(lewskej) m(os)ci, a połowa dela|torowi należeć będzie zakładamy.

Burmistrze nowi | wespoł z cechmistrzami liczby z prowentow mieyskich, sta|rych burmistrzow słucać po electiey niemieszkanie powin|ni, przy których to starych burmistrzach szafarze stawie | mają y wespoł z onemi z przychodow się y roschodow mieyskich | wyliczać. A iesliby albo starzy burmistrze liczby czynić, | albo nowi per convenientiam między sobą¹² onych słucać | nie chcieli y przez cały rok za urzędu swego nie wysłuchali | winy kop sto litewskich permedium na stoł je(g)o kro(lewskej) m(os)ci per | medium delatorowi naznaczamy.

Przowentow tesz miey|skich żadnych burmistrze do rąk swych odbierać y szafo|wać niemi nie mają pod takowąż sta kop winą, ale na to sza|farze ludzie w miescie dobrze osiedli, y ni w czym nie podey|z|rzeni obierani być mają¹³, którzy bez roskazania burmi|strzowskiego roschodu y wydatku zadnego czynić nie mają, | a burmistrze tesz ze wszytką radą znosić się o rozchodach | powinni.

Więc iż w takowym miescie osobom w radzie za|siadaiącym powagę swą radziecką zachować w cale potrzeba. | Postanawiamy aby żaden rayca plenipotentem, albo prak|tikiem¹⁴ bywać, y w sprawach u sądu żadnego stawać oprócz wdow | ubogich y sirot nie wazył się pod utraceniem radzieckiego| swego urzędu.

Rayce tesz z ludzi dobrze w miescie naszym, | a nie w ktorey kolwiek tylko wsi mieyskiey osiadlych [143 адв.] rozsądni y prawa umiejetni obierani być mają. A który by | w miescie samym osiadłości nie miał, w radzie zasiadać wa|żył się, na takowego winy kop sto zakładamy, ktora wina ma | do skrzynki mieyskiey należeć.

Arendy wszelkie mieyskich | prowentow plus offerenti podawane być mają, a kto¹⁵ kolwiek | by osobę więcej dawaiącą iakim kolwiek preteytem¹⁶ przywatne(g) o | swego pozytku ku szkodzie mieyskiey od arendy odraził, na ta|kowego za słusznym dowodem winy kop sto do skrynki miey|skiey należącej, zakładamy.

Nie mniefy tesz y to wiedząc ze | nie dla czego inszego znaczne proventa miastu temu od naia|sniejszych krolow ich m(os)ciow są conferowane, tylko na mey|ską | ozdobę y porządek.

Postanawiamy aby¹⁷ drogi y bruki po| wszytkim miescie y ulicach dobrze naprawne zawsze były, tak że| ochędostwo, a osobliwie w rynku, gdzie wszelki przeiezdziący| człowiek oprzeć się musi y w większa, publiczne processie, | mianowicie około święta Bożego Ciała bywaią. A który by z pp(anow)| burmistrzow za urzędu swego ochędostwa w miescie nie zachował| a tak successorowi swemu podał, na takowego winy kop sto zakła|damy, anihilominus pozapłaceni tey winy deproprio sumptu| pomieniony porządek w miescie uczynić powinien będzie.

Pisarz | mieyscki człowiek dobrze w miescie osiadły być ma, pilnując te(g) o, | aby acta mieyskie w dobrym zawsze były schowaniu, y po | wsiach, y roznych mieyscach zanoszone nie były, a przy electiey | nowego burmistrza doroczne acta dobrze do skarbnice miey|skiey przez pisarza oddawane byc maia. A iesli by koto-rego roku| pisarz tych act nie podał, tedy quoties to iest będąc requisit|tus do tąd z ratusza schodzić nie ma, aż acta cale przezeń | wystawione y oddane będą.

Dozor tesz mieć y przestrzegać| maia panowie burmistrze, aby w rzeczach do żywnosci na|leżących żadnego fałszu, y złych miar zboża y trunkow, ani tesz [144] uciążenia ludzkiego przez exactie, ktore szafarze mieyscy wzglę|dem brukowego y stołkowego przedawiającym y kupującym ludziom | czynić zwykli, nie było. A ktory by szafarz mimo prawo y zwy|czaie słuszne, exactie czynić miał, siedzeniem tydsień y za|płaceniem sowitosci, ma być przez urząd karany ad cuiusuis | instantiam.

Insze puncta, a mianowicie strony wody w miescie, | bez ktorey miasto do częstych conflagraty przychodzi, tak ze strony| zegarow na ratuszu, ktory by w takim miescie, słusznie miał y mógł | snadno być, takze strony opatrzenia y sporządzenia iakie kol|wiek mieysca albo szopy na uboztwo y dzieci małe, ktore lada gdzie | po gnoiach umieraią, nie zakładaiąc win żadnych, panom miescza|nom jmieniem j(ego) k(rolewskej) m(osci) pana nasze(g)o m(i)ł(osciweg)o zalecamy, aby one iako | najlepiej będą mogli dla ozdoby miasta y pobożnosci swey do ex-|cutiey przywiedli.

Na co wszystko dla lepszej wiary rękoma się naszemi | przy pieczęciach podpisalismy.

Dan w Grodnie m(ie)s(ią)ca decembra| XVI(g)o dnia roku MDCL(g)o.

Stanisław Sarnowski kanonik kra|kowski j(ego) k(rolewskej) m(osci) sekretarz y commissarz.

Jan Władysław Newelski| skarbnik wojewodztwa Brzeskie(g)o dworzanin j(e-go) k(rolewskej) m(osci) y commissarz do Grodna ręką własną.

My tedy, do pomienoney prozby iako słusz|ney łaskawie się skłoniwszy, wyzey specificowane puncta we wszy|tkich ich contentach clausułach y paragraphach, mocą y powa|gą naszą krolewską stwiedzamy, zmacniamy y approbuiemy, pod|ług ktorych y tey confirmatiey naszych mieszczan grodzieńskich | cale y nienaruszenie zachowuiemy.

Na co dla lepszej wiary ręką | się naszą podpisawszy pieczęć W(ielkego) X(ięstwa) L(i)tt(ewskiego)o przycisnąć roskazalismy. |

Dan w Warszawie dnia XXV(g)o january roku pańskiego| MDCLII(g)o. Panowania nasze(g)o polskie(g)o y szwedzkie(g)o IV(g)o roku. |

Jan Kazimierz krol.

Jan Dowgiało Zawisza| Referendarz y pisarz W(ielkego) x(ięstwa) L(itewskiego)o.

Спасылкі

- 1 У Метрыцы ВКЛ у назве прывілея караля польскага вялікага князя літоўскага Яна Казіміра аб пацвярджэнні камісарскай пастановы яна называецца “рэвізорскай”, у самім жа прывілеі Станіслаў Сарноўскі і Ян Уладзіслаў Невельскі названы “рэвізорамі і камісарамі ...”, пасланымі да Гарадзенскай эканоміі”, у той жа час Сарноўскі і Невельскі для ажыццяўлення сваёй дзейнасці ў Гародню атрымалі “камісійны” ліст і падпісалі дакумент як каралеўскія камісары. У сувязі з чым, улічваючы вышэйсказанае і тое, што дзейнасць Сарноўскага і Невельскага ў Гародні адпавядала па сваім функцыям функцыям камісараў, мы будзім называць іх у дадзеным артыкуле камісарамі, а пастанову – камісарскай.
- 2 Станіслаў Сарноўскі ў юнацтве разам з каралевічам Янам Казімірам наведаў Рым, што спрыяла яго кар’еранаму росту. Ён быў прызначаны каралеўскім сакратаром, каронным рэфэрэнтарам, пшэмыслькім біскупам і інш. Niesiecki K. Herbarz Polski. T. 8. Lipsk, 1841. S. 282. (рэд.)
- 3 Скарбнік Берасцейскага ваяводства Ян Уладзіслаў Невельскі ўзводзіў фартыфікацыі ў Берасце, быў забіты пад час вайны 1654–1667 гг. ва ўласным доме ў 1660 г. Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. T. 12. Warszawa, 1915. S. 64. (рэд.)
- 4 Згодна са звычаям у гарадах ВКЛ з магдэбургскім правам пасады органаў гарадскога самакіравання: бурмістраў, радцаў, лаўнікаў – былі выбарнымі і выбары адбываліся кожны год.
- 5 Бруковае – падатак за праезд з таварамі па вуліцах, рынках горада, які ішоў да добраўпарадкавання гарадскіх дарог. Сталковае – падатак за права карыстання гандлёвым месцам.
- 6 *Напісана іншым почаркам, далей прабел у 1,5 радкі.*
- 7 *Далей прабел у 1,5 радкі.*
- 8 *“t” выпраўлена з іншай літары магчыма з “c” ці з “l”.*
- 9 *“Stanisław Sarnowski” напісана вялікімі літарамі.*
- 10 *“e” выпраўлена з іншай літары.*
- 11 *“na drugi rok” напісана іншым почыркам, як і загаловак.*
- 12 *“sabq” напісана іншым почыркам.*
- 13 *Перад словам закрэслена “nie”.*
- 14 *Першая літара “k” выпраўлена з іншай літары.*
- 15 *На літары “k” пляма.*
- 16 *На першай літары “t” пляма.*
- 17 *Далей закрэслена “aby”.*

Grodno i Grodzieńszczyzna w Metryce Litewskiej w 1650 roku. Nominacje urzędnicze i sprawy ekonomiczne

„**H**istorycy zajmujący się dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego od dawna uznają znaczenie Metryki Litewskiej jako podstawowego i niezastąpionego zbioru źródeł do badań nad społeczeństwem, gospodarką i dziejami politycznymi ziem litewskich, łotewskich, białoruskich oraz ukraińskich począwszy od XV aż po ostatnie lata XVIII stulecia.”¹ Nietrudno oczywiście nie zgodzić się z powyższym stwierdzeniem. Metryka Litewska stanowi także jedno z najcenniejszych źródeł dotyczących spraw majątkowych i ekonomicznych poszczególnych województw, powiatów oraz ekonomii litewskich. Nie sposób nie docenić jej również pod kątem badań związanych z awansami urzędniczymi, sprawami narodowościowymi, czy religijnymi. Poza wymienionymi kwestiami można w niej również odnaleźć wiadomości dotyczące funkcjonowania kancelarii miejskich, w tym także grodzieńskiej.² Z lektury Metryki Litewskiej wyłania się wiele kwestii, które nie znalazły jeszcze zainteresowania historyków epoki nowożytnej. Przykładem może być kwestia związana z tak zwanym osadnictwem wojskowym na wschodzie Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Jana Kazimierza Wazy. Dzięki księgom Metryki Litewskiej można także śledzić dzieje poszczególnych powiatów, w tym również grodzieńskiego. Oczywiście jest to jedynie zarys problematyki związanej z awansami urzędniczymi i sprawami ekonomicznymi wymienionego terytorium ograniczający się jedynie do roku 1650. Pominę również kwestie związane z funkcjonowaniem mieszczaństwa powiatu grodzieńskiego, co nie stanowi zasadniczego tematu badawczego prezentowanego przez autora.

Analizę rozpocznę od problematyki związanej z awansami urzędniczymi, uwzględniając przy tym osoby piastujące już w 1650 roku określony urząd, dodatkowo jednak wskazując na ich sympatie fakcyjnie. Następnie omówię kwestie związane ze sprawami ekonomiczno-majątkowymi, oczywiście z uwzględnieniem, jeśli to tylko będzie możliwe, orientacji politycznej wymienianej szlachty.

W roku 1650, pomijając kontrowersyjną nominację na starostwo sądowe ziemskie Melchera Stanisława Sawickiego, o czym poniżej, nie nastąpiły żadne zmiany wśród urzędników. Mimo to interesująca będzie przynależność fakcyjna osób, które w interesującym nas roku, piastowały urzędy w powiecie grodzieńskim. W tym wypadku należy wziąć pod uwagę trzy największe w tym czasie facje w Wielkim Księstwie Litewskim; sapieżyńską, Radziwiłłów nieświeskich oraz Radzi-

wiłłów birżańskich. Na bazie dwóch pierwszych Jan Kazimierz budował od 1648 roku swoje stronnictwo dworskie. Nie należy jednak zapominać o innych, wpływowych rodzinach, których znaczenie polityczne i majątkowe w latach czterdziestych XVII wieku znacznie spadło. Spośród wielu należałoby przede wszystkim wymienić rodziny o tradycjach senatorskich: Gosiewskich, Tryznów, Paców, Wołłowiczów, Chodkiewiczów, Kisków czy też Tyszkiewiczów. Odgrywały one ważną rolę wśród lokalnych społeczności Wielkiego Księstwa Litewskiego, prowadząc niejednokrotnie samodzielną politykę. Jednak pod koniec lat czterdziestych, w wyniku różnych wahań politycznych i personalnych nie odgrywały raczej istotnej roli, współpracując w większym lub mniejszym stopniu z monarchą, bądź z konkurencyjnymi wobec siebie fakcjami Radziwiłłów birżańskich, nieświeskich i Sapiehów. Nie można w trakcie tych rozważań pomijać rodzin o silnych tendencjach regalistycznych jak choćby Słuszkowie, Tyzenhauzowie, czy Laccy, ale nie odgrywali oni w omawianym czasie samodzielnej roli politycznej współpracując z królem i stronnictwem dworskim w Wielkim Księstwie Litewskim.³

Marszałkiem grodzieńskim od 5 kwietnia 1649 do 8 lutego 1652 roku był Andrzej Franciszek Kotowicz, dworzanin pokojowy królewski, związany politycznie ze stronnictwem dworskim.⁴ Współpracował on z Janem Kazimierzem Wazą jeszcze w czasie francuskiego epizodu młodego królewicza. Wraz z nim został on uwięziony na rozkaz kardynała Richelieu 10 maja 1638 roku i osadzony wraz z późniejszym monarchą na zamku Salon w Prowansji. Po uwolnieniu i powrocie do kraju podjął służbę na dworze królewskim.⁵ Podkomorzym w interesującym nas roku był Aleksander Krzysztof Epimachowicz Buchowiecki dworzanin królewski i zapewne z tego powodu można go zakwalifikować do stronnictwa dworskiego. Urząd swój objął 18 listopada 1639 mimo wcześniejszych protestów szlachty grodzieńskiej, co wskazuje na silne poparcie jakie uzyskał od Władysława IV Wazy.⁶ W listopadzie 1649 roku chorążostwo grodzieńskie przypadło Janowi Kazimierzowi Kierdejowi po ojcu Eustachym, awansowanym na kasztelanę smoleńską.⁷ Jako dworzanin pokojowy Jan Kazimierz wraz z ojcem kasztelanem smoleńskim współpracowali z litewskim stronnictwem dworskim.⁸ Sędzią ziemskim grodzieńskim w roku 1650, a dokładniej od 8 lutego 1648 do 11 maja 1651 roku, był Jan Sopoćko. Niestety nie wiadomo w jakiej faksji funkcjonował.⁹ W interesującym mnie roku wojskim grodzieńskim był Jan Janowicz Oziębłowski (Oziębłowski) (18 stycznia 1646 - 2 luty 1672), dworzanin królewski. W jego przypadku trudno jest jednoznacznie zakwalifikować go do którejkolwiek faksji litewskiej¹⁰. Inny członek tej rodziny Hektor Piotrowicz Oziębłowski związany był politycznie z faksją birżańską i Januszem Radziwiłłem. Jako jego kandydat otrzymał bowiem 26 sierpnia 1653 roku urząd pisarza ziemskiego wiłkomierskiego. Jednak w przypadku Jana Janowicza wydaje się, że z racji piastowanego urzędu dworzanina królewskiego współpracował raczej z królem Janem Kazimierzem niż hetmanem polnym litewskim.¹¹ Stolnikiem w omawianym powiecie grodzieńskim był od 3 kwietnia 1632

roku do 24 października 1652 Krzysztof Bieniecki (Bienicki).¹² W jego przypadku trudno jest stwierdzić czy należał do stronnictwa dworskiego na Litwie. Inny występujący w tym czasie Bieniecki, Stanisław, być może spokrewniony ze stolnikiem grodzieńskim, należał w latach 30 XVII wieku do członków faksji hetmana polnego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła.¹³ Urząd podstolego od 7 lutego 1648 roku do 1652 roku sprawował Adam Kołycz.¹⁴ Niestety nie jestem w stanie usystematyzować politycznie wymienionego urzędnika. Jednak innym, występujący w tym czasie Kołycz, Aleksander Ludwik, podczaszy grodzieński od 22 maja 1649 roku, być może spokrewniony z Adamem, poprzez małżeństwo z Jadwigą Umiastowską, zaliczany jest raczej do stronnictwa dworskiego. Prawdopodobnie zatem, zakładając pokrewieństwo obu wymienionych można chyba przyjąć, że Adam również zaliczany był do osób politycznie związanych ze stronnictwem. Aleksander Ludwik urząd swój sprawował do 27 czerwca 1652 roku.¹⁵ Pisarzem ziemskim grodzieńskim od 8 lutego 1648 roku do 9 maja 1653 roku był Konstanty Kazimierz Alexandrowicz do 1654 roku związany ze stronnictwem, a następnie, po jego rozpadzie, z Janem Kazimierzem¹⁶. Pisarzem grodzkim w interesującym mnie roku był Mikołaj Michał Eysymont, a urząd swój sprawował od 30 listopada 1633 roku do 29 marca 1650 roku. Niestety nie wiadomo z jaką faksją litewską sympatyzował. Być może związany był z dworem królewskim, na co wskazywałyby nadania ziemskie na jego rzecz, choćby w interesującym nas roku 1650. Faktem jest natomiast, że cieszył się dużym zaufaniem szlachty grodzieńskiej. W czasie obrad sejmiku przed sejmem konwokacyjnym 1648 roku na jego ręce jako poborcy powiatowego miały wpłynąć uchwalone podatki z czterech poborów, a Eysymont miał je ukryć w zakrytym kościele parafialnym w Grodnie. Były to środki finansowe, które miano przeznaczyć na wewnętrzne potrzeby powiatu.¹⁷ Cześnikiem grodzieńskim od 27 czerwca 1646 do 31 października 1654 był Leon Jan Pogirski (Pogurski, Pigorski) związany chyba przez małżeństwo z kalwinką Anastazją Adelajdą Lenkiewiczówną Iphorską z faksją birzańską. 18 października 1648 roku cześnikiem został Dobrogost Janowicz Doroszkowicz Bouffał, a 12 grudnia tego samego roku Krzysztof Jan Buchowiecki związany ze stronnictwem dworskim.¹⁸ Horodniczym grodzieńskim w roku 1650 był Gedeon Michał Tryzna. Sprawował on swój urząd od 2 maja 1637 roku do swojej śmierci 22 września 1652.¹⁹ Podskarbi wielki litewski cieszył się niewątpliwym zaufaniem Władysława IV Wazy, który w latach czterdziestych powierzył mu administrację trzech ekonomii litewskich - grodzieńskiej, kobryńskiej i mohylewskiej. W związku ze znacznym poparciem królewskim był bardzo cennym sojusznikiem podkanclerzego litewskiego Kazimierza Leona Sapiehy, choć z drugiej strony silniej związany z dworem, konkurował z nim o urzędy i nadania ziemskie. Z najbogatszej ekonomii litewskiej - mohylewskiej podskarbi wielki płacił rocznie 150 000 zł., a za brzeską litewską 30 000 zł. Inaczej przedstawiała się kwestia związana z ekonomią grodzieńską. Postanowiono bowiem, że Gedeon Michał Tryzna ma ją dzierżawić „już nie arendowym sposobem, ale na dziesiątym

groszu trzymać ma”. Dochody z Grodna w 1639 roku szacowane były na 40 000 zł.²⁰ Skarbnikiem w 1650 roku był Jan Kazimierz Hładowicki (Hładowicki), o którego przynależności fakcyjnej niestety nic nie wiadomo. Urząd swój sprawował od 26 czerwca 1641 do 1 czerwca 1668 roku.²¹ W interesującym mnie roku miecznikiem grodzieńskim był najprawdopodobniej Elias (Heliasz) Wiński, który nominację na wymieniony urząd otrzymał 2 lutego 1647 roku. Jednak tytułu nie używał ani w roku 1648, ani w 1650 i nic nie wiadomo o jego przynależności, czy też sympatiach politycznych.²²

Największe kontrowersje wzbudziła jednak nominacja na urząd starosty sądowego grodzieńskiego Melchera Stanisława Sawickiego. Na początku był on związany politycznie z podkanclerzym litewskim Marcjanem Tryzną, za którego pieniądze kształcił się w Akademii Wileńskiej. Po jego śmierci wszedł w skład faksji Kazimierza Leona Sapiehy, podkanclerzego litewskiego od 1645 roku. Stał się jego zaufanym współpracownikiem piastując funkcję sekretarza pieczęci mniejszej u nowego podkanclerzego.²³

Melcher Stanisław Sawicki otrzymał urząd starosty sądowego grodzieńskiego 1 listopada 1650 roku jako osoba, która najwięcej za niego oferowała, natomiast szlachta grodzieńska oburzona nominacją nie dopuściła nowego starosty do złożenia przysięgi i objęcia urzędu. Jako argument posłużył fakt, że Melchior Stanisław nie był posesjonatem na grodzieńszczyźnie. Szlachta protestowała przeciwko tej nominacji jeszcze w instrukcji na sejm w 1650 roku wyraźnie żądając od króla zmiany decyzji, a sprawa była na tyle ważna, że znalazła się w drugim punkcie owej instrukcji.²⁴ Była to niewątpliwie próba mianowania na urząd starosty osoby nieposiadającej ziemi w określonym powiecie, ale silnie związanej z Kazimierzem Leonem Sapiehą i kierowanym przez niego stronnictwem dworskim w Wielkim Księstwie Litewskim. Urząd starosty był bardzo istotnym w hierarchii urzędów ziemskich, a jego posiadanie przez tak oddanego stronnika sapieżyńskiego niewątpliwie wpłynąć musiał na rozszerzenie wpływów faksji na grodzieńszczyźnie. Starosta, poza dbaniem o zamki i pełnieniem funkcji policyjnych, posiadał również władzę sądowniczą w grodzie. Do obowiązków starosty należało także egzekwowanie na swoim terenie wyroków sądowych każdej instancji.²⁵ Jest zatem wielce prawdopodobne, że przeciwnicy polityczni Sapiehów (członkowie faksji birżańskiej) czynnie uczestniczyli w niedopuszczeniu do złożenia przysięgi przez nowego urzędnika. 29 stycznia 1652 roku Melchior Stanisław Sawicki doczekał się w końcu awansu i otrzymał urząd kasztelana brzeskiego litewskiego. Dodatkowo w tym okresie pełnił także funkcję administratora ekonomii brzeskiej litewskiej, należącej do Kazimierza Leona Sapiehy, przez co niewątpliwie zaliczał się do grona najbardziej zaufanych sług sapieżyńskich.²⁶ Niedopuszczenie Sawickiego do objęcia starostwa grodzieńskiego nie wynikało na pewno z braku wpływów sapieżyńskich w tym rejonie, na co wskazują wcześniejsze rozważania dotyczące nominacji na urzędy ziemskie, które w tym przypadku zdominowane były przez członków

stronnictwa dworskiego. Taka sytuacja mogła zatem wynikać ze słabej pozycji faksji sapieżyńskiej wśród zwykłej szlachty powiatowej niepiastującej żadnych godności ziemskich czy też grodzkich, co wskazywałoby na silne wpływy opozycji. Mało realne jest natomiast, aby to stronnicy samego króla zablokowali objęcie urzędu przez Sawickiego, bowiem w 1650 roku współpraca Jana Kazimierza z podkanclerzem Sapiehą układała się jak najlepiej. Być może jednak na taką postawę szlachty wpłynął fakt wyboru urzędnika bez wcześniejszej elekcji a jednocześnie akceptacji kandydata przez miejscową społeczność. Możliwe, że poczuła się ona urażona taką sytuacją i zwyczajnie zablokował objęcie urzędu przez Sawickiego. Zdarzało się jednak, że urząd bez elekcji otrzymywał członek stronnictwa dworskiego i nie wywoływało to takich protestów wśród szlachty. Przykładem może być tutaj Kazimierz Połubiński, popierany przez podkanclerzego litewskiego na urząd pisarza ziemskiego słonimskiego²⁷. W lutym 1650 roku Jan Kazimierz wahał się jednak z podpisaniem nominacji i czekał na sam akt elekcji i przybycie kuriera od Połubińskiego z gotowym dokumentem. Sprawa była nagląca, bowiem kontrkandydatem był Dymitr Połubiński popierany przez Janusza i Bogusława Radziwiłłów, którym jednak król odmówił, wspomagając tym samym nie po raz pierwszy, swoich sojuszników politycznych. Dodatkowo monarcha radził pośpiech, bowiem istniało prawdopodobieństwo, że znajdzie się ktoś trzeci i otrzyma poparcie miejscowej szlachty. Jednak pod naciskiem Kazimierza Leona Sapiehy Jan Kazimierz nominację podpisał, a Krzysztof Zawisza przesłał ją podkanclerzemu.²⁸ Ostatecznie nominację dla Kazimierza Połubińskiego wpisano do Metryki Litewskiej pod datą 6 lutego 1650 roku.²⁹

Godności duchowne grodzieńskie to przede wszystkim probostwo. Nie cieszyło się ono jednak dużą popularnością zapewne ze względu na swoje niewielkie uposażenie. Otrzymał je biskup wendeński Aleksander Krzysztof Chodkiewicz, choć wcześniej, usilnie starał się o probostwo gieronofskie, które zwolnione w wyniku śmierci Abrahama Woyny, nie przyjął nominowany na biskupstwo smoleńskie Franciszek Dołmat Isajkowski.³⁰ Aleksander Krzysztof Chodkiewicz jako proboszcz grodzieński nie należał do ludzi najbardziej pobożnych. Zarzucano mu, że klucze do kościoła powierzał Żydowi, urządzał tańce na plebaniach i rozdawał kobietom szaty i bieliznę duchowną.³¹

Jak widać z powyższego zestawienia awansów urzędniczych oraz osób już sprawujących swoje godności w 1650 roku zdecydowaną przewagę w powiecie grodzieńskim posiadało litewskie stronnictwo dworskie, choć biorąc po uwagę przykład Sawickiego, szlachta lokalna, nieurzędnicza, być może sprzyjała bardziej opozycji. Podobnie sytuacja wygląda podczas analizy nadań ziemskich w powiecie grodzieńskim. 12 stycznia 1650 roku Jan Kazimierz zezwolił podskarbiemu wielkiemu litewskiemu na zrzeczenie się dzierżawy wasilkowskiej znajdującej się w ekonomii grodzieńskiej na dowolnie wyznaczoną przez siebie osobę³². W tym samym roku, 10 grudnia król ponownie udzielił pozwolenia Tryźnie na zrzeczenie

się całego starostwa wasilkowskiego na rzecz Jana Mierzeńskiego podstolego wołkowyskiego.³³ Nie byłoby w tym nic dziwnego, gdyby nie fakt, że Jan Mierzeński był jednym zaufanym współpracownikiem Janusza Radziwiłła, niejednokrotnie aktywnie reprezentującym faksję birżańską na sejmach w latach 1648-1655. Być może chodziło tutaj o jakieś prywatne rozliczenia majątkowe między wymienionym a podskarbnim wielkim litewskim.³⁴ Jan Kazimierz nie zapomniał również o innych swoich stronnikach przyjmując i wyrażając zgodę na prośby dotyczące zrzeczenia się określonych terenów w powiecie grodzieńskim. Przykładem może być tutaj dworzanin królewski i skarbnik województwa brzeskiego litewskiego Kazimierz Ludwik Jewłaszewski, który już w czasie elekcji przysłużył się nowemu władcy. W czerwcu 1648 roku został przez królewicza Kazimierza wysłany do Kazimierza Leona Sapiehy z poufną misją mającą na celu zjednanie go do kandydatury przyszłego monarchy.³⁵ Uzyskał on również zdecydowane poparcie Jana Kazimierza w procesie z wojewodą wileńskim Krzysztofem Chodkiewiczem, który zresztą wygrał.³⁶ Król zezwolił Jewłaszewskiemu 5 sierpnia 1650 roku na wydzierżawienie starostwa przewalskiego w powiecie grodzieńskim z zastrzeżeniem, że nie na dłużej jak trzy lata.³⁷ Jednak już po czterech dniach Jan Kazimierz wyraził zgodę na dożywotnie zrzeczenie się wymienionego starostwa na osobę wskazaną przez Kazimierza Ludwika jednak pod warunkiem, że będzie to szlachcic. Zobowiązanie to obejmowało również żonę dworzanina królewskiego.³⁸ Kolejnym stronnikiem Jana Kazimierza korzystającym ze współpracy z dworem królewskim nadaniami w powiecie grodzieńskim był dworzanin królewski i skarbnik województwa brzeskiego litewskiego Jan Władysław Newelski z rodziny od dawna skłóconej z Radziwiłłami birżańskimi o dobra newelskie.³⁹ Otrzymał on do króla 13 stycznia 1650 roku dobra w ekonomii grodzieńskiej w leśnictwie nowodworskim we wsi zwanej Kamionna. Obszar ten wynosił 12 włók i 20 morgów. Były to jednak nieużytki w dodatku mocno zalesione, w związku z czym Newelski otrzymał piętnastoletni okres zwolnienia od wszelkich ciężarów podatkowych. Po tym okresie miał płacić jedynie „*goły czynsz pieniężny*” ustalony w ostatniej uchwale rewizorskiej.⁴⁰ Najwidoczniej Jan Władysław Newelski nie był zadowolony z posiadania tych terenów lub też w wyniku rozliczeń uzyskał 21 stycznia 1651 roku zezwolenie Jana Kazimierza na zrzeczenie się wymienionych powyżej włók na dowolnie wybraną przez siebie osobę. Obejmujący te tereny uzyskiwał podobne zwolnienie na piętnaście lat. Newelski w dokumencie przedstawionym monarsze podkreślił, że teren ten jest nadzwyczaj zaniedbany i zarośnięty, wobec czego wydaje się, że dworzanin królewski nie widział możliwości szybkiego zagospodarowania wymienionych ponad 12 włók.⁴¹

Kolejną osobą, która otrzymała nadanie ziemskie w ekonomii grodzieńskiej był pisarz grodzki grodzieński Mikołaj Michał Eysymont, chyba związany z stronnictwem dworskim na Litwie. 9 lutego 1650 roku Jan Kazimierz nadał mu pewne, niestety nie wymienione z nazwy, dobra nad rzeczką Wiercieją (?), za co

obdarowany ma pełnić zwyczajową służbę ziemską na wypadek wojny.⁴² W następnym miesiącu (29 marca 1650 roku) pisarz grodzki grodzieński został obdarowany kolejnym nadaniem. Tym razem otrzymał cztery włóki ziemi w ekonomii grodzieńskiej. Miał jako dzierżawca wpłacać do skarbu królewskiego jedną kopę i 12 groszy.⁴³

Jan Kazimierz musiał również interweniować w spory między szlachcicami zamieszkującymi ekonomię grodzieńską. W Metryce Litewskiej można natrafić na ślady procesu między Stanisławem Karczewskim a Janem Niegłowskim o cztery puste włóki, które znajdowały się w omawianych dobrach królewskich. Monarcha zdecydował się na wysłanie dwóch komisarzy królewskich zapewne pod koniec 1649 roku lub na początku 1650, którymi zostali kanonik krakowski Stanisław Sarnowski oraz wymieniony już powyżej stronnik dworu, sekretarz królewski i skarbnik województwa brzeskiego litewskiego Jan Władysław Newelski. 23 stycznia 1650 roku, po zbadaniu sprawy, komisarze sporządzili raport, z którego wynikało, że sporne włóki Jan Karczewski otrzymał od podskarbiego wielkiego litewskiego Michała Gedeona Tryzny, na co zainteresowany przedstawił dowody w postaci wiarygodnych dokumentów. Natomiast Jan Niegłowski przedstawił jedynie list rewizorski, który jednak komisarze uznali za mało przekonujący. Wobec powyższego Jan Kazimierz zdecydował, iż prawnym właścicielem spornego terenu jest Stanisław Karczewski i ma za niego płacić „*goły czynsz pieniężny według ostatniej ustawy rewizorskiej*”⁴⁴ Król 30 sierpnia 1650 roku, rozdysonował również niewymienione z nazwy dobra, które zakupił, wbrew prawu, kupiec wileński Gizbert. Niestety akt ten nie wymienia owego kupca z imienia. Monarcha nakazał mu je odebrać, jednak nie wskazano osoby, która objęła je po nim. Za przekazane dobra nowy dzierżawca nie miał uiszczać opłaty w pieniądzu, ale pełnić posługę wojenną, co wskazywałoby raczej, że nowym administratorem został zasłużony żołnierz.⁴⁵

W omawianej Metryce Litewskiej znajdują się również listy komisji rewizorskiej. W roku 1650 komisarzami byli wymienieni wcześniej Stanisław kanonik krakowski Sarnowski oraz skarbnik województwa brzeskiego litewskiego i dworzanin królewski Jan Władysław Newelski. 4 września przeprowadzili oni rewizję miast Skidle, leżącym przy trakcie pocztowym do Wilna.⁴⁶ 14 grudnia 1650 roku ci sami komisarze złożyli również raport z wizytacji trzech włók ziemi we włości korszowskiej niedaleko wsi Koczeniewicza, które przekazał Mikołajowi Senkowskiemu Michał Geden Tryzna. Sarnowski z Newelskim stwierdzili, że obdarowany nadal dzierżawi wymieniony teren, a Jan Kazimierz nadał mu dodatkowo kolejne trzy włóki ziemi w tym samym miejscu, za które miał płacić czynsz ustalony w ostatniej uchwale rewizorskiej. W dokumencie tym istnieje również zapis, z którego wynika, że za dodaniem Senkowskiemu kolejnych trzech włók wnioskował osobiście Michał Gedeon Tryzna. Podskarbi wielki litewski naciskał również na pozostawienie tych samych komisarzy - Sarneckiego i Newelskiego. Wstawiennictwo Tryzny nie było chyba przypadkowe. Wnioskować z tego można, że Mikołaj Senkowski nale-

żał do współpracowników i sympatyków politycznych podskarbiego litewskiego, a co za tym idzie litewskiego stronnictwa dworskiego.⁴⁷ Liderzy litewskich fakkji magnackich zabiegali również o poparcie polityczne szlachty niepiastującej urzędów w określonym powiecie. Przykładem może być tutaj Mikołaj Senkowski, który nie piastował żadnej godności w powiecie grodzieńskim, ale zapewne jego udział na sejmikach, czy w życiu politycznym społeczności lokalnej i reprezentowanie interesów swojego lidera było istotnym elementem powiązań klientalnych. Najpewniej nie tylko Tryzna, ale również i inni liderzy polityczni połowy XVII wieku zdawali sobie sprawę z wagi poparcia udzielanego przez lokalną, nieurzędniczą szlachtę.

Interesujące jest również, że wymienieni powyżej komisarze: kanonik krakowski i sekretarz królewski Stanisław Sarnowski oraz dworzanin pokojowy królewski Jan Władysław Newelski byli chyba jedynymi osobami, w których kompetencjach leżało kontrolowanie grodzieńskiej ekonomii królewskiej. 5 kwietnia 1651 roku wnioskowali ni do monarchy o nadanie pustej włóki we włości łabeńskiej kucharczowi królewskiemu Stanisławowi Pudłowskiemu. Trzy dni później 8 kwietnia 1651, wprawdzie rok po interesującym nas czasie, wnosili do Jana Kazimierza prośbę o nadanie w ekonomii grodzieńskiej trzech włók ziemi oddźwiernemu królewskiemu Janowi Karczewskiemu i jego żonie.⁴⁸

Z korzyści wynikających z poparcia miejscowej szlachty zdawał sobie sprawę również Jan Kazimierz dokonując kilku nadań w 1650 roku. 9 marca 1650 roku król nadał włókę ziemi w ekonomii grodzieńskiej, w kluczu horodnickim, przy gruntach zarzyckich dworzaninowi królewskiemu Pawłowi Gorąckiemu. Jednak z objęciem tej ziemi był pewien problem, ponieważ bezprawnie trzymał ją mieszczanin grodzieński, niewymieniony z imienia Perski. Gorącki zatem miał wnieść sprawę do odpowiedniego sądu, z którego winien był otrzymać zadawalający go glejt. Po objęciu wymienionej włóki miał odprowadzać do skarbu królewskiego czynsz według ostatniej uchwały rewizorskiej.⁴⁹ W rzeczywistości chodziło o jedną włókę nieopodal wsi Zaryca nad Niemnem, której gleba była nadzwyczaj nieurodzajna, w większości składająca się z ziem piaszczystych.⁵⁰ 17 sierpnia 1650 roku monarcha nadał, zapewne za zasługi wojenne, Janowi Tarasowiczowi po zmarłym stryju, również Janie Tarasowiczu trzy włóki w ekonomii grodzieńskiej, za co miał płacić czynsz taki jaki ustalono w trakcie ostatniej rewizji.⁵¹

Jan Kazimierz 17 lipca 1650 roku zezwolił koniuszemu i dworzaninowi królewskiemu Janowi Aderkasowi na przekazanie pewnych dóbr w ekonomii grodzieńskiej na rzecz sędziego ziemskiego brzeskiego litewskiego Jana Kazimierza Umiastowskiego z zaznaczeniem, że ma płacić za dzierżawę tyle samo ile jego poprzednik. Niestety nie wiadomo jaką sumę wnosił do skarbu królewskiego Aderkas.⁵² W przypadku tego ostatniego nie jestem w stanie określić jego przynależności fakcyjnej, chociaż urząd wskazywałby raczej na człowieka związanego z dworem królewskim. Natomiast Umiastowski związany był z fakkją Kazimierza Leona Sapiehy. Od 1643 roku był regentem kancelarii mniejszej litewskiej, a po uzyskaniu podkanclerstwa przez

Kazimierza Leona w marcu 1645 stał się jego bliskim współpracownikiem.⁵³ 4 września 1650 roku nieznanymi imienia odźwierny królewski Stancikiewicz zrzekł się 4 włók i 14 morgów ziemi w ekonomii grodzieńskiej na rzecz Pawła Siezieniewskiego. Dokument dotyczący powyższej sprawy jest o tyle interesujący, że podpisał go osobiście podkanclerzy litewski Kazimierz Leon Sapieha, co być może wskazuje na ich przynależność fakcyjną. Kolejne odstąpienie dóbr dotyczyło folwarku nazwanego Kołodziezna w powiecie grodzieńskim. Jan Kazimierz zezwolił 19 sierpnia 1650 roku Szymonowi Szczawińskiemu i jego żonie na zrzeczenie się powyższej majątności na rzecz podkanclerzego litewskiego Kazimierza Leona Sapiehy. Dobra te wcześniej zostały odłączone od starostwa wołpińskiego. Tym razem jednak monarcha zdecydował, że zostaną one ponownie włączone do wymienionego starostwa, co zapewne było związane z osobą obdarowaną. Sapieha miał za to płacić „*simple nomine donatywy na aparat wojenny do skarbu WXL*.”⁵⁴

Podsumowując powyższe rozważania można stwierdzić, że powiat grodzieński na płaszczyźnie urzędniczej był zdominowany przez stronników dworu lub litewskiego stronnictwa dworskiego prawie w stu procentach, co jest wyjątkową sytuacją na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie dominowały wpływy dwóch konkurencyjnych ugrupowań politycznych. Chodzi tu oczywiście o litewskie stronnictwo dworskie i faksję Radziwiłłów birżańskich. Wyjątek w powiecie grodzieńskim stanowiła nominacja Melchera Stanisława Sawickiego, który nie został dopuszczony przez miejscową szlachtę do złożenia przysięgi i tym samym do objęcia urzędu. W nadaniach ziemskich natomiast zdecydowanie dominują osoby bardziej jednak związane z Janem Kazimierzem niż jego politycznym sojusznikiem, podkanclerzym litewskim Kazimierzem Leonem Sapiehą. Monarcha zapewne traktował grodzieńszczyznę jako swoje dominium, nie chcąc dopuszczać w roku 1650 do dzierżawienia dóbr ziemskich przez szlachtę niezwiązaną z dworem królewskim.

Powyższy artykuł stanowi jedynie zarys problematyki związanej z badaniami nad Metryką Litewską. Niewątpliwie stanowi ona nieocenione źródło, dzięki któremu można badać dzieje ekonomiczne i polityczne poszczególnych powiatów i województw litewskich, w tym wypadku grodzieńskiego. Na uwagę zasługuje fakt, że znajdują się w niej również informacje dotyczące dziejów miast, społeczności lokalnych, procesów sądowych oraz wyroków w nich wydawanych. Czekają one jednak, a w szczególności Metryka Litewska, na wnikliwszą analizę ze strony badaczy epoki nowożytnej.

1 P. Kennedy Grimsted, Czym jest i czym była Metryka Litewska? (Stan obecny i perspektywy odtworzenia zawartości archiwum kancelaryjnego Wielkiego Księstwa Litewskiego), *Kwartalnik Historyczny* (dalej: KH), Nr 1, Warszawa 1985, s. 55. O dziejach Metryki Litewskiej porównaj również J. Jankowska, O tak zwanej Metryce Litewskiej w zasobach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, *Archeion*, t. 32, Warszawa 1960, s. 31-47 oraz I.

- Sułkowska-Kurasiowa, Metryka Litewska - charakterystyka i dzieje, Archeion, t. 65, 1977, Warszawa 1977, s. 91 i następane.
- 2 J. Hardziejėu, Przyczynek do dziejów kancelarii miejskich grodzieńskich w XV–XVIII w., Białostoczczyzna, nr 1-2/2001, Białystok 2001, s. 3.
 - 3 M. Sawicki, Stronnictwo dworskie na Litwie w pierwszych latach panowania Jana Kazimierza wazy 1648-1655, Opole 2005, maszynopis pracy doktorskiej przechowywany w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Opolskiego, s. 22-23, 43.
 - 4 Lietuvos valstybes istorijos archyvas w Wilnie (dalej: LVIA), f. 1519 (ML), b. 128, l. 57v-58, Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka w Wilnie (dalej: LMAB), f. 84 (165), b. 416, l. 8.
 - 5 T. Wasilewski, Kotowicz Andrzej Franciszek, Polski Słownik Biograficzny (dalej: PSB), t. 14, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968-1969, s. 480.
 - 6 Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. 2. Województwo trockie XIV-XVIII wiek, (dalej: Urzędnicy troccy), pod red. A. Rachuby, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. R. Romaniuk, A. Haratym, Warszawa 2009, nr 2036.
 - 7 LVIA, f. 1519 (ML), b. 124, l. 326-326v.
 - 8 Filipczak-Kocur A., Skarbowość Rzeczypospolitej 1587-1648, Warszawa 2006, s. 102, 111; T. Wasilewski, Kierdej Kazimierz Jan, PSB, t. 12, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966-1967, s. 425.
 - 9 Urzędnicy troccy, nr 2221.
 - 10 Urzędnicy troccy, nr 2446.
 - 11 Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. 1. Województwo wileńskie XIV-XVIII wiek, (dalej: Urzędnicy wileńscy), pod red. A. Rachuby, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. R. Romaniuk, Warszawa 2004, nr 3352.
 - 12 Urzędnicy troccy, nr 2446.
 - 13 U. Augustyniak, W służbie hetmana i Rzeczypospolitej, Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640), Warszawa 2004, s. 269.
 - 14 Urzędnicy troccy, nr 2127.
 - 15 Tamże, nr 1955.
 - 16 Tamże, nr 1936. O przynależności fakcyjnej porównaj M. Sawicki, Stronnictwo dworskie na Litwie..., s. 22 i następane.
 - 17 M. Sawicki, Litewskie sejmiki przedkonwokacyjne wobec problemów bezkrólewia 1648 roku (od 20 maja do 16 lipca), Roczniki Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie, R. 48, 2003, Kraków 2003, s. 96.
 - 18 Urzędnicy troccy, nr 1561, 1562, 1563.
 - 19 Tamże, nr 1628.
 - 20 H. Lulewicz, Elita polityczno-społeczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVII wieku, praca doktorska przechowywana w Bibliotece Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1984, s. 198-200; A. Filipczak-Kocur, Skarbowość Rzeczypospolitej 1587-1648..., s. 348-349. Ekonomię grodzieńską Tryzna otrzymał już w 1637 roku, a w 1647 roku król przedłużył mu umowę na kolejne 4 lata. W latach 1646-1651 Michał Tryzna administrował ekonomią mohylewską, a od 1642 do 1648 roku także kobryńską.
 - 21 Urzędnicy troccy, nr 2253.
 - 22 Tamże, nr 1786.
 - 23 A. Rachuba, Melchior Stanisław Sawicki, PSB, t. 35/3, z. 146, Warszawa-Kraków 1994, s. 336-337
 - 24 LVIA, f. 1519 (ML), b. 124, l. 191-191v; A. Rachuba, Melchior Stanisław Sawicki, PSB, t. 35/3, z. 146, s. 336-337; Instrukcja sejmiku grodzieńskiego, Grodno 7 listopada 1650, Biblioteka

- Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej: BPAU i PAN Kr), rkps. 371, k. 129.
- 25 Z. Góralski, Urzędy i godności w dawnej Polsce, Warszawa 1983, s. 193-200.
 - 26 A. Rachuba, Melchior Stanisław Sawicki, PSB, t. 35/3, z. 146, s. 337.
 - 27 K. Zawisza do K. L. Sapiehy, Warszawa 4 luty 1650, Biblioteka Narodowa (dalej: BN), Biblioteka Ordynacji Zamojskich (dalej: BOZ), rkps. 1217, k. 195v-196.
 - 28 M. Prażmowski do K. L. Sapiehy, Warszawa 3 luty 1650, BN, BOZ, rkps. 1217, k. 192-193; K. Zawisza do K. L. Sapiehy, Warszawa 4 luty 1650, tamże, k. 195v-196. Informację o podpisaniu i wysłaniu przywileju potwierdził M. Prażmowski 5 lutego 1650 roku radząc jednak, aby nie wpisywano na dokumencie daty (M. Prażmowski do K. L. Sapiehy, Warszawa 5 Luty 1650, BN, BOZ, rkps. 1217, k. 196v-197).
 - 29 LVIA, f. 1519 (ML), b. 124, l. 212v-213.
 - 30 M. Sawicki, Pozycja polityczna Kazimierza Leona Sapiehy wśród duchowieństwa koronnego i litewskiego w latach 1649-1652, Roczniki Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie, R. 51, 2006, Kraków 2006, s. 37.
 - 31 Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych, oprac. J. Kurczewski, Wilno 1912, s. 94; C. Falkowski, Chodkiewicz Aleksander Krzysztof, PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 355.
 - 32 LVIA, f. 1519 (ML), b. 125, l. 332v-333.
 - 33 LVIA, f. 1519 (ML), b. 123, l. 424v-425v.
 - 34 M. Sawicki, Stronnictwo dworskie na Litwie..., s. 29-30.
 - 35 Jan Kazimierz do K. L. Sapiehy, Warszawa 14 czerwca 1648 (błędna datacja - Jan Kazimierz przybył do Warszawy dopiero 25 czerwca, więc chodzi chyba o tę datę lub odległą zaledwie o kilka dni), BPAU i PAN Kr., rkps. 349, k. 51.
 - 36 M. Sawicki, Stronnictwo dworskie na Litwie..., s. 46.
 - 37 LVIA, f. 1519 (ML), b. 125, l. 18v-19.
 - 38 Tamże, k. 20-20v.
 - 39 M. Sawicki, Stronnictwo dworskie na Litwie..., s. 44.
 - 40 LVIA, f. 1519 (ML), b. 125, l. 121-122
 - 41 Tamże, k. 196v-197.
 - 42 LVIA, f. 1519 (ML), b. 124, l. 227-227v.
 - 43 Tamże, l. 294-294v.
 - 44 Tamże, l. 97-98.
 - 45 Tamże, l. 34v-44.
 - 46 Tamże, l. 82-83v; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, Warszawa 1889, s. 670.
 - 47 Tamże, l. 10v-111.
 - 48 Tamże, l. 236-236v, 269-271.
 - 49 Tamże, l. 214v-215.
 - 50 Słownik Geograficzny..., t. 14, Warszawa 1895, s. 428.
 - 51 LVIA, f. 1519 (ML), b. 125, l. 47.
 - 52 Tamże, l. 227-227v.

- 53 M. Sawicki, *Stronnictwo dworskie...*, s. 35. J. Dziegielewski uważa natomiast, że Jan Kazimierz Umiasowski był luźno związany z dworem królewskim, co w zasadzie, w omawianym okresie, nie stanowi przeszkody w ścisłym współdziałaniu z facją sapieżyńską (Tenże, *Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV*, Warszawa 1992, s. 111.)
- 54 LVIA, f. 1519 (ML), b. 125, l. 126-126v.

Grodno miejscem obrad komisji i trybunałów skarbowych. Przyczynek do dziejów skarbowości litewskiej pierwszej ćwierci XVIII w.

W drugiej połowie XVII w. i w XVIII w. Grodno stało się ważnym, choć tylko okresowo, ośrodkiem administracyjnym Rzeczypospolitej. W czasach Jana Kazimierza odbywały się w nim zjazdy (konwokacje) panów litewskich (1654 i 1665 r.) i posiedzenia rady senatu (1653 r.)¹. Przede wszystkim jednak na mocy konstytucji uchwalonej w 1673 r. na sejmie pacyfikacyjnym w Warszawie, Grodno stało się miastem sejmowym. Począwszy od kolejnego zwykłego sejm, który za sprawą bezkrólewia zwołany został dopiero w 1678 r., Grodno miało gościć co trzeci sejm. Wobec niechętniej postawy stanów koronnych, a także wszystkich kolejnych władców, nie trzymano się ściśle tej zasady prawnej. W okresie od 1676 r. do 1793 r. na 56 zjazdów parlamentarnych podlegających alternacji miejsca obrad tylko 11 (3 za Jana III Sobieskiego, 4 za Augusta II, 2 za Augusta III, 2 za Stanisława Augusta) odbyło się w Grodnie. Gdyby skrupulatnie wypełniano postanowienia konstytucji 1673 r., to takich zjazdów winno być 18-19. Grodno powinno też gościć stany Rzeczypospolitej przeciętnie co 6 lat, a August II pierwszy raz zwołał w nim sejm w 22 roku swojego panowania – na 3 października 1718 r. Najdłuższa przerwa między sejmami wynosiła 32 lata – między październikiem 1752 r., a październikiem 1784 r.²

Grodno odgrywał też ważną rolę w ustroju administracyjnym Wielkiego Księstwa, przede wszystkim za sprawą zwoływania do niego komisji i trybunałów skarbowych. Komisje powoływane były konstytucjami sejmowymi w celu rozliczenia wojska. W pierwszych dekadach XVII w. w momentach szczególnie trudnych dla państwa, gdy konieczne było spłacenie zaległości finansowych wobec wojska, a niekiedy i znalezienie koniecznych do tego środków finansowych (głównie przez zaciągnięcie pożyczek). W drugiej połowie XVII w. komisje wojskowo-skarbowe stały się wręcz stałym organem państwowym i zwoływane były wielokrotnie – według ustaleń A. Filipczak-Kocur 19 razy w latach 1650-1690³. Zajmowały się wypłatą wojsku pieniędzy należnych mu za służbę – na podstawie popisów armii lub rejestrów rotmistrzowskich. Niektóre komisje władne były nie tylko zweryfikować roszczenia wojska, ale też osądzać oddziały na podstawie skarg składanych przez poszkodowane osoby cywilne (tym pozostawiano swobodę podjęcia decyzji, czy chcą dochodzić krzywd na komisjach, czy przez sądem hetmańskim). Po stwier-

dzeniu, że były one uzasadnione, komisarze zasądzali obniżenie wypłaty danemu oddziałowi o kwoty odpowiadającą poczynionym przez nie szkodom. Z drugiej strony komisarze rozpatrywali skargi wojska na szkody wyrządzone im przez cywili, z reguły przeciwko poborcom podatkowym czy dzierżawcom królewskzczyzn i innych dóbr zobowiązanych do udzielania im stancji oraz uiszczenia hiberny. Pieniądze potrzebne na opłacenie armii przywozili na miejsce obrad komisji poborcy podatkowi województw i powiatów, a komisarze władni byli ich rozliczać i wydawać stosowne kwity. W razie konieczności komisje mogły zaciągać pożyczki, jak w latach 1658, 1659 i 1662. Niektóre komisje rozliczały dworzan skarbowych oraz generała artylerii. Zdecydowana większość z nich odbyła się w Wilnie. Po jednym razie gościły komisarzy Słonim, Mosty i obóz wojskowy pod Bobrujskiem, a trzy razy Mińsk. Dwukrotnie komisję zwołano do Grodna⁴. Za pierwszym razem komisarze zebrali się w lipcu 1679 r. na zamku, a za drugim w czerwcu 1683 r. w miejscu „zwyczajnym” („consueto”) dla odprawiania sądów (czyli zapewne też w zamku). Obie komisje w Grodnie miały trwać po 8 tygodni. W 1679 r. w wyznaczonym terminie przybyli tylko nieliczni deputaci z województw i powiatów, którzy na dodatek przywieźli ze sobą niewiele pieniędzy (zadbali przy tym o swoje interesy niezgodnie z prawem pobierając wynagrodzenie)⁵. W tej sytuacji komisarze uchwalili limitę i kontynuowali pracę w 1680 r. Świadczy o tym zapis w konstytucji uchwalonej w 1683 r., że „ostatnia” komisja grodzieńska nie zdołała zakończyć („concludi”) pracy w związku ze zwołaniem sejmu, a następny po grodzieńskim 1678/1679 r. obradował zimą 1681 r., na podstawie uniwersału wydanego przez króla 22 października 1680 r.⁶

Ostatnia komisję do zapłaty wojska odbyła się w 1716 r. Ustanowiona została na generalnym zjeździe skonfederowanych stanów litewskich w Wilnie, który wyznaczył miejsce jej obrad w Grodnie. Komisarze zebrali się jednak w Brześciu Litewskim 9 września 1716 r. i pod dyktando wojewody wileńskiego Kazimierza Jana Sapiehy pracowali do początków listopada⁷. Powołana 18 lat później przez kolejną w dziejach Wielkiego Księstwa generalną konfederację (na zjeździe w Wilnie rozpoczętym 5 kwietnia 1734 r.) komisja do zorganizowania wojsku zapłaty prawdopodobnie nie odbyła się za sprawą skomplikowanej sytuacji militarno-politycznej w Wielkim Księstwie⁸.

Składem, kompetencjami i rangą w hierarchii sędziowskiej komisje wojsko-skarbowe zbliżone były do Trybunału Skarbowego. Ten ostatni był instytucją wypełniającą funkcję sądowno-skarbową⁹. Do 1717 r. zwoływany był okresowo na mocy uchwały sejmowej. W skład Trybunału wchodził deputaci wyznaczeni na sejmie spośród stanów sejmowych: senatu i izby poselskiej. Zbierali się oni w wyznaczonych konstytucją sejmową terminie i miejscu, które w razie szczególnej konieczności mogli zmienić najwyżsi urzędnicy Wielkiego Księstwa wyznaczeni do poprowadzenia Trybunału. W 1653 r. o przesunięciu o kilka miesięcy terminu rozpoczęcia Trybunału podjął podskarbi litewski Wincenty Aleksander Gosiew-

ski¹⁰. W latach 1704-1712 kilkakrotnie decyzje o limitowaniu i zmianie miejsca obrad podejmował kanclerz wielki litewskiego Karol Stanisław Radziwiłł oraz Walna Rada Warszawska¹¹.

W latach 1591–1699 Trybunał najczęściej obradował w Wilnie, gdyż 21 razy. Jeden raz gościły go Nowogródek (1661 – z powodu zarazy nie było możliwe odbycie sądów skarbowych w wyznaczonym konstytucją sejmową Wilnie) i Brześć Litewski (1684). Drugim po Wilnie miastem, do którego od 1650 r. częściej, sześciokrotnie zwoływano Trybunały Skarbowe było Grodno. W drugiej połowie XVII w. odbyło się ich w tym mieście pięć. Deputaci zasiadali na zamku i sądzili przez 3 tygodnie w 1651 r. (od 14 sierpnia), 1659 r. (od 11 lipca) i 1673 r. (od 1 października), dwa razy po 4 tygodnie w 1685 r. (od 22 października) i 1690 r. (od 15 września)¹². Na sejmie lubelskim w lipcu 1703 r. uchwalono, że kolejny Trybunał Skarbowy zbierze się 10 stycznia 1704 r. w Grodnie. Jednak jesienią 1703 r. wyznaczony na marszałka trybunalskiego Karol Stanisław Radziwiłł zmienił miejsce obrad na Mińsk. Tam też deputaci zebrałi się w wyznaczonym konstytucją sejmową terminie, aby wobec niestawienia się poborców wybierających podatek 8 podymnych z większości województw i powiatów, przerwać po 9 dniach obrady i limitować Trybunał do 15 listopada 1704 r., wyznaczając jako miejsce Grodno (decyzja zapadła 19 stycznia, a generalny dekret limitacyjny został wydany 22 stycznia)¹³. Nie udało się jednak dotrzymać terminu rozpoczęcia obrad, jak i zebrać w wyznaczonym miejscu. Trybunał rozpoczął się dopiero 10 marca 1705 r. w Wilnie w pałacu chlebowiczowskim. Po trzech tygodniach wobec braku poborców z województw i powiatów zajętych przez armię szwedzką i jej litewskich sojuszników, w dniu 31 marca prolongowano obrady do 26 listopada 1705 r., ponownie wyznaczając Grodno jako miejsce wznowionych obrad (dekret limitacyjny ogłoszono 1 kwietnia)¹⁴.

Ze względu na sytuację polityczno-militarną przerw z zaplanowanych niepełna 8 miesięcy przeciągnęła się do 5 lat i 9 miesięcy. Na Walnej Rady Warszawskiej postanowiono przenieść Trybunał do Wilna, wyznaczając datę rozpoczęcia obrad na 25 czerwca 1710 r. I znów nie udało się dotrzymać terminu i miejsca. W związku z gwałtownym rozprzestrzenieniem się zarazy w Wielkim Księstwie, konieczne stało się przeniesienie Trybunału do Pińska, w którym deputaci zebrałi się 15 grudnia 1710 r. Po trzech tygodniach zasiadania w refektarzu klasztoru oo. Franciszkanów, z braku wszystkich potrzebnych rachunków, prolongowano 10 stycznia 1711 r. obrady do 29 października 1711 r., przywracając jako miejsce Wilno¹⁵. Tym razem udało się ograniczyć zmiany do dziewięcioletniej zwłoki w rozpoczęciu sądów. Trybunał owocnie pracował w Wilnie od 12 stycznia do 22 lutego 1712 r. (dekret wydany 23 lutego). Kończąc obrady postanowił się warunkowo limitować – na wypadek nie dojścia do skutku sejmu, wtedy decyzję o zwołaniu Trybunału miał podjąć Karol Stanisław Radziwiłł¹⁶. Ten zapis w dekreście limitacyjnym stracił moc prawną wraz z uchwaleniem 20 kwietnia 1712 r. konstytucji sejmowej. Zebrany w Warszawie stanom Rzeczypospolitej nie udało się jednak

załatwić wszystkich spraw i podjęli decyzję o wznowieniu obrad sejmowych „z limity” 31 grudnia 1712 r. Litwini postanowili do tego czasu nie odbywać Trybunału Skarbowego¹⁷. A ponieważ sejm z limity został 18 lutego 1713 r. zerwany przez starostę upickiego Krzysztofa Puzynę, w Wielkim Księstwie przez pięć i pół roku nie odbywał się Trybunał Skarbowy.

Na sejmie niemym przyjęto konstytucję ustanawiając Trybunał Skarbowy na dwuletnią kadencję, do następnego sejm. Dwukrotnie miał się zebrać na 6 tygodni – w 1717 r. w Grodnie, a w 1718 r. w Mińsku w poniedziałek „po święcie Narodzenia Najświętszej Panny”¹⁸. Tak też się stało i w 1717 r. Trybunał obradował w Grodnie od 13 września do 23 października, a w 1718 r. w Mińsku od 9 września do 19 października¹⁹. Marszałkiem trybunalskim w trakcie obu tych kadencji był kanclerz litewski Karol Stanisław Radziwiłł.

Oba Trybunały Skarbowe, koronny i litewski, wykazały w latach 1717-1718 swoją przydatność, a nawet niezbędność dla nadzorowania spraw związanych z wybieraniem podatków i opłacaniem oddziałów wojskowych zgodnie z uchwałami sejmku niemego. W tej sytuacji, po zerwaniu 14 listopada 1718 r. sejmku w Grodnie, postanowiono dalej cyklicznie odbywać Trybunału. Uznano, że fakt nie dojścia do skutku sejmku prolongował na kolejne lata obowiązywanie uchwał sejmowych z 1717 r., co zresztą zakładała konstytucja „Trybunał Skarbowy W. X. Lit.”. A ponieważ nie pojawiły się głosy sprzeciwu ze strony szlachty zebranej na sejmikach, która co więcej wybrała nowych komisarzy, bądź prolongowała mandaty starym, Trybunały odbywały się odtąd corocznie, stając się stałą, kadencyjną instytucją sądowno-skarbową. W Wielkim Księstwie przestrzegano przy tym zasady, że Trybunały odbywały się na zmianę w Grodnie i Mińsku. W pierwszym z miast sprawy skarbowe sądzono w latach 1719 (11 wrzesień – 21 październik), 1721 (15 wrzesień – 25 październik), 1723 (13 wrzesień – 23 październik) oraz 1725 (10 wrzesień – 20 październik). W latach 1720, 1722, 1724 i 1726 Trybunał Skarbowy zebrał się w Mińsku²⁰. Po śmierci Radziwiłła, w 1719 r. łaskę marszałkowską otrzymał wojewoda wileński Kazimierz Jan Sapieha. Gdy i ten zmarł, na kadencji grodzieńskiej 1720 r. wybrano starostę upickiego, później kasztelana mściławskiego Krzysztof Dominik Puzyna, który kierował pracami Trybunału w następnych latach.

Trybunał Skarbowy zajmował się rozliczaniem urzędników skarbowych, generała artylerii i warunkowo hetmanów, a także sądzeniem dłużników Rzeczypospolitej, zarówno instytucjonalnych (starostów, urzędy grodzkie, miasta), poborców podatków generalnych (tj. nakładanych w skali całego kraju), jak i poszczególnych dzierżawców królewskich czy płatników podatków. Ponadto Trybunał rozpatrywał skargi właścicieli dóbr na szkody spowodowane przez armię oraz rozliczał deputatów wojskowych z pobranych świadczeń podatkowych (głównie hiberny). Trybunał nakładał kary finansowe, a w szczególnych sytuacjach konfiskaty majątku i utraty czci²¹.

Na mocy konstytucji uchwalonej zimą 1717 r. Trybunał Skarbowy miał dopilnować wprowadzenia w życie systemu opłacania wojska zatwierdzonego przez sejm niemy i następnie nadzorować proces wypłacania wojsku należnych podatków. Dokończyć miał też rozliczenia podatku piętnastozłotowego uchwalonego przez skonfederowane stany litewskie na zjeździe wileńskim w marcu 1716 r. Ponadto miał oszacować zaległości skarbu publicznego wobec hetmanów i obu marszałków konfederacji z lat 1715-1717, rozliczyć generała artylerii z corocznych wydatków, skarbnego Jana Szrettera z podatku młynowego uchwalonego w 1703 r. i administrowania pocztą, dopilnować spłacenia zaległych asygnat i wypłaty gratyfikacji bądź odszkodowania obu strażnikom litewskim, wielkiemu Stanisławowi Władysławowi Potockiemu i polnemu Łukaszowi Baranowskiemu, pułkownikowi Antoniemu Eperyszemu, pisarzowi polnemu koronnemu Michałowi Potockiemu i chorążemu kijowskiemu Kazimierzowi Steckiemu, litewskim komisarzom wojskowym i innym osobom. Określono skład Trybunału: 5 senatorów, ministrowie oraz komisarze-deputaci szlacheccy wybrani na sejmikach relacyjnych według konstytucji z 1703 r., czyli po dwóch z każdego województwa i powiatu. Skład uzupełniali przedstawiciele wojska, czyli komisarza - dwóch z polskiego i jeden z cudzoziemskiego autoramentu²².

W 1717 r. komisarzom-deputatom zebranych w Grodnie udało się praktycznie dokończyć rozpoczęte na komisji wojskowo-skarbowej 1716 r. w Brześciu rozliczenie z wojskiem z tytułu podatku piętnastozłotowego²³. Zajęli się też innymi sprawami nie zakończonymi na komisji brzeskiej, a dotyczącymi rozliczeń województw i powiatów z podatków za lata 1703-1715. Rozpatrzyli sprawy „bieżące” związane z zaległościami podatkowymi z tytułu raty marcowej 1717 r. Skwitowali hetmana wielkiego litewskiego Ludwika Konstantego Pocięja z dzierżawy czopowego i szeleżnego za okres od 1710 r. Rozliczyli skarbnego Jana Szrettera z młynowego, kwarty z lat 1693-1717 oraz administrowania pocztą w latach 1686-1717. Nakazali wypłatę pensji marszałkowi konfederacji litewskiej Krzysztofowi Sulistrowskiemu. W sprawie wynagrodzenia marszałka konfederacji generalnej Stanisława Ledóchowskiego, komisarze-deputaci zdecydowali, aby województwa i powiaty na sejmikach gromniczych „obmyśliły” sposób zabezpieczenia potrzebnych na ten cel 50000 zł, którymi Trybunał miał zadysponować na następnej kadencji. Komisarze-deputaci zatwierdzili wypłatę gratyfikacji wszystkim osobom wymienionym w konstytucji sejmowej 1717 r. za wyjątkiem Baranowicza, deputatom wojskowym uczestniczącym w komisji brzeskiej, a ponadto staroście bobrujskiemu Janowi Sapieże i podskarbiemu nadwornemu Józefowi Franciszkowi Sapieże po 30000 zł, hetmanowi wielkiemu Ludwikowi Konstantemu Pocięjowi 80000 zł. Środki na to pochodziły z piętnastozłotowego podatku uchwalonego w marcu 1716 r. Komisarze-deputaci uwzględnili pretensje komisarzy do traktatów z wojskiem: sędziego wojskowego Michała Orzęckiego, chorążego czernihowskiego Antoniego Horodyńskiego (Horodeńskiego) i referendarza litewskiego Wincentego Piotra Wołłowicza, a także

posłów wysłanych do konfederacji koronnej: stolnika i podstarościego pińskiego Michała Orzeszki i podstolego brzeskiego Jana Nestorowicza. Wszystkim nakazali wypłacić pieniądze z podatku piętnastozłotowego – trzem pierwszym po 5000 zł, a dwóm pozostałym 3000 zł. Do nagrody finansowej zarekomendowali pisarza polnego Michała Sapiechę oraz dyrektora koła rycerskiego pułkownika Jana Strutyńskiego. Komisarze-deputaci odesłali do województw i powiatów sprawę odszkodowań za zniszczone majątki dla dwóch Potockich: Michała oraz Stanisława Władysława (łącznie 130000 zł). Zadbali o swoją wygodę w trakcie następnych kadencji trybunalskich przeznaczając pewną kwotę pieniędzy na wybudowanie w Grodnie specjalnych stancji dla siebie i posłów sejmowych. Wymówili się od rozliczenia obu hetmanów – odsyłając nadesłane przez nich sprawozdania do sejmików i decyzji sejmu. Oszacowali też zaległości skarbu publicznego wobec hetmana polnego litewskiego Stanisława Dönhoffa z tytułu pensji buławy polnej i marszałka generalnego konfederacji sandomierskiej na nieco ponad 795000 zł, nie znajdując jednak sposobu ich spłaty. Zapoznani przez podkomorzego litewskiego Bogusława Ernesta Dönhoffa ze stanem artylerii Wielkiego Księstwa, zalecili mu przedstawić opracowaną stosowną kalkulację finansową (dochody, wydatki obecne, wydatki postulowane) na najbliższym sejmie.

W trakcie Trybunału 1717 r. nie udało się załatwić wszystkich spraw, a przede wszystkim okazało się, że występują poważne przeszkody we wprowadzaniu w życie uchwał skarbowych i wojskowych sejmu niemego. Jeżeli chodzi o te drugie, to Trybunał dopatrzył się nieprawidłowości w procesie kształtowania korpusu oficerskiego nowego komputu piechoty i dragonii. Znalazło się w nim zbyt wielu dysydentów, co było niezgodne z zapisem w przysiędze hetmańskiej, żeby „z krzywdą katolików, (...) tyle się w wojsku, ile katolików nie znajdowało”. Trybunał nakazał, jak najszybciej uzdrowić sytuację. Określił też terminy najbliższych lustracji oddziałów wojskowych (kontrolując ich stany osobowe i wyposażenie) na 1 grudnia 1717 r. oraz 4 czerwca 1718 r. Wyznaczył przy tej okazji 2 komisarzy dla sprawdzenia stanu służącej przy trybunałach chorągwi piechoty węgierskiej. W sprawach finansowych sejm obciążył skarb publiczny wydatkami związanymi z utrzymaniem poczty publicznej (7230 zł rocznie). W sprawach podatkowych przyjął deklarację potwierdzającą uchwałę sejmową, że deputaci wojska mieli odbierać pieniądze w urzędach grodzkich przez 3 tygodnie. Po upływie tego terminu kancelarie grodzkie miały im bezzwłocznie, bez pobrania kwitowego i innego wynagrodzenia, wydawać delaty, na podstawie których deputaci mieli wybierać zaległości podatkowe. Znacznie ważniejsze, gdyż wykraczające poza uchwały sejmowe, były decyzje Trybunału w sprawach odnoszących się do taryf podatkowych. Do przyszłej kadencji, czyli do jesieni 1718 r., nakazał sporządzić nową taryfę pogłównego żydowskiego ze sprawiedliwym rozdziałem na kahałów oraz przykahalki. Zobowiązał szereg płatników podatków do ich rzetelnego uiszczania – mieszkańców jurydyki magdeburgskiej w Wilnie, wszystkich mieszkańców województwa wileń-

skiego zobowiązanych do opłacania szelężnego i czopowego, z którego częściowo pokrywano pensję hetmana wielkiego i tzw. largicję wojskową (fundusz nagrodowy dla armii)²⁴. Trybunał zalecił zmniejszenie obciążenia ekonomii czopowym i szelężnym, zarządzając lustrację w jednej z nich – szawelskiej. Wydał też kilka decyzji w sprawie konieczności zweryfikowania taryf podatkowych w odniesieniu do konkretnych płatników podymnego, hiberny, czopowego i szelężnego. Trybunał uznał za zasadne napływające z województw i powiatów zażalenia dotyczące taryf podatkowych zawyżonych w obliczu zniszczeń spowodowanych przemarszami wojsk obcych – komisarze-deputaci podjęli decyzję, aby na 48 dymów jeden z tego tytułu odliczać. Zdecydowanie poparli postulaty przeprowadzenia nowej lustracji dymów. Zatwierdzili już dokonaną w Księstwie Żmudzkiem, a w pozostałych województwach i powiatach zarządzili generalną lustrację dymów w dobrach duchownych, szlacheckich i królewskich, żydowskich, podlegających hibernie i wszędzie tam, gdzie posesorzy tego zażądatają. Lustratorzy mieli spisać wszystkie dymy, także zdewastowane i opuszczone, porównując wyniki z rejestrem z 1690 r. Ponadto zobowiązani byli spisać karczmy oraz zrewidować kwity czopowego i szelężnego. Swoją pracę mieli zakończyć w terminie umożliwiającym przedstawienie jej efektów na kolejnej kadencji Trybunału, jesienią 1718 r. w Mińsku.

Trybunałowi w 1717 r. nie udało się zakończyć bieżącego rozliczenia podatków, jak i uporządkować spraw finansowo-podatkowych. A wśród tych ostatnich były i takie, które w poważny sposób zakłócały wybierania świadców podatkowych, a tym samym i regularne opłacanie wojska. Problemów tych nie zdołano rozwiązać także w trakcie kadencji mińskiej 1718 r. i powróciły one w trakcie obrad trybunalskich w Grodnie jesienią 1719 r. Komisarzom-deputatom pozostały do rozstrzygnięcia nieliczne starsze sprawy podatkowe sięgające 1711 r., jak w przypadku czopowego i szelężnego z województwa mściśławskiego. Jako powód zalegania z uiszczeniem starych podatków, podało ono nadmierne obciążenia fiskalne nałożone w kolejnych taryfach, zwłaszcza tej z zimy 1716 r. Najwięcej czasu komisarze-deputaci poświęcili w 1719 r. rozliczeniu województw i powiatów z zaległości podatkowych za lata 1717-1719, a także osądzeniu pojedynczych skarg właścicieli dóbr ziemskich oraz wojska. Prym wśród tych ostatnich tradycyjnie wiodły roszczenia gwardii pieszej i konnej litewskiej wobec niesolidnych płatników podatków. Zaległości względem tej ostatniej z powiatu orszańskiego i Księstwa Żmudzkiego urosły w ciągu 3 lat do 136000 zł. Dla samych deputatów dotkliwa była niesolidność skarbu publicznego, który nie wypłacał im należnego, przewidzianego konstytucją sejmu niemego wynagrodzenia. Dalej nie załatwione były sprawy wynagrodzenia hetmana polnego Stanisława Dönhoffa oraz strażnika polnego Łukasza Baranowicza – Trybunał w 1719 r. też sobie z nimi nie poradził, a dodatkowo zajął się nagrodą dla Stefana Michała Haraburdy – w tym przypadku znalezienie stosownych środków zlecając województwu nowogródzkiemu. W sprawach wojskowych Trybunał dostrzegł bardzo istotny problem, jakim było

utrzymywanie oddziałów na stopie osobowej niższej niż przewidziana komputem 1717 r. Przez pierwsze miesiące - 15 w piechocie i 24 w dragonii - na podstawie tymczasowych regulaminów organizacyjnych, miało w nich służyć mniej podoficerów i szeregowców. Wypracowane w ten sposób środki finansowe przeznaczone były na wykwapowanie regimentów. Po upływie tych tymczasowych okresów w oddziałach piechoty i dragonii dalej brakowało ludzi, wyposażenia i koni. Trybunał nakazał dowódcom doprowadzić regimenty do stanu komputowego i poddać do popisu komisarzom z województw i powiatów. Mieli także przedstawić rozliczenia kosztów utrzymania regimentów - w razie stwierdzenia, że wydali mniej niż wynikało to z budżetu regimentowego, nadwyżka pozostawała w województwie i powiecie. W trakcie lustracji komisarze mieli zapytać żołnierzy, czy regularnie otrzymują żołd. Trybunał zajął się też sprawą dezerterską, nakazując wydawanie ich dowódcom wraz z całym wyposażeniem.

Najistotniejsze były rozstrzygnięcia w sprawach podatkowych, gdyż mimo upływu 2,5 roku od wdrożenia w życie reform skarbowo-wojskowych, w województwach i powiatach zbierano mniej pieniędzy niż wynikało z uchwał sejmum niemego. Częściowo spowodowane to było złym rozdziałem podatków. Dalej występowały nieprawidłowości przy zbieraniu pogłównego żydowskiego, wciąż podatkami „przeładowane” były dobra ziemskie (np. w powiecie wilkomirskim) i miasta. W przypadku Kowna Trybunał nakazał znacząco zmniejszyć mu wymiar podatku, gdyż miasto płaciło trzykrotnie wyższe czopowe i szelągne niż w czasach prosperity, a lustracja przeprowadzona 31 czerwca 1718 r. wykazała nieco ponad 50 domów przy 200 przyjętych przy sporządzaniu taryfy w 1717/1716 r. Uwzględniono też skargę Słucka na krzywdę dziejącą mu się w opłacaniu czopowego i szelągnego z powodu rozległych jurydyk szlacheckich i kościelnych. Innym problemem był niewłaściwy rozdział tzw. „dymów defalkowanych” (czyli zwolnionych od płacenia podatków). W niektórych województwach i powiatach taki status otrzymały majątkowości znajdujące się w dobrym stanie, podczas gdy podatki w pełnej kwocie uiszczać miały dobra zniszczone. Cierpieli na tym żołnierze, którzy nie mogli wyegzekwować należnych sobie pieniędzy. Trybunał postanowił rozwiązać ten problem na dwa sposoby. Pierwszy - nakazał województwom i powiatom sporządzić porządne, odpowiadające rzeczywistości stanowi dóbr, taryfy podymnego, hiberny, czopowego i szelągnego do sejmików gromnicznych 1720 r. Drugi - wydał deklarację zobowiązującą urzędy grodzkie do przekazywania wojsku w posiadanie pustych dymów hibernowych, do których nie przyznawali się i nie opłacali podatków właściciele-dzierżawcy. Wszystkie województwa i powiaty Trybunał wezwał do terminowego i w pełnej kwocie przekazywania wojsku należnych tytułem konstytucji 1717 r. świadczeń finansowych oraz wydawania koniecznych delat do dóbr niesolidnych podatników. Surowo zakazał województwom i powiatom powoływania komisarzy i poborców podatków, jako sprzecznych z prawem, a przy tym powodujących „wielkie wariacje płacy żołnierskiej”. Najpóźniej na roczkach

sądowych wszystkie kancelarie grodzkie miały wystawić, bez pobierania wynagrodzenia, delaty regimentom i chorągwiom. Na tej podstawie deputaci wojskowi mieli przystąpić do wybierania – egzekucji zaległych podatków, zachowując się porządnie, czyli oprócz zaległych podatków mogli się domagać tylko „salarium komisarskiego” i bezpłatnych stancji (kwater z wyżywieniem). Starając się ostatecznie uporządkować sprawę podatkową w skali całego Wielkiego Księstwa Trybunał wydał deklarację nakazującą wszystkim województwom i powiatom wniesienie do urzędu grodzkiego w Grodnie poprawionej taryfy, „secundum tabellam” podymnego i innych świadczeń podatkowych²⁵.

Na kolejnych Trybunałach w Grodnie zajmowano się głównie sprawami „bieżącymi”, dotyczącymi ostatnich rat podatków ustanowionych na sejmie 1717 r. W 1721 r. rozsządowano szereg spraw, w których stronami były oddziały wojskowe (reprezentowane przez dowódców) i niesolidni podatnicy, a także urzędnicy skarbowi. Ponadto przyjęto na nim akt kalkulacji hetmana wielkiego litewskiego Ludwika Konstantego Pocięja z 22 września 1721 r. oraz przyjęto stanowczą deklarację w sprawie wypłaty zasiadającym w Trybunale senatorom gratyfikacji w łącznej wysokości 10000 zł²⁶. W latach 1723 i 1725 coraz mniej czasu zajmowało rozstrzyganie sporów o znaczeniu publicznym i których jedną ze stron było wojsko. Trybunał coraz częściej zaczął rozpatrywać pozwy dotyczące spraw finansowych, ale o charakterze cywilnoprawnym²⁷.

W miarę upływu lat następowało uporządkowanie najważniejszych spraw związanych z wybieraniem podatków i opłacaniem wojska. Co prawda nie doszło do przeprowadzenia nowej generalnej lustracji dymów dla całego Wielkiego Księstwa, ale w wielu województwach i powiatach zostały zweryfikowane stare taryfy. Wraz z odbudową gospodarczą kraju ubyło niezagospodarowanych ziem, a tym samym zminimalizowany został wpływ zniszczony gospodarstw i nieprawidłowo rozdzielonych „dymów defalkowanych” na proces opłacania wojska. Znaczący zmalała wielkość świadczeń niemożliwych, czy też trudnych do wybrania. Dalej pozostali niesolidni płatnicy, którym z różnych powodów nie chciało się odwozić pieniędzy do grodów, a oczekiwali na przyjazd do swoich dóbr deputatów wojskowych. Pojawiały się nowe problemy takie, jak kursy wymiany czerwonego złota na monetę obiegową. Do połowy lat 50. XVIII w. były one niekorzystne dla wojska, gdyż wybierając podatki musiało rozliczać dukaty vel floreny za 18 złotych polskich, a w miejscach stacjonowania i zaopatrywania się w żywność czy wyroby rzemieślnicze, otrzymywał za nią nieco ponad 17 zł. Już w 1720 r. interweniował w tej materii Trybunał Skarbowy na kadencji mińskiej, podejmując szkodliwą dla ludności cywilnej i gospodarki deklarację, że mają od żołnierzy przyjmować czerwony złoty po 18 zł, a talara po 8 zł²⁸. Trybunał Skarbowy pozostawał jednak bezsilny w wielu innych kwestiach, także związanych z własnym funkcjonowaniem. Mimo ponawianych w kolejnych latach deklaracji nie doszło do wzniesienia stancji komisarsko-poselskich w Grodnie. To zaś

podwyższało koszty odbywania Trybunałów, które ponosiły samorzędy szlacheckie wypłacające swoim deputatom diety. Względy oszczędnościowe dostarczyły wygodnego pretekstu do udanego w Wielkim Księstwie zamachu na samodzielność Trybunału Skarbowego. Właściwym jednak tego powodami były – z jednej strony niezadowolenie z zawłaszczenia przez niego funkcji prawodawczych, a z drugiej chęć odciążenia Trybunału Wielkiego poprzez wyprowadzenie z niego cywilnych spraw o charakterze finansowym.

W 1726 r. na sejmie w Grodnie podjęto uchwałę o reorganizacji Trybunału Skarbowego. W konstytucji przywołano się na znaczne wydatki ponoszone przez województwa i powiaty na utrzymanie komisarzy do Trybunałów Skarbowych, przy jednoczesnej utrudnieniach w dochodzeniu sprawiedliwości, gdyż odbywał się on innych miejscowościach niż Trybunał Wielki. Dlatego też „nie znosząc naturam Trybunału Skarbowego w niwczym, ani iey in essentialibus alterando, postanawiamy, aby po skończonej kadencji Wileńskiej Trybunału Ziemskiego, zaraz ciż sami Deputaci Zeimscy Trybunalscy, wzięwszy na siebie powinność Kommissarzow Skakrowych, wespół z Wielmożnemi Senatoram (...) cum Ministris Status, z Kommissarzami Woyskowemu po wykonaney Kommissarskiej przysiędze, Maraszałka, byle nie Głownego Tryb. ale osobnego obrawszy, potym do swoich powinności przystępowali, y akt swoy co rok w Wilnie przez niedziel dwie, a na kadencyach Ruskich alternatum odprawujących się takż po niedziel dwie bez troyga wołania expedyowali continuo”²⁹. Taka zmiana zasady funkcjonowania Trybunału Skarbowego oznaczał faktyczną zmniejszenie jego znaczenia, sprowadzając go do rangi podrzędnej wobec Trybunału Wielkiego. Równie istotne było pozbawienie Trybunału Skarbowego prawa ingerowania w taryfy podatkowe, wydawanie asygnat, a także wydawania dekretów generalnych vel limitacyjnych, które od lat stanowiły podsumowanie osiągnięć Trybunału, także w zakresie quasi prawodawczym. Co więcej, w uchwale sejmu 1726 r. podjęto próbę zdezawuowania postanowień Trybunału Skarbowego z lat poprzednich, kasując wszystkie dotychczas wydane dekryty generalny. Na szczęście przepis ten pozostał martwy, co uchroniło Wielkie Księstwo prze poważnym kryzysem prawnym i fiskalnym.

Z punktu widzenia miasta Grodna najważniejszym postanowieniem konstytucji 1726 r. było przeniesienie miejsc odbywania Trybunałów Skarbowych do Wilna i Nowogródka, przy utrzymaniu, ale w innej formie i ograniczonym do 2 tygodni wymiarze czasowym kadencji mińskich. Po 75 latach Grodno przestało być miastem sądów skarbowych. W okresie panowania Augusta III znów na krótko zawitali do niego senatorowie i komisarze szlacheccy debatujący o sprawach skarbowo-wojskowych. Jednak tylko pierwszym członem nazwy komisja, która dwukrotnie zebrał się w Grodnie w 1737 i 1738 r. nawiązywała do komisji wojskowo-skarbowych z XVII w.-początków XVIII w. Jej celem było nie opłacać już znajdującego się w służbie wojska, a znalezienie sposobów jego powięk-

szczenia, najlepiej przy zniesieniu podymnego. Dlatego też przeszła do historii jako grodzieńska komisja do spraw aukcji wojska³⁰.

- 1 A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002, s. 268-276; T. Ciesielski, *Sejm brzeski 1653 r. Studium z dziejów Rzeczypospolitej w latach 1652–1653*, Toruń 2003, s. 71–83.
- 2 W. Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948; W. Kriegseisen, *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku)*, Warszawa 1995, s. 84, 91, s. 201–206; A. Rachuba, op. cit., s. 177–179. Problem nie przestrzegania prawa w kwestii alternaty obrad sejmowych wnikliwie przedstawił Henryk Palkij w referacie wygłoszonym na konferencji „Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях” na sesji w Nowogrodzku 24 listopada 2007 r., ale niestety nie złożył tekstu do druku.
- 3 A. Filipczak-Kocur, *Litewskie komisje wojskowo-skarbowe w XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CIX (2002), nr 3, s. 97–117; idem, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648*, Warszawa 2006, s. 238-239.
- 4 *Volumina Legum. Prawa, konstytucje i przywileje Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego i wszystkich prowincji należących na walnych sejmach uchwalonych*, wyd. J. Ohryzko, (dalej – VL), t. V, Petersburg 1859, s. 302, 332.
- 5 A. Filipczak-Kocur, *Litewskie komisje*, s. 100.
- 6 VL, t. V, s. 332.
- 7 *Lietuvos valstybės istorijos archyvas Vilnius* (dalej – LVIA), SA 2420, 3475, 3476; A. Rachuba, op. cit., s. 339.
- 8 A. Rachuba, op. cit., s. 340; A. Мацук, *Войска як інструмент усталявання ўлады Аўгуста III у ВКЛ у 1733–1735 г.*, „Беларускі Гістарычны Агляд”, т. 15, 2009, s. 329–364; F. Šliesoriūnas, *The general confederation of the Grand Duchy of Lituania (1734–1736)*, „Lithuanian Historical Studies, 2003, nr 9, s. 62-76; idem, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1733–1736 metų tarpvaldžiu*, „Lietuvos valstybė XII-XVIII a.”, Vilnius 1997, s. 377-378.
- 9 Funkcjonowanie litewskiego Trybunału Skarbowego w latach 1591/1613–1716 wnikliwie omówiła A. Filipczak-Kocur, *Litewski Trybunał Skarbowy (1591–1717)*, „Studia z dziejów państwa i prawa polskiego”, t. VII. 2002, s.183–209, a dla pierwszej połowy XVII w. w: *Skarbowość Rzeczypospolitej*, s. 240–243. Starsza literatura: L. Šabūnas, *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės Iždo Tribunolas (1613–1764)*, Kaunas 1936.
- 10 VL, t. IV, Petersburg 1859, s. 189; A. Filipczak-Kocur, *Litewski Trybunał Skarbowy*, s. 192; T. Ciesielski, *Sejm brzeski*, s. 268.
- 11 VL, t. VI, Petersburg 1860, s. 61, 103; LVIA, SA 2419; K.S. Radziwiłł „Zebrańia dni z kalendarzów notowanych własną ręką...”, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Umiejętności w Krakowie (dalej – BPANiPAU), 977, k.150v.
- 12 A. Filipczak-Kocur, *Litewski Trybunał Skarbowy*, s. 187–188, 191–192; L. Šabūnas, *Didžiosios Lietuvos*, s. 60, 81.
- 13 BPANiPAU, 977, k.150v; LVIA, SA, b. 2419, l. 95–106v; też SA, b. 2973.
- 14 BPANiPAU, 977, k.163-163; LVIA, SA, b. 2419, l. 272-275v; *Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka*, Vilnius (dalej – LMAB), f. 43, b. 26914.
- 15 VL, t. VI, s. 103; BPANiPAU, 977, k.232v-233v; LVIA, SA, b. 2419, l. 451-457v.

- 16 BPANiPAU, 977, k.248; LMAB, f. 198, nr 12; LVIA, SA, b. 2419, l. 1058-1073v; też SA, b. 3473. Jesienią 1711 r. pojawiła się pogłoska, że obrady Trybunału zostaną przeniesione do Grodna. W powiecie pińskim wywołało to „wielki fremitus (...) u szlachty, T. Rudomina do K.S. Radziwiłła, Wołkomierz 5 X 1711, AGAD, AR, dz. V. 13435, s. 5-6.
- 17 VL, t. VI, s. 111.
- 18 VL, t. VI, s. 152-154.
- 19 LVIA, SA, b. 2421, 2675.
- 20 LVIA, SA, b. 2423, 2425, 2427, 2428, s. 253 i nast., 2675.
- 21 A. Filipczak-Kocur, Litewski Trybunał Skarbowy, s. 199-201; T. Ciesielski, Problematyka badań nad skarbowością polską i litewską czasów saskich (lata 1717-1764), „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. XII, Warszawa 2000, s. 98-103.
- 22 VL, t. VI, s.152-154.
- 23 Dokonania Trybunału Skarbowego w Grodnie w 1717 r. opracowane na podstawie ksiąg skarbowo-sądowych w LVIA, SA, b. 2421, 3476 oraz dekretu generalne Trybunału - Росийская Национальная Библиотека, Санкт Петербург, Автографы Дубровского, д. 127, л. 155-168. Kompetencje, skład i osiągnięcia Trybunału wnikliwie omówiła A. Filipczak-Kocur (która znalazła kilka innych odpisów dekretów trybunalskich w Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 134, оп. 1, спр. 63; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Zamojskich 3055, s. 282-321 i uznany przez nią za najdokładniejszy w Bibliotece im. Książąt Czartoryskich w Krakowie, 205, s. 123-162) w artykule „Dekret Trybunału Skarbowego Grodzieńskiego z 1717 roku”, w druku.
- 24 O largicji w Wielkim Księstwie po 1717 r.: T. Ciesielski, Problematyka badań, s. 102-103
- 25 LVIA, SA, b. 2422, 2711, 3168.
- 26 LVIA, SA, b. 2424, 2767 oraz 2425, l. 41-44
- 27 LVIA, SA, b. 2428, l. 3-252.
- 28 LVIA, SA, b. 2423, l. 472.
- 29 VL, t. VI, s. 248.
- 30 Obrady komisji wnikliwie scharakteryzował H. Palkij w: Praca komisji aukcji wojska w latach 1736-1738, „Kwartalnik Historyczny”, CVI, 1999, z.1, s. 30-39 oraz Sejmy 1736 i 1738 roku. U początków nowej sytuacji politycznej Rzeczypospolitej, Kraków 2000, s. 136-141. Patrz też akta komisji w LVIA, SA, b. 2436, 3237, 3239, 3273.

Соймы, соймiкi i палiтычнае жыццё Гарадзенскага павета ў XVI–XVIII ст.

Соймік Гарадзенскага павета

ў XVI-XVII стст.¹

Парламенцкія формы арганізацыі палітычнага жыцця ў Вялікім княстве Літоўскім сягаюць XV ст., а па некаторых меркаваннях і – ранейшых часоў². На беларускіх землях протапарламенцкія ўстановы ўзніклі і існавалі нашмат раней, да ўтварэння ВКЛ, але не ўсіх рэгіёнаў сучаснай Беларусі гэта ў аднолькавай меры датычыцца³. Панямонне вельмі рана апынулася па-за ўплывамi старажытнабеларускіх дзяржаваў і з XIII ст. з'яўлялася арганічнай часткай ВКЛ без прэтэнзій на нейкае самакіраванне, хаця і з традыцыямі ўдзельнага княжання⁴. Таму станаўленне ўласных традыцый парламентарызму на Гарадзеншчыне належыць звязваць з палітычнымі працэсамі ў ВКЛ. Гародні ў эвалюцыі парламентарызму ў ВКЛ належыць своеасаблівае роля ўжо толькі таму, што гэты горад уваходзіў у пералік населеных пунктаў, дзе з пэўнай перыядычнасцю склікаліся соймы. Да Люблінскай уніі ў Гародні адбылося пяць соймаў: у 1469, 1501, 1522, 1566–1567, 1568 гг.⁵ Тут скончылася асобная соймавая традыцыя ВКЛ, а пазней – і Рэчы Паспалітай. Неаднаразова выбар месца для правядзення разнастайных з'ездаў сенатарскіх альбо ўсіх станаў ВКЛ у паслялюблінскую эпоху выпадаў на Гародню: 1572, 1576, 1587, 1697 гг.⁶ Сімвалічна, што традыцыя склікання ў ВКЛ асобных ад Кароны нарадаў у час бескаралеўяў пачалася з з'езда ў Гародні 13 жніўня 1572 г.⁷ Без сумнення, правядзенне такіх агульнадзяржаўных мерапрыемстваў пакідала пэўны след у свядомасці мясцовай эліты, якая спачатку ў асобах мясцовых ураднікаў, а потым – і ўсёй павятовай шляхты набывала вопыт палітычнай камунікацыі.

Абставіны ўзнікнення соймака ў Гарадзенскім павеце

Гарадзенскі павет з XV ст. уваходзіў у склад утворанага ў 1413 г. Троцкага ваяводства і непасрэдна падлягаў уладзе мясцовага старосты (намесніка), які, паводле М. Любаўскага, па сваіх функцыях, з'яўляўся нашчадкам удзельных князёў⁸. Дзяржаўны лад не прадугледжваў для павета спецыяльных інстытутаў самакіравання, аднак ужо ў першай палове XVI ст. тут напэўна адбываліся сходы мясцовых баяраў-шляхты пад патранажам мясцовай адміністрацыі: з 1511 г. дзяржаўцы, а з 1534 г. харужыя абавязваліся збіраць шляхту на сходы для “выбару” прадстаўніцтва на сойм⁹. Пазней на такіх мясцовых сходах перад соймамі пачалі абмяркоўваць просьбы і скаргі да гаспадара¹⁰. Узнікненне юрыдычна абгунтаваных падстаў для дзейнасці на Гарад-

зеншчыне лакальных устаноў саслоўнага шляхецкага прадстаўніцтва звязана з часам знакамітых рэформаў у ВКЛ у 60-я гады XVI ст. Важнейшай перадумовай узнікнення сойма стала ажыццяўленне судовай, адміністрацыйнай і соймавай рэформ¹¹. Юрыдычнае афармленне рэформаў адбылося падчас віленскага сойма 1565–1566 г., рашэнні якога былі замацаваны Статутам 1566 г. У выніку Гарадзенскі павет застаўся ў складзе таго ж Троцкага ваяводства, але ў некалькі іншым статусе: як вайсковая і судова-адміністрацыйная адзінка арганізацыі мясцовай шляхты¹². Лагічным развіццём дзяржаўных пераўтварэнняў стала ўвядзенне соймакавага ладу ў ВКЛ, пра што абвясціў прывілей Жыгімонта Аўгуста ад 30 снежня 1565 г. і пацвердзіў новы закон¹³. Уступленне ў дзеянне з 1 сакавіка 1566 г. Статута можна лічыць пачаткам існавання гарадзенскага соймака¹⁴. Першы перадсоймавы соймак адбыўся ў Гародні неўзабаве пасля яго санкцыянавання, бо ўжо на 11 сакавіка 1566 г. кароль прызначыў час правядзення павятовых соймакаў перад берасцейскім соймам 1566 г.¹⁵ Абвешчаная Жыгімонтам Аўгустам судовая рэформа дзеля гарантавання прававой аўтаноміі абывацеляў у ВКЛ прадугледжвала ўвядзенне выбарнага парадку прызначэння павятовых ураднікаў, што, у першую чаргу, датычылася складу станавага земскага суда. Як паказалі найноўшыя даследаванні Аляксея Шаланды (гл. публікацыю ў гэтым жа зборніку), асобны ад замкавага станавы шляхецкі земскі суд дзейнічаў у Гародні ўжо з 1555 г., але яго склад не абіраўся на соймаке. Сама жа *“рэфармаваны” земскі суд у новым складзе* пачаў працу у Гародні, ні з 1564 г., як сцвярджаў І. Лапа¹⁶, ні з 1 чэрвеня 1565 г., як меркаваў Г. Блашчых¹⁷, а толькі з другой паловы 1565 г., пасля таго як новыя судовыя земскія ўраднікі атрымалі намінацыі¹⁸. Але паколькі прававых падставаў для ажыццяўлення элекцыі яшчэ не было, то земскі судовы камплект у 1565 г. быў яшчэ сфармаваны без удзелу грамадства, шляхам прызначэння. Першы элекцыйны соймак у Гарадзенскім павеце, відавочна, адбыўся ў сакавіку-красавіку 1566 г. з нагоды абрання земскага пісара, якім ужо 29 красавіка 1566 г. называецца Фёдар Іванавіч Кунцэвіч, у 1555–1560 гг. гарадзенскі земскі суддзя¹⁹.

Знаходжанне Гарадзенскага павета ў складзе Троцкага ваяводства прадвызначыла фармальную залежнасць мясцовага соймака ад галоўнага ўрадніка, троцкага ваяводы, у кампетэнцыі якога знаходзілася права склікаць соймакі²⁰. Праўда гэта датычылася толькі элекцыйных соймакаў, якія адбываліся ў выніку зменаў у персанальным складзе павятовых выбарных ураднікаў. Ліставанне гарадзенскай шляхты з Троцкім ваяводам была справай “штодзённай”, паколькі элекцыя ўраднікаў адбываліся часта²¹.

Месца правядзення соймакаў

Соймікі ў Вялікім Княстве Літоўскім мелі адбывацца ў пэўных, вызначаных у заканадаўстве XVI ст., месцах. Ужо Статут 1566 г. акрэсліваў

пункт, да якога належала прыезджаць павятовым абывацелям, як “*дворъ, который на посродку того повету будет*”, а ў новай, 1588 г., рэдакцыі Статута да “*двара*” быў дададзены і замак²². Такім месцам зразумела была Гародня, як судовы цэнтр павета. Для гарадзенскай шляхты памяшканні вялікакняскага замка сталі тым самым “звыклым” месцам для правядзення соймаў на наступныя стагоддзі. Праўда, і ў XVI ст., і ў XVII ст. з гэтага правіла здараліся выключэнні. З-за пашырэння эпідэміі перад апошнім соймам у час панавання Жыгімонта Аўгуста гарадзенская шляхта сабралася не на свой павятовы, а ваяводскі сойм, які адбыўся ў Самілішках 9–14 снежня 1571 г. сумесна з троцкімі і ковенскімі абывацелямі, бо з Упіцкага павета ніхто не прыехаў²³. Іншым разам шляхта ўсіх чатырох паветаў Троцкага ваяводства, у тым ліку і гарадзенская, мела супольныя нарады 22 студзеня 1587 г. у Троках²⁴. Пры надзвычайных абставінах гарадзенская шляхта збіралася на сойм у менш аддаленых пунктах. Напрыканцы 1602 г. у адрасаваным да літоўскага канцлера Льва Сапегі лісце Мікалай Сапега, кухмістр ВКЛ, паведаміў пра скліканне гарадзенскага перадсоймавага сойма 30 снежня 1602 г. у *Лунна*, а не ў павятовым цэнтры, дзе на той час панавала паветрые²⁵.

У польскай гістарыяграфіі лаканічна, але і найбольш грунтоўна, праблему соймавага памяшкання закрануў Анджэй Рахуба²⁶. Стары замак з’яўляўся традыцыйным месцам правядзення соймаў да сярэдзіны XVII ст., калі маскоўскі наезд, а потым пажары зрабілі немагчымым выкарыстанне будынка для нарадаў. На думку А. Рахубы, шляхта праводзіла свае форумны ў гарадзенскіх кляштарх, пра адзін з якіх – бернардзінскі – даследчык кажа дакладна²⁷. На працягу 1680-х гадоў гарадзенская шляхта дамаглася ад караля згоды на правядзенне соймаў у замку, але толькі ў 1690-я гады аднаўляецца страчанае традыцыя, якая трывала нядоўга, бо замак быў знішчаны ў 1708 г.²⁸ Па нейкіх прычынах застаўся па-за ўвагай польскага даследчыка факт правядзення сойма нават не ў сталіцы павета. Так, магчыма, па вышэй пазначаных прычынах, гарадзенская шляхта сабралася 12 студзеня 1711 г. і прыняла адмысловы лаўдыюм нават *не ў Гародні, а ў Дзяміткаве*²⁹, у вядомай з XVI ст. вёсцы, што знаходзілася ў Гарадзенскім павеце³⁰. Пры гэтым няма падстаў сумнявацца ў легальнасці гэтага сходу, які адбываўся пад старшынствам Крыштафа Міцуты, “*надкаморыя і дырэктара сойма гарадзенскага павета*”, у прысутнасці павятовага войскага, лоўчага, гродскага судзі і пісара ды іншых³¹. Але ўжо грамнічны сойм 1711 г. ізноў праводзіўся ў Гародні³². У наступныя гады для правядзення соймаў выкарыстоўвалі і стары замак, і кляштары, пакуль соймавая пастанова 1791 г. не ўстанавіла, што месцам соймавання з’яўляецца паезуіцкі касцёл³³. Нельга не заўважыць, што па аб’ектыўных прычынах, польскі звычай правядзення павятовых соймаў у касцёлах³⁴, які ў XVII ст. выступаў

як запасны варыянт, напрыканцы наступнага стагоддзя “канчаткова” прыжыўся на Гарадзеншчыне.

Для правядзення сойма было патрэбна не толькі памяшканне для нарадаў. Гародня, з’яўляючыся яшчэ да рэформаў Жыгімонта Аўгуста цэнтрам судовага староства, прыцягвала ўвагу мясцовай шляхты, якая імкнулася прыдбаць тут маёмасць. У выніку ўжо ў сярэдзіне XVI ст. у Гародні зафіксавана каля 70 шляхецкіх сядзібаў³⁵. Не выпадае сумнявацца, што ўладальнікі выкарыстоўвалі іх для побыту на час правядзення соймаў. Ды і прозвішчы ўладальнікаў двароў: Міцут, Валовічаў, Талочак, Мялешак, Масальскіх былі добра вядомыя сярод удзельнікаў соймаў³⁶. Але большасць шляхціцаў, прыбываючы ў павятовую сталіцу (а маенткі абывацеляў былі раскіданыя на дастаткова вялікай тэрыторыі павета з агульнай плошчай 11 505 км²)³⁷, вымушана была здымаць кватэры ці шукаць шляхі набыцця маёмасці. У даследаванні Ю. Гардзева заўважана, што за 220 гадоў, з 1560 г. па 1780 г., адсотак вылодання шляхтай маёмасцю ў горадзе павялічыўся з 9,2 да 39³⁸. Зразумела, што ўсплёск цікавасці да Гародні быў абумоўлены пачаткам правядзення тут соймаў Рэчы Паспалітай³⁹, аднак соймавы фактар таксама нельга адкідваць, ды і ўласна вальных соймаў тут было праведзена не так многа⁴⁰.

Цеснавата было ў Гародні і ў часы “Патопу”, бо, акрамя сваіх, тут з 1659 г. праводзіліся соймікі выгнанцаў – смальнян і ашмянцаў⁴¹.

Прыезд шляхты на соймікі і на суды, відаць, пакідаў такія малапрыемныя ўражанні, што ўладальнікі дамоў у месце імкнуліся пазбавіцца ад кватэравання. Так, напрыканцы 1584 г. праваслаўныя святары Гародні дамагліся ад Стэфана Баторыя прывілея на вызваленне іх дамоў ад пастояў падчас прыездаў каралеўскага двара і “*пры іншых з’ездах і соймаках*”, паколькі маюць “*вялікія складанасці і нязручнасці ад прымання гасцей у сваіх дамах*”⁴². Такія “лібертацыі” можна было атрымаць і на сойме: асобнымі канстытуцыямі вызвалялася ад пастояў на час “*усялякіх з’ездаў публічных*” у 1662 г. маёмасць жаўнера Захара Навіцкага і гарадзенскага падкаморыя Станіслава Масальскага, у 1667 г. – гарадзенскага староства Андрэя Катовіча⁴³. Прывілеяваная частка мяшчанства карысталася такімі ж палёгкамі паасобку, і толькі пацвярдзальны прывілей правоў Гародні 26 лістапада 1718 г. вызваляе “*увесь шляхетны магистрат райцаў з бурмістрамі*” ад стацыяў як падчас соймаў, так і “*з’ездаў усялякіх*”, пад якімі можна разумець і соймікі⁴⁴.

Удзельнікі соймавых нарадаў

Праблема ўдзелу шляхты ў павятовых форумах дастаткова добра распрацавана ў гістарыяграфіі. Але гэтыя распрацоўкі не сягаюць далей згадак⁴⁵, часам абмежаваныя храналагічна, як у класіка соймавай гістарыяграфіі І. Лапы⁴⁶. Фактычна атрымліваецца, што сучасная навука мае толькі адзінае грунтоўнае даследаванне ўдзелу шляхты ў соймавых нарадах

у ВКЛ на прыкладзе асобнай адміністрацыйнай адзінкі: узорную манаграфію варшаўскага гісторыка Анджэя Закшэўскага пра Троцкі соймак⁴⁷. Сінтэза парламенцкай гісторыі ВКЛ, створаная варшаўскім гісторыкам А. Рахубам, хаця і ўтрымлівае багата назіранняў пра гарадзенскі соймак, праблему ўдзелу шляхты ў соймаковых нарадах закранае ў цэлым⁴⁸. Сістэматызаванай жа інфармацыі пра соймаковую актыўнасць у беларускіх рэгіёнах ВКЛ мала: абароненая ў Вроцлаве Дыянай Канечнай дысертацыя пра берасцейскі соймак пакуль не апублікаваная, як і падрыхтаваная дысертацыя беларускага гісторыка Андрэя Радамана пра наваградскі соймак. Гарадзенскі соймак і гэтым паганарыцца не можа.

Крыніцы пра ўдзельнікаў гарадзенскіх соймакаў маюць такую ж спецыфіку, што і па ўсім ВКЛ. Адпаведная інфармацыя паходзіць з разнастайнай дакументацыі: лістоў, інструкцыяў, лаўдыюмаў, якія прымаліся на соймаках. Намі былі прааналізаваныя 15 спісаў шляхціцаў, з матэрыялаў якія ахопліваюць стагоддзе, пачынаючы з 1596 г. і да 1696 г. На жаль, гарадзенская соймакавая дакументацыя XVI–XVII стст. захавалася толькі часткова, не ўсё ўдалося сабраць і нам, таму і высновы маюць пэўную абмежаванасць. На падставе даступных дадзеных намі была складзена наступная даведка пра **занатаваную** колькасць асобаў, якія свядома засведчылі падпісам свой удзел у працы соймака:

- ліст ад 10 студзеня 1596 г. – 17 подпісаў (прыціснута 16 пячатак);
- ліст ад 4 красавіка 1598 г. – 18;
- ліст ад 1 студзеня 1598 г. – 25;
- ліст ад 1 кастрычнік 1599 г. – 30 подпісаў (прыціснута 35 пячатак);
- ліст ад 3 лістапада 1599 г. – 16 (прыціснута 23 пячаткі);
- ліст ад 4 кастрычніка 1603 г. – 22 (прыціснута 43 пячаткі);
- ліст ад 5 снежня 1603 г. – 22 (прыціснута 23 пячаткі);
- інструкцыя ад 1 красавіка 1605 г. – 18;
- інструкцыя ад 5 чэрвеня 1628 г. – 11 (з пазначэннем, што і іншых подпісаў і пячатак няма);
- інструкцыя ад 13 верасня 1646 г. – 28 (з пазначэннем, што дакумент падтрымалі многія іншыя);
- пастанова ад 7 чэрвеня 1649 г. – 27;
- ліст ад 20 лістапада 1655 г. – 28;
- лаўдыюм ад 13 снежня 1672 г. – 24;
- лаўдыюм ад 3 ліпеня 1674 г. – 28;
- інструкцыя ад 23 верасня 1696 г. – 21⁴⁹.

Як відаць з прыведзеных вышэй лічбаў, склад удзельнікаў гарадзенскага соймака ў вылучаны час вагаўся ў межах двух-трох дзесяткаў чалавек. Калі ўзяць найўныя дадзеныя пра пячаткі, то – ад 16 да 43 шляхціцаў. Нават калі рэальная колькасць удзельнікаў соймакаў была большай, то не на шмат. Самі

гарадзенцы так тлумачылі ў 1646 г. прычыны невялікай колькасці шляхты на соймаках: “З-за позняга выдання соймавых лістоў няхутка даходзіць наведамленне пра соймы і соймакі, з-за чаго таксама **малая прысутнасць на соймаках бывае**”⁵⁰. Дарэчы, па падліках польскага даследчыка Эдварда Апалінскага, напрыканцы XVI – у сярэдзіне XVII стст. на адзін соймак у ВКЛ сапраўды павінна прыпадаць прыблізна 50 удзельнікаў⁵¹. Так што гарадзенская шляхта нічым асаблівым тут не вылучалася. Апрацаваныя Зміцерам Віцько (глядзі дадаткі да яго артыкула ў гэтым жа зборніку) звесткі пра ўдзельнікаў гарадзенскіх соймакаў дазваляюць сцвярджаць, што крыніцы пачынаюць фіксаваць значную колькасць соймакуючай шляхты з канца XVII ст. Такім чынам, масавасць становіцца звычайнай справай. Для параўнання, у XVIII ст. пры захаванні на многіх соймаках нязначнай колькасці прысутных крыніцы часам фіксуюць прыезд на нарады сотняў шляхціцаў. Так, інструкцыю, складзеную на перадсоймавым соймаку, скліканым на 22 сакавіка 1773 г., падпісалі ажно 314 шляхціцаў⁵². Звесткі з іншых паветаў княства фіксуюць аналагічныя сярэднестатыстычныя дадзеныя пра прысутных на соймаках. Хаця тут варта адзначыць, што максімальная лічба ўдзельнікаў па іншых паветах у XVII ст. магла быць большай⁵³. Такім чынам, касцяк палітычных актывістаў на Гарадзеншчыне не быў вялікім, пры ўліку, што насельніцтва павета ў сярэдзіне XVII ст. не перавышала 200 000 чалавек⁵⁴, з якіх шляхта, напэўна, складала некалькі адсоткаў. Гэта яшчэ больш заўважна, калі ведаць, што землеўладальнікаў, якія падчас перапісу войска ВКЛ у 1567 г. запісаліся ў харугву Гарадзенскага павета было 638 чалавек (гэта мінімальна лічба, бо не ўключае ўсіх тых, хто меў маенткі ў павеце)⁵⁵, а толькі прысягнуўшай у 1655 г. гарадзенскай шляхты маскоўскія пісары налічылі больш чатырох сотняў⁵⁶. Па падліках П. Чыжэўскага ў Гарадзенскім павеце на 1690 г. налічвалася 1291 шляхціц (наш падлік дадзеных табліцы, складзенай беластоцкім гісторыкам, дае крыху іншую лічбу – 1294)⁵⁷.

Сярод абавязкова прысутных шляхціцаў на соймаке былі ўраднікі. На самілішскім соймаке 1571 г. гарадзенская шляхта, зрэшты, як і шляхта іншых паветаў Троцкага ваяводства, была прадстаўленая пераважна земскімі ўраднікамі⁵⁸. Мясцовыя ўраднікі зафіксаваныя ва ўсіх 15 вышэйазначаных спісах гарадзенскай шляхты. Што праўда, не заўсёды іх было шмат, далёка не ўсе яны адыгрывалі важную ролю на соймаке. Здараліся выпадкі, калі на соймак трапляў толькі адзін мясцовы ўраднік. Так, сярод 28 чалавек, якія падпісалі прашведскую пастанову соймака складзенай ў Гародні 20 лістапада 1655 г., сустракаем толькі гарадзенскага земскага пісара Станіслава Сапоцьку⁵⁹. Максімальным складам гарадзенскія ўраднікі выступалі ў 1649 г. і 1674 г., прычым на абодвух соймаках прысутнічала іх ажно па 11 чалавек. З ліку ўраднікаў найбольшай актыўнасцю вылучаліся гарадзенскія старосты і маршалкі. На першых неабходна спыніцца падрабязней. Справа ў тым,

што гэтыя ўраднікі адыгрывалі ключавую ролю ў Гарадзенскім павеце, на тэрыторыі якога размяшчалася каралеўская эканомія. Трымаючы пад кантролем каралеўскую гаспадарку і ажыццяўляючы судовыя функцыі, старосты, без сумнення, павінны былі сачыць і за палітычным становішчам у павеце ад імя гаспадара, але пры гэтым варта нагадаць, што заканадаўства нават не згадвае старостаў у ліку абавязаных прысутнічаць на соймках асоб, а гэта толькі *“біскупове, воеводове, кашталіян і вярднікі земскіе, князі, панове і шляхта”*⁶⁰. Уплываць на гэта ж перадсоймавыя соймкі старосты маглі нават на пачатковай стадыі яго склікання гаспадаром, паколькі адказнасць за абвясчэнне інфармацыі аб яго правядзенні ўскладалася на гродскія суды: *“А листы нашы таковыя соймовыя маюць быти приношоны з двору нашого до воеводств и староств судовых и отдаваны до рук врядов гродских за часу перед соймками недель за две”*⁶¹. У рэальнасці ж, як адзначае А. Рахуба: *“судовыя старосты не былі зацікаўленыя ў абвясчэнні набліжэння соймкі і абмяжоўваліся інфармаваннем адзіна сваіх напелчнікаў”*⁶². І як сведчаць нашы, далёкія па сваёй колькасці ад ідэальнай рэпрэзентатывнасці крыніцы, прысутнасць старостаў ці замест іх падстаростаў фіксуецца ва ўсіх спісах, за выключэннем “экстраардынарнага” па сваіх абставінах соймкі 1655 г. (перадсоймавая інструкцыя 1646 г. не ўтрымлівае подпісаў старосты, але, хутчэй за ўсё таму, што яго самога – Фрыдрыха Сапегу – абралі паслом на сойм). Наўрад ці гэта статыстыка выпадковая, бо на тле аказіяльнай прысутнасці іншых мясцовых ураднікаў, яна адлюстроўвае відавочную тэндэнцыю, якая прасочваецца на працягу цэлага стагоддзя: так, 11 лютага 1699 г. на гарадзенскім соймке быў Ян Францішак Катовіч, мясцовы староста⁶³.

Не рэдкімі ў Гародні былі ўраднікі з іншых паведаў ВКЛ, Інфлянтаў і Польшчы, зрэшты, якія з’яўляліся гарадзенскімі землеўладальнікамі: Дадзібог Градкоўскі, віленскі скарбнік у 1674 г.⁶⁴, Астафей Курч, парнаўскі падкаморы ў 1603 г., Ян Слагоўскі, падляшскі падстолі ў 1646 г.⁶⁵

Звычайнай справай на соймках гарадзенскай шляхты была прысутнасць цэнтральных ураднікаў ВКЛ. Так, цэнтральныя ўраднікі зафіксаваныя ў 11 спісах, праўда, у большасці выпадкаў гэта былі другасныя па месцы ў дзяржаўнай іерархіі пасадаў княства урадоўцы: чашнікі, канюшыя, кухмістры, крайчыя, стольнікі⁶⁶. Аднак не рэдкасцю было з’яўленне сюды дастаткова ўплывовых асобаў: у 1646 г. у Гародню прыбыў віленскі кашталіян Ян Казімір Хадкевіч; у 1605 г. – падканцлер ВКЛ Габрыэль Война; у 1628 г. – жамойцкі староста Яраш Валовіч. Часам павятовы цэнтр абдорвалі прысутнасцю адначасова некалькі важных асобаў. Асабліва прадстаўнічым быў візіт такіх дзяржаўных асобаў перад Віленскай канвакацыяй 1605 г.: падканцлер ВКЛ Габрыэль Война, падскарбі земскі ВКЛ Яраш Валовіч, чашнік ВКЛ Пётр Валовіч, кухмістар ВКЛ Мікалай Сапега. Напрыканцы XVII ст. на мяс-

цовы соймік прыбыла ўрадніцкая дэлегацыя ў надзвычайным складзе, калі сыходзіць з памераў яе ўплываў ва ўсім ВКЛ. У Гародні 14 ліпеня 1694 г. былі віленскі ваявода і вялікі гетман Казімір Ян Сапега, троцкі ваявода Багуслаў Уніхоўскі ды надворны маршалак ВКЛ Аляксандр Павел Сапега⁶⁷.

Кіраванне соймамі

У працэсе вырашэння амаль кожнай справы, тым больш палітычнай, велізарную ролю адыгрывае тое, хто яе ажыццяўляе, а ў канцавым выніку – хто кіруе яе ажыццяўленнем. Праблема соймавага дырэктара ці маршалка была надзвычай важнай для практыкі соймавага функцыянавання, на што слухна звернута ўвага ў гістарыяграфіі⁶⁸. Што датычыцца гарадзенскага сойма, то тут пытанне застаецца адкрытым, не глядзячы на мноства паасобных фрагментаў, якія можна знайсці ў фундаментальнай манаграфіі А. Рахубы. Таму паспрабуем накідаць некалькі ўласных назіранняў. Пачаць трэба з таго, што ў ВКЛ невяведскія паветы, у тым ліку і Гарадзенскі, мелі дадатковага ўрадніка – павятовага маршалка, які ў сілу сваіх паўнамоцтваў абавязваўся весці соймавыя нарады⁶⁹. Практыка соймавання гарадзенскай шляхты дазваляе ў гэтым сумнявацца. У дакументах XVI ст. увогуле, а ў XVII ст. вельмі рэдка прама называецца дырэктарам ці маршалкам соймакуючага кола нехта з шляхціцаў, якія засведчалі сваім подпісам прыняты лаўдыю альбо складзеную інструкцыю. Таму будзем сыходзіць з гіпатэтычнага сцверджання, зрэшты не вельмі абгрунтаванага, што імя кіраўніка сойма звычайна ішло першым у спісе тых, хто засведчаў сваім подпісам згоду са зместам ухваленага шляхтай дакумента. Дарэчы, гарадзенскую соймавую дакументацыю ў XVIII ст. першым падпісаў акурат той, хто кіраваў соймам і пры гэтым абавязкова ўказваў, што ён дырэктар.

Калі сыходзіць з апошняга, то нават самы агульны погляд на наяўныя спісы ўдзельнікаў соймаў дазваляе меркаваць, што па меншай меры ў XVI ст. і першай палове XVII ст. нарадамі гарадзенскай шляхты кіравалі вышэйшыя па ўрадніцкай іерархіі асобы. Прычым на чале соймаў становіліся амаль выключна ўраднікі не лакальнай, а агульнадзяржаўнай кампетэнцыі. Не былі выключэннямі выпадкі, калі на чале мясцовага сойма становіліся сенатары з іншых адміністрацыйных адзінак княства: у 1628 г. мясцовы соймік узначальваў вышэйгаданы жамойцкі староста Я. Валовіч, у 1646 г. – віленскі кашталян Я. К. Хадкевіч, а ў 1649 г. – мсціслаўскі ваявода, якім па сумяшчальніцтву з'яўляўся гарадзенскі староста Ф. Сапега. На такі стан рэчаў у Гарадзенскім павеце, а менавіта на практыку падпісання соймавай дакументацыі спачатку вышэйшымі па іерархіі ўраднікамі, а потым іншымі, у тым ліку павятовымі маршалкамі, звярнуў увагу яшчэ А. Рахуба, але гэта не сведчыла, на яго думку, пра тое, што соймам абавязкова мусіў кіраваць старэйшы па іерархіі ўраднік⁷⁰. Улічваючы, што і шануюны класік тут не

да канца ўпэўнены, можна дапусціць выснову, што ў Гарадзенскім павеце дзейнічала, напэўна, не ў кожным выпадку, традыцыйная схема вызначэння соймавым дырэктарам вышэйшага па пасадзе, што адпавядае высновам І. Лапы, які сцвярджаў, што ў XVI і першай палове XVII стст. дырэктарам быў найвышэйшы па пасадзе ўраднік, нават пры прысутнасці павятовага маршалка⁷¹. Хаця прыклады правядзення гарадзенскіх соймаў пад старшынствам мясцовага маршалка ёсць і ў першай палове XVII ст.: у траўні 1639 г. элекцыйны соймік арганізаваў гарадзенскі маршалак Я. Александровіч⁷². Аднак ужо ў другой палове XVII ст. існаваўшы раней парадак быў, відавочна, істотна скарэктаваны. Яшчэ на пачатку XX ст. І. Лапа выказваў меркаванне, што *“маршалкаў, ці дырэктараў, Літоўска-Рускія наветы пачалі абіраць прыблізна з сярэдзіны XVII стагоддзя”*⁷³. Не выключана, што следствам гэтага стала не толькі змяншэнне звестак пра прысутнасць уплывовых цэнтральных ураднікаў на гарадзенскім соймаку, але і рост значнасці ў лакальнай сістэме шляхецкага самакіравання такога ўрада, як павятовы маршалак. Справа ў тым, што раней павятовыя маршалкі не вельмі часта выступалі нават у якасці ўдзельнікаў мясцовых соймаў. З другой паловы XVII ст. у спісах удзельнікаў соймаў на першым месцы стаяць менавіта гарадзенскія маршалкі: у 1672 г. і 1674 г. – Ян Казімір Кердзей, у 1696 г. – Стэфан Александровіч. З літаратуры таксама вядома, што 17 снежня 1682 г. гарадзенскім соймакам кіраваў той жа Я.К. Кердзей, а 14 ліпеня 1694 г. – С. Александровіч⁷⁴. Права павятовага маршалка на кіраванне соймакам успрымалася шляхтай у гэты час як бяспрэчнае. Пацвярджае такую думку факт зрыву 3 студзеня 1679 г. гарадзенскага сойма, па прычыне зыходу маршалка з нарадаў⁷⁵. Прысутнасць нават вельмі уплывовых асобаў мала змяняла становішча. Так, на соймаке 10 ліпеня 1694 г. прысутнічалі віленскі ваявода і гетман К.Я. Сапега ды троцкі ваявода Б. Уніхоўскі, але маршалкоўства С. Александровіча не падважвалася⁷⁶. Паводле інструкцыі 1696 г., першым у спісе пазначаны С. Александровіч, а вышэйшы ў павятовай іерархіі староста гарадзенскі падпісаў дакумент толькі чацвёртым, пасля стольніка і падкаморыя. Каб разабрацца ў гэтай праблеме, трэба звярнуцца да больш багатых на фактуру матэрыялаў XVIII ст. Аказваецца, што ў гэты час гарадзенскія павятовыя маршалкі надзвычай рэдка не толькі ўзначальвалі гарадзенскія соймікі, а іх асабістая прысутнасць амаль не фіксуецца як сярод “першых” ураднікаў, так і ўвогуле. З амаль паўсотні разнастайных дакументаў з гродскага гарадзенскага архіва апублікаваных у сёмым томе Актаў віленскай археаграфічнай камісіі, вядомыя толькі некалькі соймаў, якія ўзначальваліся гарадзенскімі павятовымі маршалкамі⁷⁷. Пры гэтым самі гарадзенскія маршалкі мелі ў Гародні сталае жылло⁷⁸. Не гледзячы на тое, што ў літаратуры ёсць яшчэ прыклады ачольвання гарадзенскіх нарадаў мясцовымі маршалкамі і можна колькі заўгодна разважаць пра іх магутнасць, але гэта мала ўплывае на факт аб'явавага ці аказіянальнага

выканання маршалкамі функцый дырэктараў на гарадзенскіх соймаках у XVIII ст. Відаць “фракцыйная” прыналежнасць ці расклад палітычных сіл у павеце вызначалі, хто будзе ачольваць соймаковыя нарады. Так, у XVIII ст. дырэктарамі ў Гародні былі і мясцовы падкаморы, і земскі пісар, і нават менш важныя асобы.

Павятовы маршалак мог не толькі вызначаць мноства працэдурных пытанняў падчас соймавання, але і дастаткова свавольна інтэрпрэтаваць права. Першыя сведчанні злоўжыванняў з боку маршалкаў у гарадзенскім павеце адносяцца да XVII ст. Напрыклад, у Метрыцы ВКЛ захоўваецца копія “*Пратэстацыі земскіх гарадзенскіх ураднікаў на народжанага Александровіча, маршалка гарадзенскага, аб няслушнай элекцыі гарадзенскага падкаморыя*”⁷⁹. Дакумент прыводзіць прыклад парушэння працэдурнага абрання ўплывовага павятовага ўрадніка і ілюструе магчымыя прыёмы злоўжывання сваім становішчам з боку павятовага маршалка. У “Пратэстацыі” паведамляецца, што 10 траўня 1639 г. у Варшаве гарадзенскія земскія ўраднікі суддзя Ян Міцута, гарадзенскі падсудак і расіенскі староста Астафі Кердзей, пісар і пасольскі маршалак Уладзіслаў Кердзей, стольнік Крыштаф Беніцкі, а таксама платэльскі і ўцяньскі староста Астафій Валовіч унеслі ў Метрыку пратэстацыю на гарадзенскага маршалка Яна Александровіча. Дадаткова пазначым, што Я. Александровіч займаў свой урад ужо больш 12-ці гадоў (намінаваны 18 траўня 1627 г.)⁸⁰ і, відавочна, валодаў значным досведам арганізацыі соймакаў. Сутнасць прэтэнзій выкладаецца наступным чынам: Ян Александровіч насуперак таму, што павінен быў пасля смерці ці авансе ўрадніка паведаміць пра гэта троекамму ваяводзе, прыватным чынам і ў абыход правілаў, пасля смерці гарадзенскага падкаморыя, князя Грыгорыя Масальскага, які займаў пасаду з 10 чэрвеня 1626 г.⁸¹, атрымаў ад ваяводы ліст на правядзенне элекцыі. Элекцыйны соймак Я. Александровіч планаваў правесці ў Гародні 14 траўня 1639 г., гэта значыць, паводле “*пратэстацыі*”, за дзень да сканчэння сойма, калі ўсе гарадзенскія павятовыя ўраднікі павінны яшчэ былі знаходзіцца ў Варшаве. На самой справе, ардынарны сойм у Варшаве, па сведчанні канцлера ВКЛ Альбрэхта Станіслава Радзівіла, скончыўся толькі 16 лістапада 1639 г.⁸² Можна меркаваць, што такім чынам Я. Александровіч імкнуўся дасягнуць найбольш пажаданых для сябе вынікаў элекцыі падкаморага. Цяжка сказаць, на колькі своечасова дадзеная пратэстацыя была засведчана ў канцылярыі і як яна паўплывала на элекцыю, хаця некаторыя гарадзенскія земскія ўраднікі дакладна не патрапілі на элекцыю павятовага падкаморыя. Прынамсі, Уладзіслаў Кердзей, які выконваў абавязкі соймавага маршалка, 16 лістапада 1639 г. яшчэ знаходзіўся ў Варшаве⁸³. Справа ў тым, што ў сярэднім у першай палове XVII ст., па дадзеных намінацыйных прывілеяў, з часу правядзення гарадзенскага павятовага элекцыйнага соймака і да дня намінацыі праходзіла 6–7 дзён. Між тым, Уладзіслаў IV ужо 18 лістапада 1639

г. у Варшаве з чатырох электаў зацвердзіў на гарадзенскі падкаморскі ўрад Аляксандра Бухавецкага, каралеўскага двараніна і філіпаўскага старосту⁸⁴. Такім чынам, не вельмі зразумела, калі ўсё ж адбыўся элекцыйны сойм і як у дэталях разгортваліся падзеі, але сваю афёру Я. Александровіч ажыццявіў. Іншы прыклад дырэктарскага махлярства захаваўся з пачатку XVIII ст. У складзенай 15 лютага 1715 г. гарадзенскімі шляхціцамі “пратэстацы” паведамляецца, што абраны “*in primo termino*” дырэктарам Самуэль Лазовы, дарбускі староста, у наступныя дні пасля зрыву сойма “*абмінаючы права паспалітае і соймавыя канстытуцыі, зневажаючы вальнага народа вольныя галасы, знішчаючы і руйнуючы правы і вольнасці шляхецкія, смеў і наважыўся разам з іншымі весці нарады насуперак вольным галасам і паводле ўласнага жадання*”⁸⁵.

Нельга таксама не заўважыць, што паміж тыпамі дырэктараў XVI–XVII стст. і XVIII ст. павінна існаваць пэўная псіхалагічная мяжа, калі пагадзіцца, што ў XVIII ст. удзельнікаў соймаў стала больш. З ростам колькасці соймуючых кіраванне павятовымі форумамі становілася ўсё больш складанай задачай: існуе ж аб’ектыўная розніца паміж “утайманнем” трохчатырох дзесяткаў і некалькіх соцен чалавек. Для гэтага патрэбны ўжо не толькі фармальны аўтарытэт урада ці нават пэўнай групойкі, але досвед ды асабістыя якасці. Вядомы кожнаму гарадзенцу Антоні Тызенгаўз, дарэчы, дырэктарстваваў як раз на вельмі прадстаўнічых соймаках⁸⁶.

Мова нарадаў

Працэс трансфармацыі культуры ў ВКЛ напрацягу XVI–XVII стст. знайшоў сваё адлюстраванне і ва ўжыванні моў на соймавых пасяджэннях. Дзяржаўнай мовай у ВКЛ да 1697 г. заставалася старабеларуская, але толькі фармальна, бо ні за парадкам яе ўжывання, а тым больш за яе чысцінёй ніхто не сачыў. На працягу ўсяго XVII ст. нават дзяржаўная канцылярыя была яскравым узорам абмінення палажэнняў Статута 1588 г. Патрабаванне закона аб абавязках земскага пісара весці справы па-старабеларуску напрамую не датычыліся соймавай дакументацыі. Разам з тым старабеларуская мова, якая з’яўлялася мовай парламенту ВКЛ у XV–XVI стст., заставалася ў арсенале шляхты ВКЛ да канца XVI ст. для ўнутранага выкарыстання падчас асобных ад Кароны з’ездаў⁸⁷. Не выпадае сумнявацца, што ў другой палове XVI ст. старабеларуская мова заставалася важнейшым сродкам камунікацыі на гарадзенскім сойміку. Адзіная з захаваных гарадзенскіх інструкцый гэтага часу, дарэчы, напісана па-старабеларуску, і, што асабліва важна, створана яна напрыканцы 1571 г. агульнымі намаганнямі шляхты трох павеатаў Троцкага ваяводства⁸⁸. Аднак ужыванне старабеларускай мовы ў асяроддзі шляхты паволі скарачалася. Прааналізаваныя намі подпісы ўдзельнікаў гарадзенскіх соймаў ілюструюць наступную сітуацыю:

ліст ад 10 студзеня 1596 г. – 17 подпісаў, з іх – 11 па-старабеларуску;
 ліст ад 4 красавіка 1598 г. – 18, з іх – 4 па-старабеларуску;
 ліста ад 1 студзеня 1598 г. – 25 з іх – 9 па-старабеларуску;
 ліст ад 1 красавіка 1599 г. – 30 подпісаў, з іх – 8 па-старабеларуску;
 ліст ад 3 лістапада 1599 г. – 16, з іх – 6 па-старабеларуску;
 ліст ад 4 кастрычніка 1603 г. – 22, з іх – 7 па-старабеларуску;
 ліст ад 5 снежня 1603 г. – 22, з іх – 3 па-старабеларуску⁸⁹.

Тэндэнцыя да скарачэння колькасці подпісаў па-старабеларуску заўважная, але змены адбываліся напэўна вельмі павольна. Цікава, што ў лісце 1596 г. усе прысутныя гарадзенскія ураднікі, акрамя падстаросты, засведчылі дакумент на дзяржаўнай мове, не ў прыклад П. Валовічу, чашніку ВКЛ, які распісаўся па-польску⁹⁰. Пры гэтым не варта забываць, што самі дакументы другой паловы XVI ст. (ліставанне соймака з троцкім ваяводам з нагоды абрання ўраднікаў), пад якімі гарадзенскія абывацелі масава падпісвалі па-сярэдняпольску, амаль суцэльна старабеларускія. Старабеларуская мова ў асяроддзі гарадзенскіх абывацеляў функцыянавала не адно дзесяцігоддзе, але ў XVII ст. палітычныя дакументы, інструкцыі і лаўдыномы, якія выходзілі з Гародні, напісаны выключна на сярэдняпольскай мове, ды і старабеларускія подпісы пад імі рэдкасць: з 18 подпісаў пад інструкцыяй 1605 г. ужо толькі адзін падстароста Сасім Пуцята падпісаўся па-старабеларуску⁹¹. Пазнейшыя дакументы цалкам польскамоўныя, але і гэта не паказнік, бо многія абывацелі не падпісвалі дакументы. Пра трыванне старабеларускіх моўных традыцый можна казаць нават у адносінах суседніх да балцкіх паветаў Троцкага ваяводства. Так, пад красавіцкай 1647 г. пратэстацый з нагоды абрання дырэктара на Троцкім соймаке, з больш, 70 подпісаў сем былі старабеларускія⁹².

Пастулаты Гарадзенскіх соймакаў на соймы ў XVI – сярэдзіне XVII ст.

Увядзенне соймакавага праўлення ў ВКЛ стала важнейшай прадумовай узнікнення механізма апасродкаванай камунікацыі ўладаў з шырокімі шляхецкімі масамі, а праз іх і іншымі сацыяльнымі групамі. Важнейшай задачай перадайсоймавага соймака быў выбар павятовых паслоў, а таксама забеспячэнне яго суправаджальнай дакументацыяй. Статут 1566 г. устанаўліваў, што ўдзельнікі соймакаў павінны *“намовляти о тых речах и потребах земских, которые им на местцах наших ознайменены будут, на мней теж о своих и о всех потребах земских и долеглостях оного повету и воеводства”*⁹³. Вынікі нарадаў у выглядзе спецыяльных інструкцый на соймаках паслы прывозілі на сойм. Ужо на першых пасля соймакавай рэформы соймах заўважна прагучалі патрабаванні гарадзенскай шляхты. На сойме 1568 г. паслы Гарадзенскага павета мелі шэраг прынцыповых пастулатаў да гаспадара: просьбу аб скасаванні незвычайных збораў на малых рэчках, якія ўводзілі старосты на шляхецкіх слуг⁹⁴; хадайніцтва аб вяртанні маёнткаў,

канфіскаваных за нез'яўленне на вайну і прапанову замяніць гэта пакаранне грашовым штрафам. На гэта кароль адказаў, што адпаведная пастанова ўжо зроблена⁹⁵. Гарадзенскае пытанне прагучала вельмі востра на знакамітым сваімі уніійнымі рашэннямі Люблінскім сойме 1569 г., дзе некалькі разоў (упершыню да 15 лютага 1569 г., падчас першай фазы сойма) прагучала патрабаванне аб увядзенні *ваяводства і каішталіні ў Гародні*⁹⁶. На думку У. Падалінскага, гэта патрабаванне маглі агучыць менавіта гарадзенскія паслы⁹⁷. Ад каго б не зыходзілі такія праекты, фактам застаецца ўсведамленне яго аўтарам(і) патэнцыялу і настройаў гарадзенскай шляхты. Да рэалізацыі ідэяў XVI ст. прыйшлося чакаць больш 200 гадоў, калі на моцы пастановаў сойма 1793 г. было ўтворана Гарадзенскае ваяводства⁹⁸.

З часоў Люблінскай уніі і да пачатку XVII ст. захавалася толькі пасольская інструкцыя гарадзенскай шляхты, складзеная ў 1571 г. На падставе аналізу яе зместу польскі даследчык Г. Люлевіч зрабіў выснову пра выразную антыкаралеўскую накіраванасць яе складальнікаў, якія настойвалі на тым, каб Жыгімонт жыў разам з каралевай і здолеў *“нас падданных сваіх навесяліць”* з'яўленнем нашчадкаў⁹⁹. Далейшыя патрабаванні інструкцыі датычыліся справы прыраўнання кароннай і літоўскай манеты, часцейшага наведвання манархам княства, утварэння павятовых апеляцыйных устаноў, пасля чаго былі прадстаўлены адказы шляхты на пытанні знешняй палітыкі, абароны і інш. Адзначаецца таксама прагабсбургскі характар інструкцыі¹⁰⁰.

Пастулаты гарадзенскай шляхты на соймы часоў Стэфана Баторыя не захаваліся. За ўсё працяглае праўленне Жыгімонта Вазы вядомыя дзве інструкцыі на соймы, а таксама дзве інструкцыі на віленскія з'езды ў 1605 г. і 1615 г.¹⁰¹ Наяўнасць соймавага заканадаўства таксама дазваляе выявіць некаторыя важныя для гарадзенцаў пытанні. Так, соймавыя канстытуцыі патрабавалі правядзення размежавання паміж Падляшшам і Гарадзенскім паведам у 1591, 1596, 1598, 1601, 1607, 1611, 1616 гг.¹⁰² Гэта праблема без сумнення інспіравалася гарадзенскім соймамі і яго прадстаўнікамі. Па просьбе паслоў гарадзенскага павета ў 1611 г была зацверджана канстытуцыя аб пабудове на пляцы *“у замку нашым драўляным, пры стайнях”* судовага дому для правядзення земскіх судаў і размяшчэння архіва¹⁰³.

Недатаваная інструкцыя з Гародні захавалася ў бібліятэцы Польскай акадэміі навук у Кракаве¹⁰⁴. Напісана яна ў час рокашу Зэбжыдоўскага: пасля Вісліцкага з'езда (пачаўся 12 жніўня 1606 г.) – напярэдадні сойма 1607 г. (адбыўся 7 траўня – 16 чэрвеня)¹⁰⁵. Зыходзячы з таго, што інструкцыя прызначалася паслам на сойм, аўтарамі яе былі так званыя рэгалісты, г.зн., прыхільнікі Жыгімонта Вазы. Да таго ж гарадзенскі соймак патрабаваў ажыццяўлення акурат Вісліцкіх артыкулаў¹⁰⁶, а не ракашавых, складзеных у Сандаміры. Сам тон пастулатаў выразна праманархічны, хаця і не без адчування пікантнасці палітычных абставінаў.

Кароткая інструкцыя гарадзенцаў, складзеная перад соймам 1628 г., адначасова выяўляе дзве лініі: патрыятычную і апазіцыйную ў адносінах да манарха. Першая адлюстравалася ў патрабаванні да паслоў прымаць рашэнні за згодай усіх станаў: як Кароны, так і ВКЛ, але “*кансультуючыся ў тым з панамі пасламі Вялікага Княства Літоўскага*”¹⁰⁷. Акрамя таго гарадзенцы настойвалі, каб кароль перадаў “*з скарбу рэчы паспалітай кароннай*” 100 000 злотых у скарб ВКЛ, у якасці кампенсацыі за абмежаванне гандлю праз Каралевец¹⁰⁸. Пазіцыя гарадзенскай шляхты лёгка тлумачыцца, у першую чаргу, яе эканамічнымі інтарэсамі, якія ў выніку забароны гандляваць праз каралевецкі порт моцна пацярпелі. Другая – выступае выразна ў хадайніцтве аб выплаце грошай за вайсковыя выдаткі польнага гетмана ВКЛ Крыштафа Радзівіла і забеспячэнні вайсковымі матэрыяламі яго маёмасці Біржаў¹⁰⁹. Падтрымка гарадзенскім соймакам К. Радзівіла мела пэўную небяспеку, паколькі гэты магнат знаходзіўся ў жорсткай канфрантацыі з Жыгімонтам Вазам¹¹⁰. Спробы Радзівіла з 1628 г. улагодзіць канфлікт асягнулі мэты толькі ў 1632 г.¹¹¹ Антыкаралеўскія настроі, такім чынам, знаходзілі месца і ў “дамене” манарха, якім з’яўлялася Гародня.

Згаданыя інструкцыі гарадзенскага соймака на віленскія канвакацыі 1605 г. і 1615 г. закранаюць невялікае кола пытанняў, так ці іначай арыентаваных на ўнутрыдзяржаўныя інтарэсы ВКЛ. Гарадзенская шляхта ў такога кшталту дакументах не імкнулася выкладаць нейкія асаблівыя патрабаванні палітычнага зместу [гл. дадатак 1], напэўна, добра усведамляючы галоўную мэту склікання манархам такога кшталту з’ездаў: атрыманне згоды шляхты на збор чарговых падаткаў.

З часоў праўлення Уладзіслава Вазы таксама, як і за папярэдняе праўленне, захаваліся дзве інструкцыі, складзеныя на гарадзенскіх перадсоймавых соймаках у 1645 г. і 1646 г.¹¹² Справа ў тым, што сойм 1645 г. скончыўся без ухвалы канстытуцый і гарадзенскія паслы напэўна не здолелі рэалізаваць пастулатаў свайго соймака. Гэтым тлумачыцца тое, што змест перадсоймавых інструкцый 1645–1646 гг. вельмі падобны. Улічваючы, што агляд палажэнняў інструкцый 1646 г. намі ўжо быў дадзены¹¹³, не мае сэнсу каментавачь іх зыходні варыянт 1645 г. Аднак пра самую важную палітычную адметнасць гэтых дакументаў можна нагадаць: яскравы ВКЛаўскі патрыятычны пафас, на вогнішча якога быў выліты алей скандалу з перадачай часткі тэрыторыі княства, Трубецка, маскоўскаму цару. Адстойванне ўласных дзяржаўных інтарэсаў шляхтай ВКЛ мела вынікам зрыў сойма 1645 г. і зацвярджэнне соймавай канстытуцыяй 1646 г. кампенсацыі коштам каронных зямель страт тэрыторыі княства¹¹⁴.

Пачаткі гарадзенскага прадстаўніцтва

Пачаткам гарадзенскага прадстаўніцтва належыць лічыць удзел мясцовых ураднікаў у вялікакняскай радзе, а таксама соймах ВКЛ. Так, гарадзенскія намеснікі, а такі ўрад існаваў яшчэ з часоў Вітаўта – з 1422 г.¹¹⁵, у XV ст.

уваходзілі ў склад вялікакняжскай рады¹¹⁶. Для прыкладу, у радзе Казіміра Ягелончыка ў 1452 г. быў гарадзенскі намеснік – пан Лелюш¹¹⁷. У часы Аляксандра Ягелончыка гарадзенскі староста займаў адно з першых месцаў у радзе¹¹⁸. Гарадзенскія ўраднікі былі ў ліку асобаў, якіх вялікі князь запрашаў на сойм асабістым лістом. Напрыклад, у 1554 г. такім быў гарадзенскі канюшы і дворны Яраш Карыцкі¹¹⁹. Ужо з 1507 г. у вальных соймах дазвалялася прымаць удзел шараговай шляхце¹²⁰, але ўзровень яе інфармаванасці ў справах сойма быў вельмі абмежаваны¹²¹. Адметную ролю ў выкананні прадстаўнічых функцый у дарэфарменны перыяд адыгралі павятовыя харужыя, якія з 1534 г. абавязкова не толькі прадстаўлялі сваю адміністрацыйную адзінку на вальных соймах, але яшчэ і асабіста выбіралі двух шляхціцаў, якія рэпрэзэнтавалі на сойме свой павет¹²². Зыходзячы з назіранняў М. Любаўскага, які ўвогуле дапускаў прысутнасць на соймах усіх шляхціцаў, якія таго жадалі¹²³, гарадзенскія баяры-шляхта ўжо ў першай палове XVI ст. маглі неаднойчы ўдзельнічаць у працы соймаў.

Пасольская дэлегацыя Гарадзенскага павета з ліку шляхты ўжо ў дарэфарменны час вызначалася ў колькасці двух чалавек¹²⁴. Такая норма была прынятая за аснову ў Статутах 1566 г. і 1588 г.¹²⁵ У надзвычайных сітуацыях гучалі прапановы выбіраць ад павета трох і нават чатырох паслоў¹²⁶. Законам быў вызначаны аб'ём так званай “пасольскай дыеты”, альбо грошай, што павет павінен выдаткаваць на нятаннае падарожжа і побыт на сойме. Гарадзенцы атрымлівалі па Статуту 1588 г. “пенези травные” у памеры 120 коп грошаў¹²⁷. Натуральна, што гэтая сума з часам страціла сваю вартасць і павінна была стаць у XVII ст. істотна большай¹²⁸.

Прадстаўніцтва ад Гарадзенскага павета на соймах Рэчы Паспалітай у другой палове XVI ст. – сярэдзіне XVII ст.

Сістэматызаваныя дадзеныя не датычацца канвакацыйных, элекцыйных і каранацыйных соймаў. Гарадзенскі соймак у 1569–1588 гг. на соймах прадстаўлялі Ян Ключоўскі (1569, 1572–1573 гг., 1574–1576 гг.), Іван Масальскі (1569 г.), Грыгорый Масальскі і Юры Тышкевіч (1576 г.)¹²⁹. Звесткі пра склад пасольскай рэпрэзентацыі маюць амаль унікальны характар: так, за дзесяцігоддзе праўлення Стэфана Баторыя вядомы склад паслоў толькі на адзін сойм¹³⁰.

Час Жыгімонта Вазы, з пункту гледжання інфармацыйнасці, выклікае найбольш прэтэнзій. Фактычна з 36 соймаў гэтага часу цалкам адсутнічае інфармацыя пра пасольскае прадстаўніцтва на 17 соймах: 1589, 1590/91, 1592, 1596, 1598, 1601, 1603, 1605, 1606, 1611, 1613 (I), 1616, 1618, 1619, 1620, 1621, 1632 гг. Па адным пасле вядома для адзінаццаці соймаў, поўны склад захаваўся толькі для сямі соймаў. Сумарна з 72 паслоў ёсць інфармацыя пра імёны толькі 26, гэта крыху больш за 1/3¹³¹. Сярод паслоў большасць належа-

ла да мясцовай шляхты: Кердзеяў, Масальскіх, Міцутаў, Бухавецкіх, Мялешак. Адметнасцю перыяда з'яўляецца частае паславанне ад Гарадзеншчыны Сапегаў. Акрамя іх сустракаюцца прадстаўнікі родаў Хадкевічаў, Валовічаў. Выключная фрагментарнасць звестак дазваляе пагадзіцца з меркаваннем аўтара адзінай публікацыі пра гарадзенскую пасольскую рэпрэзентацыю У. Падалінскім, які з 1590-х гадоў заўважае рост уплываў у павеце Масальскіх, а потым – чарэйскай лініі роду Сапегаў і Валовічаў, што прасочваецца па парадку выканання імі пасольскіх функцый¹³².

Эпоха Уладзіслава Вазы прынесла 15 новых соймаў. Гэта азначае, што гарадзенская шляхта прадставіла 30 кандыдатур на ролю паслоў. Цалкам адсутнічае інфармацыя пра сойм 1635 г. Толькі палова звестак ёсць пра 12 соймаў: 1633, 1634, 1635 (II), 1637 (II), 1638, 1639, 1640, 1641, 1642, 1643, 1645, 1647 гг. Поўны склад паслоў, з некаторымі агаворкамі, маем толькі для двух соймаў: 1637 (I), 1646 гг. Але пры пэўным дапушчэнні можна давесці колькасць укамплектаваных соймаў да пяці (плюс 1638, 1641, 1645 гг.)¹³³.

З 30 абраных паслоў вядомага 16, але ў рэальнасці ў якасці паслоў выступаюць толькі 7 чалавек: Ян Хадкевіч, Фрыдрых Сапега, Ян Міцута, Уладзіслаў Кердзей, Грыгорый Масальскі, Канстанцін Александровіч, Яўстахій Кердзей. Усе абраныя былі ўраднікамі, але не абавязкова гарадзенскімі і павятовымі. Не вельмі зразумелая сітуацыя з соймам 1637 (I) г., паколькі, акрамя Яна Хадкевіча, канюшага ВКЛ, і Фрыдрыха Сапегі, у якасці пасла выступае яшчэ Януш Радзівіл, падкаморы ВКЛ. Вялікая колькасць памылак у даследаванні С. Холдыс дазваляе сцвярджаць, што звесткі пра Януша Радзівіла не з'яўляюцца дакладнымі¹³⁴. Гарадзенскі сойм не ўваходзіў на той час у лік прарадзівілаўскіх. Няма звестак пра абранне ў Гародні паслом падкаморыя і ў яго біяграфіі¹³⁵.

Самым дасведчаным гарадзенскім парламентарыям у 1633–1648 гг. быў Уладзіслаў Кердзей, які не менш за 11 разоў атрымліваў падтрымку мясцовай шляхты. Належаў ён да аселага ў павеце роду. Стабільнасць выбару гарадзенскіх абывацеляў не выклікае здзіўлення, паколькі Уладзіслаў Кердзей уваходзіў у лік асобаў, якія непасрэдна былі звязаны з манархам¹³⁶. Рэгалістычная пазіцыя кампенсавала адсутнасць у У. Кердзея вялікага палітычнага таленту: з'яўляючыся паслом многа разоў, ён, аднак, не здолеў на пасадзе соймавага маршалка ў 1639 г. давесці сойм да “шчаслівага” сканчэння. Таму і не заслужыў ухвалення з боку гісторыкаў¹³⁷.

У час праўлення Яна Казіміра Вазы адбыўся 21 сойм, адпаведна Гарадзенскі павет павінен быў выправіць 42 пасла. З агульнай колькасці цалкам адсутнічае інфармацыя пра гарадзенскіх паслоў на чатыры соймы: 1653, 1654, 1654 (II), 1655 гг. Такім чынам, няма звестак пра самыя складаныя гады ў гісторыі Рэчы Паспалітай XVII ст. Палова інфармацыі ёсць пра сем соймаў: 1649/1650, 1652, 1652 (II), 1658, 1659, 1667, 1668 гг. Поўны склад захаваўся

па 10 соймам, прычым пераважна гэта соймы 1660-х гадоў. З 42 абраных у 1649–1668 гг. паслоў вядомыя 27. Хаця паказчык гэты досыць высокі і імёны большасці паслоў маюцца ў нашым распараджэнні, тым не менш, за гэтай лічбай хаваецца вузкае кола асобаў, а менавіта сем чалавек: Канстанцін Александровіч, Крыштаф Бухавецкі, Ян Антоні Храпавіцкі, Ян Казімір Кердзей, Андрэй Катовіч, Станіслаў Масальскі і Ян Фелікс Пац¹³⁸. З пералічаных шляхціцаў толькі адзін на момант абрання паслом належаў да магнацкага роду (Я.Ф. Пац), рэшта – да сярэдняй шляхты. Акрамя Я.Ф. Паца, які займаў урад падкаморыя ВКЛ, усе абраныя паслы былі ўраднікамі павятовага ўзроўню і, за выключэннем Я.А. Храпавіцкага, смаленскага падкаморыя¹³⁹, мелі ўрады ў гарадзенскай павятовай іерархіі. З пералічаных гарадзенскіх паслоў найбольш адметныя дзве асобы: Я.А. Храпавіцкі і А. Катовіч. Першы, вядомы палітык, сенатар і пісьменнік-мемуарыст, быў адным з найбольш актыўных парламентарыяў ва ўсёй Рэчы Паспалітай. Абранне гэтага неардынарнага чалавека паслом ад Гарадзенскага павета з’яўляецца прыкметнай падзеяй у лакальным палітычным жыцці, дзе традыцыйна дамінавалі мясцовыя лідэры. Дарэчы, сам Я.А. Храпавіцкі досыць часта наведваў Гародню ў той час, паколькі тут, на выгнанні, адбываліся соймакі смаленскай шляхты, ад якой традыцыйна выбіралі яго паслом¹⁴⁰. Але найбольш заўважнай адметнасцю ўсяго перыяду стала рэгулярнае абранне паслом гарадзенскага старосты Андрэя Катовіча (Андрэй Францішак Катовіч, гарадзенскі староста з 1652 г., кухмістр ВКЛ з 1657 г., вялікі пісар ВКЛ з 1658 г., нарэшце, віленскі кашталян з 1672 г.)¹⁴¹. Напэўна, высокая пасада, побач з асабістымі амбіцыямі, стала галоўным аргументам для маніпаляцыі А. Катовічам пасольскіх функцый. Гэты гарадзенскі ўраднік быў паслом на двух соймах 1652 г., а потым паславаў яшчэ 11 разоў¹⁴². Ён, саступаючы толькі Я.А. Храпавіцкаму (якога абіралі 16 разоў і толькі аднойчы ён не прысутнічаў на сойме), уваходзіў у лік асоб, якіх найчасцей ад ВКЛ абіралі пасламі, а па ўсёй Рэчы Паспалітай быў на чацвёртым месцы па колькасці разоў выканання пасольскіх функцый. Роўным з А. Катовічам быў толькі знакаміты Багуслаў Радзівіл, але магнат наведваў толькі 11 соймаў з ліку 13, на якія быў абраны паслом, а вось А. Катовіч быў на ўсіх 13 соймах¹⁴³. Ні адзін павет ВКЛ у 1649–1668 гг., калі зыходзіць з наяўных дадзеных, не быў такім дагматычным у сваім выбары, як Гарадзенскі. Фактычна без нейкіх імпрывізацый цягам 10 гадоў тут на перадсоймавым соймаку абіралі свайго старосту. Прычыны трэба шукаць у рэгалістычных настроях гарадзенскай шляхты і вядомых сваёй “дэмакратычнасцю” механізмах абрання паслоў¹⁴⁴. Ды і наяўнасць уласнага жылля ў Варшаве, камяніцы на Езуіцкай вуліцы, вызваленай у 1667 г. ад стацыяў, з’яўлялася істотным плюсам гарадзенскага старосты¹⁴⁵. Але і асабістыя здольнасці А. Катовіча не варта скідваць з рахунку, што відаць па яго кар’еры. Не трэба лічыць выпадковасцю абранне А. Катовіча маршал-

кам сойма 1667 г. У прадмове антырэгаліста Камарніцкага з нагоды выбараў між літвінамі асобы, прыдатнай на выкананне функцый соймавага маршалка, было адзначана, што зацверджаны мае быць заслужанай перад Рэччу Паспалітай асобай, а не толькі звычайным чытачом Макіявелі¹⁴⁶. Сам жа Катовіч належаў да тых маршалкаў, якія, не гледзячы на паходжанне, былі здольныя супрацьстаяць ціску палітычных апанентаў і арганізоўваць законатворчы працэс, што не ўсе выхадцы з магнатэрыі маглі рабіць¹⁴⁷. Сувязі пры двары гарантавалі А. Катовічу, дарэчы, *пакаёвamu двараніну*, магчымасць перадаць староства “у спадчыну”: яго сын Ян Францішак ажно да 1704 г. займаў бацькаву пасаду¹⁴⁸. Такім чынам, Катовічы больш 50 гадоў трымалі павет пад кантролем.

Падсумаванне

Соймік як інстытут лакальнага шляхецкага прадстаўніцтва ўзнік у Гарадзенскім павеце ў першай палове XVI ст., а яго юрыдычнае санкцыянаванне адбылося на моцы пастановаў Статута ВКЛ 1566 г. У XVI-XVII стст. соймакі адбываліся пераважна ў гарадзенскім замку, але ўжо ў гэты час пазначылася тэндэнцыя да іх правядзення ў кляшторных будынках, найбольш прыдатных для нарад з пункту гледжання стабільнага фізічнага стану памяшканняў. У XVI і першай палове XVII ст. крыніцы не фіксуюць масавага ўдзелу мясцовых абывацеляў у соймаках: звычайна нарады адбываліся ў прысутнасці не больш 50 шляхціцаў. Толькі з канца XVII ст. захаваліся дадзеныя пра вялікія па колькасці прысутных соймакі. Кіраванне гарадзенскім соймакам адбывалася зыходзячы з практыкі, а не літары закона: дырэктарам звычайна быў важнейшы па пасадзе ўраднік. У Гарадзенскім павеце, хутчэй за ўсё, павятовыя маршалкі толькі з сярэдзіны XVII ст. становяцца насамрэч сапраўднымі спікерамі мясцовых форумаў. Мова соймакавай дакументацыі зведала відавочную эвалюцыю ў канцы XVI – пачатку XVII стст.: сярэднепольская мова становіцца галоўным сродкам камунікацыі на форумах Рэчы Паспалітай, што непазбежна адбывалася на ўспрыманні палітычнага патэнцыялу старабеларускай мовы і на ўзроўні павета, тым больш так недалёка размешчанага ад межаў Кароны, як гарадзенскага. Пастулаты гарадзенскіх соймакаў на соймы XVI-XVII стст. захаваліся выключна фрагментарна. Іх змест, у цэлым, не вылучаецца асаблівай арыгінальнасцю ў параўнанні з аналагічнымі дакументамі, створанымі ў іншых паветах ВКЛ. Разам з тым, трэба адзначыць, што гарадзенская шляхта атаясамляла сябе з няпольскай гістарычнай традыцыяй і імкнулася адстойваць свае, лакальныя, і агульнадзяржаўныя інтарэсы ВКЛ. У своеасаблівай форме ўласнае прадстаўніцтва Гарадзеншчына мела ў XV і першай палове XVI стст. Звесткі пра прадстаўнікоў Гарадзенскага павета цалкам аднавіць не ўяўляе магчымасці, але агульную тэндэнцыю прасачыць усё ж магчыма. Пасламі, у

адрозненні ад іншых павеатаў ВКЛ, тут становіліся, як правіла, асобы, шчыльна звязаныя з каралеўскім дваром. Досыць часта шляхта абірала найбольш значных павятовых ураднікаў: падкаморыяў ці маршалкаў у часы Жыгімонта Вазы і гарадзенскіх старостваў у наступныя перыяды. Прынамсі ў 1630–1660-х гадах уся дэмакратыя зводзілася на Гарадзеншчыне да падтрымкі як мінімум аднаго пракаралеўскага кандыдата. Толькі за 1576–1668 гг. гарадзенскі соймак павінен быў абраць 156 паслоў, а ў нашым распараджэнні маюцца звесткі толькі пра 71. Вельмі мала верагоднасці, што гэтая лічба намнога вырасце ў будучым, паколькі апрацаваныя намі дадзеныя паходзяць з даследаванняў як асобных соймаў, так і сінтэзаў. Вельмі паказальна, што гарадзенцы, не ў прыклад іншым павеатам ВКЛ, на працягу вылучанага перыяду абралі дзвюх асобаў, якія нават кіравалі соймавымі нарадамі ўсёй Рэчы Паспалітай.

Дадатак 1. Інструкцыя Гарадзенскага павеата паслам на Віленскі Галоўны з'езд 1615 г. з гарадзенскага соймака. 1615 г. траўня 21. Гародня. Копія.

Дакумент захоўваецца ў бібліятэцы ў Кракаве (Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. Rks. 365. S. 72–73 v). Інструкцыя напісана на сярэднепольскай мове з ужываннем лацінскіх слоў. Дакумент падрыхтаваны да друку з захаваннем асноўных адметнасцей рукапісу. Тэкст перадаецца без змяненняў, відавочныя памылкі, няправільнае напісанне слоў у арыгінале захоўваецца. Усе скарачэнні раскрываліся. У некаторых выпадках па сэнсу выстаўляліся знакі прыпынку. Літары, якія напісаны над радком, набраны курсівам.

[72] *Instructia od nas Rad urzędników ziemskich Grodzieńskich*¹⁴⁹ | *y rycerstwa szlachty obywatelów powiatu Grodzień(skiego) ktorzy | smy się tu do Grodna na seymik relacyny potym teraz blysko | przeszlym seymie Warszawskim w roku niniejszym tyśiąc (?)*¹⁵⁰ | *szesc set piętnastym kwietnia dwudziestego trzeciego d[ni]a przypadaiący ku wysluchaniu poslow od nas na seym wy|prawionych ziachaly d[zie] tes y poseł Kro(la) Je(go) M(iłosci) Pan | Jan Scipion Kampo z instructią Je(go) Kro(lewskiey) M(iłosci) będąc wyprawio|ny wposrzodek nas na ten ze czas się stanowił dana Ich M|(iło)sciam panu Pawłowi Wollowiczowi podkomorzemu grodzie(skiemu) | a panu Janowi Scypionowi Campo poslom od nas na ziazd | Głowny ktory 21 dnia maia w roku terazniejszym 1615 | od Krola Je(go) M(iło)sci w Wilnie iest zlozony*
Naprzod

Maia się Ich M(iło)sc(i) panowie poslowie naszy na ten dzien 21 ma / ia w roku niniejszym 1615¹⁵¹ wposrzodek drugich ich M(iło)sci P(onow) / poslow do Wilna stawic y wprzod o takim Oycowskim obmy|slawaniu Kro(la) Je(go) M(iłosci) ze w takim niebiespieczestwie Rz(eczy)p(ospoli)tey y | gwałtownie nagłych potrzebach iey zabiegaiąc yz na tym sey|mie nic okolo obrony panstwa te(go) y

bezpieczeństwa nie stane]to Ziazd ten Głowny złożywszy aby się na nim o dobrim pospo]litem y obronie naszej od nieprzyjaciela obmyślało wszy|tkich nas z miłości swey Oycowskiey gorąco pobudzac raczy | aby Krol Je(go) M(ilosc) przystoynne podziękowanie od wszystkich Sta|now s tego Ziazdu uczynione było maią się Ich M(ilosci) z drugimi | pany posly namawiac.

Strony zatrzymania bezpieczeństwa Rz(eczy)p(ospoli)tey y obronie iey od za|jątrzonego postronnego nieprzyjaciela moskwicina zrozumia | wszy tak z instrucy Je(go) Kro(lewskiey) M(ilosci) iako y relaty załosney [72 адв.] Ich M(iloscow) panow poslow naszych ktorichesmy byli na ten blisko prze|szly seym walny warszawski wyprawily yz na nim nie zgola | się nie zawarło ale się z wielką szkodą Rz(eczy)p(ospoli)tey y z niebezpieczeń|stwem iey rozerwał. Czemu o to zabiegaiąc yz Je(go) Kro(lewska) M(ilosc) | Ziazd nam Głowny skladac raczy. Na ktorim Ich M(ilos)c(i) panowie / poslowię nasi maią się starac znosząc się z Ich M(ilo)sciami Pa|ny Radami y z Ich M(ilo)sc(iami) pany posly woiewodztw y powiatow | aby pod tak trudny czas R(zecz)p(ospoli)ta w calosci swey ochronie y bez|pieczeństwę ostawała staraiąc się iakoby przez commisarze | woyna tu moskiewska tractatami y pokoiem zawarła się | do czego jednak yz potęgi potrzeba na ochrone granic | y dania odporu naiezdziącym nieprzyjaciolom. Niezależ | my od tego abychmy sobie ciężko uczynic nie miely porow / nywaiąc się z drugimi Ich M(ilos)ciami stany na ten czas w | Wilnie zgromadzonemi do czego daiemy Ich M(ilos)ciam pa|nom poslom naszym moc zupełną y niezamierzoną jako | ludziom zacnym bacznym ktorych wiara y miłosc ku Oy|czyźnie w rzeczach biegłosc y umiejętnosc iest nam dobrze | wiadoma y doswiaczona. Zaczym pewnis my y z takiej fakul|tatem od nas daney zazywac będą jakobysmy my w wolno|sciach naszych uymy zadney nie odniesly, a Rzeczp(ospoli)ta w och / ronie calosci swey zostawała maiąc to u siebie za supremam | legem ut videant ne quid dotrimenti R(zecz)P(ospolita) patiatur. A yz | przydzie podobno do zatrzymania tego woyska ktore na ten | czas iest w sluzbie w polu y po zamkach tedy obmyslic im zapla|te, potrzeba starac się Ich M(ilosci) panowie poslowie nasi | o to maią, aby iusz więcej od żołnierza zapłaconego takich / angary stan szlachecki nie cierpiał, gdyz y Je(go) M(ilosc) pan | wilenski zalosnie się nam przez pisanie swe uskarżał ze z | maiętnosci własney dziedzicznej iego y małżanki Je(go) M(ilo)sci | statię wycągaią y odwozic ie na mieysce dosyc dalekie kaza [73] toz y o drugich ych M(ilos)ciov ktorzy w tamtych kraiach maiętnosci s | we maią załosnie przekladaiąc ten uraz wolności szlacheckiey y | nie bez zalu naszego sluchalismy.

O co serio z Ich M(ilos)ciami pany hetmany imieniem naszym | expostulowac maią prosząc aby nie dopuszczaly braci swey od zo|łnierstwa takiej oppresy cierpiec y aby sprawiedliwosc ukrzyw|dzonym dziala się prosic. Więc nad to y z dzierzaw dalekich (?) | Kro(la) Je(go) M(ilosci) pod pretextem prowadzenia zywności na Smolensk / wielkie pieniężne statie iuz wyciągnione są. A yndziej wycią-

|gaią czym ostatnie zniszczenie dobr Kro(la) Je(go) M(ilosci) y R(zeczy)p(ospoli) tey | dzieie się y w podatках pospolicitych uyma nielado iaka stąd | byc musi.

Ludzie swowolni ktorzy się do nie małych gromad kupiąc w dobrach | Kro-(la) Je(go) M(ilosci), duchownych y swieckich nie tilko w braniu zywnosci wiel | kie obciążenie poddanym czynią, ale y na domy slacheckie nie male (?) | despekti wyrzadzając naiezdzaia nic na universalu Kro(la) Je(go) M(ilosci) prze|ciwko im wydane nie dbając. Maią tedy Ich M(ilo)sc(i) panowie poslowie na|szi y w tim z drugą pracie¹⁵² swą y pany posly znosic y o takim spo|sobie namawiac iako by to hultaystwo zniezione, a Rz(ecz)p(ospoli)ta wolna | od niego zostawac mogła, a yz Je(go) M(ilosc) pan podskarbi ziemski dla potrzeb Rz(ecz)p(ospoli)tey na niemałą się sumę pieniędzy niekto|rim ludziom zadluzyl ktorim nie mając skąd tego dlugu pła|cic wielkie nabieganie od nich ponosi y credita będąc tez sam | fide publica ubezpieczony s seymow przeszlych naruszyl pro|sil Je(go) M(ilosc) aby w tey wierze byl uspokoiony y creditorom aby za|placic skąd miał y mógł. Zaczym upatrując my byc prozbe Je(go) | M(ilosci) sluszną wiedząc iako na tim siła nalezy, aby credit Je(go) M(ilosci) | non racillaret ktorego po te czasy z dobrem R(zecz)p(ospolitey) w trudnych cza|siech pozyteczno zazywał. Zlecamy to Ich M(ilosciom) panom poslom na / szym aby w tim Je(go) M(ilosci) pomocni byly staraniem swym u wszytkich [73 адв.] станов на tim Ziezdzie teraznieyszem. Ostatek fundując się na wie|rze Ich M(ilosci) panow poslow naszych zlecamy Ich M(ilosciom) o wszytko to | się starac co by z naylepszymy por(z)ytecznieyszym Rz(ecz)p(ospoli)tey byc baczyła | aby się do tego wszytkiego sklaniali co by z drugich woiewoctw | podawano y to co by się Ich M(ilosciom) samym z ochroną wolności na|szych pozytecznego byc widziało zastawując się E contra rze|czom prawu y wolnościom naszym przeciwnym iako z dla | lepszy wiary y pewności tę instructiā naszą daiemy Ich | M(ilosciom) panom poslom naszym przy pieczęciach y podpisach | rąk naszych zlecając aby y do act tuteyszych grodzkich gro|dzięskich dla wiadomości wszytkich podana bela. Działo się | w Grodnie dnia 23 kwietnia 1615 roku.

Спасылкі

- 1 Аўтар выказвае шчырую падзяку сябрам Андрэю Радаману, Аляксею Шаландзе, Уладзіміру Падалінскаму за каштоўныя заўвагі да гэтага артыкула.
- 2 Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763. Warszawa, 2002. S. 11–12.
- 3 Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т.1. Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст./ Рэдкал.: М. Касцюк (гал.рэд.) і інш. Мн., 2000. С. 218–219.
- 4 Гісторыя Беларусі. Т. 1. Старажытная Беларусь... С. 210–211; Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek / pod red. Andrzeja Rachuby. Warszawa, 2009. S. 9.
- 5 Радаман А. Сойм // Энциклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 6. Кн. 1. Мн., 2001. С. 380.

- 6 Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. I. Okresy bezkrólewi (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764) / Opracował Henryk Lulewicz. Warszawa, 2006.
- 7 Ibid. S. 19–21.
- 8 Любавский М.К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. Исторические очерки. М., 1892. С. 766.
- 9 Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. М., 1900. С. 303.
- 10 Тамсама. С. 559.
- 11 Błaszczyk G. Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569. Poznań, 2002. S. 119–126.
- 12 Лаппо И.И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911. С. 174.
- 13 Радаман А. Віленскі земскі прывілей 1565 г. вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста // Беларускі гістарычны агляд. Т. XII. Сш. 1–2. 2005. С. 137–138, 155.
- 14 Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т.І. Доўнар, У.М. Сатолін, Я.А. Юхо; Рэдкалегія Т.І. Доўнар і інш. Мн., 2003. С. 14.
- 15 Лаппо И.И. Великое княжество Литовское... С. 292.
- 16 Лаппо И.И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века // Журнал министерства народного просвещения. Ч. 311. 1897. С. 299.
- 17 Błaszczyk G. Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569. Poznań, 2002. S. 121.
- 18 Радаман А., Галубовіч В., Вілімас Д. Земскія ўраднікі Гарадзенскага павета (другая палова XVI – першая палова XVII стст.) // Герольд Litherland. № 17. Горадня. 2006. С. 101, 102, 104.
- 19 Радаман А., Галубовіч В., Вілімас Д. Земскія ўраднікі Гарадзенскага павета... С. 104; Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek / pod red. Andrzej Rachuby. Warszawa, 2009. S. 286.
- 20 Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года... С. 98; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Давед. Камент. Мн., 1989. С. 139.
- 21 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далее – AGAD). Archiwum Radziwiłłów, dz. II, ks. 4. S. 107–232.
- 22 Лаппо. И.И. Великое княжество Литовское... С. 588.
- 23 Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569-1588. Warszawa, 2002. S. 71–72.
- 24 Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym... S. 85.
- 25 Archiwum Domu Sapiehów wydane staraniem rodziny. T. I. Listy z lat 1575-1606 / Opracował Pr. A. Prochaska. Lwów, 1892. S. 359.
- 26 Rachuba A. Miejsca obrad sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569-1794 // Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XVI–XVIII стагоддзях: Матэрыялы міжнар. навук. канферэнцыі (Менск-Наваградак, 23-24 лістапада 2007 г.). Навук. рэд. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч. Мінск, 2008. С. 187–188.
- 27 Ibid. С. 187.
- 28 Ibid. С. 187–188.
- 29 Акты Виленской археографической комиссии (далее – АВАК). Т. VII. Акты Гродненского гродского суда. Вильна, 1874. С. 187–189.

- 30 Jakubowski J. Powiat Grodzieński w w. XVI. Mapa w skali 1: 400.000 (z tekstem). Kraków, 1934. S. 13; Акты Виленской археографической комиссии. Т. VII. Акты Гродненского гродского суда. Вильна, 1874. С. 124–125.
- 31 Тамсама. С. 189.
- 32 Тамсама. 192.
- 33 Rachuba A. Miejsca obrad sejmików... С. 188.
- 34 Лаппо И.И. Великое княжество Литовское... С. 588–589.
- 35 Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня (сацыяльная тапаграфія і маёмасныя адносіны ў 16–18 ст.). Гародня-Wrocław, 2008. С. 214.
- 36 Тамсама. С. 214–215.
- 37 Wisner, H. Rzeczpospolita Wazów III. Sławne Państwo Wielkie Księstwo Litewskie. Warszawa, 2008. S. 101.
- 38 Гардзеў, Ю. Магдэбургская Гародня... С. 240.
- 39 Тамсама. С. 215.
- 40 Радаман А. Сойм // Энциклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 6. Кн. 1. Мн., 2001. С. 381–382.
- 41 Volumina Legum (далее –VL). Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanie T. IV. Petersburg, 1859. S. 316.
- 42 Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кн. 70 (1582–1585): кн. запісаў № 70 (копія канца XVI ст.) / падрыхт. А.А. Мяцельскі. Мінск, 2008. С. 224.
- 43 VL. Т. IV. S. 425, 426, 440.
- 44 АВАК. Т. VII. С. 133.
- 45 Wisner H. Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z czasów Zygmunta III i Władysława Wazy. Warszawa, 2001. S. 106–107.
- 46 Лаппо И.И. Великое княжество Литовское... С. 543–558.
- 47 Zakrzewski A.B. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki. Warszawa, 2000. S. 38–56.
- 48 Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym... S. 91–92.
- 49 AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. II, ks. 4. S. 108, 110, 118, 146, 190–191, 224, 232; AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. II, sygn. 441. S. 3–4; АВАК. Т. I. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1865. С. 176; Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. Rks. 365. S. 153; АВАК. Т. I. С. 188–189; Катлярчук А. У ценю Польшчы і Расеі. Вялікае Княства Літоўскае і Швецыя ў часе эўрапейскага крызісу сярэдзіны XVII ст. // ARCHE. №7–8. 2008. С. 651; AGAD, dz. II, sygn. 1672. S. 5; АВАК. Т. I. С. 203; AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. II, ks. 35. S. 419.
- 50 Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. Rks. 365. S. 152 v.
- 51 Opaliński, E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. Warszawa, 1995. S. 264.
- 52 АВАК. Т. VII. С. 381–383.
- 53 Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym... S. 97–98.
- 54 Сагановіч Г. Невядомая вайна 1654–1667. Мн., 1995. С. 139.
- 55 Янушкевіч А. Харутва Гарадзенскага павету ў паспалітым рушэнні ВКЛ 1567 г. // Гарадзенскі палімпсест. XII–XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гарадзя, 7 лістапада 2008 г.) / Пад рэдакцыяй А.Ф. Смаленчука, Н.У. Слж. Гародня-Беласток, 2008. С. 26.
- 56 Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Т. IV. Крестоприводная книга шляхты Великого Княжества Литовского 1655 г. Москва-Варшава, 1999. С. 88–101.

- 57 Czyżewski P. Szlachta powiatu grodzieńskiego w świetle źródeł przelomu XVII i XVIII wieku // Канструкцыя і дэканструкцыя Вялікага княства Літоўскага: матэрыялы міжнар. навук. канф., Гродна, 23–25 крас. 2004 г. / пад. рэд. Н.У. Сліж. Мінск, 2007. С. 124.
- 58 Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy... S. 70.
- 59 Катлярчук А. У ценю Польшчы і Расеі... С. 651.
- 60 Статут Вялікага княства Літоўскага 1588... С. 115.
- 61 Тамсама. С. 115.
- 62 Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym... S. 74.
- 63 Ibid. S. 108.
- 64 Пазней Д. Градкоўскі займаў пасады ў Гарадзенскім павеце. Ён фігураваў як гарадзенскі стольнік, вецэканом гарадзенскай эканоміі (рэд.)
- 65 АВАК. Т. I. С. 203; AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. II, ks. 4. S. 232; Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. Rks. 365. S. 153.
- 66 AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. II, ks. 4. S. 108, 110, 118, 146, 190–191, 224, 232.
- 67 Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym... S. 106.
- 68 Лаппо И.И. Великое княжество Литовское... С. 567-574; Zakrzewski A.B. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w... S. 60-73; Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym... S. 102-114; Радаман А.А. Кіраванне соймакавымі пасаджэннямі ў Вялікім Княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім у другой палове XVI – пачатку XVII ст. // Весті Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. 2002. № 2. С.120–132.
- 69 Пасада гарадзенскага павятовага маршалка ўведзена ў 1565 г., першым быў намінаваны Іван Іванавіч Валовіч. Напрацягу другой паловы XVI–XVII стст. гэты ўрад займалі 12 чалавек з ліку найбольш уплывовых мясцовых кланаў: Масальскіх, Катовічаў, Александровічаў, Кердзеяў: Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek / pod red. Andrzeja Rachuby. Warszawa, 2009. S. 268–269.
- 70 Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym... S. 105.
- 71 Лаппо И.И. Великое княжество Литовское... С. 573.
- 72 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ), КМФ-18, воп.1, адз.з. 107, арк. 313–313 адв.
- 73 Лаппо И.И. Великое княжество Литовское... С. 571.
- 74 Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym... S. 106, 129.
- 75 Ibid. S. 108.
- 76 Ibid. S. 106.
- 77 АВАК. Т. VII. С. 371, 388.
- 78 Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 329.
- 79 НГАБ, КМФ-18, воп.1, адз.з. 107, арк. 313–313 адв.
- 80 НГАБ, КМФ-18, воп.1, адз.з. 102, арк. 66 адв.–67.
- 81 НГАБ, КМФ-18, воп.1, адз.з. 99, арк. 160 адв.–161.
- 82 Radziwiłł A.S. Pamiętniki o dziejach w Polsce. Warszawa, 1980. T. 2. S. 176.
- 83 Ibid. S. 177.
- 84 НГАБ, КМФ-18, воп.1, адз.з. 113, арк. 423-423 адв.
- 85 АВАК. Т. VII. С. 208.
- 86 Тамсама. С. 348, 356, 371.
- 87 Лаппо И.И. Великое княжество Литовское... С. 478; Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. I. Okresy bezkrólewí... S. 136–138, 158–160, 195–197 i інш.

- 88 Lulewicz, H. Gniewów o unię ciąg dalszy... S. 70-72. Гл. тэкст інструкцыі ў гэтым зборніку артыкул: Радаман А. Інструкцыя шляхты Гарадзенскага павета паслам на Варшаўскі сойм 1572 г. з агульнаваяводскага соймака Троцкага ваяводства, які адбыўся ў Самілішках 9 снежня 1571 г.
- 89 AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. II, ks. 4. S. 108, 110, 118, 146, 190-191, 224, 232.
- 90 Ibid. 4. S. 108.
- 91 AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. II, sygn. 441. S. 4.
- 92 Лаппо И.И. Великое княжество Литовское... С. 561.
- 93 Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года... С. 79.
- 94 Любавский М. Литовско-русский сейм... С. 807.
- 95 Тамсама. С. 810.
- 96 Тамсама. С. 823, 843.
- 97 Падалінскі У.А. Прадстаўніцтва Гарадзенскага павета на соймах Рэчы Паспалітай у апошняй трэці XVI ст. // Леў Сапера (1557–1633 гг.) і яго час: зб. нав. арт. / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: С.В. Марозава [і інш.]. Гродна, 2007. С. 32.
- 98 Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek... 33.
- 99 Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy... S. 72
- 100 Ibid. S. 72.
- 101 AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. II, sygn. 441. S. 3-4; Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. Rks. 365. S. 72-73 v.
- 102 VL. T. II. Petersburg, 1859. S. 332, 365, 371, 391, 444; VL. T. III. Petersburg, 1859. S. 14–15, 151–152.
- 103 VL. T. III. Petersburg, 1859. S. 22.
- 104 Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. Rks. 365. S. 333–334 v.
- 105 Wisner H. Zygmunt III Waza. Wrocław-Warszawa-Kraków, 2006. S. 101–103.
- 106 Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. Rks. 365. S. 333.
- 107 АВАК. Т. I. С. 175.
- 108 Тамсама. С. 175.
- 109 Тамсама. С. 175.
- 110 Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1586-1640). Mechanizmy patronatu. Warszawa, 2001. S. 20.
- 111 Ibid. S. 21.
- 112 Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. Rks. 365. S. 122-126, 148-153.
- 113 Галубовіч В. Пастулаты гарадзенскага соймака на сойм 1646 г. // Гарадзенскі палімпсест. XII–XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Горадня, 7 лістапада 2008 г.) / Пад рэдакцыяй А.Ф. Смаленчука, Н.У. Сліж. Горадня-Беласток, 2008. С. 48–53.
- 114 Галубовіч В. Спрэчкі пра далучэнне Лоева да Вялікага Княства Літоўскага на сойме 1646 года // Шостыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні, міжнародная навуковая канф. (Рэчыца, 2007). Міжнародная навуковая канферэнцыя “Шостыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні”, 14-15 лістапада 2007 г.: [матэрыялы]: у 2 ч. Ч. 2.: Рэчыца ў часе і прасторы: 795 год заснавання горада / В.М. Лебедзева (адк. рэд.) [і інш.]. Гомель, 2008. С. 38–44.
- 115 Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek... S. 334.
- 116 Korczak L. Litewska rada wielkoksiażęca w XV wieku. Kraków, 1998. S. 41.
- 117 Любавский М. Литовско-русский сейм... С. 329.

- 118 Тамсама. С. 344.
- 119 Тамсама. С. 495.
- 120 Тамсама. С. 181.
- 121 Тамсама. С. 496.
- 122 Тамсама. С. 265.
- 123 Тамсама. С. 496.
- 124 Тамсама. С. 265.
- 125 Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года... С. 80; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588... С. 115–116.
- 126 Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy... S. 71.
- 127 Статут Вялікага княства Літоўскага 1588... С. 116.
- 128 Rachuba A. Diety poselskie w Wielkim Księstwie Litewskim XVI–XVII wieku na przykładzie sejmiku żmudzkiego // Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin. Warszawa, 2004. S. 599–606.
- 129 Падалінскі У.А. Прадстаўніцтва Гарадзенскага павета на соймах... С. 32–34.
- 130 Тамсама. С. 34.
- 131 1587/1588 гг. – Фёдар Масальскі, гарадзенскі маршалак і маршалак ЯКМ (Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy / Pod red. A. Gąsiorowskiego. Kórnik, 1994. T. 11: Urządnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba. S. 95); Мікалай Сапега, гарадзенскі падкаморы; 1590 г. – Грыгорый Масальскі, падкаморы гарадзенскі; 1593 г. – Пётр Валовіч, чашнік ВКЛ; Ян Мялешка, гарадзенскі стольнік; 1595 г. – Мікалай Сапега (?); 1597 г. – Якуб Кунцэвіч, гарадзенскі харужы; 1600 г. – Ян Пётр Сапега; Мікалай Сапега, кухмайстар ВКЛ, да 1589 г. гарадзенскі падкаморы; 1607 г. – Юрый Хаецкі і Павел Галаўня; 1609 г. – Павел Валовіч; 1613 (II) г. – Павел Валовіч, гарадзенскі падкаморы; 1615 г. – Скумін NN (магчыма – Януш Скумін Тышкевіч, пісар ВКЛ, браслаўскі староста, пазнейшы, бо намінаваны пасля сойма 1615 г., гарадзенскі воіт: Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek / pod red. Andrzeja Rachuby. Warszawa, 2009. S. 354); Весялоўскі NN; 1623 г. – Юрый Сцыпіён Кампа, падкаморы гарадзенскі; 1624 г. – Фрыдрых Сапега; 1625 г. – Грыгорый Каговіч, ротмістр; 1626 г. (I) – Уладзіслаў Кердзей, гарадзенскі падстоі (?); 1627 г. – Аляксандр Бухавецкі; 1628 г. – Крыштаф Хадкевіч, канюшы ВКЛ; Ян Міцуга, гарадзенскі падстоі (?); 1629 (II) г. – Павел Чарніцкі; NN Лядавіцкі; 1631 г. – NN Кердзей; Фрыдрых Сапега, віцебскі падкаморы (Падалінскі У.А. Прадстаўніцтва Гарадзенскага павета на соймах Рэчы Паспалітай у апошняй трэці XVI ст. // Леў Сапега (1557–1633 гг.) і яго час: зб. нав. арт. / ГрУ імя Я. Купалы; рэдкал.: С.В. Марозава [і інш.]. Гродна, 2007. С. 35–37; Byliński, J. Dwa sejmy z roku 1613. / Acta Universitatis Wratislaviensis. № 689. Prawo. T.CXVII. Wrocław, 1984. S. 255; Dorobisz J. Sejm nadzwyczajny z 1624 r. Opole, 1994. S. 153; Kempa, T. Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Toruń, 2007. S. 238, 250; Ochmann S. Sejmy z lat 1615–1616. Wrocław, 1970. S. 216; Pietrzak J. W przyciążonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r. Wrocław, 1987. S. 135; Rzońca, J. Sejmy z lat 1597 i 1598. Część I. Bezowocny sejm 1597 roku. Warszawa-Wrocław, 1989. S. 117; Seredyka J. Parlamentarzyści drugiej połowy panowania Zygmunta III Wazy. Opole, 1989. S. 75, 79, 81, 86; Wisner H. Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z czasów Zygmunta III i Władysława Wazy. Warszawa, 2001. S. 38).
- 132 Тамсама. С. 37.
- 133 1633 г. – Ян Міцуга, гарадзенскі земскі суддзя; 1634 г. – Уладзіслаў Кердзей, гарадзенскі падстароста; 1635 (II) г. – Фрыдрых Сапега, віцебскі падкаморы; 1637 (I) г. – Ян Казімір Хадкевіч, канюшы ВКЛ (Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy / Pod red. A. Gąsiorowskiego.

- Kórník, 1994. T. 11: Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy / Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba. S. 55*; Фрыдрых Сапега, падкаморы віцебскі (Такі склад пасольства дае аўтар манаграфіі сойма 1637 г. Роберт Каладзей (*Kołodziej R. Pierwszy sejm z 1637 roku. Toruń, 2003. S. 270*), а ў супярэчлівай працы С. Холдыс фігуруе ў якасці пасла, акрамя Ф. Сапегі, Януш Радзівіл, падкаморы ВКЛ (*Holdys S. Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV Wazy. Wrocław, 1991. S. 164, 165*); 1637 (II) г. – Уладзіслаў Кердзей, гарадзенскі падстоі; 1638 г. – Уладзіслаў Кердзей, гарадзенскі падстоі; Грыгорый Масальскі, гарадзенскі падкаморы (?); 1639 г. – Уладзіслаў Кердзей, гарадзенскі земскі пісар; 1640 г. – Уладзіслаў Кердзей, гарадзенскі земскі пісар; 1641 г. – Ян Міцута, гарадзенскі земскі суддзя; Канстанцін Александровіч (?); 1642 г. – Уладзіслаў Кердзей, гарадзенскі земскі пісар; 1643 г. – Уладзіслаў Кердзей, гарадзенскі земскі пісар; 1645 г. – Уладзіслаў Кердзей, гарадзенскі маршалак; Астафі Кердзей, “гарадзенскі харужы” (?); 1646 г. – Уладзіслаў Кердзей, гарадзенскі маршалак; Фрыдрых Сапега, гарадзенскі староста; 1647 г. – Уладзіслаў Кердзей, гарадзенскі маршалак (*Dzięgielewski, J. Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV. Warszawa, 1992. S. 162-183*; *Holdys, S. Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV Wazy. Wrocław, 1991. S. 138-173*; *Kołodziej, R. Pierwszy sejm z 1637 roku. Toruń, 2003. S. 270*; *Paradowski, P. W obliczu „nagłych potrzeb” Rzeczypospolitej. Sejmy ekstraordynaryjne za panowania Władysława IV Wazy. Toruń, 2005. S. 248, 256*).
- 134 Holdys S. *Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV Wazy. Wrocław, 1991. S. 164.*
- 135 Wisner H. *Janusz Radziwiłł (1612–1655) wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Warszawa, 2000. S. 57.*
- 136 Dzięgielewski J. *Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV. Warszawa, 1992. S. 111.*
- 137 Holdys S. *Praktyka parlamentarna... S. 57.*
- 138 Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo-doktryna-praktyka. T. II. Wrocław, 2000. S. 383–399.*
- 139 *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. IV. Ziemia Smoleńska i województwo Smoleńskie / pod red. Andrzeja Rachuby. Warszawa, 2003. S. 141.*
- 140 Wasilewski T. *Wstęp // Chrapowicki, J.A. Diariusz. Część pierwsza: lata 1656–1664 / Opracował i wstępem poprzedził Tadeusz Wasilewski. Warszawa, 1978. S. 50–51.*
- 141 Boniecki A. *Herbarz Polski. T. XI. Cz.I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Warszawa, 1907. S. 389.*
- 142 Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. *Sejm Rzeczypospolitej... S. 388.*
- 143 *Ibid. S. 302.*
- 144 Rachuba A. *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym... S. 129.*
- 145 VL. T. IV. *Petersburg, 1859. S. 440.*
- 146 Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. *Sejm Rzeczypospolitej... S. 304.*
- 147 *Ibid. S. 307.*
- 148 Boniecki A. *Herbarz Polski. T. XI. Cz.I. Warszawa, 1907. S. 389*; *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek... S. 339.*
- 149 *так у тэксце, трэба – Grodzkich .*
- 150 *эты і іншыя пыталынікі ў дужках арыгінальныя.*
- 151 *надкрэслена ў тэксце.*
- 152 *трэба браці.*

Уладзімір Падалінскі
кандыдат гіст. навук (Мінск)

Павятовая палітычная эліта ў святле дзеянасці гарадзенскага соймака ў другой палове XVI ст.

Комплексны аналіз складу і дзейнасці рэгіянальных палітычных элітаў дае магчымасць больш глыбока вывучаць сацыяльна-палітычную гісторыю Вялікага Княства Літоўскага (далей – ВКЛ). Менавіта павятовыя эліты фармулявалі інтарэсы ды жаданні шырокіх колаў шляхецтва і транслявалі іх на вышэйшы ўзровень дзяржаўнага жыцця. Актыўнае ўцягванне сярэдняй і дробнай шляхты ў палітычны працэс ВКЛ, а пазней і Рэчы Паспалітай, якое пачалося з рэформаў 1564–1566 гг., вяло да росту палітыка-прававой культуры і свядомасці шляхецтва, да з’яўлення ў яго межах новых лідараў і праграмаў. У паведах паскорылася афармленне мясцовых шляхецкіх асяродкаў, якія мелі ўладу, аўтарытэт, уплывы і актыўна ўдзельнічалі ў палітычным жыцці. Шляхта атрымала магчымасць стаць той сілай, з якой павінна была б лічыцца як каралеўская ўлада, так і магнатэрыя.

Цэнтрамі рэгіянальнага палітычнага жыцця сталі ўтвораныя ў 1560–80-х гг. павятовыя соймакі (перадсоймавыя, элекцыйныя, грамнічныя або дэпутацкія, рэляцыйныя). Праз прызму дзейнасці соймака Гарадзенскага павета ў другой палове XVI ст. паспрабуем адлюстраваць асабовы склад мясцовай палітычнай эліты, яе сацыяльны і маёмасны статус, каналы рэкрутацыі і шляхі кар’еры. Адпаведна, важнай будзе інфармацыя аб кліентальных і сваяцкіх сувязях у асяроддзі мясцовай шляхецкай карпарацыі. Таксама паспрабуем выявіць грамадскія пазіцыі гарадзенскай павятовай эліты, яе самастойнасць або несамастойнасць у прыняцці і рэалізацыі палітычных рашэнняў.

Што датычыць вывучэння рэгіянальных элітаў ВКЛ XVI ст. у беларускай і замежнай гістарыяграфіі, то спецыяльна дадзеная тэматыка фактычна не разглядалася¹. Адзначым, што і вядомых матэрыялаў, датычных непасрэдна працы гарадзенскага павятовага соймака, надзвычай мала². Таму аналіз будзе праводзіцца па выніках працы соймака: на аснове інфармацыі аб абраных соймавых паслах ці дэпутатах Трыбунала, земскіх урадніках ці павятовых паборцах, дзейнасці гарадзенскай шляхты на розных узроўнях палітычнага жыцця краіны. Заўважым, што па-за межамі даследавання застаецца тая

частка гарадзенскай шляхты, аб удзеле якой у палітычным жыцці павета няма ніякіх звестак.

Аналіз асабовага складу палітычна актыўнай шляхты Гарадзенскага павета яскрава паказвае, што сярод мясцовай эліты важнейшую ролю адыгрывалі такія знатныя (княжацкія і “панскія”) роды, як **Валовічы, Масальскія і Сапегі**.

Прадстаўнікі “панскага” роду Валовічаў займалі ў другой палове XVI ст. розныя павятовыя пасады. Урад гарадзенскага гараднічыя ў 1567–1572 гг. трымаў *Ян Валовіч*, а падстоля – *Крыштаф Валовіч* (1591–1594 гг.). Вышэйшую павятовую пасаду – урад павятовага маршалка займаў у 1565–1582 гг. *Іван Валовіч*. Адначасова ён быў і гаспадарскім маршалкам, г.зн. да Люблінскай уніі 1569 г. уваходзіў у склад Паноў-Рады ВКЛ. З 1578 па 1582 гг. Іван Валовіч з’яўляўся гарадзенскім старостам і, адпаведна, валодаў вышэйшай адміністрацыйнай і значнай судовай уладай у павеце³. Прадстаўнікі роду займалі і выбарныя пасады, што безумоўна сведчыла аб іх высокім аўтарытэце і ўплыве сярод гарадзенскай шляхты. У 1590 г. мясцовым земскім падсудкам стаў *Еранім Валовіч*, а ў 1600 г. на ўрад падкаморыя на элекцыйным сойміку быў абраны, а пасля зацверджаны каралём польскім і вялікім князем літоўскім Жыгімонтам Вазам, *Павел Валовіч*⁴. Валовічы вельмі актыўна рэпрэзентавалі інтарэсы гарадзенскай шляхты на ўзроўні як ВКЛ, так і ўсёй Рэчы Паспалітай. Паслом на вальны сойм 1593 г. абіраўся чашнік ВКЛ (1589–1624 гг.) *Пётр Валовіч*, на элекцыйным сойме 1587 г. гарадзенскую шляхту мог прадстаўляць прысутны там *Андрэй Валовіч*⁵. Цалкам верагодна, што пасламі з Гародні маглі быць таксама Іван Валовіч (1572 г.), Андрэй Валовіч (1596 г.), Павел Валовіч (1597 г.). Усе яны знаходзіліся ў Варшаве непасрэдна ў час або адразу пасля соймавых пасяджэнняў⁶. Дададзім, што ў якасці каралеўскага пасла на сойміку ў Гародні перад соймам 1578 г. выступаў Крыштаф Валовіч⁷. Падчас другога бескаралеўя ў Рэчы Паспалітай на з’ездзе ВКЛ у Гародні 8–20 красавіка 1576 г. адным з гарадзенскіх паслоў, выбраных на павятовым сойміку 25 сакавіка, быў Іван Валовіч⁸. На грамнічных сойміках шляхта Гарадзенскага павета часта дэлегавала Валовічаў у склад Трыбунала Вялікага Княства. Дэпутатамі абіраліся вялікі харужы (1592–1611 гг.) Андрэй Валовіч у 1593 і 1600 гг., Павел Валовіч у 1599 г. і, ужо як гарадзенскі падкаморы і гараднічы, у 1602 г., чашнік Пётр Валовіч у 1600 і 1604 гг.⁹

Яшчэ адным родам, па ўплывах у Гарадзенскім павеце супаставімым з Валовічамі, быў княжацкі род Масальскіх (алекшыцкая лінія і лінія на Рачках і Сапезьшках). У даследуемы час яны таксама займалі разнастайныя павятовыя ўрады, у т.л. і вышэйшыя. *Іван Масальскі* яшчэ ў першай палове 1560-х гг. быў гарадзенскім падстаростам, а ў 1565 г. стаў земскім суддзём Гарадзенскага павета. Намінацыя на такі важны павятовы ўрад адназначна сведчыць, на нашу думку, пра вялікі аўтарытэт Івана Масальскага сярод

мясцовага шляхецтва. У сваю чаргу, яго сын *Фёдар Масальскі* з 1582 па 1617 г. трымаў вышэйшы ў павятовай іерархіі ўрад гарадзенскага маршалка (адначасова быў і гаспадарскім маршалкам)¹⁰. А вось прадстаўнік іншай лініі роду *Грыгорый Масальскі* зрабіў бліскучую кар’еру на павятовым узроўні. Стаўшы ў 1569 г. гарадзенскім неваднічым, затым ён паслядоўна займаў пасады мясцовага земскага падсудка (1574–1578 гг.), суддзі (1578–1589 гг.) і падкаморыя (1589–1597 гг.). Звернем увагу, што ўсе тры апошнія ўрады былі выбарнымі, таму ролю Гыгорыя Масальскага ў грамадскім жыцці Гарадзенскага павета ў канцы XVI ст. пераацаніць цяжка¹¹. Пра ступень даверу да Масальскіх з боку мясцовай шляхты сведчыць і той факт, што ім як мінімум чатыры разы давяралі функцыю павятовых зборшчыкаў падаткаў. Паборцамі ў Гарадзенскім павеце былі браты *Фёдар* і *Леў Масальскія*, якія збіралі падаткі, прызначаныя на соймах 1579/80, 1581 і 1589, 1590 гг., адпаведна¹². Акрамя таго, дэпутатамі Трыбунала абіраліся *Фёдар Масальскі* (1584 г.), *Юры Масальскі* (1594 г.) і *Грыгорый Масальскі* (1597 г.)¹³. Прадстаўляў гэты род гарадзенскую шляхту і на з’ездах ВКЛ, і на соймах Рэчы Паспалітай. У час трэцяга бескаралеўя *Фёдар Масальскі* браў удзел у працы троцкага ваяводскага сойма 22–24 студзеня 1587 г., Галоўных з’ездаў ВКЛ 8–20 лістапада і 19–24 снежня таго ж года, у лістападаўскім з’ездзе ўдзельнічаў таксама і *Грыгорый Масальскі*¹⁴. Што датычыць вальных соймаў Рэчы Паспалітай, то на Люблінскім сойме 1569 г. Гарадзенскі павет рэпрэзентаваў *Іван Масальскі*, на каранацыйным сойме 1587/88 г. – яго сын *Фёдар Масальскі*, а *Грыгорый Масальскі* станавіўся соймавым паслом як мінімум двойчы – у 1576 і 1590 гг.¹⁵ Гарадзенскім паслом у 1581 г. мог быць *Фёдар Масальскі*, бо вядома аб яго знаходжанні ў Варшаве 17 сакавіка, праз некалькі дзён пасля сойма і, нагадаем, менавіта тады ён быў абраны павятовым паборцам¹⁶.

Важнае месца ў палітычнай эліце Гарадзенскага павета ў канцы XVI ст. займалі і прадстаўнікі чарэйскай лініі Сапегаў. Найбольш актыўна праявілі сябе ў гэты час браты *Мікалай* і *Леў Сапегі*, якія трымалі адны з вышэйшых урадаў у павеце: *Мікалай* у 1582–1589 гг. быў падкаморым, а *Леў* з 1590 па 1611 г. займаў выбарную пасаду земскага суддзі¹⁷. *Мікалай Сапега* таксама рэпрэзентаваў гарадзенскую шляхту на розных прадстаўнічых форумах краіны. Ён абіраўся дэпутатам Трыбунала ў 1596 і 1601 гг., удзельнічаў у працы Галоўных з’ездаў ВКЛ у лістападзе і снежні 1587 г., каранацыйнага сойма 1587/88 г., з’яўляўся паслом Гарадзенскага павета на вальных соймах Рэчы Паспалітай 1589 (верагодна) і 1600 гг.¹⁸ Гарадзенскім паслом на сойм 1600 г. быў і *Ян Пётр Сапега*, прычым, на пасяджэнні Галоўнага сойма ў Слоніме (26–29 студзеня 1600 г.) ён быў абраны пасольскім маршалкам¹⁹. Таксама звернем увагу на той факт, што на працягу амаль 16 гадоў важнейшы павятовы ўрад старосты трымалі ў сваіх руках прадстаўнікі яшчэ аднаго “панскага” роду – *Хадкевічаў*. Віленскі кашталян і вялікі гетман *Грыгорый Хадкевіч*²⁰

быў гарадзенскім старостам у 1563–1573 гг., а яго сын *Аляксандр* – у 1573–1578 гг.²¹ Між іншым, да Люблінскай уніі гэты ўрад даваў права ўваходзіць у склад Паноў-Рады ВКЛ²². Аднак у палітычным жыцці Гарадзенскага павета Хадкевічы ўдзельнічалі хутчэй ускосна, праз розныя шляхі ўплыву на мясцовае шляхецтва, пра што гаворка пойдзе ніжэй.

Даволі значную ролю ў мясцовай эліце адыгрывалі такія шляхецкія роды, як **Кунцэвічы**, **Мялешкі**, у меншай ступені **Катовічы**. *Фёдар Кунцэвіч* з’яўляўся выбарным земскім пісарам Гарадзенскага павета (1566–1567 гг.), а затым быў прызначаны павятовым харужым (1567–1589 гг.). У 1568 г. ён выконваў функцыі паборцы ў павеце, а ў 1588 г. на дэпутацкім сойміку ў Гародні быў абраны ў склад Трыбунала ВКЛ²³. Яго брат *Канстанцін Кунцэвіч* браў удзел у працы з’езда ў Стэнжыцах у 1575 г.²⁴ А вось сын Фёдара, *Якуб Кунцэвіч*, без сумнення быў адным з самых папулярных дзеячаў сярод гарадзенскай шляхты ў канцы XVI–пачатку XVII ст. Менавіта ён стаў першым выбарным мясцовым харужым і займаў гэты ўрад больш за 50 гадоў, з 1589 па 1645 г.²⁵ Акрамя таго, Якуб Кунцэвіч абіраўся з Гарадзенскага павета паслом на вальны сойм 1597 г. і як мінімум 6 разоў дэпутатам Трыбунала ВКЛ – у 1589, 1592, 1594, 1598, 1617, 1625 гг.²⁶

На розных узроўнях дзяржаўнага жыцця Гарадзенскі павет прадстаўлялі *Мялешкі*. *Васіль Мялешка* ў 1569–1573 гг. займаў выбарны ўрад гарадзенскага земскага падсудка²⁷. Яго сын *Кандрат Мялешка* ўдзельнічаў у Галоўным з’ездзе ВКЛ у лістападзе 1587 г., абіраўся ў 1591 г. з Гародні дэпутатам Трыбунала ВКЛ, а ў першай палове XVII ст. займаў амаль усе выбарныя павятовыя пасады: земскага пісара, падсудка, судзі і падкаморыя²⁸. Іншы прадстаўнік гэтага роду *Ян Мялешка* свой кар’ерны рост пачаў з пасады гарадзенскага стольніка (1593–1598 гг.), а закончыў на элекцыйным урадзе падкаморыя (1598–1600 гг.)²⁹. Рэпрэзентаваў ён інтарэсы Гарадзенскага павета на сойме 1593 г., а таксама ў Трыбунале ў 1590 і 1597 гг.³⁰

Што датычыць Катовічаў, то рост іх уплываў у павеце прыходзіцца на 1560–70-я гг. З 1566 па 1574 г. пасаду гарадзенскага падкаморыя трымаў *Павел Катовіч*, які ў 1570 г. быў нават намініраваны на маршалка, але ўрад па нейкіх прычынах не атрымаў, а *Андрэй Катовіч* у 1568 г. быў абраны мясцовым земскім пісарам (займаў пасаду да 1605 г.)³¹. У перыяд другога бескараляўя Андрэй Катовіч быў адным з прадстаўнікоў гарадзенскай шляхты на З’ездзе ВКЛ у красавіку 1576 г. У тым жа 1576 г. ён з’яўляўся гаспадарскім паслом на перадсоймавым сойміку ў Гародні, а вальны сойм 1578 г. прызначыў яго паборцам у Гарадзенскім павеце³². Не выключана, што Андрэй Катовіч якраз і быў гарадзенскім паслом на тым сойме, бо вядома яго прысутнасць у Варшаве 4 сакавіка 1578 г., г.зн. на наступны дзень пасля заканчэння соймавых пасяджэнняў³³.

Фрагментарны ўдзел у палітычным жыцці Гарадзенскага павета ў другой палове XVI ст. бралі роды **Войнаў, Міцутаў, Гядавіцкіх, Сапоцькаў**. Гарадзенскім земскім пісарам быў *Лаўрын Война* (1565–1566 гг.). Пазней яго сын, крайчы ВКЛ (1592–1620 гг.) *Андрэй Война*, будзе займаць пасаду гарадзенскага старосты (1602–1615 гг.). *Грыгор (Нрехор) Грычына-Война* ў 1576–1593 гг. трымаў урад павятовага войскага³⁴. *Богуш Міцута* ў 1565–1567 гг. з’яўляўся мясцовым харужым, *Якуб Міцута* ўдзельнічаў у працы соймака Троцкага ваяводства ў студзені 1587 г., а *Еранім Міцута* прадстаўляў у 1599 г. Гарадзенскі павет у Трыбунале ВКЛ³⁵. Мясцовы гродскі пісар (1567, 1569 г.) і суддзя (1578 г.) *Станіслаў Гядавіцкі* збіраў у Гарадзенскім павеце падатак, прызначаны Галоўным соймакам Вялікага Княства 1577 г., а ў 1586 г. быў гарадзенскім прадстаўніком у Трыбунале; *Ян Гядавіцкі* з’яўляўся павятовым паборцам у 1568 г.³⁶ З 1574 па 1582 гг. урад гарадзенскага падкаморыя трымаў *Шыман Сапоцька*, а *Міхал Сапоцька*, павятовы войскі з 1601 г., двойчы абіраўся мясцовай шляхтай дэпутатам Трыбунала: у 1596 і 1601 гг.³⁷

Трэба таксама адзначыць шэраг асобаў, якія пакінулі значны адбітак у палітычнай гісторыі Гарадзенскага павета і ўсяго ВКЛ. Перш за ўсё, гэта *Ян Клюкоўскі* і *Юры Тышкевіч*. Гарадзенскі гараднічы (1573–1582 гг.) і староста (1582–1601 гг.) *Ян Клюкоўскі* абіраўся паслом на Люблінскі сойм 1569 г., удзельнічаў у з’ездах ВКЛ у снежні 1572–студзені 1573 г., красавіку і траўні-чэрвені 1576 г., лістападзе 1587 г., уваходзіў у склад дэлегацый Вялікага Княства Літоўскага на канвакацыйны сойм 1573 г., каранацыю 1576 г. і варшаўскі з’езд у канцы чэрвеня таго ж года³⁸. Абіраўся ён і паборцам у Гарадзенскім павеце, напрыклад, на рэляцыйным соймаку ў чэрвені 1596 г.³⁹ *Юры Тышкевіч*, які паходзіў з “панскага” роду, прадстаўляў Гарадзенскі павет на вальным сойме 1576 г., у 1577 г. на соймаку ў Гародні перад Галоўным соймакам ВКЛ выконваў функцыі каралеўскага пасла, а ў 1586 г., ужо як гаспадарскі маршалак, быў абраны дэпутатам Трыбунала (прычым, быў маршалкам новагародскай кадэнцыі)⁴⁰. Даволі добрую кар’еру на павятовым узроўні зрабіў *Ян Дзевялтоўскі*, які спачатку заняў пасаду стольніка (1589–1593 гг.), а затым стаў войскім (1593–1601 гг.), акрамя таго, ён трымаў урады гарадзенскага гараднічыя (1598–1601 гг.) і вайта (1593–1601 гг.)⁴¹. Магчыма, *Ян Дзевялтоўскі* якраз з соймака ў Гародні быў абраны ў 1588 г. у Трыбунал ВКЛ⁴². Варта дадаць, што выбарную павятовую пасаду земскага падсудка ў Гарадзенскім павеце займалі таксама *Іван Макаравіч* (1565–1569 гг.) і *Грыгорый Дзяльніцкі* (1578–1590 гг.)⁴³.

Такім чынам, аналіз асабовага складу палітычна актыўнай гарадзенскай шляхты дазваляе сцвярджаць, што вядучую ролю ў мясцовай эліце адыгрывалі прадстаўнікі знатных родаў ВКЛ: Валовічы, Масальскія, Сапегі, Хадкевічы, у меншай ступені Тышкевічы і Храптовічы. Яны займалі вышэйшыя павятовыя ўрады, у т.л. і выбарныя, прадстаўлялі Гарадзенскі па-

вет на соймах і з'ездах, абіраліся дэпутатамі Трыбунала. Арыстакратычную афарбоўку гарадзенскай палітычнай эліты падкрэслівае і прысутнасць у яе шэрагах асобаў, якія займалі дворныя, дыгнітарскія ўрады ВКЛ: гаспадарскія маршалкі Іван Валовіч, Фёдар Масальскі, Юры Тышкевіч, кухмістр Мікалай Сапега, харужыя ВКЛ Богуш Міцута і Андрэй Валовіч, чашнік ВКЛ Пётр Валовіч, рэферэндар Багдан Храптовіч⁴⁴. Разам з тым, даволі моцныя пазіцыі мелі ў павеце і некаторыя нязнатныя шляхецкія роды, напрыклад, Кунцэвічы, Мялешкі, Катовічы і інш.

Паводле свайго маёмнага становішча большасць гарадзенскай палітычнай эліты адносілася да дробнай шляхты⁴⁵. Так, згодна са звесткамі попісу войска ВКЛ 1567 г. Іван Макаравіч выстаўляў на вайну са сваіх маёнткаў 4 коннікаў (у т.л. аднаго за сваю сястру) і 4 драбаў, Ян Мялешка – 3 коннікаў і 1 драба, Шыман Сапоцька і Канстанцін Кунцэвіч – 3 коннікаў і 2 драбаў кожны, Фёдар Кунцэвіч і Богуш Міцута – 2 коннікаў і 1 драба кожны, Ян Клюкоўскі – 2 коннікаў (з маёнткаў жонкі, бо сам знаходзіўся “на службе гаспадарскай”), Ян і Станіслаў Гядавіцкія – кожны па 1 конніку, а Грыгорый Дзяльніцкі і яго браты Дзмітры і Давыд “з ыменя своего Вількініцкаго неделенаго” разам ставілі 1 конніка⁴⁶. Нават прадстаўнікі знатных родаў далёка не заўсёды мелі вялікія маёнткі. Так, Грыгорый Масальскі выстаўляў у войска са сваіх уладанняў 4 коннікаў і 2 драбаў, Іван Валовіч – 2 коннікаў і 3 драбаў, Мікалай Сапега – 2 коннікаў і 1 драба⁴⁷.

Разам з тым заўважым, што некаторыя з гэтых шляхцічаў мелі на руках даволі вялікія фінансавыя сродкі. Напрыклад, дадаткова за свой кошт, “на ласку гаспадарскую”, Фёдар Кунцэвіч ставіў у войска 1 конніка, Богуш Міцута – 2 коннікаў, Грыгорый Масальскі – 3 коннікаў, Іван Валовіч – 5 коннікаў, а Іван Макаравіч – адразу 9 коннікаў⁴⁸. Таксама красамоўны факт, у 1584 г. Грыгорый Масальскі набыў у Андрэя Сапегі маёнткі Сапезышкі і Дэвягола за 15 000 коп літоўскіх грошай⁴⁹. Значна менш было сярод гарадзенскай эліты сярэдняй шляхты: “пан” Юры Тышкевіч выстаўляў у войска 8 коннікаў і 4 драбаў, а князь Іван Масальскі – 15 коннікаў і 8 драбаў⁵⁰. Да сярэдняй шляхты адносіліся і бацькі Багдана Храптовіча, будучага рэферэндара ВКЛ, і Юрыя Масальскага. Пётр Храптовіч у 1565 г. ставіў у войска 15 коннікаў, а Міхал Масальскі ў 1567 г. – 6 коннікаў і 3 драбаў⁵¹. Да буйной, заможнай шляхты трэба аднесці земскага пісара Гарадзенскага павета Лаўрына Войну, які ў 1567 г. выставіў 35 коннікаў і 24 драбы, а да магнатэрыі належаў віленскі кашталян, вялікі гетман, гарадзенскі староста Грыгорый Хадкевіч, які ставіў у войска 407 коннікаў і 200 драбаў⁵².

Што датычыць каналаў рэкрутацыі ў склад павятовай палітычнай эліты, то безумоўна адным з галоўных такіх каналаў было *шляхетнае паходжанне*, пра што гаворка ўжо вялася. Яшчэ сярод асноўных шляхоў кар’ернага росту былі *асабістыя здольнасці і аўтарытэт* шляхціча. Яскравым таму свед-

чаннем ёсць кар'ера Грыгорыя Масальскага, які паслядоўна трымаў чатыры павятовыя ўрады, прычым, тры з іх выбарныя: гарадзенскага неваднічыя, земскага падсудка, суддзі і, нарэшце, падкаморыя. Чатыры ўрады займаў і Ян Дзевялтоўскі, які быў гарадзенскім стольнікам, войскім, гараднічым і войтам. Відавочна, аўтарытэтам сярод шляхты карысталіся асобы, якія неаднаразова прадстаўлялі Гарадзенскі павет на розных дзяржаўных форумах (соймы, з'езды часоў бескаралеўя, Трыбунал), напрыклад, Якуб Кунцэвіч, Мікалай Сапега, Ян Ключоўскі, Фёдар і Грыгорый Масальскія. Важнае, калі не галоўнае, значэнне для ўваходжання ў межы эліты мелі *сваяцкія сувязі*. Прадстаўнікі палітычнай вярхушкі Гарадзенскага павета актыўна радніліся як паміж сабой, так і з уплывовымі асобамі ВКЛ, што, несумненна, дапамагала ім займаць павятовыя ўрады і прадстаўляць свой рэгіён на дзяржаўным узроўні грамадскага жыцця. Так, жонак з роду Валовічаў мелі Павел Катовіч і Ян Ключоўскі, Андрэй Валовіч быў пляменнікам (сынам сястры) земскага падскарбія ВКЛ Дзмітрыя Халецкага, а Павел Валовіч быў жанаты на дачцэ віленскага кашталяна Ераніма Хадкевіча⁵³. Жонкай Мікалая Сапегі была дачка Івана Масальскага, а дачка Паўла Катовіча была жонкай Льва Масальскага, Грыгорый Масальскі меў жонку з роду Макаровічаў, а Іван Валовіч – з Мялешкаў, Канстанцін Кунцэвіч быў жанаты на дачцэ Грыгорыя Войны, а яго сястра Аўдоцця з'яўлялася жонкай Г. Дзяльніцкага⁵⁴. Праўда, нельга ідэалізаваць такія сувязі. Напрыклад, гарадзенскі войскі Грыгорый Война быў жанаты на Багуміле з чарэйскай лініі Сапегаў. Аднак гэта не запабегла яго судоваму працэсу ў 1584–1586 гг. з гарадзенскім падкаморыем Мікалаем і Львом Сапегамі, стрыечнымі братамі Багумілы⁵⁵. Можна заўважыць, што ўплыў і аўтарытэт бацькі дапамагаў і дзецям зрабіць добрую кар'еру. Такую сітуацыю можам назіраць, напрыклад, у выпадку сыноў Івана Валовіча і Івана Масальскага. Заўважым таксама, што Масальскія ў канцы XVI ст. настолькі ўмацавалі свае эканамічныя і палітычныя пазіцыі, што дазволіла наступнаму пакаленню роду ўзвысіць свой сацыяльны статус – увайсці ў лік сенатараў Рэчы Паспалітай⁵⁶. Важна было і мець сваякоў уплывовых у маштабе ўсёй краіны. Так, для Валовічаў гэта быў Астафей Валовіч, для Сапегаў – Леў Сапега.

Даволі важным каналам рэкрутацыі ў межы павятовай эліты для гарадзенскай шляхты былі *пратэжыянісцкія ўплывы*. Можна прывесці шэраг фактаў, калі атрыманне нейкага ўраду або маёнтка былі вынікам менавіта пратэжыі ўплывовага магната. Так, пасады ў гарадзенскім гродскім судзе ў той час, калі павятовымі старостамі былі Грыгорый і Аляксандр Хадкевічы, займалі Іван Масальскі і Станіслаў Глядавіцкі, што з вялікай доляй верагоднасці можа сведчыць аб іх кліентальных сувязях са старэйшай лініяй Хадкевічаў⁵⁷. Леў Сапега клапаціўся для гарадзенскага падкаморыя Мікалая Сапегі аб урадзе кухмістра ВКЛ у 1588–1589 гг. (праўда, тут гаворка

ідзе больш пра сваяцкія сувязі, чым кліентальныя), для ротмістра Ераніма Валовіча, будучага земскага падсудка, – аб наданні сёлаў у крычаўскай дзяржаве (Мсціслаўскае ваяводства) і пляцу ў Мсціслаўі ў красавіку 1589 г., а таксама разам з троекім ваяводам Мікалаем Крыштафам Радзівілам для Яна Мялешкі – аб урадзе гарадзенскага падкаморыя ў 1598 г.⁵⁸ У XVII ст. пратэктый Льва Сапегі карыстаўся таксама і Кандрат Мялешка⁵⁹. У 1600 г. Павел Валовіч стаў гарадзенскім падкаморым “за залецаньём” Мікалая Крыштафа Радзівіла і надворнага маршалка Пятра Весялоўскага⁶⁰.

Аднак, на нашу думку, для фарміравання палітычнай эліты Гарадзенскага павета ўсё ж больш важную ролю ў другой палове XVI ст. адыгрывалі менавіта сваяцкія сувязі. А вось *ваенныя заслугі*, як шлях кар’ернага росту, падобна, значна менш быў характэрны для гарадзенскай шляхты. У вайскавай сферы актыўна сябе праявілі хіба толькі Юры Тышкевіч і Грыгорый Война. Абодва ў 1560-я гг. з’яўляліся ротмістрамі найманых конных рот, удзельнічалі ў важнейшых ваенных падзеях першага перыяду Інфлянцкай вайны: Юры Тышкевіч браў удзел у аблозе і штурме Тарваста ў жніўні 1561 г., магчыма, быў удзельнікам славутай бітвы пад Улай 26 студзеня 1564 г., Грыгорый Война вызначыўся ў бітве пад Сушай у ліпені 1567 г., абодва ўдзельнічалі ва ўзяцці Улы ў жніўні 1568 г.⁶¹ Хутчэй за ўсё, вайсковая дзейнасць і стала глебай для іх пазнейшай грамадскай актыўнасці і кар’ернага росту. Вайсковы вопыт, праўда, невялікі, меў за сваімі плячыма і Ян Ключоўскі: у 1561–1563 гг. ён узначальваў роту драбаў у Інфлянтах⁶². Пэўны вайсковы вопыт, безумоўна, меў і ротмістар Еранім Валовіч. У цэлым, здаецца, што для гарадзенскай шляхты ў другой палове XVI ст. былі ўласцівы пацыфісцкія настроі. На сойме ВКЛ 1568 г. паслы Гарадзенскага павета прасілі Жыгімонта Аўгуста вярнуць шляхце, якая не выйшла ў паспалітае рушанне, канфіскаваныя за гэта маёнткі і замяніць пакаранне грашовым штрафам⁶³. А ў 1597 г. Дзмітры Халецкі інфармаваў віленскага ваяводу і вялікага гетмана Крыштафа Радзівіла, што гарадзенская шляхта наўрад ці выйдзе ў скліканае гетманам рушанне для барацьбы з казацкім бунтам Севярына Налівайкі⁶⁴.

Шляхі кар’еры для некаторых гарадзенскіх шляхцічаў не спыніліся на павятовым узроўні. Земскі пісар Гарадзенскага павета Лаўрын Война стаў пісарам вялікім ВКЛ (1566 г.), а затым падскарбіем дворным (1569 г.) і земскім ВКЛ (1576 г.). Дворным падскарбіем у 1619 г. быў прызначаны гарадзенскі староста Павел Валовіч. Павятовы харужы Богуш Міцута ў 1569 г. стаў займаць пасаду харужыя ВКЛ (займаў гэты ўрад да 1591 г.). Гарадзенскі падкаморы Мікалай Сапега атрымаў намінацыю на ўрад кухмістра (1589–1611 гг.). А мясцовы войскі Грыгорый Война ў 1593 г. увайшоў у склад сената Рэчы Паспалітай, як брасцейскі кашталян⁶⁵.

Заўважым таксама, што частка прадстаўнікоў гарадзенскай палітычнай эліты сваю дзейнасць звязвала і з іншымі рэгіёнамі Вялікага Княства

Літоўскага. На вальных соймах Рэчы Паспалітай Кандрат Мялешка прадстаўляў Новагародскае ваяводства (1589 г.), Мікалай Сапега – Троцкі павет (1593 г.), Андрэй Валовіч – Жамойць (1598 і 1600 гг.), а Грыгорый Война як адзін з прадстаўнікоў Берасцейскага ваяводства ўвайшоў у склад дэлегацыі ВКЛ на з’езд у Варшаве ў канцы чэрвеня 1576 г., на якім літвіны прызналі Стэфана Баторыя каралём і вялікім князем⁶⁶. Грыгорый Дзяльніцкі абіраўся на сойме 1578 г. паборцам на мытных каморах у Юрбарку (Жамойцкае староства), Леў Сапега на сойме 1581 г. – паборцам у Віцебскім павеце, на сойме 1589 г. Кандрат Мялешка быў прызначаны паборцам у Слоніmsкім павеце, а Мікалай Сапега і Еранім Валовіч – шафарамі ў Троцкім і Мсціслаўскім ваяводствах, адпаведна⁶⁷. У Трыбунале ВКЛ Юры Тышкевіч прадстаўляў Віленскі (1584 г.), Грыгорый Война – Берасцейскі (1594 г.), Кандрат Мялешка – Слоніmsкі (1596 і 1598 гг.), Леў Сапега – Аршанскі павет (1598 г.), Еранім Валовіч – Мсціслаўскае ваяводства (1595 і 1599 гг.)⁶⁸. У 1576 г. Грыгорый Дзяльніцкі з’яўляўся гаспадарскім паслом на перадсоймавым соймаку ў Коўна, а Мікалай Сапега ў верасні 1587 г. браў удзел у працы соймака Віленскага павета⁶⁹. Урэшце, частка шляхта займала пасады ў іншых ваяводствах і паветах ВКЛ. Леў Сапега быў віцебскім войскам, Грыгорый Война трымаў урад ваўкавыскага земскага суддзі, Андрэй Валовіч быў жамойцкім падстаростам, а затым земскім суддзём, Еранім Валовіч – мсціслаўскім стольнікам, падстаростам і земскім суддзём⁷⁰.

На жаль, захавалася вельмі мала інфармацыі аб удзеле прадстаўнікоў Гарадзенскага павета ў сацыяльна-палітычным жыцці ВКЛ і Рэчы Паспалітай у другой палове XVI ст. Гэта, безумоўна, ускладняе вызначэнне грамадскіх пазіцый мясцовай шляхты. Аднак некаторыя меркаванні выказаць магчыма. Прынамсі, можна казаць аб тым, што ў разглядаемы час гарадзенская эліта знаходзілася пад значным уплывам першых асобаў палітычнай сцэны ВКЛ, а таксама звычайна займала лаяльную пазіцыю ў адносінах да каралеўскай улады.

У 1560–80-х гг. у Гарадзенскім павеце найбольшы ўплыў мелі Астафей Валовіч і Грыгорый Хадкевіч. Паводле попісу войска ВКЛ 1567 г. менавіта яны мелі найбольшую колькасць кліентаў сярод мясцовай шляхты: 5 і 3 адпаведна⁷¹. Дарэчы, адным з кліентаў Астафея Валовіча выступае Мікалай Сапега, будучы гарадзенскі падкаморы. Можна меркаваць, што з Астафеем Валовічам звязаны былі земскі пісар Андрэй Катовіч і будучы реферэндар ВКЛ Багдан Храптовіч. Прынамсі, яны выступаюць сведкамі адзін у аднаго пры заключэнні розных маёмасных пагадненняў⁷².

На нашу думку, ускосна можа сведчыць пра цесныя сувязі Юрыя Тышкевіча з Валовічамі наступны факт. У канцы 1567 г. яго конную роту ў 150 жаўнераў павінны былі ўтрымліваць падканцлер і маршалак дворны Астафей Валовіч, яго брат, лоўчы ВКЛ Грыгорый Валовіч і іх дзядзька,

новагародскі кашталян Грыгорый Валовіч⁷³. Таксама Астафей Валовіч меў магчымасць уплываць на гарадзенскую палітычную эліту праз сваяцкія сувязі. Як ужо адзначалася, Валовічы займалі вядучае становішча сярод мясцовай шляхты. Г. Хадкевіч і яго сын Аляксандр, як гарадзенскія старосты, зразумела, мелі сур'ёзныя ўплывы ў павеце, валодалі адміністрацыйнай уладай, фарміравалі склад мясцовага гродскага суда. Верагодна, цесныя стасункі з Хадкевічамі мог мець земскі падсудак Г.Дзяльніцкі, бо прынамсі яго брат Дзмітры з'яўляўся кліентам Грыгорыя Хадкевіча⁷⁴. Здаецца відавочным, што Грыгорый Хадкевіч і Астафей Валовіч у значнай ступені і вызначалі грамадскія пазіцыі палітычнай эліты Гарадзенскага павета.

Так, на Люблінскі сойм 1569 г. з Гародні былі абраны Іван Масальскі, блізкі да Хадкевічаў, і Ян Клюкоўскі, праз шлюб звязаны з Валовічамі⁷⁵. Дарэчы, на тым сойме Ян Клюкоўскі адназначна выступіў супраць планаў выкупу закладзеных гаспадарскіх уладанняў у ВКЛ і выплаты з іх кварты, супраць чаго выступала і магнатэрыя Вялікага Княства⁷⁶. Хадкевіч і Валовіч вызначалі прадстаўніцтва Гарадзенскага павета на сойм 1572 г.: менавіта яны яшчэ ўвосень 1571 г. абмяркоўвалі прыкладнае кола будучых паслоў. Як паведамляў Астафей Валовіч віленскаму ваяводзе і канцлеру Мікалаю Радзівілу, гэтыя былі Аляксандр Хадкевіч (сын Г. Хадкевіча), Іван і Ян Валовічы (стрыечны брат і пляменнік Астафея Валовіча, адпаведна) і Богуш Міцута⁷⁷.

Соймік Троцкага ваяводства ў Самілішках (9–14 снежня 1571 г.) перад соймам 1572 г. таксама прадэманстраваў уплывы Астафея Валовіча. Агульны для ўсіх паветаў ваяводства соймак, скліканы ў адным месцы з-за надзвычай моцнай маравой пошасці, пачаўся з канфлікту. Невялікая колькасць троцкай, гарадзенскай і ковенскай шляхты, прыехаўшай у Самілішкі (з Упіцкага павета не з'явіўся ніхто), выказала пратэст з нагоды незвычайнага склікання соймака і няправільнага, на іх думку, афармлення соймавых лістоў ды адмовілася пачынаць працу. Аднак троцкі ваявода Стэфан Збаражскі і кашталян Астафей Валовіч усё ж здолелі ўпэўніць шляхту абраць соймавых паслоў і скласці ім інструкцыю, прычым, яе тэкст быў ідэнтычны для ўсіх паветаў⁷⁸. Пазней, у час трэцяга бескаралеўя, калі Астафей Валовіч стаў у ВКЛ фактычна галоўным прыхільнікам абрання новым каралём і вялікім князем Жыгімонта Вазы, то сярод шляхецкіх прыхільнікаў шведскага каралевіча адным з самых актыўных выступаў як раз кліент віленскага кашталяна і канцлера гарадзенскі падкаморы Мікалай Сапега⁷⁹.

Пасля згасання ў канцы 1570-х гг. старэйшай лініі Хадкевічаў і смерці ў 1587 г. Астафея Валовіча, Гарадзенскі павет паступова пераходзіць пад уплыў Льва Сапегі. Як ужо адзначалася, у 1590-х гг. ён для сваіх сваякоў і кліентаў хадатайнічаў перад Жыгімонтам Вазам аб наданні пасадаў і зямель, а тыя даволі часта абіраліся соймавымі пасламі і дэпутатамі Трыбунала. Род Валовічаў, які ў канцы XVI ст. разросся, здрабнеў і згубіў сваіх найбольш

магутных прадстаўнікоў, мусіў шукаць новых апекуноў. Так у павеце сталі расці ўплывы нясвіжскіх Радзівілаў, з якімі кліентальна былі звязаны браты Андрэй і Павел Валовічы. Па пратэкцыі троцкага ваяводы Мікалая Крыштафа Радзівіла Сіроткі ў 1600 г. гарадзенскім падкаморым стаў Павел Валовіч, а Андрэй Валовіч у 1598 г. быў падстаростам жамоіцкім, калі старостам быў Станіслаў Радзівіл⁸⁰. Дарэчы, Павел Валовіч праз шлюб быў звязаны яшчэ і з віленскім кашталіанам Еранімам Хадкевічам. Яскрава ілюструюць сітуацыю з уплывамі магнатэрыі ВКЛ на мясцовую шляхту вынікі перадсоймавага і дэпутацкага соймаў Гарадзенскага павета 1599/1600 г. Пасламі на вальны сойм Рэчы Паспалітай сталі сваякі Льва Сапегі кухмістр Мікалай і Ян Пётр Сапегі, а дэпутатамі Трыбунала ВКЛ былі абраны кліент нясвіжскіх Радзівілаў харужы ВКЛ Андрэй Валовіч і яго траюрадны брат, чашнік ВКЛ Пётр Валовіч⁸¹.

Падрэслім адзін даволі важны момант. Нягледзячы на вялікія земельныя ўладанні ў Гарадзенскім павеце, біржанскія Радзівілы на мясцовую палітычную эліту мелі мінімальны ўплыў. Попіс 1567 г. фіксуе ў павеце толькі па адным кліенце Мікалая Радзівіла Рудога і яго сына, падчашыя ВКЛ Крыштафа Радзівіла⁸². З павятовых ураднікаў таксама толькі адзін, земскі падсудак Васіль Мялешка, з'яўляўся кліентам віленскага ваяводы Мікалая Радзівіла⁸³. Дарэчы, і значна пазней стасункі гарадзенскай шляхты з біржанскімі Радзівіламі назваць добрымі ніяк нельга. Напрыклад, у 1636 г. падкаморы ВКЛ Януш Радзівіл адзначаў, што сярод абывацеляў Гарадзенскага павета ён мае мала прыхільнікаў, затое шмат праціўнікаў⁸⁴.

На нашу думку, менавіта ўплыў такіх палітыкаў, як Астафей Валовіч або Леў Сапега, якіх несумненна можна аднесці да раялістаў, вызначаў звычайна пракаралеўскія пазіцыі гарадзенскага сойма. Напэўна, пад уплывам Астафея Валовіча інструкцыя гарадзенскім паслам на сойм 1572 г. была складзена, у цэлым, у адпаведнасці з жаданнямі Жыгімонта Аўгуста. Кароль і вялікі князь хацеў на сойме ўзняць пытанне аб сваім разводзе з Кацярынай з дынастыі Габсбургаў, але хацеў зрабіць гэта не асабіста, а рукамі земскіх паслоў. Па яго задуме, паслы павінны былі прасіць яго жыць разам з каралевай, а ён указаў бы прычыны, па якіх гэта немагчыма, адпаведна, сойм мусіў бы заняцца справай разводу. У выніку, на першым месцы ў пасольскай інструкцыі, зацверджанай у Самілішках у снежні 1571 г., стаяў пункт, у якім паслоў абавязвалі высветліць, чаму кароль і каралева не жывуць разам, прычым, пакуль паслы не атрымаюць “слушний отказ”, ім даручалася “далей в справах иных не поступоват”⁸⁵. Можна таксама ўгадаць, што ў склад Ваеннай рады, дарадчага органа пры каралі і вялікім князі, утворанага на сойме Рэчы Паспалітай 1590 г. у сувязі з надзвычайнай небяспекай вайны з Турцыяй і сфарміраванага выключна з раялістаў, увайшоў гарадзенскі падкаморы Грыгорый Масальскі⁸⁶.

У 1590-х гг. падчас шматлікіх канфліктаў палітычнай эліты ВКЛ з Жыгімонтам Вазам, у т.л. і вакол ухвалення падаткаў, звесткі аб антыкаралеўскай пазіцыі гарадзенскага соймака адсутнічаюць⁸⁷. Калі меркаваць па выступленні Якуба Кунцэвіча на Галоўным соймаку ў Слоніме ў студзені 1597 г., то пастава гарадзенскіх паслоў на сойме таго года таксама была даволі кампраміснай у адносінах да палітыкі караля і вялікага князя⁸⁸. Падкрэслім, што галоўнымі ініцыятарамі апазіцыі ў гэты час выступалі біржанскія Радзівілы, а менавіта віленскі ваявода Крыштаф Радзівіл і звязаныя з ім палітычныя сілы. Разам з тым, у прынцыповым для Вялікага Княства Літоўскага канфлікце вакол прызначэння Жыгімонта Вазам паляка віленскім біскупам у 1591–1600 гг. гарадзенская шляхта выступала ў абарону правоў і свабодаў сваёй Айчыны. Напрыклад, паслам на сойм 1597 г. даручалася шукаць шляхі мірнага вырашэння гэтага канфлікту, а стольнік Ян Мялешка ў чэрвені таго ж 1597 г. быў адным з тых, хто падпісаў ліст сенатараў і шляхты ВКЛ да Бернарда Мацяёўскага. У ім яго намінацыю на віленскага біскупа называлі супярэчнай праву і папярэджвалі, што нават сілай не дапусцяць яго да атрымання гэтай пасады⁸⁹.

Выкажам меркаванне, што яшчэ адным фактарам, які мог уплываць на раялісцкія пазіцыі гарадзенскай шляхты, было адносна частае знаходжанне ў Гародні караля і вялікага князя і яго двара (асабліва гэта тычыцца Стэфана Баторыя, у меншай ступені Жыгімонта Вазы). Нездарма, як падаецца, гарадзенская шляхта актыўна прыцягвалася да выканання разнастайных гаспадарскіх даручэнняў. Так, Лаўрын Война праводзіў у 1558–1561 гг. валочную памеру ў дзяржаўных маёнтках Гарадзенскага павета, у 1570 г. каралеўскі камісар Іван Валовіч ажыццяўляў рэвізію незанятай маскоўцамі часткі Полацкага ваяводства, а ў 1580 г. ён з'яўляўся рэвізорам “замков украинных”⁹⁰. У 1584 г. Фёдар Масальскі быў прызначаны Стэфанам Баторыям камісарам у справе размежавання Белавежскай пушчы, а Грыгорый Масальскі як каралеўскі камісар у 1595 г. разбіраў спрэчкі паміж Копцямі і Нарушэвічамі⁹¹. Акрамя таго, Іван Макаровіч у 1567 г. быў шафарам пры каралі і вялікім князі, Грыгорый Дзьяльніцкі ў 1578 г. выступае як каралеўскі рэвізор, а Іван Валовіч у тым жа годзе – як пісар двароў гаспадарскіх⁹². Праўда, не заўсёды шляхта спраўлялася з такімі заданнямі. У студзені 1586 г. Стэфан Баторый пазбавіў Яна Клюкоўскага права арэндаваць гарадзенскае маставое, перавоз на р. Котры і млыны гарадзенскай эканоміі, з-за не выканання арэнды⁹³.

Важнае месца мелі даручэнні дыпламатычнага характару. Гарадзенскія шляхцічы былі прыставамі пры маскоўскіх паслах: Іван Валовіч у 1566 г., Грыгорый Масальскі ў 1580 г., Мікалай Сапега ў 1586 г.⁹⁴ Ян Дзевялтоўскі двойчы ў якасці ганца накіроўваўся ў Маскву. У 1590 г. ён ездзіў за глейтам для “вялікага” пасольства Рэчы Паспалітай, а ў 1593 г. дастаўляў карэспандэнцыю паміж Жыгімонтам Вазам і вялікім князем маскоўскім Фёдарам Іванавічам⁹⁵.

Магчыма, менавіта актыўным удзелам у такіх місіях і тлумачыцца яго хуткі кар’ерны рост у 1590-х гг. Даволі актыўна гарадзенская шляхта рэкрутавалася і ў склад дворных ураднікаў, пра што гаворка ўжо вялася вышэй.

Тым не менш, палітычныя пазіцыі гарадзенскай шляхты былі неаднароднымі, а ўплывы буйнейшых магнатаў ВКЛ неўсеахопнымі. У 1568 г. разгарэўся канфлікт шляхты з ураднікамі мясцовага староства Грыгорыя Хадкевіча, якія сталі збіраць са шляхецкіх слуг і падвод мыта “новыя незвычайныя”. У выніку, паслы Гарадзенскага павета ў тым жа годзе вынеслі гэтую спрэчку на разгляд Жыгімонта Аўгуста і вальнага сойма ВКЛ⁹⁶. Частка шляхты падтрымлівала ідэю ўвядзення кварты з закладзеных даменіяльных уладанняў. Яна была непапулярная сярод магнатэрыі Вялікага Княства Літоўскага, якая часта і была трымальнікам такіх маёнткаў. Гарадзенскі пасол Якуб Кунцэвіч на Галоўным сойміку 1597 г. сваё выступленне пачаў з таго, што заклікаў “кварту з добр Караля Я[го] М[іла]ці дазволіць”⁹⁷.

Асабліва яскрава розныя палітычныя пазіцыі ў асяроддзі гарадзенскай шляхецкай эліты выяўляліся падчас бескаралеўя ў Рэчы Паспалітай. У час другога бескаралеўя на з’ездзе ў Стэнжыцах 1575 г., дзе вырашалася пытанне аб дэтранізацыі Генрыху Валуа, пасол Гарадзенскага павета Канстанцін Кунцэвіч збіраўся перадаць паслам з Польшчы лісты ад шляхты ВКЛ, у якіх тая выказвалася ў падтрымку на будучай элекцыі маскоўскага князя Івана IV і выступала супраць кандыдатуры Максімільяна II Габсбурга. Аднак ён быў проста арыштаваны слугамі віленскага кашталяна, жамоіцкага староства і земскага маршалка Яна Хадкевіча⁹⁸. У самым пачатку трэцяга бескаралеўя, 17 студзеня 1587 г., частка гарадзенскай шляхты без згоды троцкага ваяводы Яна Глябовіча і мясцовага староства Яна Ключоўскага правяла павятовы сойм, на якім ухваліла каптур. Такія дзеянні выклікалі пратэст палітычнай эліты ўсяго Троцкага ваяводства на сойміку 22–24 студзеня 1587 г. Удзельнікі сойма, у т.л. і прадстаўнікі Гарадзенскага павета Фёдар Масальскі і Якуб Міцута, прызналі прыняты каптур незаконным і скасавалі яго: “... видечы их таковое постановление неслушное, и ку уближину великому, касуем и, внивеч оборачаючи, обявям то всем, иж ниhto под тот час тот их каптур не поддегает”⁹⁹.

Раскол сярод гарадзенскай шляхты выявіўся і ў пытанні падтрымкі кандыдатаў на ўладу ў Рэчы Паспалітай. На Галоўным з’ездзе ВКЛ у лістападзе 1587 г. за эрцгерцага Максімільяна Габсбурга галасавалі Ян Ключоўскі, Фёдар Масальскі, Кандрат Мялешка, Марцін Скарульскі (у 1588–1597 гг. гарадзенскі гараднічы), Аляксей Пакаршынскі, а за шведскага каралевіча Жыгімонта Вазу, і будучага караля і вялікага князя, свае галасы аддалі Мікалай Сапега і Грыгорый Масальскі¹⁰⁰.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што вядучае месца сярод палітычнай эліты Гарадзенскага павета ў другой палове XVI ст. займалі прадстаўнікі

знатных родаў ВКЛ (Валовічы, Масальскія, Сапегі, Хадкевічы, Тышкевічы). Разам з тым, і нязнатная шляхта актыўна працягвала сябе ў грамадскім жыцці, як павета, так і ўсёй дзяржавы (Кунцэвічы, Ян Ключоўскі, Катовічы, Міцуты і інш.). Па сваім маёмасным статусе большасць палітычна актыўнай гарадзенскай шляхты належала да дробнага шляхецтва. Уласна павятовая эліта ўяўляла з сябе невялікую групу людзей – каля 30-40 чалавек за ўвесь перыяд даследавання. Важнейшымі каналамі рэкрутацыі ў межы лакальнай эліты з’яўляліся сваяцкія сувязі, знатнае паходжанне, аўтарытэт і асабістыя здольнасці шляхціча, прагэцыянісцкія ўплывы і, у меншай ступені, ваенныя заслугі. Кар’ерны рост і палітычная дзейнасць не абмяжоўваліся толькі мясцовым павятовым узроўнем. Гарадзенская шляхта займала дворныя, дыгнітарскія ўрады, уваходзіла ў склад сената Рэчы Паспалітай (праўда, гэтыя былі адзінкавыя выпадкі), удзельнічала ў палітычным жыцці іншых павеатаў ВКЛ і на дзяржаўным узроўні. У другой палове XVI ст. Гарадзенскі павет знаходзіўся пад уплывам вядучых палітыкаў Вялікага Княства Літоўскага (Астафея Валовіча, Льва Сапегі, Грыгорыя Хадкевіча), а вось уплывы біржанскіх Радзівілаў былі мінімальнымі. Гарадзенскі соймак займаў зольшага пракаралеўскую пазіцыю, аднак, ёсць факты і вылучэння самастойных пастулатаў (напрыклад, увядзенне кварталы), і расколу мясцовай эліты, асабліва, у часы бескаралеўяў. Да шляхецкіх лідэраў Гарадзенскага павета ў другой палове XVI ст., у першую чаргу, можна аднесці Грыгорыя Масальскага, Якуба Кунцэвіча, Яна Ключоўскага, Мікалая Сапегу, Фёдара Масальскага.

Спасылкі

- 1 Некаторыя аспекты праблемы закранаў літоўскі даследчык Д. Вілімас: Вилимас Д. Элита и повседневность земских судов Упитского повета 1566–1588 гг. (по материалам упитских земских судов) // Соціум. Альманах сацыяльнай історыі. 2005. Вып. 5. С. 41–50; Он же. К вопросу о конфессиональных ориентациях урядников земских судов ВКЛ в конце XVI века (проба первичного анализа) // Канструкцыя і дэканструкцыя Вялікага княства Літоўскага. Мінск, 2007. С. 46–50; Vilimas D. LDK pavietų žemės teismų pareigūnai (1566–1588 m.): Pirmoji pavietų bajoriškųjų juristų karta // Lituania. 2002. Nr. 4. P. 3–27. У беларускай гістарыяграфіі дадзена праблематыка разглядалася фрагментарна. Цікавасць маюць матэрыялы навуковай канферэнцыі “Павятовая шляхта ВКЛ: гісторыя, геральдыка, генеалогія, культура (XVI–XVIII ст.)” (друк: Герольд Litherland. №17. Год V–VI. Горадня, 2006). У 2005–2007 гг. у межах БРФФД праект па даследаванні полацкай лакальнай эліты ажыццявіў беларускі гісторык В. Галубовіч: “Лакальныя палітычныя эліты ў Вялікім Княстве Літоўскім: арганізацыя, функцыянаванне, гістарычныя лёсы (на прыкладзе шляхты Полацкага ваяводства ў 1588–1667 гг.)” (праект № Г05М-190). Даследаваннем шляхты і прадстаўнічых структураў улады Новагародскага павета другой паловы XVI–першай паловы XVII ст. займаецца А. Радаман: Радаман А. Элекцыйныя соймакі Новагародскага павета ў другой палове XVI ст. // Гісторыя Беларусі: новае ў даследаванні і выкладанні. Ч. 2. Мінск, 1999. С. 109–115; Ён жа. Інструкцыя Новагародскага соймака паслам на элекцыйны сойм 1587

- г. // Беларускі Гістарычны Агляд (далей – БГА). Т. 10, сш. 1–2 (18–19). 2003. С. 163–174; Ён жа. Шляхецкія з’езды і соймікі Навагародскага павета і праблема ўзнікнення каптуровых судоў у Вялікім Княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім у час бескаралеўяў другой паловы XVI ст. // Вестник Академии МВД Республики Беларусь. 2004. № 1(7). С. 132–136; Ён жа. Інструкцыя Навагародскага соймака паслам на Варшаўскі сойм 1598 г. // Сацыяльна-эканамічныя і прававыя даследаванні. 2005. №2. С. 97–109; Ён жа. Палітычныя кар’еры Есіфа Галаўні і яго сыноў у Наваградскім павеце ВКЛ (другая палова XVI–першая палова XVII ст.) // Герольд Litherland. №17. Год V–VI. Горадня, 2006. С. 72–76; Ён жа. Вайсковыя шляхецкія з’езды (попісы і зборы паспалітага рушэння) Наваградскага павета ў другой палове XVI ст. // Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях. Мінск, 2008. С. 220–231; Radaman A. Uchwała sejmikowa powiatu nowogrodzkiego z 1568 r. a system finansowania posłów sejmowych Wielkiego Księstwa Litewskiego // Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Warszawa, 2006. S. 145–156. Спроба аналізу лідскай павятовай эліты зроблена аўтарам: Падалінскі У. Палітычная эліта Лідскага павета ў апошняй трэці XVI ст. // БГА. Т. 16. 2009. С. 3–30 (у друку).
- 2 Нацыянальны гістарычны архіў у Мінску (далей – НГАБ), ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 56, арк. 5адв.–10; спр. 289, арк. бадв.–7; Росийская национальная библиотека в Санкт-Петербурге (далей – РНБ). Ф. 971. Собрание автографов П.П. Дубровского. Авт. 133. Л. 64–66отв., 68–70. Аснову для вывучэння лакальных элітаў даюць выдадзеныя спісы земскіх ўраднакаў ВКЛ, у т.л. і гарадзенскіх: Радаман А., Галубовіч В., Вілімас Д. Земскія ўраднікі Гарадзенскага павета ВКЛ (другая палова XVI–першая палова XVII ст.) (далей – Земскія ўраднікі) // Герольд Litherland. №17. Год V–VI. Горадня, 2006. С. 98–109; Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Spisy. T. 2: Województwo Trockie XIV–XVIII wiek. Warszawa, 2009. S. 239–357.
 - 3 Земскія ўраднікі... С. 98, 107; Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Рэдкал. Т.І. Доўнар і інш. Мінск, 2003. С. 109; Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763. Warszawa, 2002. S. 50, 169; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 252, 268, 310, 337. Пра Валовічаў гл.: Niesiecki K. Herbarz Polski. T. 9. Lipsk, 1842. S. 414–423.
 - 4 Соймік для абрання падкаморыя адбыўся 22 жніўня 1600 г.: Земскія ўраднікі... С. 99–100, 102–103; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 299, 302. Е. Валовіч займаў сваю пасадку да 1608 г., П. Валовіч – да 1615 г., калі быў прызначаны гарадзенскім старостам. Пры гэтым, апошні ў 1601–1623 гг. быў і гарадзенскім гараднічым: Ibidem. S. 253, 338.
 - 5 Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. 1: Okresy bezkrólewí. Warszawa, 2006. S. 256; Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego (1386–1795). Kraków, 1885. S. 202, 209. Пра гарадзенскіх паслоў і іх дзейнасць на вальных соймах Рэчы Паспалітай 1569–1600 гг. гл.: Падалінскі У. А. Прадстаўніцтва Гарадзенскага павета на соймах Рэчы Паспалітай у апошняй трэці XVI ст. // Леў Сапег (1557–1633 гг.) і яго час: зб. навук. арт. Гродна, 2007. С. 31–38. Павятовыя соймікі адбываліся 12 траўня 1587 г. і, верагодна, 23 сакавіка 1593 г. (за шэсць тыдняў да сойма, які распачаўся 4 мая): Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Давед. Камент. / Рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. Мінск, 1989. С. 115–116; Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy (Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588). Warszawa, 2002. S. 371.
 - 6 НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 257, арк. 30адв.; спр. 285, арк. 89, 179адв.

- 7 Соймік быў прызначаны на 17 снежня 1577 г.: Лаппо И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911. С. 97–99, 118.
- 8 Akta zjazdów... S. 168–169; Lulewicz H. Gniewów o unię... S. 246–250.
- 9 Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696): spis. Warszawa, 2007. S. 89, 108, 111, 116, 122. Дэпутацкія соймакі адбываліся з 1582 г. штогод 2 лютага.
- 10 Земскія ўраднікі... С. 98, 101; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 268, 305–306, 321; Vilimas D. LDK pavietų žemės... P. 17.
- 11 Земскія ўраднікі... С. 99, 101, 102; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 278, 298, 301, 321; Vilimas D. LDK pavietų žemės... P. 17; Праўда, электам Г. Масальскі ў 1589 г. не абіраўся, а быў прызначаны падкаморым. Гл. таксама біяграфію Г. Масальскага: Wiśniewski J. Masalski (Mosalski) Hrehory Afanasewicz // Polski Słownik Biograficzny (далей – PSB). Т. 20/1, з. 84. Wrocław etc., 1975. S. 134–135.
- 12 Volumina Constitutionum. Т. II (1550–1609), vol. 1 (1550–1585). Warszawa, 2005. S. 439, 461; Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydane: W 8 t. Т. 2. Petersburg, 1859. S. 303, 325.
- 13 Deputaci Trybunału... С. 66, 92, 101.
- 14 Лойка П.А. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI–першай трэці XVII ст. Мінск, 2002. С. 38; Akta zjazdów... S. 279, 280, 287, 292, 309.
- 15 Лаппо И. И. Великое княжество Литовское от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586). Опыт исследования политического и общественного строя. Спб., 1901. Т. 1. С. 156; Akta unii Polski z Litwą 1385–1791. Kraków, 1932. S. 351, 354, 356; Lulewicz H. Gniewów o unię... S. 408; Volumina Legum. S. 306. Перадсоймавыя соймакі склікаліся на 10 траўня 1569 г., 1 верасня 1576 г. і 1 лютага 1590 г.: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею: В 5 т. Т. 3. Спб., 1848. С. 191; Archiwum Domu Radziwiłłów (далей – ADR). Listy ks. M.K. Radziwiłła Sierotki–Jana Zamoyskiego–Lwa Sapiehy. Kraków, 1885. S. 99–100; Archiwum Domu Sapiehów wydane staraniem rodziny (далей – ADS). Т. I. Lwów, 1892. S. 48–51; Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика / Liet. istorijos inst. Kn. 532: 1569–1571. Vilnius, 2001. P. 30–37.
- 16 НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 65, арк. 108–108адв. Сойм завяршыўся 8 сакавіка.
- 17 Земскія ўраднікі... С. 99, 101; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 298, 321. Іх падрабязныя біяграфіі гл.: Lulewicz H. Sapieha Lew h. Lis (zm. 1610) // PSB. Т. 35/1, з. 144. Warszawa–Kraków, 1994. S. 83–84; Idem. Sapieha Mikołaj h. Lis (zm. 1611) // Ibidem. S. 120–122.
- 18 НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 289, арк. бадв.–7; Akta zjazdów... S. 280, 288, 292, 309; Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae. Vilnae, 1758. Т. 1. S. 238; Deputaci Trybunału... S. 98, 114; Lulewicz H. Gniewów o unię... S. 408; Radaman A., Ferenc M. Rejestr senatorów i posłów na sejmie walnym warszawskim 9 II–21 III 1600 r. // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Pracy Historyczne. 2004. Zeszyt 131. S. 89–107. Соймікі ў Гародні павінны былі адбывацца 23 студзеня (верагодна, бо сойм пачаўся 6 сакавіка) 1589 г. і 29 снежня 1600 г.: Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. С. 115–116; ADS. S. 227.
- 19 НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 289, арк. бадв.–7; Archiwum Główne Aktów Dawnych w Warszawie (далей – AGAD). Archiwum Radziwiłłów (далей – AR). Dz. II. Nr. 411; Radaman A., Ferenc M. Rejestr senatorów i posłów... S. 89–107.

- 20 У старабеларускай мове ужывалася імя Григорей, а у сучаснай мове беларускай мове – Рыгор.
- 21 Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 337. Гл. таксама: Jasnowski J. Chodkiewicz Grzegorz (Hrehory) // PSB. Т. 3. Kraków, 1937. S. 358–359.
- 22 Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1915. С. 172.
- 23 Земскія ўраднікі... С. 101, 104; Русская историческая библиотека (далее – РИБ): В 39 т. Т. 30: Литовская Метрика. Отдел первый–второй. Ч. 3: Книги публичных дел. Юрьев, 1914. Стб. 451; Deputaci Trybunału... S. 74; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 241, 286; Vilimas D. LDK pavietų žemės... P. 17.
- 24 Floria B. Magnateria litewska a Rosja w czasie drugiego bezkrólewia // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. 1977. № 22. S. 147. Вядома, што ён (Костянцін Куньцовіч Жорославскі) знаходзіўся ў Варшаве 6 сакавіка 1578 г., а сойм завершыў сваю працу 3 сакавіка. Не выключана, што яго побыт там быў звязаны з выкананнем пасольскіх функцый: НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 56, арк. 39адв.
- 25 Земскія ўраднікі... С. 101; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 241.
- 26 Deputaci Trybunału... S. 77, 86, 92, 105, 160, 184; Dyaryusz sejmowe roku 1597. W dodatkach: akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego sejmu. Kraków, 1907. S. 421. Павятовы соймкі быў прызначаны на 30 снежня 1597 г.: ADS. S. 146.
- 27 Земскія ўраднікі... С. 102; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 301; Vilimas D. LDK pavietų žemės... P. 17. Аб родзе Мялешкаў гл. навукова-мастацкую працу: Czarnocki K. Historie o Mieszkach / do druku podał K. Czarnocki. Warszawa, 2008.
- 28 Земскія ўраднікі... С. 100, 101, 103, 104; Akta zjazdów... S. 279; Deputaci Trybunału... S. 83; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 286, 299, 302, 321.
- 29 Земскія ўраднікі... С. 99, 106–107; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 299, 341. Элекцыйны соймкі адбыўся 27 лютага 1598 г.
- 30 Падалінскі У. А. Прадстаўніцтва Гарадзенскага павета... С. 36; Deputaci Trybunału... S. 80, 101.
- 31 Земскія ўраднікі... С. 98–99, 104; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 268, 286, 298; Vilimas D. LDK pavietų žemės... P. 17. Дарэчы, П. Катовіч з’яўляўся суддзём Гарадзенскага павета яшчэ да правядзення агульнай земскай рэформы ў ВКЛ: Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 44 (1559–1566). Мінск, 2001. С. 134; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 315.
- 32 Лаппо И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. С. 54; Akta zjazdów... S. 169; Volumina Constitutionum. S. 429.
- 33 НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 272, арк. 60адв. Дарэчы, прысутнічаў А. Катовіч у Варшаве і амаль адразу пасля завяршэння працы вальнага сойма 1572 г., адпаведна, цалкам мог і тады з’яўляцца гарадзенскім паслом: Тамсама, спр. 257, арк. 30адв.
- 34 Земскія ўраднікі... С. 104, 105; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 286, 338, 349; Vilimas D. LDK pavietų žemės... P. 17; Wolff J. Senatorowie i dygnitarze... S. 227.
- 35 Земскія ўраднікі... С. 100–101; Лойка П.А. Шляхта беларускіх зямель... С. 38; Deputaci Trybunału... S. 108; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 241. П. Лойка называе Я. Міцуту земскім харужым, але гэта немагчыма, бо на той момант урад вялікага харужыя ВКЛ трымаў Б. Міцута: Wolff J. Senatorowie i dygnitarze... S. 202.
- 36 Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией (далее – АВАК): В 39 т. Т. 3. Вильна, 1870. С. 274; РИБ. Т. 30. Стб. 451; Deputaci Trybunału... S. 71; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 282, 315.

- 37 Земскія ўраднікі... С. 99, 106; Deputaci Trybunału... S. 98, 114; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 298, 349.
- 38 Лаппо И. И. Великое княжество Литовское от заключения... С. 142–149; Akta unii... S. 351, 354, 356; Akta zjazdów... S. 64, 173, 182, 184; Lulewicz H. Gniewów o unię... S. 257–263, 277, 280–284; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 252, 337. 3 30 красавіка 1589 г. Я. Ключоўскі захаваў за сабой толькі павятовы гродскі суд, а вось кіраванне маёнткамі гарадзенскага староства перайшло ў рукі земскага падскарбія ВКЛ Фёдара Скуміна-Тышкевіча: НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 65, арк. 248; спр. 76, арк. 13адв.–14адв.
- 39 Я. Ключоўскі збіраў паборы, прызначаныя ў 1593 і 1595 гг.: НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 285, арк. 276адв.–277, 287адв., 617–617адв.; Volumina Legum. S. 364.
- 40 Соимік прызначаўся на 22 чэрвеня 1577 г.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной России: В 14 т. Т. 4. Вильна, 1867. С. 30–32; Лаппо И. И. Великое княжество Литовское от заключения... С. 156; Он же. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. С. 72; Deputaci Trybunału... S. 70–71; Niesiecki K. Herbarz Polski. S. 182. Кадээнцыя – сесія Трыбунала. Праходзілі ў Вільні, Троках (да 1588 г.), Новагародку і Менску.
- 41 Земскія ўраднікі... С. 106; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 253, 340, 349, 354.
- 42 Deputaci Trybunału... S. 76.
- 43 І. Макаровіч быў і гарадзенскім неваднічым: Земскія ўраднікі... С. 102; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 278, 301–302; Vilimas D. LDK ravietų žemės... P. 17. Можна таксама ўгадаць такіх асобаў, як Сасін Пуцята Раеўскі і рэфэрэндар ВКЛ “пан” Багдан Храптовіч, якія двойчы з Гародні абіраліся дэпутатамі Трыбунала Вялікага Княства – у 1590, 1595 і 1598 і 1608 гг. адпаведна: Deputaci Trybunału... S. 80, 95, 105, 134.
- 44 Акрамя іх, можна яшчэ назваць берасцейскага кашталяна, гаспадарскага маршала Яна Гайку, які займаў урад гарадзенскага канюшыя ў 1553–1579 гг., дворнага падскарбія Пятра Весялюўскага – гарадзенскага неваднічыя ў 1596–1621 гг., крайчыя Андрэя Войну, гарадзенскага староству ў пачатку XVII ст.: Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 258, 278, 338.
- 45 Да дробнай шляхты адносім тых, хто валодаў менш за 50 сялянскімі “службамі”, г.зн. выстаўляў у войска ад 1 да 4 коннікаў, да сярэдняй шляхты адносім тых, хто валодаў ад 50 да 249 “службаў” (ад 5 да 24 коннікаў), да заможнай, буйной шляхты – уладальнікаў мінімум 250 “службаў” (25–99 коннікаў) і да буйнейшай шляхты, магнатаў – уладальнікаў звыш 1000 сялянскіх “службаў” (больш за 100 коннікаў): Падалінскі У. Палітычная эліта Лідскага павета... С. 5–6 (у друку). Блізкія падыходы да вызначэння маёмасных групаў шляхты існуюць зараз і ў польскай гістарыяграфіі: Litwin H. Równi do równych: kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. Warszawa, 2009. S. 30.
- 46 РИБ. Т. 33: Литовская Метрика. Отдел третий. Ч. 3: Книги публичных дел. Переписи Литовского войска. Петроград, 1915. Стб. 523, 673–674, 676, 677, 692, 694, 708. Дарэчы, паводле попісу войска ВКЛ 1565 г. Я. Мялешка ставіў 4 “служэбнікаў”, Б. Міцуга і К. Кунцэвіч – 3 коннікаў, С. Гядавіцкі – 1 конніка, а таксама конніка “на ласку гаспадарскую”: Там же. Стб. 258, 346, 355.
- 47 Там же. Стб. 445, 462, 532–533, 701.
- 48 Там же. Стб. 462, 532–533, 673–674, 677, 708.
- 49 Праўда, сума падаецца надзвычай вялікай – 37 500 злотых польскіх: Vilimas D. LDK ravietų žemės... P. 8; Wiśniewski J. Massalski (Mosalski) Hrehory... S. 134. Фінансаво-гаспадарчая дзейнасць Г. Масальскага была надзвычай актыўнай: Wiśniewski J. Massalski (Mosalski) Hrehory... S. 134.

- 50 РИБ. Т. 33. Стб. 472, 515–516. Да сярэдняй шляхты належаў і Беньш Валовіч, брат І. Валовіча, які ў 1565 г. ставіў у войска ВКЛ 5 коннікаў, а ў 1567 г. – 8 коннікаў і 4 драбаў: Там же. Стб. 255, 487.
- 51 Там же. Стб. 247, 471.
- 52 Там же. Стб. 431–434, 460–461. Гл. таксама: Лаппо И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. С. 579.
- 53 AGAD. AR. Dz. V. Nr. 1901. Cz. I. S. 58; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 298, 299, 337.
- 54 Гардзееў Ю. Магдэбургская Гародня (Сацыяльная тапаграфія і маёмасныя адносіны ў 16–18 ст.). Гародня–Wrocław, 2008. С. 220; Vilimas D. LDK pavietų žemės... P. 11; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 268, 298, 301, 302.
- 55 Sapiehowie. Materjały historyczno-genealogiczne i majątkowe: W 3 t. T. 1. Petersburg, 1890. S. 204–210, 312–319.
- 56 Андрэй Фёдаравіч Масальскі стаў берасцейскім кашталянам (прызначаны ў 1627 г.), менскім (1643 г.) і берасцейскім (1645 г.) ваяводам, а Аляксандр Грыгор'евіч Масальскі – дорпацкім (1627 г.) і смаленскім (1631 г.) кашталянам, менскім ваяводам (1638 г.): Wolff J. Senatorowie i dygnitarze... S. 10, 26, 100, 103–104, 132. Гл. таксама: Wasilewski T. Massalski (Mosalski) Aleksandr // PSB. T. 20/1, z. 84. Wrocław etc., 1975. S. 133; Ibid. Massalski Andrzej // Ibidem. S. 133–134.
- 57 І. Масальскі быў падстаростам, а С. Глядавіцкі – гродскім пісарам і суддзём: Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 282, 305–306, 315. Староста асабіста прызначаў сваіх намеснікаў і фарміраваў склад гродскага суда: Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. С. 109.
- 58 Земскія ўраднікі... С. 99, 107; НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 76, арк. 12адв.–13адв.; ADR. S. 193; ADS. S. 27–28.
- 59 Земскія ўраднікі... С. 104.
- 60 Тамсама. С. 100.
- 61 Янушкевіч А.М. Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. Мінск, 2007. С. 47–48, 107–108, 162, 171–172, 174–176, 180, 187–189, 250–251, 270. За ўдзел у бітве пад Сушай Р. Вайна атрымаў зямельнае наданне на Піншчыне.
- 62 Тамсама. С. 163, 165. Таксама ў 1560 г. Я. Клюкоўскі адказваў за забеспячэнне ўзбраеннем і правіянтам гарнізонаў у Зэльбурку і Марыенгаўзэне: Тамсама. С. 261.
- 63 РИБ. Т. 30. Стб. 503.
- 64 Як, дарэчы, і шляхта з Віленскага, Троцкага, Ковенскага, Берасцейскага паветаў і Жамойцкага староства: AGAD. AR. Dz. V. Nr. 1901. Cz. II. S. 53–58. Гл. таксама: Lulewicz H. Nieformalne zjazdy senatorско-szlacheckie w Wielkim Księstwie Litewskim na przykładzie wydarzeń z lat 1595–1596 (inwazja S. Nalewajki) // Парламенцкія структуры ўлады... С. 205–219.
- 65 Wolff J. Senatorowie i dygnitarze... S. 99, 186, 191, 192, 202, 232, 271.
- 66 Падалінскі У. А. Прадстаўніцтва Гарадзенскага павета... С. 36; AGAD. AR. Dz. II. Nr. 243. S. 1; Akta zjazdów... S. 182, 184; Codex diplomaticus... S. 242; Radaman A., Ferenc M. Rejestr senatorów i posłów... S. 89–107.
- 67 Volumina Constitutionum. S. 427, 461; Volumina Legum. S. 303–304. На сойме 1579–80 гг. паборцам у Слоніўскім павеце быў абраны Юры Масальскі: Volumina Constitutionum. S. 439. Шафар – адказны за паступленне і размеркаванне падацкаў.
- 68 Deputaci Trybunału... S. 65, 93, 96, 99, 105, 106, 109. У 1590 г. М. Сапера абіраўся ў Трыбунал, але не вядома з якога павета: Ibidem. S. 82.

- 69 Лаппо И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. С. 54; Akta zjazdów... S. 269.
- 70 AGAD. AR. Dz. II. Nr. 243. S. 1; Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy. T. 11: Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 1994. S. 28; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 302, 321; Vilimas D. LDK pavietų žemės... P. 22; Volumina Legum. S. 304.
- 71 Кліентамі А. Валовіча былі Павел Буйвід, Мікалай Сапега, Міхайла Тышкевіч, Адам Шэмбелы, Якуб Градмацкі, а кліентамі Г. Хадкевіча – Матыс Спудвілоўскі, Андрэй Безсякерскі і Дзмітры Дзьяльніцкі: РИБ. Т. 33. Стб. 445, 690–691, 692, 694, 700, 701. Таксама па адным кліенце сярод гарадзенскай шляхце мелі троцкі кашталян Юры Хадкевіч (Андрэй Дабрылеўскі) і Беньяш Валовіч (Рафал Заневіч): Там же. Стб. 692, 707. Заўважым, што попіс 1567 г. фіксуе адносна нешырокае распаўсюджанне кліентальных сувязяў сярод гарадзенскага шляхецтва. Для параўнання, попіс змяшчае інфармацыю аб 22 шляхцічах Гарадзенскага павета, кліентальна звязаных з магнатэрыяй або сярэдняй шляхтай ВКЛ, у той жа час у Лідскім павеце сустракаюцца 42 магнацкія і шляхецкія кліенты.
- 72 НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 257, арк. 30адв.; спр. 272, арк. 56адв.
- 73 Янушкевіч А.М. Вялікае Княства Літоўскае... С. 265.
- 74 РИБ. Т. 33. Стб. 694.
- 75 Akta unii... S. 356. Гл. таксама спасылкі 52 і 56.
- 76 Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого Княжества Литовского с Королевством Польским. СПб., 1869. С. 609, 617–619. Кварта – ¼ частка даходаў.
- 77 А. Валовіч таксама прапаноўваў Беньяша Валовіча ў якасці пасла з Ашмянскага павета: Lulewicz H. Sejmiki litewskie przed sejmem 1572 roku. Projekt obsady funkcji poselskich // Litwa w epoce Wazów. S. 125–126.
- 78 НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 56, арк. 5адв.–10; РНБ. Ф. 971. Авт. 133. Л. 68–70. Гэты канфлікт ужо даволі падрабязна апісаны ў гістарыяграфіі: Лаппо И. И. Великое княжество Литовское от заключения... С. 86–90; Lulewicz H. Gniewów o unię... S. 70–75.
- 79 Akta zjazdów... S. 280. Дарэчы, як мінімум з элекцыі 1587 г. за кандыдатуру Жыгімонта Вазы выказваецца і падканцлер ВКЛ Л. Сапега, траюрадны брат М. Сапегі: ADS. S. 21; Dyjaryjusze sejmowe r. 1587: sejmny konwokacyjny i elekcyjny. Kraków, 1887. S. 143.
- 80 AGAD. AR. Dz. II. Nr. 243. S. 1. Таксама гл. спасылку 59. Заўважым, што з сярэдзіны 1590-х гг. пры двары М.К. Радзівіла Сіроткі знаходзіўся сын гарадзенскага падкаморыя Грыгорыя Масальскага Лукаш Феліцыян: Kempa T. Urzędnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki // Lituanos-Slavica Posnaniensia. Studia historica. Poznań, 2003. T.IX. S. 217.
- 81 Deputaci Trybunału... S. ; Radaman A., Ferenc M. Rejestr senatorów i posłów... S. 89–107. Цікава, што ў 1600 г. А. Валовіч быў абраны і соймавым паслом з Жамоўці: гл. спасылку 65.
- 82 Андрэй Гаркоўскі і Макар Курч: РИБ. Т. 33. Стб. 691, 695. Аб уладаннях біржанскіх Радзівілаў у Гарадзенскім павеце гл.: Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 195, 214–215, 217; Ragauskienė R. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (Apie 1515–1584 m.). Vilnius, 2002. P. 376–404. Адзначым, што Р. Рагаўскене паводле звестак попісу 1567 г. называе 4 кліентаў М. Радзівіла сярод гарадзенскай шляхты, але ўсе яны, у т.л. і В. Мясляшка, выходзілі ў войска ВКЛ не з Гарадзенскага, а з іншых паветаў ВКЛ. А воль А. Гаркоўскага літоўская даследчыца зусім не ўлічыла: Ragauskienė R. Lietuvos Didžiosios... P. 372, 374, 376.

- 83 Ragauskienė R. Lietuvos Didžiosios... P. 374. Клиентам М. Радзівіла Рудога быў і Васіль Ключоўскі – бацька Я. Ключоўскага; Ibidem. P. 337–339.
- 84 Wisner H. Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z czasów Zygmunta III i Władysława IV Wazy. Wyd. II. Warszawa, 2001. S. 40.
- 85 РНБ. Ф. 971. Авт. 133. Л. 64–64отв.; ADR. S. 1; Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów. Kraków, 1999. S. 606. Параўн.: Lulewicz H. Gniewów o unię... S. 72.
- 86 Volumina Legum. S. 305–306. Гл. таксама: Падалінскі У. Ліст полацкага падкаморыя Міхала Францковіча да віленскага ваяводы Крыштофа Радзівіла (погляд пасла ВКЛ на вальны сойм Рэчы Паспалітай 1590 г.) // Commentarii Polocenses Historici-Полацкія гістарычныя запіскі. Т. 3. 2006. С. 47.
- 87 Падалінскі У. Грамадская думка шляхты Вялікага Княства Літоўскага канца XVI ст. (на прыкладзе соймавай кампаніі Рэчы Паспалітай 1595 г.) // Спадчына. 2008. № 1. С. 12–24; Ён жа. Ухваленне падаткаў на вальных соймах Рэчы Паспалітай як фактар палітычнай барацьбы (1593–1598 гг.) // Сацыяльна-эканамічныя і прававыя даследаванні. 2009 (у друку).
- 88 Dyaryusze sejmowe roku 1597. S. 421.
- 89 Ibidem; Rzońca J. Rzeczpospolita Polska w latach 1596–1599. Wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zagranicznej. Opole, 1990. S. 71, 178.
- 90 Варонін В.А. Рээстр путных баяр Полацкага ваяводства 1585 г. Мінск, 2009. С. 19; Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кн. 70 (1582–1585). Мінск, 2008. С. 129; Писцовая книга Гродненской экономии. Ч. 1. Вильна, 1881. Гл. таксама: Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 17, 21–22, 113, 238–239.
- 91 Ф. Масальскі быў прызначаны камісарам па просьбе крайчыя ВКЛ Канстанціна Астрожскага і яго жонкі: АВАК. Т. 2. Вильна, 1867. С. 174–176; Wiśniewski J. Massalski (Mosalski) Hrehory... S. 134.
- 92 РИБ. Т. 33. Стб. 708; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 301, 302, 337.
- 93 Lietuvos Metrika. Кн. 71: 1585–1586. Vilnius, 2008. P. 63–64.
- 94 Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археграфическою комиссиею: В 5 т. Т. 3. СПб., 1848. С. 259; Беларускі архіў: У 3 т. Т. 3: XV–XVIII ст. Менск, 1930. С. 36–37; Niesiecki K. Herbarz Polski. S. 416.
- 95 Русско-белорусские связи. Сб. документов (1570–1667 гг.). Минск, 1963. С. 30–31; Lietuvos Metrika. Кн. 594: 1585–1600. Vilnius, 2006. P. 98–107, 208–212.
- 96 РИБ. Т. 30. Стб. 503–504. Жыгімонт Аўгуст, па-сутнасці, перадаў вырашэнне гэтага канфлікту ў рукі самога Г. Хадкевіча.
- 97 Dyaryusze sejmowe roku 1597. S. 421.
- 98 Floria B. Magnateria litewska... S. 147; Lulewicz H. Gniewów o unię... S. 205.
- 99 Цыт. па: Лойка П.А. Шляхта беларускіх зямель... С. 38–39. Гл. таксама: Lulewicz H. Gniewów o unię... S. 360–361. Каптур – пастанова, якая вызначала парадак судаводства падчас бескаралеўя.
- 100 Akta zjazdów... S. 279–280; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... S. 252–253.

Супрацьстаянне палітычных групавак у Гарадзенскім павеце ў 1696–1700 гг. (падчас грамадзянскай вайны ў ВКЛ)

Характэрнае для XVII–XVIII стст. супрацьстаянне палітычных групавак адлюстроўвалася на павятовым узроўні ў розных формах, ад звычайных спрэчак да ўзброеных сутыкненняў, зрыву і раздваення соймакаў. Гэта перашкаджала нармальнаму функцыянаванню павятовых органаў улады, таму здаралася, што непаразуменні такога рода заканчваліся ўжо на наступным соймаку кампрамісам, калі зацікаўленыя бакі прыходзілі да “усеагульнай згоды”. Нават у часы грамадзянскай вайны 1696–1702 гг. для большасці павеатаў ВКЛ складана прасачыць нейкую тэндэнцыю да рэзкага росту колькасці сарваных і раздвоеных соймакаў, хаця такія выпадкі не былі, безумоўна, рэдкасцю. Верагодна, гэта было абумоўлена тым, што Княства падзялілася на своеасаблівыя “зоны ўплыву”: у частцы павеатаў дамінавалі рэспубліканцы, у частцы – сапежынцы. Тым больш заслугоўваюць увагі тыя нешматлікія прыклады, калі раскол сярод шляхты насіў перманентны характар і набываў усе прыкметы двоеўладдзя. Апошняя ў ВКЛ склалася напачатку 1698 г., калі рэспубліканцамі быў утвораны ўрад генеральнага палкоўніка, – ім стаў віцебскі кашталян Міхал Казімір Коцел, – абавязкі якога дублявалі прэрэгатывы караля (скліканне паспалітага рушання) і часткова вялікага гетмана. У войску двоеўладдзе склалася яшчэ раней, калі ў канцы 1697 г. вялікі харужы Грыгорый Антон Агінскі абвясціў сябе генеральным рэгіментарам, хаця першая спроба з яго боку была яшчэ ў канцы 1696 г.

Гарадзенскі павет з’яўляецца адным з прыкладаў, дзе назіралася нешта падобнае. Зразумела, на павятовым узроўні ніхто новых урадаў нелегальна не ўводзіў. Пад двоеўладдзем тут мы разумеем перарастанне палітычнага раскола сярод шляхты ў раскол на ўзроўні ўладна-адміністрацыйным, калі, па-першае, працяглы час дзейнічалі паралельныя парламенцкія структуры (соймікі), а па-другое, кожная групоўка абрала сабе на цэнтральныя павятовыя ўрады сваіх прадстаўнікоў. Адносіны паміж групоўкамі ўвесь гэты час заставаліся надзвычай вострымі, паколькі прадстаўнікі кожнай з іх рэгулярна спрабавалі аспрэчыць правамоцнасць дзеянняў і рашэнняў другой, пра што сведчаць шматлікія пратэстацыі. На жаль, прагал у гарадзенскіх гродскіх кнігах не дазваляе прыцягнуць у дадатак да іх больш шырокае кола крыніц.

У адной з такіх пратэстацый адзначана, што супрацьстаянне, якое суправаджаецца раздваеннем соймакаў, працягваецца з 1696 г. і пачалося “адразу па смерці найяснейшага караля яго міласці Яна Трэцяга”¹. Віна за абвастрэнне адносін і раскол ускладнена на рэспубліканцаў, ці, дакладней, тады яшчэ прыдворную групоўку, якая пасля смерці караля арыентавалася на каралеву-ўдаву Марыю Казіміру. Лідэрамі іх у Гарадзенскім павеце былі Катовічы – “узвышэнцы” Яна Сабескага – з судовым старастам Янам Францішкам на чале. Трэба разумець, да гэтага ў Горадні адназначна дамінавалі Сапегі. На канвакацыйны сойм 1696 г. сапезынцы таксама здолелі правесці сваіх паслоў: гарадзенскага маршалка Стафана Яўстахія Александровіча і чашніка ВКЛ Мікалая Язэпа Тарла². Магчыма, гэтаму спрыяла знаходжанне тут войска і правядзенне ў Горадні вайсковага кола, на якім таксама былі абраныя паслы на канвакацыю³.

Паўную перавагу сапезынцы маглі захоўваць да канца гэтага года, чаму спрыяў правал канфедэрацыі часткі войска ВКЛ пад кіраўніцтвам Грыгорыя Антона Агінскага і дыскрэдытацыя яе лідэраў. Вялікі гетман Казімір Ян Сапега разаслаў па соймаках перахоплення ім лісты ад віцебскага ваяводы Андрэя Казіміра Крышпін-Кіршэнштайна да каралевы Марыі Казіміры, з якіх вынікала, што канфедэрацыя арганізавана за яе грошы. Гэта нанесла ўдар па прыхільніках Якуба Сабескага, як кандыдата на бацькоўскі трон. Гарадзенская шляхта таксама выказала ў гэты час сваю падтрымку вялікаму гетману і асудзіла дзеянні каралевы. На рэляцыйным соймаку, які прайшоў 23 лістапада 1696 г. пад кіраўніцтвам маршалка Стафана Александровіча, пасламі да кардынала-прымаса Міхала Радзьяёўскага былі абраныя старадубскі харужыч Андрэй Храптовіч і ротмістр Грыгорый Язэп Катовіч. Паслы атрымалі інструкцыю да кардынала-прымаса, у якой каралева была абвінавачана ў зрыве канвакацыйнага сойма і арганізацыі канфедэрацыі войска ВКЛ. У сувязі з гэтым паслы прасілі кардынала-прымаса паўплываць на яе, каб выехала “*extra Regnum*”. Далей ішла недвухсэнсоўная пагроза перад элекцыяй новага караля дамагчыся суда над усімі, хто “Рэч Паспалітую змяшалі і вольную элекцыю з рук вырваць намагаюцца”. Кандыдаты на трон не павінны былі прысутнічаць на элекцыі, што датычыла ў першую чаргу каралевічаў, якім трэба было выдаліцца “у рускія краі”. Паслы паведамілі, што на соймаку ўтворана павятовая канфедэрацыя і шляхта заўсёды гатовая выступіць паспалітым рушаннем пры патрэбе захавання унутранай і знешняй бяспекі. Паказальна, што інструкцыю падпісалі як сапезынцы, так і будучыя лідэры гарадзенскіх рэспубліканцаў (спіс захаваны ў двух копіях, якія разам налічваюць 20 прозвішчаў, таму далёка няпоўны)⁴. 15 снежня 1696 г. прымас даў адказ паслам, у якім паведаміў, што размаўляў з каралевай і прапанаваў ёй выехаць калі не за мяжу, то хаця б з Варшавы⁵.

Цікава, што нягледзячы на бескаралеўе, у Горадні 4 лютага 1697 г. сабраўся грамнічны соймак пад дырэкцыяй зноў жа маршалка Александровіча⁶, але невядома, ці былі на ім абраныя дэпутаты (Трыбунал падчас бескаралеўя не функцыянаваў, але ў асобных паведах дэпутатаў абіралі “на ўсялякі выпадак”).

Цяжка сказаць, як адбывалася падрыхтоўка да элекцыі, але побач з пасламі прыбыць да Варшавы атрымалі магчымасць усе жадаючыя. На гарадзенскім перадэлекцыйным соймаку прысутнічаў асабіста вялікі гетман Казімір Ян Сапега⁷, але пра сам яго ход нічога невядома. Падчас элекцыйнага сойма 1697 г. адбыўся інцыдэнт, калі гарадзенскі маршалак Стафан Александровіч спрабаваў пазбавіць права голасу менскага старасту Крыштафа Станіслава Завішу пад выглядам таго, што ён асуджаны да інфаміі (пазбаўлення гонару), але ў абарону апошняга выступіла менская шляхта. Рэспубліканцы ў адказ абвінавацілі Александровіча ў прыцсканні шляхты, кінуліся на яго, жадаючы забіць, але таго абаранілі соймавы маршалак Казімір Людвік Бялінскі і стольнік ВКЛ Юрый Станіслаў Сапега⁸. Падчас элекцыі Сапегі падтрымалі французскага прынца Франсуа Людовіка дэ Канты, а рэспубліканцы – саксонскага курфюрста Фрыдрыха Аўгуста. Элекцыю Фрыдрыха Аўгуста ад Гарадзенскага павета падпісалі ў якасці паслоў гарадзенскі харужы *pro tunc* Ян Антон Масальскі, гарадзенскі войскі і інстыгатар ВКЛ Станіслаў Ян Рукевіч, гарадзенскі падчасы Ігнат Антон Рукевіч, смаленскі скарбнік Станіслаў Аляксандр Сапоцька, гарадзенскі чашнік Аляксандр Казімір Валовіч, Канстанцін Рукевіч, віцэ-інстыгатар ВКЛ Канстанцін Станіслаў Кміта, смаленскі падчасы Казімір Чашэйка, Язэп Пачобут-Адлянціцкі, а таксама яшчэ 67 шляхціцаў⁹. Сярод іх мы не назіраем прадстаўнікоў сапезынскай групы (таго ж Александровіча, які быў паслом). Г. зн., што сімпатыі гарадзенскай шляхты падчас элекцыі падзяліліся, і гэты падзел захаваўся пазней. У каранацыйным сойме Аўгуста II ад Гарадзенскага павета бралі ўдзел двое рэспубліканскіх паслоў: Масальскі і Пянткоўскі¹⁰. На рэляцыйным з каранацыі соймаку (дата невядомая; прызначаны на 4 лістапада 1697 г., але маглі лімітавацца) рэспубліканцы прынялі пастанову сабраць падаткі ў адпаведнасці з канстытуцыяй аб каэквачыі (ураўненні правоў), прынятай на элекцыйным сойме. Пастанова ўводзіла ў паведах самакіраванне ў галіне збору падаткаў. Сапегі не прызнавалі каэквачыі, бо яна абмяжоўвала іх паўнамоцтвы. Вядома толькі, што адміністратарам чопавага і шэлежнага на соймаку ў Горадні быў абраны гарадзенскі войскі і інстыгатар ВКЛ Станіслаў Ян Рукевіч, а збор падаткаў стартаваў 5 снежня 1697 г.¹¹

У сваю чаргу Сапегі ўзялі ўдзел у рокашы ў абарону элекцыі дэ Канты, абвешчаным 28 жніўня 1697 г. пад Варшавай. Маршалак рокашу, падольскі стольнік Стэфан Гумецкі, выдаў універсалы, якімі склікаў шляхту 26 верасня на паспалітае рушанне ў трох розных месцах: вялікапольскую – пад Ленчы-

цай, малапольскую – пад Завіхостам, літоўскую (пад кіраўніцтвам Казіміра Яна Сапегі) – пад Горадняй¹². Акрамя таго, вялікі гетман абяцаў даслаць войска ВКЛ на Памор’е, насустрач дэ Канты. У сувязі са спазненнем апошняга паспалітае рушанне было перанесена з 25 верасня на 10 кастрычніка 1697 г. Вынікі гэтай акцыі былі мізэрныя, а з’езд у Горадні наогул быў байка-таваны шляхтай; удзел у ім узялі толькі Казімір Ян, Бенядзікт Павел, Юрый Станіслаў, Міхал Францішак Сапегі, а таксама каронныя вялікі падскарбій Геранім Любамірскі і стольнік Стэфан Браніцкі¹³. Нягледзячы на рашучую пазіцыю вялікага падскарбія Бенядзікта Паўла Сапегі, які раіў аказаць узброеную дапамогу дэ Канты, астатнія ўдзельнікі з’езда прыслухаліся да думкі яго брата Казіміра Яна, вялікага гетмана, які не жадаў грамадзянскай вайны і асцерагаўся расійскай інтэрвенцыі на дапамогу Аўгусту II. У выніку было прынятае рашэнне абмежавацца адпраўкай паслоў да дэ Канты з відавочна невыканальнымі ўмовамі аказання яму вайсковай дапамогі, а пакуль што заняць нейтральную пазіцыю¹⁴.

У канцы лістапада 1697 г. Сапегі прызналі ўладу Аўгуста II. Дзеля дасягнення ў Рэчы Паспалітай усеагульнай згоды на гэтай аснове (у Польшчы яшчэ працягваўся рокаш у абарону дэ Канты) пачалася падрыхтоўка пацыфікацыйнага сойма. Аднак у гэты самы час радыкальная частка рэспубліканцаў (Коцел, Агінскі), якая не жадала замірэння з Сапегамі, выступала з патрабаваннямі склікання коннага сойма і пагражала сарваць любы іншы.

Гарадзенскі грамнічны соймак, які павінен быў сабрацца 3 лютага 1698 г., як можна меркаваць з каралеўскага адказу на інструкцыю паслу, ротмістру Грыгорый Катовічу, быў раздвоены (адказ недатаваны, і ў ім не пазначана, з якога менавіта соймака ён быў паслом). Катовіч, хутчэй за ўсё, у такім выпадку прадстаўляў рэспубліканцаў, а яго інструкцыя ўтрымлівала патрабаванні пагадзіць варагуючыя бакі ў ВКЛ, звольніць Гарадзенскі павет ад размешчанага там войска (размешчана ў Гарадзенскай эканоміі паводле пастановы 1697 г. аб ураўненні правоў – Д.В.) і захаваць шляхце прывілеі на эканамічныя землі. Аўгуст II у сваім адказе, дадзеным ў кароннай канцылярыі ў адсутнасць канцлера і падканцлера ВКЛ, ухіліўся ад прызнання аднаго з соймакаў за легітымны, паведаміў, што працуе над дасягненнем у ВКЛ міру і выслаў для гэтага пасярэднікаў (камісія, прызначаная на радзе сената 30 студзеня 1698 г. – Д.В.), што не знаходзіць пакуль што спосабу звольніць павет ад войска, а прывілеі Яна III на эканамічныя ўладанні захавае, але толькі тыя, якія палічыць “слухнымі”¹⁵.

На пачатку перадсоймавай кампаніі ўзнікла накладка, калі ў пачатку лютага 1698 г. каралеўскія універсалы да некаторых павеатаў у адсутнасць канцлера і падканцлера ВКЛ выдала каронная канцылярыя. 16 лютага канцлер Кароль Станіслаў Радзівіл сустраўся з Аўгустам II у Варшаве і выправіў гэтую

памылку, падпісаўшы паўторныя універсалы. У Гарадзенскім павеце атрымалася так, што дайшоў толькі першы універсал, а на вызначаны ў ім дзень правядзення сойма не з'явіўся каралеўскі пасол з інструкцыяй. У выніку шляхта, што сабралася на сойм (дата невядомая, верагодна 5 сакавіка), замест абрання паслоў на сойм накіравала двух паслоў, старадубскага харужыча Андрэя Храптовіча і люблінскага стольніка Паўла Станіслава Стрыенскага, з інструкцыяй-пратэстам да караля. Аўгуст II задаволіў патрабаванні шляхты і 24 сакавіка ў сваім адказе на дадзеную паслам інструкцыю паведаміў, што загадаў выдаць новыя універсалы і інструкцыю (*plena instrumenta*).

Згаданая гарадзенская інструкцыя, як можна меркаваць з каралеўскага адказу на яе, была вытрымана хутчэй у прымірэнчым тоне: шляхта прасіла знайсці спосабы для ўстанаўлення ў ВКЛ спакою¹⁶, што на той момант было на руку Сапегам. З перадсоймавага гарадзенскага сойма (зноў жа, дата невядомая) пасламі на сойм былі абраныя рэспубліканец Ян Францішак Катовіч і сапезынец Стафан Александровіч, гарадзенскія стараста і маршалак адпаведна¹⁷, што магло азначаць кампраміс. Магчыма, не абышлося без націску Сапегі: пад Гораднім знаходзілася войска ВКЛ, а ў канцы сакавіка тут сабралася генеральнае кола, дзе жаўнеры пацвердзілі гетману сваю вернасць¹⁸. Аднак усе намаганні караля на той час аказаліся марнымі: сойм, які сабраўся 16 красавіка 1698 г., быў сарваны радыкальна настроенымі пасламі-рэспубліканцамі з іншых паведаў ВКЛ.

Паралельна з агітацыяй за конны сойм рэспубліканцы вялі кампанію за выступленне паспалітым рушаннем на рэасумпцыю Трыбунала ВКЛ. 4 красавіка 1698 г. у Горадні адбыўся попіс на паспалітае рушанне¹⁹, ініцыяваны, відавочна, мясцовай апазіцыяй Сапегам. Невядома, колькі гарадзенскай шляхты змагло прыбыць на рэасумпцыю, але наўрад ці шмат. Прынятую рэспубліканцамі 14 красавіка 1698 г. на Віленскім з'ездзе пастанову падпісаў ад Троцкага ваяводства сярод іншых Ян Масальскі як харужы *pro tunc* гарадзенскі. Яго ж подпіс стаіць таксама на інструкцыі паслам, накіраваным са з'езда да караля²⁰. Цікава, што ў працы Трыбунала ВКЛ 1698 г. узяў удзел толькі адзін гарадзенскі дэпутат – чашнік Аляксандр Казімір Валовіч (рэспубліканец)²¹. Калі другі дэпутат быў сапезынцам, што цалкам верагодна, то, хутчэй за ўсё, быў пазбаўлены паўнамоцтваў падчас рэасумпцыі. На другім Віленскім з'ездзе, скліканым рэспубліканцамі ў гэтым жа годзе 14 жніўня, пасля прайгранай імі бітвы пад Юрбаркам, гарадзенскія паслы наогул адсутнічалі.

Нягледзячы на моцныя ўплывы Сапегі, гарадзенскія рэспубліканцы здолелі мабілізаваць на паспалітае рушанне шляхты ВКЛ у канцы 1698 г. дастаткова шмат шляхты, сабранай у дзве харугвы. Першую ўзначаліў Ян Масальскі, гарадзенскі харужыч як павятовы палкоўнік (110 чал.), другую – гарадзенскі падстароста Грыгорый Язэп Катовіч як ротмістр (124 чал., без

уліку двух асобных почтаў па 1 чал. і двух па 2 чал.)²². Спробы Казіміра Яна Сапегі склікаць у Горадні 12 лістапада 1698 г. з'езд сенатараў і ўраднікаў ВКЛ, каб супольна выступіць на перамовах з рэспубліканцамі, поспеху не мелі²³. Высвятленне адносінаў паміж рэспубліканцамі і войскам ВКЛ, супраць якога было скіравана паспалітае рушанне, адбывалася тут жа, у Гарадзенскім павеце. Пасля працяглага стаяння “сценка на сценку” паміж вёскамі Лаўна і Пузавічы, а таксама перамоваў, што вяліся бакамі пры пасярэдніцтве віленскага біскупа Канстанціна Казіміра Бжастоўскага і генерала Якуба Генрыха Флемінга, які прыбыў у ВКЛ з саксонскім войскам па загаду караля, быў падпісаны трактат паміж войскам ВКЛ і шляхтай. Адна частка яму, большая частка войска, якое з'яўлялася асноўнай апорай Сапегаў, была распушчана.

Назаўтра, 21 снежня, у лагеры рэспубліканцаў была прынятая “генеральная пастанова”, якая ўтрымлівала, між іншым, шэраг палажэнняў, што датычылі дзяржаўнага ладу ВКЛ і таму знаходзіліся ў кампетэнцыі сойма²⁴. 24 снежня прыбыў у Горадню і сам Аўгуст II, які 30 снежня прыняў паслоў ад ВКЛ (рэспубліканцаў): гарадзенскага войскага і інстыгатара ВКЛ Станіслава Рукевіча і надворнага лоўчага ВКЛ Багуслава Вольбека. Тыя падалі яму Пузавіцкую пастанову, якую кароль зацвердзіў сваім подпісам²⁵, і ў той жа дзень яна была актыкаваная ў гарадзенскім гродскім судзе. Пастанова сустрэла рэзкую крытыку з боку Казіміра Яна Сапегі на развітальнай аудыенцыі ў караля 4 студзеня 1699 г. у Горадні²⁶, а таксама ў выдадзеным ім 16 лютага “Маніфесце”²⁷. У дадзеным выпадку для нас цікавасць уяўляюць не так самі гэтыя дакументы, прааналізаваныя ў спецыяльнай літаратуры²⁸, колькі пазіцыя шляхты, асабліва заходніх паветаў ВКЛ (Гарадзенскага, Ваўкавыскага, Слонімскага і Ковенскага), якія раней збольшага кантраляваліся Сапегамі. Звяртае на сябе ўвагу ўдзел у паспалітым рушанні шляхты гэтых паветаў. Гэта засведчыла амаль поўную страту Сапегамі пазіцый ў большасці паветаў ВКЛ.

Узнікае пытанне, што ў такім разе дазволіла ім пратрымацца яшчэ на працягу двух гадоў, адыгрываючы актыўную палітычную ролю ў ВКЛ і дзесьці нават аднавіць свае пазіцыі? Часткова даць адказ на гэта пытанне можна разгледзеўшы падзеі 1699 г. у Гарадзенскім павеце. Захаваныя матэрыялы дазваляюць прасачыць тут ход кампаній па выбарах у Галоўны Трыбунал ВКЛ, на пацыфікацыйны сойм і ход элекцыйных соймаў на павятовыя ўрады.

Грамнічны сойм, які сабраўся ў Горадні 9 лютага 1699 г., прайшоў пад знакам расколу. Рэспубліканцы абралі свайго дырэктара, старасту Яна Францішка Катовіча, і двух дэпутатаў, падстаросту Грыгорыя Язэпа Катовіча і Жыгімонта Аляксея Бухавецкага²⁹. Сапезынцы таксама абралі сабе дырэктара, наваградскага кашталяна Стафана Александровіча, але невядома, ці былі з іх боку дэпутаты. Натуральна, кантраляваны рэспубліканцамі гродскі

суд сапежынскай пратэстацыі не прыняў³⁰, – яна была занесена 20 лютага ў троцкім гродскім судзе. З пратэстацыі супраць Катовіча вынікае, што соймак пад яго дырэкцыяй прайшоў “*sub armis* нямецкіх войск”³¹. Маецца на ўвазе саксонскае войска, якое Аўгуст II размясціў на зімовыя кватэры ў эканоміях ВКЛ. Акрамя таго, былі ўстаноўлены падаткі, абраныя скарбовыя суддзі, павятовыя ротмістры і зборшчыкі падаткаў (невядома, калі гэта мела месца – на грамічным соймаку, ці пазней). Тое ж самае зрабілі на сваім соймаку сапежынцы. Нягледзячы на ўсе злоўжыванні, падчас рэасумпцыі *per decretum* утрымаліся дэпутаты рэспубліканцаў³². Сутыкненні пераходзілі на асабісты ўзровень. 27 траўня 1699 г. у Вільні Грыгорый Катовіч (суддзя Трыбунала!) і мазырскі стараста Міхал Халецкі са слугамі пабілі гарадзенскага падкаморыча Казіміра Міцуту, ганяючыся за ім па горадзе ад замка па усім Зарэцкім прадмесці³³.

Рэспубліканцы, падстароста Грыгорый Катовіч і харужыч Ян Масальскі, выкарыстаўшы сітуацыю, склалі адразу пасля грамічнага тры запар элекцыйныя соймакі на ўрады павятовага маршалка (11 лютага), харужага (12 лютага) і земскага суддзі (13 лютага), хаця і не мелі на гэта ніякага права. Урад гарадзенскага маршалка пуставаў пасля павышэння Стафана Александровіча, які ў красавіку 1698 г. стаў наваградскім кашталінам, урад харужага – з 1693 г. пасля смерці Уладзіслава Антона Кердзея, земскі суддзя адсутнічаў з 1694 г. пасля павышэння Крыштафа Міцуты, які стаў падкаморыем. Элекцыйныя соймакі былі скліканы ад імя Аўгуста II (не троцкага ваяводы), хаця невядома, ці быў адпаведны універсал, – ва ўсялякім разе ён не быў своечасова і належным чынам абвешчаны. Сапежынцы паклапаціліся, каб загадзя атрымаць ад караля касацыю гэтых соймакаў, што ім мала дапамагло. Соймакі зноў прайшлі “пад іншаземнай вартай”: 11 лютага некалькі соцен саксонцаў акружылі замак і выбарачна прапускалі шляхту. Дырэктарам быў абраны гарадзенскі падсудак Крыштаф Віктарыян Юндзіл, над якім вісела баніцыя, – скарга на яго дзеянні была занесена сапежынцамі ў троцкім гродскім судзе 20 лютага³⁴.

Нягледзячы на пратэсты сапежынцаў, маршалкам быў абраны Ян Масальскі (іншыя кандыдаты адмовіліся ад канкурэнцыі на яго карысць), які выканаў тут жа прысягу на ўрад³⁵. 12 лютага была праведзена элекцыя кандыдатаў на ўрад харужага, першым з якіх ішоў Грыгорый Катовіч³⁶. Назаўтра адбылася элекцыя земскага суддзі, урад якога атрымаў, як сведчаць пазнейшыя падзеі, падсудак Крыштаф Віктарыян Юндзіл³⁷. Сапежынцы прынялі пастанову, дзе абавязаліся не прызнаваць вынікі рэспубліканскіх соймакаў, пад якой стаяць 42 подпісы прысутнай шляхты³⁸. 18 лютага на дзеянні рэспубліканцаў у віленскім гродскім судзе была занесена пратэстацыя з 69 подпісамі, якая аспрэчвала легітымнасць склікання і правядзення

элекцыйных соймаў³⁹. У суме абодва дакументы падпісала 100 чалавек, шэраг прозвішчаў у іх паўтраліся.

Хутка высветлілася, што Аўгуст II на баку рэспубліканцаў. 18 лютага 1698 г. ім былі падпісаны прывілеі Яну Масальскаму на ўрад маршалка і Грыгорыю Катовічу на ўрад харужага. Зацверджаны быў таксама земскім суддзёй Крыштаф Юндзіл⁴⁰. Зразумела, Сапегі не маглі змірыцца з падобным і пачалі рыхтаваць рэванш.

Барацьба працягнулася ў ходзе падрыхтоўкі да сойма, які павінен быў сабрацца 16 чэрвеня 1699 г. Соймікі перад ім былі прызначаны на 5 траўня. У Горадні перад пачаткам сойма Ян Масальскі загадаў зачыніць замкавую браму і прапускаў выбарачна шляхту праз “фортку”, каля якой паставіў “старонніх людзей”. Тады сапегынцы сабраліся ў рэфекторыуме кляштара бернардынцаў і выправілі Яна Казіміра Эйсманта, “а пры ім нямала шляхты”, на замак – дамаўляцца наконт супольнага правядзення сойма. Там Эйсмант папрасіў, каб яму далі слова, але назіраючы, як Масальскі засядае месца дырэктара, паспрабаваў яму перашкодзіць (не лічыў яго законным маршалкам). Да яго кінуліся слугі і прыхільнікі Масальскага, і Эйсманту нічога не засталося, як хуценька выйсці з пратэстацыі. Яго падтрымала частка прысутнай шляхты (між іншым, Сапоцькі) і тыя, што прыбылі разам з ім. Сапегынцы лічылі соймік сарваным. Але Масальскі з прыхільнікамі назаўтра паўторна з’ехаліся да замка і хацелі прыступіць да абрання паслоў, аднак сутыкнуліся з пратэстам некалькіх дзесяткаў шляхты на чале з Геранімам Міхалам Нятупскім. Тады рэспубліканцы кінуліся на яго і ледзьве не пасеклі, “прымяраючы шаблі да шыі”. Другі раз ён атрымаў на выхадзе з замка ад саксонскай варты. Рэспубліканцы працягнулі соймік і ўсё ж абралі пасламі маршалка Яна Масальскага і мазырскага стольніка Гераніма Ліпніцкага⁴¹. Іх апаненты занеслі 5 чэрвеня пратэстацыю ў віленскім гродскім судзе (67 подпісаў), у якой абяцалі пратэставаць і на сойме, каб не дапусціць удзелу ў ім незаконна абраных паслоў⁴². Сапраўды, рэспубліканцы атрымалі перамогу, але пацярпелі фіяска на сойме, – іх паслы былі пазбаўлены паўнамоцтваў за злоўжыванні падчас абрання, паколькі было прызнана, што соймік прайшоў пад аховай саксонскага войска (!)⁴³. Супрацоўніцтва з Аўгустам II у справе размяшчэння ў ВКЛ саксонскага войска дыскрэдытавала кіраўніцтва рэспубліканцаў у вачах шляхты і дазваляла зноў падымаць галаву сапегынцам.

Супрацьстаянне працягнулася на рэляцыйным соймаку, хаця і не зусім зразумела, як у такой сітуацыі ён быў скліканы і чым скончыўся, альбо, хутчэй за ўсё, лімітаваўся. 17 верасня 1699 г. у ваўкавыскі гродскі суд паступіла пратэстацыя гарадзенскіх сапегынцаў на Яна і Грыгорыя Катовічаў, а таксама гродскага суддзю Ігнага Рукевіча і гродскага пісара Яна Казіміра Тымінскага, якая не была ўпісана цалкам, з-за чаго нельга зразумець, што там, уласна ка-

жучы, адбылося⁴⁴. Дзесьці ў гэты самы час мірыць бакі ў якасці пасярэдніка ўзяўся вялікі падскарбій ВКЛ Бенядзікт Павел Сапега. Перамовы праходзілі канструктыўна і заключэнне пагаднення было прызначана на 13 лістапада 1699 г., калі павінен быў сабрацца рэляцыйны (з лімітацыі) соймак. На гэты ж дзень да Горадні прыбыў Казімір Ян Сапега ў суправаджэнні больш чым 600 жаўнераў татарскіх і валашскіх харугваў. Прыехаўшы да свайго брата на абмеркаванні ўмоваў пагаднення, вялікі гетман, падбухтораны Стафанам Александровічам, абрынуўся з абвінавачаннямі на Яна Масальскага і Грыгорый Катовіча. Тыя пакінулі перамовы і сыйшлі, а Сапегі засталіся са сваімі прыхільнікамі (Александровічамі, Міцутамі, Храптовічамі і інш.), але невядома, ці наважыліся праводзіць соймак самастойна⁴⁵. Хутэй за ўсё, што так, паколькі ў працы Скарбовага Трыбунала ВКЛ 1700 г., дэпутатаў якога належала абраць на рэляцыйных соймаках, ад Горадні браў удзел сапезынец Крыштаф Міцута⁴⁶. Сапегамі было абвешчана скасаванне праведзеных у пачатку года рэспубліканцамі элекцый на ўрады і прызначаны на бліжэйшыя дні новыя элекцыйныя соймакі.

16 лістапада адбыўся элекцыйны соймак на ўрад маршалка, які прайшоў пад аховай размешчаных пад замкам жаўнераў. Сапезынская партыя папярэдзіла, што той, хто наважыцца пратэставаць, будзе “разнесены на шаблях”. Пад дырэкцыяй вялікага гетмана Казіміра Яна Сапегі былі абраныя чатыры кандыдаты на ўрад маршалка, першым сярод якіх ішоў падкаморый Крыштаф Міцута. Аднак запалохаць рэспубліканцаў не атрымалася – з пратэстацыяй выйшлі Рукевічы, Кміта, Эйсманты і шмат іншых, якіх праводзілі з аголенымі шаблямі. Назаўтра, 17 лістапада, прайшоў элекцыйны соймак на ўрад харужага пад дырэкцыяй зноў жа Сапегі, прычым на гэты раз не абыйшлося без крыві. Калі рэспубліканцы – тыя ж, што і мінулы раз – пачалі пратэставаць, на іх зноў кінуліся з шаблямі. У бойцы былі пасечаныя і больш за ўсё пацярпелі Пачобут і Юроўскі. Гэта не перашкодзіла сапезынцам абраць сваіх кандыдатаў на месца харужага, першым сярод якіх ішоў каняўскі стараста Станіслаў Паплаўскі. Наступны соймак, які прайшоў 18 лістапада пад той жа дырэкцыяй, фармальна быў скліканы троецкім ваяводам Казімірам Уладзіславам Сапегам, з той толькі розніцай, што ў яго універсале для гэтага быў прызначаны дзень 5 лістапада 1699 г. Ваявода пакінуў на выбар гарадзенскай шляхты, ці зацвердзіць “згодна” падсудка Крыштафа Юндзіла земскім суддзёй, ці абраць новых кандыдатаў і пакінуць на выбар каралю⁴⁷.

У пачатку соймака сітуацыя паўтарылася, калі Пачобут і яшчэ больш за дзесятак чалавек шляхты выйшлі з пратэстацыяй, “ледзьве цэлую скуру захаваўшы”⁴⁸. Сапезынцы, якія засталіся, спыніліся на першым варыянце, прапанаваным у ваяводскім універсале, і пастанавілі “правесці” Юндзіла на ўрад земскага суддзі, што было адзначана ў падпісаным імі крэдэнсе⁴⁹. Арыгінальнасць сітуацыі ў тым, што былы гарадзенскі падсудак быў ужо

абраны на гэты ўрад рэспубліканцамі ў пачатку года і зацверджаны каралём, “якой элекцыі і канфірмацыі першай за сто талераў бітых і кунтуш адступіў”⁵⁰. Відавочна, Юндзіл меркаваў, што нічога не губляе пры любым зыходзе. Сапраўды, ён утрымаўся на ўрадзе, намінацыя на які была яму выслана 23 снежня 1699 г.⁵¹, і супраць гэтага не пратэставаў пазней ніводны з бакоў. Яго месца падсудка заняў гарадзенскі падкаморыч, сапезынец Казімір Фларыян Міцута (намінацыя 30 снежня 1699 г.)⁵². Паводле рэспубліканцаў, кандыдаты на ўсіх трох соймаках паўтараліся і выстаўляліся хутчэй для статыстыкі, хаця на апошнім, як бачым, іх і не было.

На гэтых жа элекцыйных соймаках выявіўся канфлікт Стафана Александровіча са Стрыенскімі, саноцкім чашнікам Зыгмунтам, адміністратарам гарадзенскай эканоміі, і люблінскім стольнікам Паўлам Станіславам. У пачатку 1699 г. Аўгуст II загадаў Зыгмунту Стрыенскаму адабраць усе ключы Гарадзенскай эканоміі і лясніцтвы Гарадзенскага павега ў тагачасных уладальнікаў і вярнуць у скарб⁵³. Пацярпеў ад гэтага і Александровіч, у якога было адабранае берштаўскае лясніцтва і млыны ў эканоміі. Зараз наваградскі кашталян іменем цэлага павету выступіў з пратэстацыяй супраць Стрыенскіх, абвінаваціўшы іх у куплянні маёнткаў у павеце, размяшчэнні ў эканоміі саксонцаў і інш., “але супраць гэтаму шмат пратэставала, кажучы, што гэта да соймака не адносілася”⁵⁴. Можна заўважыць, што гэта спрэчка з каралеўскімі агентамі ляжала ў рэчышчы больш шырокага канфлікту вакол каралеўскіх уладанняў, якія падчас бескаралеўя былі занятыя Сапегамі, і якія яны вярталі вельмі неахвотна. Зрэшты, рэспубліканцы таксама былі не ў захапленні і аналагічна прасілі караля, каб захаваў у сіле дадзеныя шляхце прывілеі ў сталовых уладаннях⁵⁵.

Пасля соймакаў Катовіч з Масальскім выехалі ў Новагародак на Трыбунал ВКЛ, дзе 29 кастрычніка выступілі з пратэстацыяй супраць Сапегі, а 27 лістапада занеслі яе там жа паўторна. У пратэстацыях Сапегі былі абвінавачаны ў прыцяжненні шляхты, прыбыцці на соймак у вайсковым суправаджэнні з разгорнутымі харугвамі, у тым, што білі, секлі і прыніжалі шляхту, заганяючы яе ў Нёман. У адказ 18 лютага 1700 г. у віленскі гродскі суд паступіла калектыўная пратэстацыя Казіміра Яна і Бенядзікта Паўла Сапегі, Стафана Александровіча, гарадзенскіх падкаморыя Крыштафа Міцуты, земскага суддзі Крыштафа Юндзіла, земскага пісара Казіміра Александровіча, чашніка Станіслава Гадачэўскага і падкаморыча Казіміра Міцуты, чарнігаўскага падчашага Казіміра Талочка, менскага скарбніка Леапольда і старадубскага харужага Андрэя Храптовічаў, каняўскага старасты Станіслава Паплаўскага, а таксама Станіслава Талочкі на Грыгорыя Язэпа Катовіча, інстыгатара ВКЛ Станіслава Рукевіча, гарадзенскага стольніка Аляксандра Валовіча, гарадзенскага падчашага і гродскага суддзю Ігната Рукевіча, дэрпцкага падстоля Жыгімонта Багуфала, Язэпа Ельскага, Яна

Бухавецкага, Яна Панцэвіча, Яна Снарскага, Язэпа і Яна Пачобутаў, з якіх запатрабавалі па тысячы коп грошай з кожнага⁵⁶.

Раскол захаваўся і ў пачатку 1700 г., калі на грамнічным сойміку 8 лютага 1700 г. адбылося раздваенне пасяджэнняў. Дырэктарам на замку быў абраны вялікі гетман Казімір Ян Сапега, а на сойміку “ў горадзе” – Ян Антон Масальскі, гарадзенскі маршалак (сапежынцы яго па-ранейшаму не прызнавалі). Звесткі пра абраных дэпутатаў вельмі цьмяныя. На замку нібыта імі сталі Эйсмант і не названы па імені гарадзенскі падстароста. Выклікае сумніў, каб гэта мог быць рэспубліканец Грыгорый Катовіч, гарадзенскі харужы, якога сапежынцы працягвалі лічыць толькі падстаростам. На рэспубліканскім сойміку дэпутатамі сталі Масальскі і Зыбулт⁵⁷. Верагодна, маюцца на ўвазе дырэктар сойма Ян Масальскі і хтосьці з Зывультаў (вядомыя Міхал і Станіслаў, полацкія падстоілы і чашнік). Але відавочна, абодва гарадзенскія наборы дэпутатаў не былі зацверджаныя, паколькі ніхто з іх не браў удзелу ў працы Трыбунала. Верагодна таксама, што з гэтага ж грамнічнага сойма паходзіць рэспубліканская інструкцыя да караля (захаваўся фрагмент без даты), падпісаная некалькімі дзесяткамі шляхты на чале з маршалкам Янам Масальскім. Паслы да Аўгуста II, заступаючыся за Масальскага і Катовіча, павінны былі прасіць не зацвярджаць замест іх на ўрады маршалка і харужага сапежынскіх кандыдатаў. Далей ішла просьба выдаць універсалы з дазволам гарадзенскаму старасце (Яну Францішку Катовічу), а ў яго адсутнасць павятоваму маршалку (Масальскаму), граміць тых, хто супраціўляецца “казквацы і ардынацыі правоў ВКЛ”. Меліся на ўвазе рэшткі войска ВКЛ (“людзі непатрэбныя, раз [ужо] распушчаныя”), якія стаялі на кватэрах у каралеўскіх і духоўных уладаннях⁵⁸.

На рэасумпцыю Трыбунала 26 красавіка рэспубліканцы склікалі паспалітае рушанне, каб перашкодзіць Сапегам правесці свайго маршалка. У Горадні іх мясцовыя правадыры планавалі на 23 сакавіка соймік для арганізацыі выправы або выступлення паспалітым рушаннем⁵⁹. На рэасумпцыю Трыбунала да Вільні з’ехалася шляхта чатырох бліжэйшых паведаў, прычым гарадзенскае паспалітае рушанне аказалася дастаткова шматлікім. Пастанову, прынятую рэспубліканцамі на зездзе 26 красавіка, падпісала ад Гарадзенскага павета 103 чалавек на чале з маршалкам Янам Масальскім⁶⁰.

Па стану на пачатак 1700 г. сапежынцы працягвалі кантраляваць падкаморскі і падпарадкавалі сабе земскі суд, рэспубліканцы ж завалодалі ўрадамі маршалка і харужага, а таксама працягвалі кантраляваць гродскі суд. Але апошнія ў 1699–1700 гг. мелі, відаць, праблемы з падтрыманнем рэальнага кантроля над замкам, дзе павінен быў працаваць гродскі суд і размяшчалася яго канцылярыя. У пачатку красавіка 1700 г. у віленскі гродскі суд паступіла калектыўная скарга гарадзенскіх сапежынцаў (падкаморыча Казіміра Фларыяна Міцуты, чашніковіча Уладзіслава Антона Талочкі, мечніка

Яна Казіміра Эйсманта і Грыгорыя Нятупскага) на ўраднакаў гарадзенскага гродскага суда (старасту Яна Францішка Катовіча, падстаросту і “як сам сябе тытулуе” харужага Грыгорыя Язэпа Катовіча, суддзю Ігнага Антона Рукевіча і пісара Яна Казіміра Тымінскага), дзе апошнія былі абвінавачаны ў тым, што ў 1699 г. увогуле прапусцілі тры кадэнцыі (“рочкі”) паседжанняў суда, а ў 1700 г. наважыліся судзіць лютаўскую кадэнцыю на “прыватным месцы”, падчас якой вынеслі завочна вырак пацярпелым (па скарзе Яна Пачобута, Яна Юроўскага і (Юрыя?) Браніцкага) з парушэннем судовых працэдураў, а іх агента, Пятра Габрыяловіча, трымалі некалькі дзён пад сваім арыштам⁶¹.

Падчас збораў паспалітага рушання напярэдадні фінальнай развязкі ў бітве пад Алькенікамі у канцы 1700 г. Гарадзенскі павет быў адным з нямногіх, дзе рэспубліканцы мелі пэўныя цяжкасці з забеспячэннем сабе абсалютнай падтрымкі. Сапегі таксама спрабавалі мабілізаваць сваіх прыхільнікаў, хаця для гэтага было ўжо познавата. 10 кастрычніка Казімір Ян Сапега выдаў да Гарадзенскага павета універсал, якім склікаў шляхту на 25 кастрычніка да Вільні⁶², дзе 9 лістапада арганізаваў з’езд у сваю падтрымку. У бітве пад Алькенікамі 18 лістапада 1700 г. на баку Сапегаў удзельнічала невялікая харугва гарадзенскай шляхты (30 чалавек) на чале з Талочкам. Колькі здолелі сабраць рэспубліканцы, невядома, але, трэба думаць, значна больш. Стаялі на чале іх стараста Ян Францішак Катовіч, маршалак Ян Масальскі і харужы Грыгорый Катовіч⁶³.

Пасля бітвы пад Алькенікамі сапежынская групоўка ў ВКЛ фактычна перастала існаваць, а самі Сапегі выехалі спачатку ў Курляндыю, затым у Польшчу. Большая частка іх кліентуры вымушана прысягнула рэспубліканцам.

У прынятай пад Алькенікамі 24 лістапада 1700 г. пастанове Сапегі былі абвешчаныя “ворагамі, пазбаўленымі гонару, асуджаныя на выгнанне” і пазбаўленыя “тытулаў, пасадаў, старостваў усіх і дзяржаваў”, а іх маёнткі падлягалі канфіскацыі. Маёнткі канфіскаваліся таксама ў прыхільнікаў Сапегаў, калі яны ў двухтыднёвы тэрмін не выканаюць прысягу, то ва ўсім прытрымлівацца дадзенай пастановы і ні ў чым не дапамагаць асуджаным магнатам⁶⁴. Верагодна, большасць гарадзенскіх сапежынцаў такую прысягу выканалі (напрыклад, земскі пісар Казімір Александровіч зрабіў гэта ў лідскім гродскім судзе 8 лютага 1701 г.⁶⁵), а да ўлады ў павеце, як і ў цэлым ВКЛ прыйшлі рэспубліканцы.

Барацьба рэспубліканцаў і сапежынцаў у Горадні насіла востры і бескампрамісны характар, што прывяло ў 1699–1700 гг. да фактычнага ўсталявання ў павеце двоеўладдзя. Падкрэслім, такая сітуацыя не была тыповай для большасці паветаў і тлумачыцца ў выпадку з Горадні прыкладным парытэтам сіл розных групак. Варта адзначыць устойлівасць складу гэтых групак. Выпадкі пераходу ў “варожы” лагер былі вельмі рэдкімі (напэўна, не абыходзілася без подкупа), што сведчыць пра трываласць кліентурных

сувязяў, асабліва ў выпадку з сапежынцамі. Існаванне паралельных уладных структур стварала сур'ёзныя праблемы для нармальнага функцыянавання падатковай і судовай сістэмаў, вяло фактычна да бязладдзя ў павеце. Калі на соймаку абодва бакі абіралі кожны сваіх зборшчыкаў падаткаў, скарбовых суддзяў, а таксама павятовых ротмістраў, то цяжка сказаць, як у такой сітуацыі было паводзіць сябе звычайнаму шляхціцу. Прычым гэты раскол меў тэндэнцыю да паглыблення, і толькі разгром сапежынскай групоўкі пад Алькенікамі прывёў да яго ліквідацыі.

Дадатак 1. Гарадзенскія рэспубліканцы (удзельнікі соймаку, элекцыі Фрыдрыха Аўгуста, наспалітага рушання ў канцы 1698 г. і Віленскага з'езда шляхты ВКЛ 26 красавіка 1700 г.)⁶⁶

Гарадзенскія ўраднікі:

чашнік (троцкі чашнік у 1697 г.) Багуслаў Бакей († 1697), чашнік (стольнік з 1699) Аляксандр Казімір Валовіч, скарбнік з 1696 і чашнік з 1699 (але яшчэ як дэрпцкі скарбнік ў 1698) Станіслаў Казімір Гадачэўскі (з канца 1699 – сапежынец), намеснік старасцінскі (?) (у 1699?) Якуб Казімір Д(...)шэўскі, мечнік з 1699 Ян Ляшчынскі, лоўчы Фларыян Махвіч, стараста Ян Францішак Катовіч, падстароста з 1698 і харужы з 1699 Грыгорый Язэп Катовіч, рэгент гродскі (у 1700?) Станіслаў Малышчынскі, харужыч і маршалак з 1699 Ян Антон Масальскі, крайчы з 1699 Ян Казімір Геранім Паневіч (Панцэвіч), войскі і інстыгатар ВКЛ Станіслаў Ян Рукевіч, падчашы і гродскі суддзя (з 1698) Ігнат Антон Рукевіч, скарбнік і гродскі пісар Ян Казімір Тымінскі, рэгент павятовага скарбу (у 1700?) Казімір Станіслаў Тымкевіч, рэгент канцылярыі гродскага суда (у 1698–1699?) Фларыян Чарнеўскі, падсудак (земскі суддзя з 1699) Крыштаф Віктарыян Юндзіл (з канца 1699 – сапежынец);

Іншыя ўраднікі:

дэрпцкі падстолій Жыгімонт Баўфал (Багуфал), закročымскі скарбнік Станіслаў Браткоўскі, каралеўскі дваранін Ян Юрый Гротуз, мазырскі стольнік Язэп Ельскі, парнаўскі скарбнік Станіслаў Ян Залескі (Залескі-Хростэк), полацкі падстолій Міхал Зывульц, полацкі чашнік Станіслаў Зывульц, смаленскі падчашы Крыштаф Карп, віцэ-інстыгатар ВКЛ Канстанцін Станіслаў Кміта (Сучкевіч-Кміта), мазырскі стольнік Геранім Ліпніцкі, браслаўскі чашнік Міхал Ян Малаховец, ваўкавыскі мечнік (прынамсі з 1700) Адам Міцута, старадубскі гродскі пісар Казімір Юрый Птак, драгічынскі чашнік Казімір Рашкоўскі, аршанскі стольнік Канстанцін Рукевіч, смаленскі скарбнік Станіслаў Аляксандр Сапоцька, вендэнскі харужы Уладзіслаў Ян Сіруць, жамойцкі скарбнік Стафан Ларывон Скірмант, троцкі мастаўнічы Юрый Ян Станевіч, ваўкавыскі лоўчы Станіслаў Ст(...)ка (Талочка?), пінскі чашнік Пётр Дамінік Фурсевіч, смаленскі падчашы Казімір Чашэйка,

мсціслаўскі падчасы Яўстахій Шульборскі, мазырскі мечнік (піўнічы ВКЛ з 1699?) Ян Міхал Шылянскі (Барткевіч-Шылянскі);

Іншая шляхта⁶⁷:

Юрый Абжахоўскі (Ажахоўскі?), Крыштаф Ажаховіч, Баўтрамей Ажаховіч, Ян Ажаховіч, Міхал Ажаховіч, Стафан Ажаховіч, Ян Абухоўскі, Марцін Абухоўскі, Сымон Абухоўскі, Пракоп Абухоўскі, Тамаш Абухоўскі, Геранім Абухоўскі, Андрэй Абухоўскі, Лукаш Абухоўскі, Казімір Абухоўскі, Аляксандр Абухоўскі (Абухоўскі-Цімафеевіч), Базыль Абухоўскі (Абухоўскі-Карп?), Давыд Аленскі (Алендскі?), Ян Аленскі (сапезынец?), Геранім Аленскі, Стафан Алізар, Пётр Алізар, Станіслаў Арчак, Міхал Бабровіч, Марцін Багуфал (сапезынец?), Жыгімонт Францішак Бакей, Ян Міхал Барткевіч, Якуб Бжазоўскі, Ян Бжазоўскі, Пётр Бжазоўскі, Кароль Білінскі, Міхал Більмін, Ян Більмін, Грыгорый Більчыцкі, Юрый Бранецкі, Тэафіль Біспік, Андрэй Буйвід, Казімір Буйко, Станіслаў Бурневіч, Пётр Бугаўт (Бугаўт-Анджэйковіч), Лукаш Бугаўт, Ян Станіслаў Бутрымовіч, Павел Бутрымовіч, Жыгімонт Аляксей Бухавецкі, Ян Бухавецкі, Станіслаў Буцэля, Аляксандр Быкоўскі, Юрый Быкоўскі, Казімір Быкчынскі, Грыгорый Быльчынскі (сапезынец?), Крыштаф Валовіч, Казімір Станіслаў Вашкевіч (Вашкевіч-Высоцкі), гарадзенскі мечніковіч Ян Вінскі, Язэп Высоцкі, Лаўрэн Годкінскі (Гадкінскі) (сапезынец з 1699), Ян Гадлеўскі, Матэвуш Галаўня (Яхімовіч-Галаўня), Міхал Галяеўскі, Міхал Гарбачэўскі (сапезынец?), Юрый Гарбачэўскі, Бенядзікт Гарбачэўскі, Ян Гарчак, Станіслаў Казімір Гарчак, Кароль Гейбовіч, Крыштаф Гелажэўскі, Грыгорый Гералкоўскі, Якуб Глябоўскі (Глябоўскі-Ляховіч), Ян Глябоўскі, Міхал Глябоўскі (Глябоўскі-Юхновіч), Себасцьян Глябоўскі, радуньскі гараднічы (?) Станіслаў Грушчынскі (Парэй-Грушчынскі), Міхал Грыбоўскі, Пётр Гмеліскі (?), Язэп Гуйскі (Гойскі), Ян Гуйскі, Язэп Гурскі, Тодар Гушча (Гушча-Абрамовіч), Абрам Гушча, Павел Гушча, Юрый Давідовіч, Стафан Давідовіч (Давідовіч-Кандратовіч), Крыштаф Дабрылеўскі, Марцін Дабрылеўскі, Самуэль Дабрылеўскі, Ян Данісевіч (Дзянісевіч), Юрый Данісевіч, Якуб Данісевіч, Сымон Дашкевіч, Міхал Даўмонт, Юрый Духоўскі, Юрый Джэвецкі, Якуб Станіслаў Жалігоўскі, Міхал Завароўскі, Мацей Францішак Занеўскі, Казімір Занеўскі, Юрый Занеўскі, Пётр Занеўскі, Лукаш Занеўскі, Мікалай Занеўскі, Ян Занеўскі, Матэвуш Запольскі, Юрый Запольскі, Пётр Запольскі, Геранім Злоты, Стафан Зублінскі, Казімір Зубжыцкі, Лаўрэн Ігнатовіч, Ян Ігнатовіч, Міхал Ігнатовіч, Язэп Казімір Ігнатовіч, Базыль Казлоўскі, Канстанцін Калянкевіч, Якуб Камінскі, Андрэй Камінскі, Ян Камінскі, Стафан Камінскі, Аляксандр Камінскі, бельскі падкаморыч Крыштаф Удальрык Карп, Ян Калінкевіч, Стафан Канстанціновіч, Міхал Каханскі, Міхал Глэмбоўскі, Якуб Кміта, Аляксандр Кміта, Міхал Кміта, Пётр Краеўскі, Стафан Крамкоўскі, Ян Красніцкі, Лукаш Красніцкі, Сымон Пётр Крычкоўскі, Пантыян (?) Кудрыцкі, Станіслаў Кулікоўскі, Лаўрэн

Кулікоўскі, Аляксандр Куліцкі, Марцін Кульбацкі, Антон Кульбацкі, Людвік Кульбацкі, Ян Кушалеўскі, пераросльскі стараста Андрэй Ланеўскі, Міхал Ланеўскі, Казімір Ліневіч, Марцін Лісоўскі, мазырскі маршалковіч Станіслаў Ліпніцкі, Ян Ляховіч, Міхал Ляховіч, Сымон Ляшчынскі, Адам Маргевіч, Адам Маліноўскі, Віктарыян Маліноўскі, Андрэй Мацарскі, Ян Мінучыч, Андрэй Мінучыч, Тодар Мінучыч, Ігнат Младзяноўскі, Тодар Малышчынскі, Міхал Малышчынскі, Марцін Малышчынскі, Ян Малышчынскі, Казімір Марцянскі, Тамаш Масальскі, Міхал Аляксандр Масціцкі, Вінцэнт Масціцкі, Багуслаў Марыян Міцута, Ян Млікоўскі, Францішак Дамінік Нятупскі, Казімір Няцецкі, Ян Пархоўскі, Ян Петрашэвіч, Станіслаў Петрашэўскі, Якуб Пырскі, Даніэль Пырскі, Ян Пырскі, Пётр Пырскі, Мацей Пятроўскі, Крыштаф Паджэцкі, Мікалай Паневіч, Ян Паневіч, Міхал Паневіч, Дамінік Палітальскі, Якуб Палітальскі, Казімір Палубінскі, Казімір Панцэвіч, Павел Пацілоўскі, Абрам Пашкевіч, Язэп Пачобут (Пачобут-Адлянціцкі), Андрэй Пачобут, Ян Антон Пачобут, Траян Пачобут, Баўтрамей Пачобут, Станіслаў Пачобут, Лаўрэн Пачобут, Уладзіслаў Пачобут, Тамаш Пачобут, Тодар Пачобут, Міхал Пачобут, Якуб Пачобут (Пачобут-Грыневіч), Пётр Пельвыч, Адам Пенесон, Ян Петрашэўскі, Мацей Пляшчыцкі, Тамаш Птак, Аляксандр Птак, Адам Пятэльчыц, Ян Радзіваноўскі, Грыгорый Расткоўскі, Юрый Станіслаў Рашкоўскі, Самуэль Рашкоўскі, Ян Людвік Рашкоўскі, Аляксандр Рашкоўскі, Міхал Рукевіч, Якуб Рукевіч, Антон Рукевіч, Андрэй Рукевіч, Юрый Рукевіч, Францішак Сапоцька, Якуб Сарасек (Старасека), Міхал Сарасек, Стафан Сарасек, Марцін Сарасек, Павел Сарасек, Вінцэнт Сарока, Каспар Сарока, Фларыян Свірскі, Крыштаф Свірскі, Язэп Свянціцкі, Язэп Свяцкі, Юрый Свяцкі, Крыштаф Сезянеўскі (Грыгаровіч-Сезянеўскі), Андрэй Сезянеўскі, Сымон Сезянеўскі, Аляксандр Сезянеўскі, Лукаш Сезянеўскі, Язэп Серафіновіч, Стафан Сежкучэўскі, Валянцін Сікорскі, Юрый Сіроцкі, Базыль Сіроцкі, Якуб Скурат (Скурат-Катжэнскі), Казімір Словік, Феліцыян Словік, Андрэй Снапкоўскі, Ян Снарскі, Грыгорый Снарскі, Францішак Снарскі, Войцах Снарскі, Уладзіслаў Снарскі, Казімір Снарскі, Станіслаў Снарскі, Хрызастом Снарскі, Адам Снарскі (Снарскі-Гутоўскі), Казімір Станеўскі, Казімір Старжынскі, Якуб Старжынскі, Мікалай Старжынскі, Стафан Странткоўскі (Странкоўскі, Страмкоўскі?), Уладзіслаў Странткоўскі, Якуб Францішак Странткоўскі, Ян Струпінскі, Казімір Струпунскі (Струпінскі?), Грыгорый Стшэлецкі, Марцін Стшэлецкі, Баўтрамей Сямашка, Лукаш Сямашка, Станіслаў Сямашка, Ян Казімір Сямашка, Павел Стшалкоўскі, Юрый Стэцкевіч, Габрыэль Талочка, Крыштап Талочка, Андрэй Талочка, Марцін Талочка (ёсць сапезынец), Фларыян Талочка (ёсць сапезынец), Юрый Талочка, Станіслаў Талочка (ёсць сапезынец), Ян Тамашэўскі, Казімір Тшэбінскі, Сымон Тшэцяк, Міхал Ульчыцкі, Ян Ульчыцкі, Станіслаў Урублеўскі, Язэп Чарнеўскі, Ян Чарнеўскі, Уладзіслаў Чарнеўскі, Габрыэль Чарнеўскі, смаленскі

падчасыц Міхал Чашэйка, Яцэнт Шульборскі, Казімір Шымак, Язэп Цыдзік, Стафан Цыдзік, Кароль Эйсмант (Эйсмант), Павел Эйсмант, Пётр Эйсмант, Казімір Эйсмант, Антон Эйсмант, Мацей Эйсмант, Матэвуш Эйсмант, Станіслаў Эйсмант (ёсць сапежынец), Мікалай Эйсмант (ёсць сапежынец), Язэп Эйсмант (ёсць сапежынец), Ян Эйсмант (ёсць сапежынец), Уладзіслаў Эйсмант (ёсць сапежынец), Баўтрамей Эйсмант (ёсць сапежынец), Аляксандр Эйсмант (ёсць сапежынец), Аляксандр Эйсмант, Аляксандр Эйсмант (Эйсмант-Пашэўскі), Андрэй Эйсмант (Эйсмант-Габрыяловіч), Ян Юроўскі (ёсць сапежынец), Грыгорый Юроўскі, Антон Юроўскі, Казімір Юроўскі, Язэп Яблонскі, Аляксандр Ядкоўскі, Міхал Ядкоўскі, Язэп Ядкоўскі.

Дадатак 2. Гарадзенскія сапежынцы (удзельнікі соймаў)⁶⁸

Гарадзенскія ўраднікі:

Гарадзенскі маршалак (з 1698 – наваградскі кашталян) і войт Стафан Яўстахій Александровіч († 1700), гарадзенскі земскі пісар Казімір Александровіч, дэрпцкі скарбнік (яшчэ ў 1698, але гарадзенскі з 1696 і гарадзенскі чашнік з 1699) Станіслаў Казімір Гадачэўскі (але ўдзельнічаў у паспалітым рушанні 1698 г.), гарадзенскі падкаморый Крыштаф Міцута, гарадзенскі падкаморыч і падсудак (з 1699) Казімір Фларыян Міцута, гарадзенскі мастаўнічы Тодар Казімір Талочка, чашнік ВКЛ Мікалай Язэп Тарла, гарадзенскі стольнік і судовы падстароста (да 1699) Альбрэхт Міхал Храптовіч (Храбтовіч), гарадзенскі каморнік (з 1699 – мечнік) Ян Казімір Эйсмант, гарадзенскі абозны Юрый Уладзіслаў Эйсмант, земскі суддзя (з 1699) Крыштаф Віктарыян Юндзіл (да канца 1699 – рэспубліканец), гарадзенскі падчасы (з 1699) Ян Уладзіслаў Яблонскі, гарадзенскі крайчы Геранім Міхал Янкоўскі;

Іншыя ўраднікі:

мельніцкі скарбнік Андрэй Пухальскі, ашмянскі гараднічы Стафан Тальвош Стэцкевіч (але ў пач. 1698 у сябе ў павеце, верагодна, як рэспубліканец), чарнігаўскі падчасы Казімір Талочка, троцкі лоўчы Ян Талятковіч, менскі скарбнік Леапольд Храптовіч, старадубскі харужы Андрэй Храптовіч, аршанскі стольнік Якуб Эйсмант;

Іншая шляхта:

Міхал Геранім Азароўскі, Ян Аленскі (але ўдзельнічаў у паспалітым рушанні 1698 г.), Уладзіслаў Альбоўскі, Войцах Бажымоўскі, Казімір Баркоўскі, Марцін Баўфал (Багуфал) (але ўдзельнічаў у паспалітым рушанні 1698 г.), Грыгорый Быльчынскі (але ўдзельнічаў у паспалітым рушанні 1698 г.), Казімір Быльчынскі (Быльчынскі), Яўхім Быльчынскі, Ян Быльчынскі, Даніэль Быльчынскі, Тодар Казімір Валовіч, Пётр Габрыяловіч (Гаўрыловіч), Мікалай Гайліцкі (Гайлецкі), Міхал Гарбачэўскі (але ўдзельнічаў у паспалітым

рушанні 1698 г.), Лаўрэн Гарбачэўскі, Пётр Гарбачэўскі, Тамаш Гарбачэўскі (але ўдзельнічаў у паспалітым рушанні 1698 г.), Лаўрэн Гадкінскі (Годкінскі) (але ўдзельнічаў у паспалітым рушанні 1698 г.), Пётр Галасоўскі, Тамаш Гнявінскі, Ян Гнявінскі, Францішак Глебка, Станіслаў Гуневіч, Ян Гуркевіч, Францішак Дабрылеўкі, Стафан Занеўскі, Аляксандр Дамінік Кошчыц, Даніэль Антон Кулак, Кароль Кулак (Аколаў-Кулак), Аляксандр Лянкевіч, гарадзенскі падкаморыч (?) Станіслаў Міцута, Матэвуш Мушынскі, Ян Нармантовіч (Нармунтовіч), Станіслаў Нецішэўскі, каняўскі стараста Станіслаў Паплаўскі, Міхал Роба, Дамінік Ронікер, Геранім Станіслаў Свяцкі, Себасцьян Казімір Снарскі, Ян Станіслаў Сускі, Казімір Залескі, Язэп Сарасек (Старасека), гарадзенскі чашніковіч Уладзіслаў Антон Талочка, Ян Талочка, Фларыян Талочка (з такім іменем удзельнічаў у паспалітым рушанні 1698 г.), Казімір Талочка, Ян Талочка, Марцін Талочка (з такім іменем удзельнічаў у паспалітым рушанні 1698 г.), Станіслаў Талочка (з такім іменем удзельнічаў у паспалітым рушанні 1698 г.), Матэвуш Талочка, Адам Ігнатовіч, Бенядзікт Кавыновіч, Бенядзікт Канстанціновіч, Ян Красніцкі, Лукаш Красніцкі, Андрэй Куліцкі, Казімір Антон Кульвінскі, Грыгорый Кундзіч, Марцін Кундзіч, Язэп Антон Казлоўскі, Базыль Казлоўскі, Матэвуш Ян Лісоўскі (з такім іменем удзельнічаў у паспалітым рушанні 1698 г.), Ян Міневіч, Геранім Міхал Нягупскі, Тамаш Нягупскі, Грыгорый Нягупскі, Сымон Пархоўскі, Пётр Пракаповіч (Пракаповіцкі), Ян Птак, Сымон Серкуцеўскі, Базыль Свірскі, Себасцьян Тшэцяк, Уладзіслаў Тшэцяк, Казімір Урублеўскі, Тодар Цыдзік, Міхал Цыдзік, Казімір Цыдзік, Давыд Цыдзік, Андрэй Цыдзік, Крыштаф Шымак, Казімір Шышка, Уладзіслаў Шышка, Ян Эйсмант, Ян Эйсмант (з такім іменем падпісаў элекцыю Фрыдрыха Аўгуста), Мікалай Эйсмант (з такім іменем падпісаў элекцыю Фрыдрыха Аўгуста), Язэп Эйсмант (з такім іменем падпісаў элекцыю Фрыдрыха Аўгуста і ўдзельнічаў у паспалітым рушанні 1698 г.), Станіслаў Эйсмант (з такім іменем удзельнічаў у паспалітым рушанні 1698 г.), Марцін Эйсмант, Францішак Эйсмант, Аляксандр Эйсмант (але, магчыма, удзельнічаў у паспалітым рушанні 1698 г.), Баўтрамей Эйсмант (з такім іменем падпісаў элекцыю Фрыдрыха Аўгуста і ўдзельнічаў у паспалітым рушанні 1698 г.), Уладзіслаў Эйсмант (з такім іменем удзельнічаў у паспалітым рушанні 1698 г.), Станіслаў Яневіч (Юневіч), Андрэй Антон Янчаровіч, Андрэй Юроўскі, Ян Юроўскі (з такім іменем падпісаў элекцыю Фрыдрыха Аўгуста), Ян Юнкевіч, А. Казімір Якубоўскі, Стафан Яшэўскі.

Спасылкі

- 1 Lietuvos Valstybės istorijos archyvas (LVIA), f. 21 SA, b. 4715, l. 292.
- 2 Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721) / wydane z oryginalnego rękopismu i opatrzone przypiskami przez J. Bartoszewicza. Warszawa, 1862. S. 185.

- 3 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Radziwiłłów (AR), dz. V, sygn. 13939/II, s. 209.
- 4 Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps. 260/II, k. 370–372; AGAD, AR, dz. II, ks. 35, s. 416–419; Biblioteka Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie, rkps. 186, nr 64.
- 5 AGAD, AR, dz. II, sygn. 1821, k. 1–4.
- 6 Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697–1794): spis / pod red. A. Rachuby; oprac. A. Rachuba i P.P. Romaniuk przy współpr. A. Macuka i J. Aniszczunki. Warszawa, 2004. S. 25.
- 7 Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział na Wawelu, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 1027, s. 207. Соймік адбыўся, верагодна, 15 красавіка, бо адразу ж пасля яго, “сама пазней” 17 красавіка Сапега плановаў выехаць з Горадні ў Вільню.
- 8 AGAD, AR, dz. II, ks. 33, s. 1051.
- 9 Volumina legum. Petersburg, 1860. T. 5. S. 429–430.
- 10 Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy ... S. 190. Ян Антон Масальскі памылкова названы маршалкам, якім стаў толькі ў 1699 г.
- 11 LVIA, f. 8 SA, b. 43, l. 1493–1496.
- 12 Wojtasik, J. Walka Augusta II z obozem kontystowsko-prymasowskim w pierwszym roku panowania (1697–98) // Przegląd historyczny. 1969. T. LX. Z. 1. S. 31.
- 13 Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. I. Okresy bezkrólewi / oprac. H. Lułowicz. Warszawa, 2006. S. 343.
- 14 Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Rkps. 260/II. S. 662–663.
- 15 Lietuvos Nacionalinė Martyno Mažvydo Biblioteka (LNB), F 130, b. 728, l. 97–98. Застаецца, аднак, верагоднасьць, што Каатовіч быў паслом з першага перадсоймавага сойма (раздвоеннага ў такім разе?), але ўсё ж больш верагодна, што з грамнічнага.
- 16 Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps. III 9085, k. 109–111.
- 17 Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy ... S. 195.
- 18 Rachuba A. Sapieha Kazimierz Jan Paweł // Polski Słownik Biograficzny (PSB). Warszawa–Kraków, 1994. T. XXXV/1. Z. 144. S. 42.
- 19 Skorobohaty A.D. Diariusz / oprac. T. Wasilewski. Warszawa, 2000. S. 151.
- 20 LVIA, f. 8 SA, b. 43, l. 189, 199.
- 21 Deputaci Trybunału Głównego ... S. 29.
- 22 Acta stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego na pospolite ruszenie vigore laudum Wileńskiego 14 Augusti 1698, postanowionego między Ławnem a Puzewiczami w powiecie Grodzieńskim zgromadzonych. Anno Domini 1698. Dnia 21 Decembris. Wilno, 1699. K. i–i. Ян Масальскі пазначаны гарадзенскім харужым, але не быў ім; верагодна, харужыч або харужы *pro tunc*.
- 23 AGAD, AR, dz. V, sygn. 13847/II, k. 204–205.
- 24 Acta stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego na pospolite ruszenie vigore laudum Wileńskiego 14 Augusti 1698, postanowionego między Ławnem a Puzewiczami w powiecie Grodzieńskim zgromadzonych. Anno Domini 1698. Dnia 21 Decembris. Wilno, 1699.
- 25 AGAD, AR, dz. VI, sygn. II-79, s. 31v.
- 26 Rachuba A. Sapieha Kazimierz Jan Paweł // PSB. T. XXXV/1. Z. 144. S. 43.

- 27 Manifest Bogu, Swiatu y Oyczyźnie, przez Iaśnie Wielmożnego Ie[g]o M[i]łoci Pana Kazimierza Iana Hrabie na Bychowie, Zasławiu y Dąbrownie Sapiehę, Woiewodę Wileńskiego, Hetmana W[ielkiego] W.X.L. do powszechney wiadomości podany Roku 1699. [b.m., 1699]. K. H₂.
- 28 Dybaś B. W sprawie traktatu puzewickiego z 1698 roku i jego następstw // Zapiski Historyczne. 1988. T. LIII. Z. 3–4. S. 87–100; Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1567–1763. Warszawa, 2002. S. 321.
- 29 Deputaci Trybunału Głównego ... S. 33.
- 30 LVIA, f. 345 SA, b. 5948, l. 631.
- 31 Ibid., l. 632.
- 32 AGAD, AR, dz. V, sygn. 4816, k. 80.
- 33 LVIA, f. 21 SA, b. 4714, l. 759–760.
- 34 LVIA, f. 345 SA, b. 5948, l. 633.
- 35 Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewkiego. T. II. Województwo trockie. XIV–XVIII wiek / pod red. A. Rachuby; oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, A. Haratym; przy współpracy A. Macuka i J. Aniszczanki. Warszawa, 2009. S. 269.
- 36 Tamże, S. 243.
- 37 Tamże, S. 323.
- 38 LVIA, f. 21 SA, b. 4714, l. 429–431v.
- 39 Ibid., f. 21 SA, b. 4714, l. 121–124v.
- 40 Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewkiego. T. II. Województwo trockie ... S. 243, 269, 323.
- 41 Dybaś B. Sejm pacyfikacyjny w 1699 r. Toruń, 1991. S. 239; Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy ... S. 203.
- 42 LVIA, f. 21 SA, b. 4714, l. 812–815.
- 43 Dybaś B. Sejm pacyfikacyjny ... S. 115.
- 44 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (НГАБ), ф. 1710, воп. 1, спр. 4, арк. 679.
- 45 AGAD, Archiwum Publiczne Potockich (APP), sygn. 163, t. III, k. 68.
- 46 Ordinacia Trybunału Skarbowego Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie Dnia 4 Ianuarij Anno Domini 1700 zaczętego. Wilno, 1700. K. b₃–b₄.
- 47 НГАБ, ф. 1710, воп. 1, спр. 4, арк. 679адв.
- 48 AGAD, APP, sygn. 163, t. III, k. 69. Язэп альбо Ян Пачобут, – абодва згаданыя ў сапезьнскай пратэстацыі.
- 49 AGAD, APP, sygn. 133, k. 989–990.
- 50 Tamże, sygn. 163a, t. III, k. 68–70.
- 51 Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewkiego. T. II. Województwo trockie... S. 323.
- 52 Tamże, S. 304.
- 53 AGAD, APP, sygn. 135, k. 153, 155.
- 54 Tamże, sygn. 163a, t. III, k. 70.
- 55 AGAD, APP, sygn. 133, k. 785.
- 56 LVIA, f. 21 SA, b. 4715, l. 292–293v.
- 57 Deputaci Trybunału Głównego ... S. 38.
- 58 AGAD, APP, sygn. 133, k. 784–787.
- 59 AGAD, AR, dz. II, sygn. 1883, k. 1–2.
- 60 Vilniaus Universiteto Biblioteka (VUB), F. 7, b. 20/5974, l. 254v–256.
- 61 LVIA, f. 21 SA, b. 4715, l. 468–469.

- 62 AGAD, AR, dz. II, ks. 38, k. 332.
- 63 Lietuvos Mokslų Akademijos centrinė biblioteka (LMAB), f. 17, b. 177, l. 251v, 274; Korytyński O. Olkinicka potyczka // *Źródła do dziejów polskich / wyd. przez M. Grabowskiego i A. Przedzieckiego*. T. I. Wilno, 1845. S. 192.
- 64 Postanowienie generalne stanów W. X. Litt., wieczne i nigdy nienaruszone, na zieździe walnym woiewódtw y powiatów, pospolitym ruszeniem pod Olkinikami uchwalone. [Wilno], 1700. K. E–E₁.
- 65 НГАБ, ф. 1722, воп. 1, спр. 9, арк. 69.
- 66 Спіс падаецца на падставе наступных крыніц: *Volumina legum*. Petersburg, 1860. T. 5. S. 429–430; *Acta stanów Wielkiego Xięstwa Litewskiego na pospolite ruszenie vigore laudum Wileńskiego 14 Augusti 1698, postanowionego między Ławnem a Puzewiczami w powiecie Grodzieńskim zgromadzonych. Anno Domini 1698. Dnia 21 Decembris*. Wilno, 1699. K. i–j; LVIA, f. 345 SA, b. 5948, l. 631, 633; LVIA, f. 21 SA, b. 4715, l. 292–293v, 468–469; AGAD, APP, sygn. 133, k. 784–787; VUB, F 7, b. 20/5974, l. 254v–256.
- 67 Сярод моцна разгалінаваных родаў, такіх, як Абухоўскія, Талочкі, Снарскія, Эйсманты сустракаецца шмат поўных цэзкаў, так што немагчыма вызначыць у кожным канкрэтным выпадку, якая асоба маецца на ўвазе; таму, каб пазбегнуць блытаніны, было вырашана адмовіцца ад іх пералічэння.
- 68 Спіс падаецца на падставе наступных крыніц: LVIA, f. 21 SA, b. 4714, l. 121–124v, 429–431v, 812–815; b. 4715, l. 292–293v, 468–469; AGAD, APP, sygn. 133, k. 989–990.

Апісанне гарадзенскіх соймакаў у хроніках бернардзінскага кляштара

Соймікі былі неад’емнай часткай жыцця шляхцічаў, гарадоў, павеатаў Рэчы Паспалітай на працягу стагоддзяў. У год адбывалася па некалькі соймакаў, на якія збіраліся ўсе ахвотныя з павятовай шляхты. Прадметам нашага даследавання з’яўляецца арганізацыя соймакаў Гарадзенскага павеата ў другой палове XVIII ст. Аналіз праводзіўся на падставе хронік гарадзенскага кляштара бернардзінцаў, якія часта змяшчалі звесткі пра праходжанні чарговых сходаў шляхты.

Сам парадак правядзення соймакаў у Рэчы Паспалітай не быў фармальна акрэслены да 1791 г., калі канстытуцыяй былі вызначаныя працягласць, тэрміны, месца правядзення асобных соймакаў. Рэканструкцыі функцыянавання шляхецкіх сходаў былі прысвечаны працы Адольфа Павінскага¹, Войцеха Крэгсайзена², Анджэя Рахубы³. Акалічнасці арганізацыі менавіта гарадзенскіх соймакаў даследаваў Марыюш Смалінскі⁴. Мы бы хацелі таксама разгледзець функцыянаванне гарадзенскага соймака на падставе новага архіўнага матэрыяла – кляштарных хронік.

Хронікі даюць важныя і часамі выключныя звесткі адносна соймакаў. У лаканічных і кароткіх нататках яны адзначаюць многія падрабязнасці, якія не змяшчаюцца ў афіцыйных дакументах, інструкцыях ці ўхвалах. Прычына зацікаўленасці манахаў палітычным жыццём павеата ў тым, што многія соймакі адбываліся ў кляштарх: для Гародні гэта быў кляштар бернардзінцаў (“братоў меншых абсервантаў”). Таму менавіта бернардзінскія хронікі змяшчаюць інфармацыю, якая нас цікавіць.

Выключнае значэнне мае “Хатняя гісторыя” гарадзенскіх бернардзінцаў, напісаная рознымі аўтарамі ў перыяд з 1763 па 1792 гады (з нязначнымі пропусамі). Асаблівасцю хронікі з’яўляецца тое, што яна прыводзіць амаль штодзённыя звесткі з жыцця кляштара. На старонках адзначаюцца год, месяц і даты канкрэтных здарэнняў. Яна вялася непасрэдна пасля падзей, таму змяшчае шмат падрабязнасцей, многія з якіх выходзяць за сферу ўласна кляштарнага жыцця.

Хроніка складаецца з дзвюх частак: першая ахоплівае перыяд 1763–1776 гг., яна знаходзілася ў Бібліятэцы Замойскай ардынацыі (цяпер у Нацыянальнай бібліятэцы Польшчы)⁵, другая – 1776 – 1792, знаходзіцца ў Адзеле рукапісаў Бібліятэкі Віленскага ўніверсітэта⁶. Дадзеныя рукапісы з’яўляюцца

арыгіналамі, што можна сцвярджаць на падставе палеаграфічнага аналізу і характарыстык паперы і пераплёту рукапісу. Аб’ём першай часткі хронікі 86 лістоў, другой – 85, фаліяцыя аўтарская. Хронікі сшытыя ў кнігі фармату in folio, апраўленыя ў паўскураны пераплёт. Хроніка з 1763 года па 1767 напісана пераважна на польскай мове, далей яна вядзецца па лаціне (хоць у абодвух частках ёсць устаўкі на лацінскай ці польскай мове адпаведна).

Імёны аўтараў хронікі невядомыя (у адным выпадку адзначаецца, што хроніку вёў “pater magister studii” (айцец магістар студыюма⁷ [Кн. 2, арк. 7 адв.]), але імя яго не пазначана). Вельмі рэдка аўтар вядзе аповед ад першай асобы. Тэкст напісаны сціслым, эмацыйна нейтральным стылем.

У іншых бернардынскіх гісторыях інфармацыі па соймаках значна менш. Варта ўвагі хроніка, створаная ў 1677 – 1783 г., якая апісвае інцыдэнт аднаго з соймакаў XVII ст.⁸. Гэта комплексная крыніца, якая акрамя ўласна хронікі змяшчае вытрымкі з архіўных дакументаў, рэестры выдаткаў і г.д. Арыгінал рукапісу знаходзіцца ў Бібліятэцы Польскай акадэміі навук у Кракаве. Кніга апраўленая ў скураны пераплёт ў чацвёртай долі. Раней яна належала Вандаліну Пуслоўскаму. Аб’ём кнігі 257 лістоў, але шмат з іх незапісаныя. Мы будзем аналізаваць у ёй толькі згаданы выпадак.

Такім чынам, асноўная крыніца далейшага даследавання – “Хатняя гісторыя”. Дзеля прастаты цытавання спасылкі на “Хатнюю гісторыю” падаюцца ў дужках пасля тэксту, з адзначэннем кнігі і аркуша рукапісу, спасылкі на іншыя крыніцы – у канцы тэксту.

У сувязі са спецыфікай крыніц мы можам разглядаць толькі функцыянаванне соймакаў у другой палове XVIII ст., але па меры мажлівасці паспрабуем зрабіць параўнанні з ранейшымі соймакамі.

Час правядзення соймакаў

Першай важнай інфармацыяй, якая змяшчаецца ў хроніцы, з’яўляюцца канкрэтныя даты правядзення асобных соймакаў. У сувязі з дзённікавым характарам крыніцы яна адзначае дакладную дату, калі адбываўся сойм, часамі нават падае яго працягласць.

Так дэпутацкія соймакі адбываліся ў Вялікім Княстве Літоўскім у сталы тэрмін – на свята Маці Божай Грамнічнай – 2 лютага, пасля 1685 г. – у першы панядзелак пасля 2 лютага⁹. На падставе хронікі можна ўбачыць, калі распачыналіся соймакі ў канкрэтныя гады (яны пачыналіся з 3 па 9 лютага). Даты правядзення пасольскіх соймакаў, пазначаныя ў хроніцы, адпавядаюць датам, прызначаным соймам¹⁰. Даты канкрэтных соймакаў будуць адзначаныя ніжэй.

Войцех Крэгсайзен ставіць пытанне аб працягласці соймакаў, аспрэчваючы меркаванне, што звычайны сойм доўжыўся адзін дзень¹¹. Ён прыводзіць дадзеныя адносна таго, што ў XVII – XVIII ст. звычайнай спра-

вай былі сходы, якія цягнуліся некалькі дзён, і толькі сапраўды доўгія соймакі (напрыклад, адзін з вішэнскіх, які трываў два тыдні) звярталі на сябе ўвагу сучаснікаў¹². Паводле даследчыка соймакам, які часцей за іншыя скончваюся за адзін дзень, быў дэпутацкі (на яго распаўсюджвалася правіла *unius diei*¹³), іншыя ж працягваліся даўжэй.

Тэкст хронікі каля звестак аб праходжанні соймакаў пазначае дату ад аднаго да трох дзён (не адзначана фактаў больш доўгіх соймакаў). Застаецца пытанне, ці пры пазначэнні аднаго дня як даты соймака¹⁴ гэта азначае, што сапраўды нарады скончваліся за адзін дзень, ці такім чынам аўтар пазначаў больш шырокую дату і дзень азначаў толькі пачатак соймака? Пры адзначэнні двух-¹⁵ ці трохдзённых¹⁶ соймакаў можна мець пэўнасць у дакладнасці апісання часу працягласці сходаў. У сувязі з асобным пазначэннем двух- і трохдзённых соймакаў, можна меркаваць, што большасць соймакаў, пазначаных адным днём, сапраўды скончвалася ў гэты тэрмін. Трэба звярнуць увагу, што многія з дэпутацкіх соймакаў працягваліся больш за адзін дзень, што пярэчыць правілу згаданаму вышэй.

Падрабязнае апісанне часу трывання соймака даецца для пасольскага і дэпутацкага соймака ў лютым 1764 г.: аўтар адзначае час, калі ў горад прыехала сабраная шляхта, апісвае падзеі, якія адбываліся паралельна з соймакам, пазначае час, калі шляхта выехала з горада:

1764.02.04: Urzędnicy i inna szlachta powiatu grodzieńskiego zjechała się na sejmik przyszły

1764.02.05: Wielmożny Jegomość Pan Chrebtowicz stolnik nowogrodzki szlachtę traktował.

1764.02.06: Wielmożni Ichmość Panowie urzędnicy tak ziemscy, jako y grodczy z wszystką szlachtą zebraли się do klasztoru naszego na obieranie posłów na Sejm Konwokacyjny i sędziów kapturowych <...>.

1764.02.08: Kredens podpisany na sędziów i posłów w zamku obranych <...>.

1764.02.09: Powiat grodzieński po zakończeniu sejmiku do domów swoich się powracał¹⁷ [Кн. 1, арк. 2 адв.].

1764.02.04: Ураднікі і іншая шляхта гарадзенскага павету сабралася на будучы соймк.

1764.02.05: Вяльможны ягомосьць пан Храбтовіч, стольнік наваградскі, шляхту прымаў.

1764.02.06: Вяльможныя іхмосць паны ўраднікі як земскія, так і гродзкія, з усёй шляхтай, сабраліся ў нашым кляштары дзеля абрання паслоў на канвакацыйны сойм і каптуровых суддзяў <...>.

1764.02.08: Падпісаны давер для суддзяў і паслоў, абраных у замку <...>.

1764.02.09: Гарадзенскі павет пасля заканчэння соймака вяртаўся да сваіх дамоў.

З крыніцы бачна, што шляхта збіралася ў горадзе дзень або два перад пачаткам пасяджэнняў, што давала палітычным групам мажлівасць дадатковага ўплыву на шляхту да пачатка самых нарад. Важным спосабам таго ўплыву былі менавіта ўрачыстыя абеды і святкаванні¹⁸.

Даты пазначаліся рэгулярна. Гэта дазваляе памясціць іх у шырэшы кантэкст: прасачыць колькасць сходаў на працягу году, суадносіны паміж рознымі соймамі ў часе. Такая інфармацыя таксама дазваляе параўнаць прызначаны час для правядзення сходаў і рэальны, калі яны адбыліся.

Месца правядзення соймаў

Да 1791 г. у Рэчы Паспалітай не было юрыдычна акрэслена спецыяльнага месца для правядзення соймаў. Звычайна яны адбываліся ў адным або некалькіх месцах у горадзе, абіраных традыцыйна. Гэта маглі быць замкі ці святыні, як найбольш прыстасаваныя для правядзення вялікіх сходаў, або прыватныя дамы¹⁹. Праблему таго, ці адбываліся звычайна соймы ў Вялікім Княстве ў замках ці касцёлах (як гэта мела месца ў Кароне Польскай), ці іншым месцы, і ад чаго гэта залежала, падымае Анджэй Рахуба²⁰.

Problem nie jest wcale tak prosty do zbadania, bo w zdecydowanej większości akty wystawione przez obradujących na sejmiku (lauda, instrukcje, kredensy) zadawały się enigmatycznym stwierdzeniem, że zebrano się „in locum solitum”, „in solitum locum consiliorum”, „na miejscu sejmikom zwyczajnym”, „na miejsce obradom zwykle” etc. Istotne jest w takim przypadku ustalenie owego miejsca zwyczajowego²¹.

Даследчык прыводзіць дадзеныя па ўсіх гарадах, дзе адбываліся павятовыя соймы ў ВКЛ, акцэнтуючы важнасць замкаў як месца нарад і паказваючы, што яны здаўна абраліся менавіта для гэтага. Пазней, звычайна ў сувязі са знішчэннем замкаў у вайне ці пажары, прызначаліся іншыя месцы для соймавых сходаў – часцей за ўсё касцёлы²².

Адносна Гародні даследчык прыводзіць дадзеныя па Старым Замку і касцёле бернардынцаў як месцах нарад²³. Аўтар сцвярджае, што першапачатковым месцам быў Стары Замак, потым, пасля знішчэння ў Маскоўскую вайну, быў абраны кляштар. Аргументам для такога сцвярджэння можа служыць цытата з ліста шляхты 1685 г.: „Dom sejmikowy in loco loci jakośmy ante hostilitatem w zamku mieli, tak i teraz z woli i łaski JKM PNM, aby nam był pozwolony, gdzie by się sejmiki odprawować i sądy sądzić mogły”²⁴ (Дом саймікавы у месцы таго месца [правядзення нарад], якое мы мелі перад вайной у замку, каб і цяпер з волі і ласкі яго каралеўскай вялікасці, пана нашага міласцівага, быў нам выдзелены²⁵, каб там маглі адбывацца соймы і судзіцца суды). Далей аўтар апісвае этапы адбудовы замка і сцвярджае, што соймкі вярнуўся ў замак дакладна ўжо ў 1733 г. (на падставе дакументаў гродскага суда)²⁶. Але ў 1735 г. соймавая частка Старога Замка абвалілася ў Нёман. На-

ступная дата, приведзеная ў артыкуле, – гэта ўжо 1791 г., калі нарады пераносяцца ў езуіцкі касцёл.

Падобную інфармацыю прыводзіць у згаданым вышэй артыкуле МARYЮШ Смалінскі²⁷. Таксама пералічваюцца два асноўныя месцы соймавых нарадаў. Падставай служаць дакументы гарадзенскага гродскага суда. У доказ функцыянавання бернардзінскага кляштара як соймакавай прасторы аўтар цытуе пастанову соймака 1715 г., якая прызначала пэўную суму грошай бернардзінцам як узнагароду за знішчэнні ў кляштары, учыненыя падчас шляхецкіх нарад²⁸.

Такім чынам, дакладнае месца правядзення соймакаў магло быць рэканструявана толькі для некалькіх дат у XVII – XVIII ст. У сувязі з недахопам крыніц тым большае значэнне маюць кляштарныя хронікі. Важнасць іх у першую чаргу ў тым, што яны называюць месца правядзення соймаў у перыяд, не пасведчаны ў іншых крыніцах (1764–1792 гг.). Хронікі дакладна і лаканічна акрэсліваюць месца кожнага соймака, аб якім яны згадваюць, што дазваляе рэканструяваць месцы правядзення многіх сходаў XVIII ст.

“Хатняя гісторыя” пералічвае наступныя соймікі і месцы іх праходжання:

05 – 09.02.1764 – дэпутацкі і пасольскі соймак – нарады ў кляштары бернардзінцаў і на замку – “*cela gwardiana*” (келля гвардыяна) [Кн. 1, арк. 2 адв.];

23 – 24.07.1764 – пасольскі соймак на элекцыіны сойм – замак і кляштар бернардзінцаў – рэфекторый²⁹ [Кн. 1, арк. 3 адв.];

29.10.1764 – антыкаранацыйны соймак – замак [Кн. 1, арк. 4 адв.];

04 – 07.02.1765 – дэпутацкі соймак – кляштар бернардзінцаў (рэфекторый) і замак [Кн. 1, арк. 5 адв.];

03.02.1766 – дэпутацкі соймак – кляштар бернардзінцаў – рэфекторый [Кн. 1, арк. 17 адв.];

25.08.1766 – пасольскі соймак – замак [Кн. 1, арк. 22 адв.];

09.02.1767 – дэпутацкі соймак – кляштар бернардзінцаў – рэфекторый [Кн. 1, арк. 26];

24.08.1767 – пасольскі соймак – кляштар бернардзінцаў – рэфекторый [Кн. 1, арк. 29];

08.02.1768 – дэпутацкі соймак – кляштар бернардзінцаў – рэфекторый [Кн. 1, арк. 32];

06.02.1769 – дэпутацкі соймак – замак [Кн. 1, арк. 38];

05.02.1770 – дэпутацкі соймак – Стары Замак (“*in Veteri Arce*”) [Кн. 1, арк. 46];

18 – 20.08.1782 – пасольскі соймак – кляштар бернардзінцаў (“*maxima pars nobilitatis*”) – манастыр [Кн. 2, арк. 14];

04 – 05.02.1783 – дэпутацкі соймак – кляштар бернардзінцаў (“*maxima pars nobilium*”) – манастыр [Кн. 2, арк. 15];

09 – 11.02.1784 – дэпутацкі соймак – кляштар бернардзінцаў (“non minor pars nobilium”) – кляштар [Кн. 2, арк. 19]);

04.02.1788 – дэпутацкі соймак – кляштар бернардзінцаў – рэфекторый [Кн. 2, арк. 30 адв.];

09.02.1789 – дэпутацкі соймак – кляштар бернардзінцаў – царква [Кн. 2, арк. 34];

08 – 10.02.1790 – дэпутацкі соймак – кляштар бернардзінцаў – рэфекторый [Кн. 2, арк. 41];

16 – 17.11.1790 – пасольскі соймак – кляштар бернардзінцаў – рэфекторый [Кн. 2, арк. 55 адв.];

07 – 09.02.1791 – дэпутацкі соймак – палац Сангушкаў, палац Агінскіх, кляштар бернардзінцаў – кляштар [Кн. 2, арк. 58 адв.–59];

14.02.1792 – дэпутацкі соймак – кляштар бернардзінцаў – кляштар [Кн. 2, арк. 71].

Такім чынам, з дваццаці пералічаных соймаў шаснаццаць згадваюць кляштар як месца іх правядзення, сем – замак, адзін – палаты магнатаў.

Гэта падкрэслівае ролю кляштара як соймакавага месца, з іншага боку такія дадзеныя абумоўленыя спецыфікай крыніцы. Відавочна тое, што крыніца падае не ўсе гады соймаў: не згадваюцца дэпутацкія соймакі ў 1771, 1772, 1773, 1774, 1775, 1776 – 1782, 1785 – 1787 гг.; канвакацыйныя соймакі ў перыяд 1768 – 1780 гг, у які адбылося шэсць соймаў у Варшаве, за 1784, 1788, 1790, 1793 гг.; няма ніводнай згадкі пра рэляцыйны соймак.

Частка з гэтых пропускаў тлумачыцца перарывам у пісанні хронікі (1777–1779), але большасць, напэўна, – тым, што гэтыя соймакі не адбываліся ў памяшканнях кляштара, таму пра іх не адзначацца ў хроніцы. Хоць у “Хатняй гісторыі” згаданы і соймакі, якія адбываліся толькі ў замку [Кн. 1, арк. 4 адв., 22 адв., 38, 46], але не ўсе.

Такім чынам, усе непазначаныя гады будуць азначаць соймакі, якія адбыліся не ў кляштары, і гэта мог быць замак ці іншыя месцы ў горадзе. Значыць, бернардзінскі кляштар быў адным з месцаў правядзення гарадзенскіх павятовых соймаў.

У кожным выпадку, тое што на працягу 29 год вядзення хронікі ў ёй пазначаецца 16 выпадкаў правядзення соймаў у кляштары, на нашу думку, сведчыць пра важнасць гэтага месца. Мы лічым, што можна сцвярджаць, што для другой паловы XVIII ст. адным са звычайных месцаў правядзення соймаў быў кляштар бернардзінцаў. Ён мог быць адзіным месцам правядзення соймаў ([Кн. 1, арк. 17 адв., 26, 29, 32; Кн. 2, арк. 14, 15, 19, 30 адв., 34, 41, 55 адв., 71]) ці месцам, дзе адбываліся паседжанні адной з палітычных фракцый ([Кн. 1, 2 адв., 3 адв., 5 адв., 32; Кн. 2, арк. 58 адв. – 59]), прычым часамі кляштар выступае як “першае” месца соймака: менавіта там збіраецца

шляхта, а потым ужо яе частка пераходзіць у замак [Кн. 1, арк. 2 адв.] (падрабязней гл. ніжэй).

Сама ж хроніка акрэслівае кляштар як “звычайнае”, “старадаўняе” месца нарад.

Morem suum antiquum retinentes incolae districtus grodnensis quiete et placite in nostra refectorio peregerunt commitiola [Кн. 2, арк. 41]³⁰.

Трымаючыся свайго старадаўняга звычаю, жыхары гарадзенскага паве-та ў супакоі і міры ў нашым рэфекторыі правялі соймак.

Праўда, гэтыя словы пісаліся ў 1790 г., што пашырае магчымасці інтэрпрэтацыі паняцця “старадаўні”.

Пацверджаннем больш ранняга выкарыстання кляштара бернардзінцаў для соймакаў з’яўляецца другая крыніца – “Хроніка гарадзенскага канвента бернардзінцаў”, якая падае дадзеныя аб рэляцыйным соймаку 1669 г., які адбыўся ў рэфекторыі кляштара³¹. Але гэтая дата таксама сягае ўжо часоў пасля Маскоўскай вайны 1654–1667 гг., калі замак быў знішчаны і паседжанні павінны былі перанесціся ў іншае месца, як падкрэслівае Анджэй Рахуба³². У кожным выпадку гэтая згадка – чарговае сведчанне пра паседжанні соймакаў у кляштары бернардзінцаў у гэтым выпадку ў XVII ст.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што ў другой палове XVIII ст. двума традыцыйнымі месцамі, у якіх адбываліся соймакі былі кляштар бернардзінцаў і замак, і здаецца, што ў XVIII ст. яны выкарыстоўваліся ў роўнай меры. Важна, што абодва гэтыя месцы функцыянавалі ў рэальным жыцці і ва ўспрыняцці шляхты як месцы грамадскай прасторы, прыдатныя для правядзення соймакаў павеата.

Месца правядзення соймакаў – удакладненне

Хронікі, таксама як і іншыя крыніцы, звычайна не ўдакладняюць, што яны разумеюць пад словам “замак”. Адночы “Хатняя гісторыя” называе яго Старым Замкам (“in Veteri Arce”) [Кн. 1, арк. 46]. Анджэй Рахуба таксама разумее пад “замкам” Стары Замак, даказваючы гэта адпаведнасцю часоў правядзення соймакаў у замку перыядам функцыянавання Старога Замка (напрыклад, пасля перабудоў)³³. У якіх залах замка адбываліся паседжанні соймакаў, у кляштарных крыніцах не ўдакладняецца.

Памяшканні “кляштара” ў тэксце хронік канкрэтызуюцца таксама толькі да пэўнай ступені. Найчасцей залам для нарадаў называецца “рэфекторый” (кляштарная сталоўка) [Кн. 1, арк. 3 адв., 17 адв., 32; Кн. 2, арк. 30 адв., 41, 55 адв.]. У іншых выпадках адзначаецца, што паседжанні адбыліся ў “манастыры” ці “канвенце”. Адночы ўжываецца выраз у “царкве” (“ecclesia”) [Кн. 2, арк. 34], аднойчы – “у келлі гвардыяна” [Кн. 1, арк. 2 адв.].

Выкарыстанне кляштарнага рэфекторыя сведчыць пра яго прасторнасць і пра разбудаванасць самога кляштара. Рэфекторый выкарыстоўваўся

як грамадская прастора таксама з іншых нагодаў. Там адбываліся публічныя філасофскія дыспуты, экзамены, святкаванні (напрыклад, [Кн. 2, арк. 47, 56, 64 etc.]). Такім чынам, памяшканне сталоўкі было дастаткова ўрачыстым, каб адпавядаць названым падзеям. Арганізацыя прасторы таксама спрыяла яго выкарыстанню: агульны стол, скіраванасць прасторы да аднаго цэнтральнага пункту, дзе абедала кіраўніцтва канвента, сцены звычайна ўпрыгожвалі абразы і партрэты, колькасць вокнаў была дастаткова вялікая, каб забяспечваць памяшканне святлом.

Келля гвардыяна ці правінцыяла ўжывалася для публічных сходаў таксама з іншых нагодаў: тут, напрыклад, праводзіліся паседжанні скарбовай камісіі [Кн. 1, арк. 5, 5 адв].

Ці выкарыстоўвалася таксама памяшканне царквы для правядзення ўласна соймаў (часцей, чым гэта адлюстравана ў крыніцы)? Няма падстаў, каб сцвярджаць, што не. Слова “кляштар” магло ўжывацца як зборнае паняцце для азначэння ўсяго комплексу памяшканняў. Такім чынам, магчыма, пад “кляштарам” разумелася і “царква”, хоць усе паседжанні маглі адбывацца і ў рэфекторыі, а розніцы ў лексемах не мелі суаднясення з рэчаіснасцю.

У кожным выпадку, сама зала царквы функцыянавала ў соймавай прасторы, бо абавязковым элементам соймаў былі ўрачыстыя богаслужэнні, якія павінны былі распачынаць і скончваць сходы шляхты.

Пра разуменне касцёла бернардынцаў як грамадскай прасторы сведчыць таксама яго інтэр’ер. У галоўным нефе касцёла па перыметру размешчаныя выявы шаснаццаці гербаў. Дарота Яанна Куты робіць меркаванне, што фрэскі з гербамі з’явіліся ўжо на этапе будавання галоўнага нефа ў 1600 – 1618 гг.³⁴. і што першапачаткова гэта былі гербы дабрадзеяў кляштара.

Складана сцвярджаць, як выглядалі гербы першапачаткова, бо іх рэканструкцыі і аднаўленні адбываліся ўжо ў XVIII ст., а таксама пазней у XX ст.

(Po 1788 r.) cały kościół otrzymał również nowe dekoracje freskowe – „miał robotę u X. Bernardynów” Antoni Gruszecki. <...> Zostały „uaktualnione” malowidła wysokich ścian pod arkadami w nawie głównej. Herby fundatorów kościoła ujęto w klasycystyczne festony, podobne do stiukowej dekoracji pilastrów czy ołtarzy i być może przemalowano postacie świeckich bernardyńskich w polach ślepych arkadek. Dzisiaj właściwie nie można ocenić wykonanych przez Gruszeckiego i Michałkiewicza prac, gdyż w drugiej połowie XX w. zostały one przemalowane przez radzieckich konserwatorów³⁵.

Хацелася б меркаваць, што мастакі не змянялі зместу выяў падчас іх рэканструкцыі, але давесці гэта, на цяперашні момант, не магчыма. Не вядома таксама, гербы якога перыяду будавання касцёла мы можам бачыць цяпер на сценах. Тэзіс Яанны Куты аб суцэльнай перамене гербаў савецкімі кансерватарамі падаецца перабольшаннем. На наш погляд, калі б кансерва-

тары імкнуліся ўнесці змены ў змест гербаў, яны зрабілі б гэта больш радыкальным чынам, уключаючы пазнейшую сімволіку. Захаваныя ж гербы маюць яўна шляхецкі характар. Магчыма былі дапушчаныя нейкія памылкі пры аднаўленні гербаў. Быць можа, у савецкі перыяд гербы страцілі сваю каляровую разнастайнасць – цяпер яны намалёваныя ў адценнях карычневага без пазначэння колеру тарчаў геральдычнымі спосабамі. Такім чынам, аналіз існуючых цяпер гербаў няпросты і атрыбуцыю можна праводзіць толькі ўмоўна.

Без асаблівых складанасцяў сярод захаваных гербаў можна ўбачыць “Ліс” Сапегаў, “Багорыю” Валовічаў, “Сцыпіён” Сцыпіёнаў дэль Кампо, “Кораб” Эйсмантаў, “Александровіч” (“Крукі”) Александровічаў, таксама “Астрогскі” Астрожскіх, “Пагоню”, “Арла” з “цялём”.

Гэты пералік адпавядае не толькі спісу дабрадзеяў кляштара (бо, напэўна, большасць шляхецкіх родаў павета імі была), але і ўпісвае прастору касцёла ў грамадскую прастору на ўзроўні Рэчы Паспалітай і павета. Пералічаныя вышэй прозвішчы адносяцца да сем’яў, якія займалі высокія пасады ў Гарадзенскім павеце і горадзе на працягу стагоддзяў³⁶. Многія з іх прадстаўнікоў былі дабрадзеямі кляштара і былі пахаваныя ў бернардзінскім касцёле, але многія іншыя вядомыя нам дабрадзеі не прадстаўлены на гэтых выявах – дастаткова параўнаць выявы са спісам дабрадзеяў ці асобаў, пахаваных у царкве, з “Храналогіі” Тамаша Дыгана, складзенай у сярэдзіне XVII ст.³⁷, каб убачыць, што на сценах няма гербаў Друцкіх-Сакалінскіх, Ліпскіх, Войнаў, Жаліўскіх, Грахоўскіх і інш. Магчыма, прычына гэтага ў зменах у выявах гербаў на працягу стагоддзяў і некаторыя старыя фаміліі саступілі месца новым.

На нашу думку, не менш важкім можа быць меркаванне, што гербы, размешчаныя ў нефе бернардзінскага касцёла, прадстаўляюць значныя фаміліі ўраднікаў павета. Вызначальным фактарам для змяшчэння гербаў магла стаць не дабрадзеінасць ў адносінах да кляштара, а заслугі перад паветам і Рэччу Паспалітай. Такія прозвішчы як Эйсманты, Александровічы ці Сцыпіёны дэль Кампа звязаныя перад усім з рознымі пасадамі ў Гарадзенскім павеце, а прадстаўнікі родаў Валовічаў ці Сапегаў вызначыліся як на дзяржаўным, так і на павятовым узроўні. Наяўнасць жа “Арла” і “Пагоні” ўключае прастору ў агульнадзяржаўны кантэкст.

Вядома, дзеля таго, каб рабіць дакладныя высновы, трэба даследаваць самыя фрэскі і спрабаваць высветліць адпаведнасць малюнкаў старажытным арыгіналам, а потым атрыбутаваць усе аўтэнтычныя гербы, таму нашая ідэя павінна пакуль застацца на ўзроўні гіпотэзы. Паспрабуем аднак прывесці дадатковыя аргументы на яе карысць.

За такое меркаванне, здаецца, выступае спосаб прадстаўлення гербаў у касцёле і іх колькасць. Вяў гербаў фундатараў у касцёлах звычайна было

некалькі, неўпарадкаваных, не маляваліся прадстаўленні шэрагаў дабрадзеяў. Часцей за ўсё гербы месціліся на плітах каля інскрыпцый ці на партрэтах дабрачынцаў.

Большая колькасць гербоў адначасова прысутнічала на пахавальных харугвах, якія зберагаліся ў касцёлах доўгі час і знаходзіліся ў пэўным выдзеленым месцы ў святynie. Іх сукупнасць уяўляла сабой збор імёнаў і гербаў. Звычайныя месцы размяшчэння харугваў у касцёлах і практыка іх ужывання для ўпрыгожвання касцёла на святы дакладна невядомыя³⁸. Магчыма, што з нагоды некаторых святаў яны размяшчаліся на сценах галоўнага нефа, аднак, напэўна, яны не знаходзіліся там увесь час. Дакладна вядома, што пахавальныя харугвы ў гарадзенскім бернардынскім касцёле ў XVII ст. размяшчаліся ў хоры святynie – пра гэта сведчыць апісанне харугваў у “Храналогіі” Тамаша Дыганя³⁹. Для чатырох з пяці харугваў адзначаецца “хор” як месца іх знаходжання (пятая размяшчалася “за хорам у левай частцы”⁴⁰). Ці яны мясціліся ў “музычным хоры” (над уваходам і бабінцам) ці “манаскім” (у прэзбітэрыі) аўтар не ўдакладняе. Напэўна, яны маглі перамяшчацца ў галоўны неф пры некаторых нагодах.

Аднак намаляваныя на сценах гербы, без подпісаў і прысвячэнняў асобам, адрозніваюцца ад падобнага ўхвалення памяці дабрадзеяў.

Спосаб размяшчэння гербаў у гарадзенскім касцёле вельмі нагадвае іканаграфію соймаў Рэчы Паспалітай, калі, з аднаго боку, у залах пасяджэнняў размяшчаліся гербы зямель, з іншага – выява вялікай колькасці гербаў сімвалізавала сам сойм.

Ужо найбольш старажытная і вядомая выява сойма ў Статуце Яна Ласкага (1506 г.) прадстаўляе яго ўдзельнікаў, аколених гербамі зямель⁴¹. Далей такі спосаб прадстаўлення быў вельмі папулярны, а сама выява шэрагу гербаў, што вячаюць сабраных людзей ці сімвал Рэчы Паспалітай (Арла), набыла значэнне сойму і рэспублікі⁴². Гербамі таксама ўпрыгожваліся залы падчас пасяджэнняў соймаў⁴³.

Падтрымкай такога меркавання могуць быць таксама словы казані Казіміра Кагнавіцкага на заканчэнне паседжання Галоўнага Трыбунала ВКЛ у верасні 1789 г. Звяртаючыся да трыбунала, сабранага ў гарадзенскай святynie бернардынцаў, ён кажа:

Sentencje sprawiedliwe kaźdego z składających sąd główny zdobią trybunał wasz najjaśniejszy, również jak imion waszych herby ponowione przyozdabiają ściany tego kościoła publicznym Rzeczypospolitej nakładem wystawionego 1595, a w tem roku odnowionego⁴⁴.

Справядлівыя сентэнцыі кожнага са ствараючых галоўны суд упрыгожваюць Ваш найяснейшы трыбунал, таксама як гербы Вашых імёнаў зноў упрыгожваюць сцены гэтага касцёла, збудаванага на публічныя сродкі Рэчы Паспалітай у 1595 г., а ў гэтым годзе адноўленага.

Такім чынам, у свядомасці грамадзяніна Рэчы Паспалітай канца XVIII ст., духоўнай асобы, гэтыя гербы на сценах цэнтральнага нефа сведчылі менавіта пра супольныя справы і чыны грамадзян рэспублікі. Яны нагадвалі не столькі пра богабязныя ўчынкі, колькі пра грамадзянскае стаўленне асобаў. Людзі, сабраныя ў касцёле, былі сімвалам іх ідэй (“сентэнцый”), а намаляваныя гербы – сімваламі іх імёнаў. Тым больш у свядомасці шляхцічаў і мяшчанаў Вялікага Княства Літоўскага гэтыя гербы былі сімвалам шляхецкага аб’яднання і Рэспублікі і павінны былі чытацца менавіта падобным чынам.

Трэба нагадаць таксама факт, што, калі соймак праводзіўся ў касцёле, пасля заканчэння набажэнства найсвяцейшы сакрамант выносіўся з зала царквы, так што само памяшканне пераўтваралася з сакральнай у грамадскую прастору⁴⁵, таму элементы грамадзянскай ідэй ў сценах царквы цалкам апраўданыя.

Архітэктура бернардынскага касцёла таксама адпавядала правядзенню ў ім сходаў. Памеры касцёла былі дастаткова вялікія, каб змяшчаць значную колькасць шляхты. Даўжыня будынка, паводле сучасных памераў⁴⁶, – 60,1 м (плюс бабінец 5,27 м), шырыня (паводле вонкавых сцен бакавых нефаў) – 24,5 м.

Пры параўнанні з іншымі гарадзенскімі святынямі ён саступае толькі шырынёй езуіцкаму касцёлу (58,83 x 30,42 м)⁴⁷ і прыкладна адпавядае фарнаму (58,6 x 23 м)⁴⁸. Апошнія храмы адразу будаваліся як прадстаўнічыя, якія павінны былі выконваць важныя грамадскія функцыі. Ежы Пашэнда падкрэслівае, што гарадзенскі езуіцкі касцёл будаваўся як адна з найвялікшых езуіцкіх святыняў у Рэчы Паспалітай. “Ён саступае толькі крыху шырынёй і вышынёй галоўнага нефа: каля 11 x 21,5, калі Кракаў [св. Пятра і Паўла] 13 x 25, а Вільня [св. Казіміра] 12,5 x 24 м. Пераўзыходзіць іх аднак кампазіцыйнай будынка”⁴⁹. Такім чынам, гарадзенскі бернардынскі касцёл выступае на роўні не толькі з іншымі значнымі святынямі ў горадзе, але і ў Рэчы Паспалітай.

Трэба таксама звярнуць увагу на час будавання касцёла бернардынцаў – ён быў другой каталіцкай святыняй у горадзе і быў збудаваны ў 1618 г. (амаль на 100 год раней за названы касцёл езуітаў), што яшчэ больш падкрэслівае яго велічнасць.

Такім чынам, можна меркаваць, што касцёл адразу пры праектаванні ўлічваў мажлівую прадстаўнічую і грамадскую функцыю і свядома будаваўся дзеля выканання гэтых мэтаў, а яго пазнейшае выкарыстанне для правядзення сходаў шляхты разумелася як натуральнае. Касцёл адначасова выконваў і сакральную, і грамадскую функцыі.

Месца правядзення соймакаў пасля рэформы самакіравання

Падчас Чатырохгадовага сойма была прынятая пастанова аб соймаках, якая ў значнай меры тычылася фармальнага боку іх правядзення: для

соймікаў усёй Рэчы Паспалітай былі акрэсленыя працягласць і час правядзення сходаў розных тыпаў, вызначаны гадзіны пачатка і заканчэння нарад, прапісаныя месцы для правядзення асобных соймаў⁵⁰. Для правядзення сойма Гарадзенскага павета быў вызначаны былы езуіцкі касцёл у Гародні:

„Powiat Grodzieński <...> na dawnym miejscu w mieście Grodzie sejmikować będzie, nie w zamku jednak, lecz w kościele po-Jezuickim do czasu <...>”⁵¹.

Гарадзенскі павет будзе саймікаваць ў звычайным мейсцы – месце Гародні, аднак не ў замку, а пакуль у езуіцкім касцёле.

Такім чынам, пастанова канстытуцыі вызначае новае месца для саймікавання ў Гародні і акрэслівае як “звычайнае” месца – замак.

Звесткі пра рэформу соймаў змяшчаюцца таксама ў “Хатняя гісторыя”. Тут, на пачатку апісання сойма 1792 г., які праводзіўся ў адпаведнасці з толькі што прынятым законам, адзначаюцца дэталі гэтай пастановы [Кн. 2, арк. 71–71адв.]:

1792.02.14: Mane hora 8 elapsa pulsatum est per ½ hora in omnibus ecclesiis exequendo jussum Comitiorum Generalium et signum dando pro comitiolis nova modo incipientis et peragentis. More quidem antiquo compertum fuit in nostro conventu celebrandi comitiolas. Nunc demum a vetere consuetudine recessit districtus grodnensis vi constitutionis Varsaviae latae a serenissimo || [71v] rege Stanislao Augusto ac equestri ordine in Comitibus Generalibus, ubi sancitum <...> uniformiter in toto regno celebranda sint in posterum comitiola. Hinc antequam domus materiata iuxta constitutionem extrueretur in area civitatis pro semper celebrandis comitiolis, tantisper assignata est pro sessionibus ecclesia nationalis patrum exJesuitarum <...>.

3 раніцы, калі скончылася восьмая гадзіна, званілі на працягу поўгадзіны ва ўсіх цэрквах, выконваючы пастанову Генеральнага Сойма і даючы знак, што соймакі новымі спосабам распачнуцца і будуць праводзіцца. Паводле старога звычаю ж было вядома, што соймак павінен адбывацца ў нашым канвенце. Цяпер жа Гарадзенскі павет сапраўды адышоў ад [свайго] старадаўняга звычаю з-за [пастановы] канстытуцыі, прынятай у Варшаве найяснейшым каралём Станіславам Аўгустам і шляхецкім станам на Генеральным Сойме, дзе замацаваны [пастановы, паводле якіх] <...> соймакі ў будучыні будуць праводзіцца аднолькава ва ўсім каралеўстве. Таму перш чым, адпаведна канстытуцыі, будзе збудаваны ў гарадскім рынку драўляны дом для правядзення соймаў, да той пары на сесіі [соймаў] прызначаецца нацыянальная царква айцоў экс-езуітаў.

Такім чынам, хронікі, у параўнанні з фармулёўкай пастановы, прыводзяць значна больш звестак – яны кажуць аб мяркуемым месцы правядзення соймаў і аб планах будовы асаблівага (драўлянага (!)) будынка ў гарадскім рынку. Касцёл жа езуітаў выбраны як часовае месца правядзення нарадаў. Пя-

рэчаць яны словам канстытуцыі, акрэсліваючы сваю царкву як старадаўняе месца соймакаў, але гэтае пытанне ўжо падымалася вышэй.

Бачна ўрачыстасць, з якой увадзіцца ў жыццё новая пастанова: званы б'юць “ва ўсіх цэрквах” з 8 гадзіны раніцы на працягу поўгадзіны. Такім чынам, увесь горад, людзі розных станаў, былі ўключаныя ў прастор саймікавання. Абвяшчалі пачатак соймака новага тыпу менавіта духоўныя асобы, што чарговы раз сведчыць пра адзінства станаў і актыўны ўдзел усіх іх у палітычным жыцці Рэчы Паспалітай. Пастанова аб пабудове асобнага будынка для соймакаў, вядома, не была рэалізаваная з-за палітычных зменаў, якія адбыліся ў краіне.

Фракцыі, падзелы, спрэчкі

Соймікі далёка не заўсёды праводзіліся ў міры, супакоі і аднадумстве. Незалежна ад месца, у якім яны праходзілі, – свецкім ці сакральным, там часта адбываліся спрэчкі, падзелы на фракцыі, сваркі, бойкі.

Нават просты пералік часу і месца праходжання соймакаў паказвае нам, колькі з іх адбываліся ў некалькіх месцах адначасова [Кн. 1, арк. 2 адв., 3 адв., 5 адв., 32; Кн. 2, 58 адв. – 59], што азначае, што грамада дзялілася на групы і разыходзілася саймікаваць у розныя месцы.

Практыка падзела соймакаў на фракцыі і правядзення асобных пасяджэнняў была старой і папулярнай у Рэчы Паспалітай⁵². Калі агульная грамада не магла прыйсці да адзінства, вырашалі раздзяліцца па групах, там абіраліся асобныя маршалкі і ў кожным з месцаў праводзіліся асобныя соймікі ў адпаведнасці з правіламі. Пазней адбывалася агульнае паседжанне, на якім бакі прадстаўлялі свае вынікі і праводзілі агульнае галасаванне.

Прыклад такой сітуацыі апісваецца падчас соймака 1764 г:

Wielmożni ichmość panowie urzędnicy tak ziemscy, jako i grodzcy z wszystką szlachcą zebraли się do klasztoru naszego na obieranie posłów na sejm konwokacyjny i sędziów kapturowych. Ichmość panowie urzędnicy w celi ojca wielebnego gwardyana zamknąwszy się radzili do godziny trzeciej z południa, gdzie się niezgodziwszy strona xiążąt Czartoryskich z wielmożnym jegomością panem Tyzenhauzem pisarzem polnym Wielkiego Księstwa Litewskiego i podstarościm powiatu grodzieńskiego na zamek się przeniosła. Tam obrawszy... [Кн. 1, арк. 2 адв.].

Вяльможныя іхмосць паны ўраднікі земскія і градскія з усёй шляхтай сабраліся ў нашым кляштары дзеля абрання паслоў на канвакацыйны сойм і каптуровых суддзяў. Іхмосць паны ўраднікі, зачыніўшыся ў келлі вялебнага айца гвардыяна, раіліся да трэцяй гадзіны апоўдні, дзе, не згадзіўшыся, бок князёў Чартарыскіх з ягомосць панам Тызенгаўзам, пісарам польным ВКЛ і падстарастам Гарадзенскага павета, перанеслася на замак. Там абралі...

Тут выразна кажацца, што прычынай падзелу былі нязгоды паміж сабранай шляхтай. Падзел адбыўся пасля цэлага дня паседжання, што сведчыць пра інтэнсіўнасць дыскусіі і яе безвыніковасць.

“Хатняя гісторыя” не прыводзіць, на жаль, дадзеныя аб працэсе выбару паміж фракцыямі пасля заканчэння іх пасяджэнняў. Яна называе адно імёны абраных дэпутатаў, не адзначаючы, прадстаўнікамі якога з бакоў яны былі.

Соймік 1791 г. таксама адбываўся ў некалькіх, нават трох, месцах: магнацкіх дамах і касцёле:

Nac die inchoata sunt comitiola secundum morem ab antiquis receptum: una pars nobilium, ad auctoritatem et sententiam se conferens permagnifici domini Jundziłł succamerarii districtus grodnensis, tractabat in palatio Sangusciorum; alterae partes⁵³, quae humanitatis bonae exempla imitatae sunt, tractabat in palatio Oginsciorum, tertia pars, quae prosecuta fuit Alexandrowicz judicem terrestrem et Sadłucki, tractabat in monasterio nostro et ibi manebat, in quibus electi sunt sub praesidentia permagnifico domino Jundziłł in iudices seu deputatos magnificus dominus Sopocko et magnificus dominus Strynski religione calvinus [Кн. 2, л. 58v].

У гэты дзень паводле звычаю, перанятаму ад продкаў, распачаўся соймак: адна частка шляхты, паддаўшыся аўтарытэту і поглядам найяснейшага пана Юндзіла, падкаморыя Гарадзенскага павета, абмеркавала справы ў палацы Сангушкаў; другая, наследуючы прыклады добрай прыроды чалавечай, – у палацы Агінскіх; трэцяя, якая пайшла за земскім суддзёй Александровічам і Садлуцкім, засядала ў нашым кляштары і там засталася; у соймаку пад кіраўніцтвам найяснейшага пана Юндзіла былі абраныя суддзямі ці дэпутатамі вяльможны пан Сапоцька і вяльможны пан Стрынскі, кальвінскага вызнання.

У гэтым урыўку аўтар не распавядае, як адбыўся падзел грамады. Падаецца, што ён больш схіляецца на бок суддзяў Александровіча і Садлуцкага, аднак пра іншыя фракцыі ён піша, выкарыстоўваючы таксама пазітыўную лексіку. Таксама не апісваецца, як адбывалася галасаванне пасля сходу фракцый у адно месца. Тут, аднак, ужо адзначаецца, што перамагла фракцыя “найяснейшага пана Юндзіла”.

Выраз, які сустракаецца спарадычна ў тэксце, – “*maxima pars nobilitatis*” [Кн. 2, арк. 14, 15, 19] (вялікая колькасць шляхты) – таксама, напэўна, сведчыць пра падзелы соймаў, а такое акрэсленне можа азначаць, што ў дадзеным месцы збіралася рашаючая большасць грамады.

Формула апісанняў соймаў

Апісанні соймаў “Хатняя гісторыя” звычайна кароткія і лаканічныя. Цытаваныя намі фрагменты прыцягвалі ўвагу разбудаванасцю апісання, і яны з’яўляюцца хутчэй выключэннямі з правіл. Абавязковымі элементамі апісанняў соймаў з’яўляюцца:

дата праходжання соймака,
 месца, у якім ён адбываўся,
 часам згадваецца маршалак соймака (часцей пры падзеле на фракцыі,
 тады групоўкі акрэсліваюцца ў залежнасці ад маршалка),
 абраныя паслы (як было бачна вышэй, усе соймакі, апісаныя ў “Хатняя
 гісторыя”, дэпутацкія ці пасольскія, а значыць яны скончваліся абраннем
 суддзяў ці паслоў).

У апісаннях не адзначаюцца інструкцыі, не апісваюцца патрабаванні,
 выпрацаваныя шляхтай падчас пасольскіх соймакаў. Гэта можа вынікаць з
 паўсюднай зацікаўленасці больш пасадамі, чым зместам палітычных дэбатаў⁵⁴,
 а магло быць проста спосабам, абраным манахамі, для прадстаўлення
 асноўных вынікаў соймакаў. Не апісваюцца таксама богаслужэнні, якія
 адбываліся падчас соймакаў. Такім чынам, аўтары-манахі засяроджваюць
 увагу на тыпова свецкіх, палітычных паведамленнях.

Не згадваюцца таксама асаблівасці прабывання шляхты ў горадзе.
 Толькі зрэдку, як цытавалася вышэй, адзначаецца, калі ўдзельнікі соймака
 пачалі з'язджацца ў горад і калі яго пакідалі [Кн. 1, арк. 2 адв.]. Аднак у
 хроніках няма сведчанняў, дзе размяшчалася шляхта, як змянялася функ-
 цыянаванне горада ў часы яе наплыву ці наколькі люднымі былі асобныя
 соймакі. Зрэдку соймакі апісваліся больш падрабязна. На такія выпадкі была
 звернутая большая ўвага ў нашым даследаванні.

Індыдэнты падчас соймакаў

“Хроніка кляштару бернардзінцаў у Гародні”, створаная ў 1677 – 1783
 гг. апісвае забойства падчас соймака 1669 г., які адбываўся ў рэфекторыі
 бернардзінцаў, аднаго з удзельнікаў – вальможнага пана Андрэя Эйсман-
 та – вальможным панам Станіславам Масальскім⁵⁵. Абодва паны былі
 прадстаўнікамі сем'яў – дабрадзеяў кляштару і абодва апісваюцца эмацыйна-
 нейтральнай лексікай.

Барацьба і забойствы былі таксама дастаткова частымі на сходах шлях-
 ты. Быць можа менавіта таму часта абіраліся будынкі святыняў як месца
 правядзення соймакаў – каб зменшыць сілу гвалту.

У цытаванай хроніцы апісваецца не толькі факт забойства, але і ход су-
 довай працэдур, прадстаўлення дакументы, называюцца імёны заступнікаў.
 У выніку суд пакараў вінаватага грашовым штрафам.

Спосаб прадстаўлення справы на старонках рукапісу паказвае, што ў
 ёй не было нічога дзіўнага для аўтара. Тут дакладна перапісваюцца дэталі
 фармальнага працэсу як дакументальнае сведчанне на будучыню. Аўтар не
 робіць маралізатарскіх высноў адносна самога факта забойства.

Змяшчэнне інфармацыі пра палітычнае жыццё павета ў кляштарных хроніках мае свае асаблівасці. Дастаткова кароткія, але сістэматычныя звесткі дазваляюць рэканструяваць некаторыя аспекты правядзення соймаў у Гародні. Крыніцы даюць інфармацыю па перыяду 1764–1793 гг. У першую чаргу яны дазваляюць даведацца пра час і месца правядзення канкрэтных соймаў. Зрэдку аўтар робіць больш шырокія апісанні, што дае магчымасць убачыць і асаблівасці правядзення соймаў, і адметнасці іх разумення сучаснікамі.

Адным з месцаў нарадаў быў кляштар бернардынцаў, які канкурыраваў са Старым Замкам за пазіцыю соймавага месца. Гэтая роля ў грамадскай прасторы ў выніку, паводле пастановы Генеральнага Сойма, была перададзена былому езуіцкаму касцёлу, у якім у XVIII ст. рэгулярна адбываліся служэнні падчас соймаў у Гародні. Такім чынам, у барацьбе паміж двума месцамі сходаў дробнай шляхты, выйграў касцёл, задзейнічаны ў палітыку вышэйшага ўзроўню.

Дзякуючы доўгай традыцыі правядзення соймаў у братоў меншых абсэрвантаў, мы маем кампетэнтныя і рэгулярныя апісанні вынікаў соймаў Гарадзенскага павета ў вызначаны перыяд. Гэтыя апісанні маюць не клерыкальны характар, не адзначаюць нават фактаў правядзення службаў Божых, выглядаюць як тыповыя справаздачы аб праведзеных палітычных ініцыятыў. Здаецца, што ангажаванасць манастыра ў правядзенні соймаў была не толькі фармальнай, і кляштар сам быў зацікаўлены ў максімальную ўключанасць у павятовую палітыку. Хронікі адлюстроўваюць факты правядзення гарадзенскіх соймаў да канца існавання Рэчы Паспалітай.

Спасылкі

- 1 Pawiński A. Rządy sejmikowe w Polsce 1572 – 1795 na tle stosunków województw kujawskich / opr. H. Olszewski. Warszawa, 1978.
- 2 Kriegerseisen W. Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. Warszawa, 1991.
- 3 Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569 – 1763. Warszawa, 2002.
- 4 Smoliński A. Sakral interior mot bakgrund av sejmer landskapsting i gamla Republiken Polen med exemplet jesuitkyrkan i Grodno [Wnętrze sakralne wobec sejmów i sejmików dawnej Rzeczypospolitej na przykładzie kościoła jezuitów w Grodnie] // Barock. Historia-Litteratur-Konst. Warszawa, 2007. S. 203–216.
- 5 Historia domowa klasztoru Grodzieńskiego XX Bernardynów ... od roku 1763 D. 2 Lipca zaczęta. – Księga I: 1763–1775 // Dział rękopisów, Biblioteka Narodowa (Адзел рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі ПП), ф. BOZ, спр. 1798 (мф. 83258).
- 6 Historia domowa klasztoru Grodzieńskiego XX Bernardynów ... od roku 1776 d. 1 Stycznia zaczęta. – Księga II: 1776–1792 // Rankraščių skyriaus rinkiniai, Vilniaus Universiteto Biblioteka (Адзел рукапісаў Бібліятэкі Віленскага ўніверсітэта), ф. 4, спр. А-391.
- 7 Historia domowa... Ks. 2, K. 7v.

- 8 Kronika zakonu Bernardynów grodzieńskich z lat 1677–1783 // Dział rękopisów, Biblioteka naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (Адзел рукапісаў Навуковай бібліятэкі Польскай акадэміі ўменняў і Польскай акадэміі навук у Кракаве), стр. 369.
- 9 Krieseisen W. Sejmiki... С. 16, 39; Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie... С. 208.
- 10 Chronologia sejmów polskich 1493 – 1793 / zestawil i wstępem poprzedził Władysław Konopczyński. Kraków, 1948. S. 166–169.
- 11 Krieseisen W. Sejmiki... С. 64–67.
- 12 Ibid.
- 13 Ibid.
- 14 Напрыклад, Historia domowa... Ks. 1, K. 4v, 17v, 22v, 32; Ks. 2, K. 30v, 34, 43, 71.
- 15 Ibid. Ks. 1, K. 3v; Ks. 2, K. 15, 55v.
- 16 Ibid. Ks. 1, K. 2v; Ks. 2, K. 14, 19, 41, 58v–59.
- 17 Тут і далей цытаты з крыніц даюцца з захаваннем правапісу арыгінала. Скарачэнні расшыфроўваюцца.
- 18 Krieseisen W. Sejmiki... S. 155–156.
- 19 Krieseisen W. Sejmiki... S. 70–73; Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie... S. 86–88.
- 20 Rachuba A. Miejsca obrad sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569 – 1794 // Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск – Наваградак, 23 – 24 лістапада 2007 г.). Мінск, 2008. С. 183–197.
- 21 Ibid. S. 184.
- 22 Ibid. S. 183–197.
- 23 Rachuba A. Miejsca obrad... S. 187–188; Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie... S. 89.
- 24 Archiwum publiczne Potockich, Archiwum główne akt dawnych (Грамадзкі архіў Патоцкіх, Галоўны архіў старадаўніх актаў), nr. 133, s. 164–169. Цыт. паводле: Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie... S. 89 (сігнатуры аўтар прыводзіць Rachuba A. Miejsca obrad... S. 187).
- 25 Даслоўна – дазволены.
- 26 Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией (далей – АВАК). Т. 7. Вильна, 1874. С. 285, 361. Цыт. паводле: Rachuba A. Miejsca obrad... S. 188.
- 27 Smoliński A. Sakral... S. 209.
- 28 АВАК. Т. 7. С. 210. Цыт. паводле: Smoliński M. Sakral... S. 209.
- 29 Рэфекторый – кляштарная сталоўка.
- 30 Таксама гл.: [Ks. 2, K. 71]
- 31 Kronika zakonu... K. 10 – 10v.
- 32 Rachuba A. Miejsca obrad... S. 187–188.
- 33 Ibid. S. 187–188.
- 34 Kutu D.J. Etapy budowy pobernardyńskiego kościoła w Grodnie // Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI – XVIII w. / Red. J. Lileyko. Lublin, 2000. S. 404.
- 35 Kutu D.J. Etary... S. 413.
- 36 Хоць, вядома, у сувязі са спецыфікай геральдыкі Рэчы Паспалітай, яны адносіліся таксама да іншых сем’яў. Але некаторыя гербы адносяцца і выключна да сямей гарадзенскіх ураднікаў (напрыклад, “Александровіч” ці “Сцыпіён”), што дазваляе нам падкрэсліць гэты аспект прыналежнасці.

- 37 Digon, Th. *Conventus et guardianatus Grodnensis sub titulo s. Crucis inventionis // Chronologia Ordinis Fratrum Minorum de Observantia provinciae Minoris Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae // Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie* (Архіў правінцыі бернардынцаў у Кракаве (АРВКр)), ф. М, спр. 25, С. 315–323, 329–332. Тэкст быў выдадзены ў Беларускам археаграфічным штогодніку: Паўлоўская Г.Г. Новая наратыўная крыніца па гісторыі кляшгара бернардынцаў у Гародні // Беларуска археаграфічны штогоднік. Выпуск 9. Мінск, 2008. С. 247–286.
- 38 Пра пахавальныя харугвы гл.: Kozina I. *Polskie chorągwie nagrobne i ich związki z idea „Militis Christiani” // „Nasza Przeszłość”*. Т. 74. Kraków, 1990. S. 237–255; Janicki M. *Chorągwie nagrobne czyli nagrobki chorągiewne i rycerski obrządek pogrzebowy // Studia i materialy do historii wojskowości*. Т. XXXIX. 1998. S. 77–102.
- 39 Digon, Th. *Conventus et guardianatus...* S. 330–332.
- 40 Ibid. S. 332.
- 41 Lileyko J. *Sejm polski: tradycja, ikonografia, sztuka*. Warszawa, 2003. Ill. 9.
- 42 Гл.: Lileyko J. *Sejm polski...* S. 19–31.
- 43 Ibid. S. 42, 50.
- 44 Początek i koniec kadencji grodzieńskiej <...> Głównego Trybunału W. X. Lit. <...> roku 1789. – S. I., ca 1789. – [42] к. Таксама цытуецца ў Kutu D.J. *Etapy...* S. 414; Tyszkiewicz E. *Wiadomość historyczna o zgrupowaniach i fundacjach męskich i żeńskich rzymsko-katolickich klasztorów*. Wilno, 1858. S. 137.
- 45 Krieseisen W. *Sejmiki...* S. 53.
- 46 Выказваю падзяку за прадстаўленне дакладных дадзеных па памерах касцёлаў прадстаўнікам гарадзенскага Бюро тэхнічнай інвентарызацыі.
- 47 Паводле памераў Ежы Пашэнды – 60 x 30 м. Paszenda J. *Kościół pojezuicki (farny) w Grodnie // Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*. Warszawa, 1995. S. 200
- 48 Кушнярэвіч А.М. *Культывае дойдства Беларусі XIII – XVI стст.: гістарычнае і архітэктурна-археалагічнае даследаванне* Мн., 1993. С. 121.
- 49 Paszenda J. *Kościół pojezuicki...* S. 200.
- 50 Krieseisen W. *Sejmiki...* S. 264–270.
- 51 *Volumina Legum*. Т. 9. Kraków, 1889. S. 332.
- 52 Krieseisen W. *Sejmiki...* S. 205–210.
- 53 Або „altera pars“ – у тэксце выпраўленні.
- 54 Пар.: Krieseisen W. *Sejmiki...* S. 141.
- 55 *Kronika zakonu Bernardynów...* S. 10–10v.

Крыніцы

Уладанні гарадзенскага ключніка Мікалая Яновіча Клачко ў першай палове XVI ст.

Пра гарадзенскага ключніка Мікалая Яновіча Клачко захавалася не шмат інфармацыі. У дакументах ён фігуруе як Мікалай ці Мікалай Яновіч. На пасадзе згадваецца ў 1509–1514 гг. У 1508 г. яму была дадзена “аправа” 6 локцяў “лунскага” сукна ў гарадзенскіх васкаўнічых¹. У 1514 г. вялікі князь літоўскі задаволіў просьбу Мікалая Яновіча аб трыманні пустых зямель у Гарадзенскім павеце Барысаўшчына, Васільскаўшчына, Некрашоўшчына, Мілашэўшчына, Аляшкоўшчына, Бушлюўшчына, з якіх ён павінен быў несці службу². Прыкладна ў гэты час Мікалай Яновіч мог атрымаць ці набыць Кахнова.

Севярын Урускі адзначае пра бацьку Мікалая Яна, што ён у 1413 г. узяў герб “Агенчык”. У яго было чатыры сыны: троцкі канюшы і мядніцкі намеснік Міхна, гаспадарскі маршалак, уцянскі і ковенскі намеснік, охмістр вялікай княгіні Алены Войцех³, Мікалай і Аляхно⁴. Пра сям’ю Мікалая Яновіча вядома мала. Імя яго жонкі не выяўлена, таксама як і імёны дзяцей. Але верагодней за ўсё гэты былі дачкі ці дачка. Адна дачка выйшла замуж за Пятра Падгайскага. Дата дакладнай смерці гарадзенскага гараднічага невядома, таксама як дата і парадак пераходу яго маёмасці па спадчыне. Але ў 1535 г. дворны падскарбі ВКЛ Іван Андрэевіч Солтан⁵ падаў скаргу на нейкага Падгайскага, што ён гвалтоўна наехаў на яго маёнтка Кахнова. У скарге не пазначана месца знаходжання маёнтка і імя парушальніка⁶. Зыходзячы з назвы маёнтка і прозвішча нападаючага мы мяркуем, што ў дакуменце ідзе гаворка пра ўладанне гараднічага, пасля пераходу да яго дачкі. Пётр Касперавіч Падгайскі згадваецца ў дакуменце за 1542 г. як зяць Андрэя Лаўрыновіча⁷. Верагодна, гэта той жа Падгайскі, толькі ён ужо ажаніўся другі раз.

Дакладна вядома, што ў Пятра была дачка Марына, але маглі быць яшчэ дачкі, бо яна валодала толькі 1/3 маёнтка Кахнова⁸. Замуж Марына выйшла за Каспара Яновіча. Як гаспадарскі баярын ён згадваецца ў гарадзенскіх земскіх кнігах за 1555 г. К. Яновіч ад імя Паланеі Андрушкоўны, жонкі Яна Петрашэвіча, апавядаў у судзе. Па якой справе невядома, бо захавалася толькі пачатак дакумента⁹.

Дакумент на продаж трэцяй часткі дварца (маёнтка)¹⁰ Кахноўскага¹¹ і фальварку Апанасаўскага Марынай Пятроўнай Падгайскай і Касперам Яновічам троцкаму цівуну і гараднічому Андрэю Няпрэцкаму (?–1560)¹²

апісаны ў гістарыяграфіі¹³. Аднак увага акцэнтуюцца на самой здзелцы і маёмасці, а шэраг дэталей засталіся па-за ўвагай. Акрамя таго была зроблена памылка ў ідэнтыфікацыі гарадзенскага ключніка. Хоць дакумент адназначна згадвае Мікалая Яновіча, Пшэмыслаў Баравік чамусьці называе Марыну ўнучкай іншага гарадзенскага ключніка Афанаса Дудкі¹⁴.

Асноўная тэма дакумента – гэта продаж маёнтка Кахнова і фальварка Апанасаўскі [гл. дадатак 1]¹⁵. Ён быў прададзены А. Няпрэцкаму за 200 коп літоўскіх грошаў. Прычынай продажу стала нязручнасць даезду да яго. У пазнейшых дакументах А. Няпрэцкі фігуруе як уладальнік Каханова. Яму быў дастаўлены ліст гарадзенскім віжом Іванам Старадубцам (1559)¹⁶.

Першай у дакуменце напісана ўладальніца – Марына Пятроўна Падгайская. У тытулатуры яна адзначае пра сябе, што была ўнучкай Мікалая Яновіча, гарадзенскага ключніка. Такое самавызначэнне хутчэй выключэнне чым правіла. Звычайна жанчына пісала пасады свайго бацькі, а не дзеда. Значыць з яе роду і па бацькоўскай і па мацярынскай лініях вызначыўся толькі Мікалай Яновіч. Аднак калі б гэтай згадкі не было, то без ведання радаводу не магчыма было б вызначыць, хто яе дзед, тым больш, што маёмасць пераходзіла па жаночай лініі. Побач з Марынай выступае яе муж Каспер Яновіч. Нават калі ўладальніцай маёмасці была жонка, то звычайная справа яе прадаваць разам з мужам.

Даволі падрабязна апісана месца знаходжання маёмасці і што ў яе ўваходзіла. Кахнова размяшчалася на двух баках ракі Нёман на адлегласці 1,5 мілі¹⁷ ад Гарадзенскага замку. Ён адзначаны ў крыніцы як асноўны арыенцір, ад якога вымяраецца адлегласць ад горада. На тэрыторыі ўладання знаходзіліся пабудовы, вораўныя землі, сенажаці, лясы, гаі, дубровы і інш. Тут пражываў путны баярын Сідар Цімашковіч з сынамі, цяглыя людзі Сцец Навасадавіч з дзецьмі, Маісей, Сідар і Макар Церакомвічы. Пра дварац і фальварак занатавана, што гэта яе “дэдзінае” уладанне: маёмасць, якая нажала дзеду. У дадзеным выпадку гарадзенскаму ключніку. Аднак не адзначана, якім чынам Марына стала спадчыніцай: ці дзед сам падарваў ці праз маці.

Акрамя таго, М. Падгайская перадала новаму ўладальніку лісты на дварац і фальварак. На жаль, не пералічваецца ні іх колькасць, ні назвы. Але заўважана, што калі якія дакументы на права валодання Кахнова з’явіцца ў судзе, то яны не будуць мець моцы.

Сярод перададзеных дакументаў павінна была быць судовая справа паміж гарадзенскім войтам Матысам Пяхціцкім з-за маёнтка Кахнова. Яму была аддадзена ў арэнду Панямунь у 1548 г., якая ў той час належала Каложскаму манастыру. Яна прылягала да ракі Нёман і межавала з сцяной дворца гарадзенскага мешчаніна Яцуты Наніковіча, дарогай, што вяла з жыдоўскіх палёў ад Змеева каля поля Я. Наніковіча, і дарогай ад Змеева да горада¹⁸. Панямунь межавала з Кахнова¹⁹. Верагодна гэта справакавала М. Пяхціцкага

пашырыць свае валоданні, прэтэндаваць на чужую ўласнасць. Справа разглядалася троцкім ваяводам Мікалаем Юр'евічам Радзівілам. Рашэнне было вынесена на карысць М. Падгайскай. Яна была ўведзена ў валоданне паводле рэестра. Па гэтаму ж рэестру быў здзейснены продаж. Дадзеная справа паказвае, што нягледзячы на наяўнасць у павеце замкавага і земскага суда шляхта аддавала перавагу суду троцкага ваяводы, для яе ён быў больш аўтарытэтны²⁰.

Пад зарукай гаспадару 100 коп літоўскіх грошаў, троцкаму ваяводзе – 50, А. Няпрэцкаму і яго нашчадкам – 50 М. Падгайскай абяцала не перашкаджаць у валоданні маёмасцю. Зарука вядома на беларускіх землях з канца XV ст. і захавалася да XVII ст. Яна ўзмацняла дамову і гарантавала новым уладальнікам спакойнае трыманне маёмасці²¹. У дакументах куплі-продажу зарука выкарыстоўвалася часта. Пэралік асобаў тут паказвае, што М. Падгайска падпарадкоўвалася ў прысудзе суду гаспадары і ваяводы.

Купля была складзены ў Вільні 16 сакавіка ў прысутнасці трох сведак: Васіля Андрэвіча Мацкевіча, Паўла Яновіча Падгайскага і Грыгорыя Лаўрыновіча. Яны прыціснулі да дакумента свае пячаткі. Подпісаў іх няма. П. Падгайскі верагодна прыходзіўся сваяком М. Падгайскай, а Г. Ларыновіч мог быць сваяком ці нават родным братам згаданага вышэй А. Лаўрыновіча.

Дадзены дакумент з'яўляецца цікавай крыніцай па гісторыі Кахнова. У ім утрымліваюцца звесткі пра яго ўладальнікаў, асаблівасці трымання маёмасці, яго тэрыторыю, умовы продажу. Ён спасылаецца на іншыя дакументы: судовы вырак троцкага ваяводы М. Радзівіла па Кахнова і рэестр увядзення ва ўладанне маёнткам М. Падгайскай. Яны даюць дадатковую інфармацыю пра асаблівасці судовага справаводства ў той час у Гарадзенскім павеце і Троцкім ваяводстве. Акрамя таго, ліст па куплі-продажу мае рэтраспектыўны характар, бо ўтрымлівае згадку пра гарадзенскага ключніка Мікалая Яновіча, які жыў на пачатку XVI ст. Па ім як і па іншых урадніках, якія былі на службе ў Гарадзенскім павеце ў той час, захавалася не так шмат дакументаў. Такім чынам, дакумент можна выкарыстоўваць па гісторыі асобы, сям'і, маёмасці і судовай сістэме.

Дадатак 1. Продаж маёнтка Кахнова Марынай Падгайскай троцкаму цівуну і гараднічаму Андрэю Няпрэцкаму, 1555 г.

Дакумент захоўваецца ў аддзела рукапісаў Бібліятэкі Варшаўскага ўніверсітэта (Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Gabinet rękopisów. Rks. 260). Ён знаходзіцца ў складзе калекцыі дакументаў па Гарадзеншчыне. Гэтая калекцыя вядома ў гістарыяграфіі²², але ў друку не аказалася ніводнага дакументу. Яшчэ адзін дакумент з яе надрукаваны ў гэтым зборніку²³. Калекцыя складаецца з разнастайных дакументаў (акты куплі-продажу,

фундацыі, скаргі і інш.) за XVI–XVIII стст. Яны маюць дачыненне да гісторыі маёнткаў Панямунь, Ласосна, францускага і брыгіцкага кляштара і інш. Па іх складу можна меркаваць, што дакументы з’яўляюцца часткай архіваў гарадзенскіх кляштараў. Так, Панямунь і Ласосна належалі францускаму кляштару. Дакументы з гэтых архіваў яшчэ захоўваюцца ў фондах Гарадзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея і Нацыянальнага гістарычнага архіву Беларусі ў Гродна. Якім чынам часткі архіваў маглі патрапіць у Варшаву? У бібліятэцы пра іх адзначана, што яны былі набытыя ў нейкага Яна Шыманскага ў 1953 г. Невядома як гарадзенскія дакументы патрапілі да яго, але на падставе даты можна меркаваць, што яны былі вывезены з Гародні ў ваенны час ці адразу пасля вайны.

Дакумент напісаны на старабеларускай мове, на трох аркушах, арыгінал. Пры транслітарацыі тэксту ў аснову пакладзены прынцып палітарнай перадачы. Старажытныя літары заменены на сучасныя. Вынасныя літары пададзены курсівам. Прапушчаныя літары ў словах пад цітламі раскрыты з улікам асаблівасцяў правапісу старабеларускай мовы і заключаныя ў круглыя дужкі. У некаторых месцах на згібах дакумента ёсць пашкоджанні з-за якіх страчаны літары. Яны адноўлены па сэнсу і ўзятых ў квадратныя дужкі. Канец радка пазначаны рыскай, а так як старонкі не пранумараваны, то новая старонка пазначаецца падвоенай рыскай. Дакумент замацаваны 5 пячаткамі: Марыны Пятроўны Падгайскай, яе мужа Каспара Яновіча, Васіля Андрэвіча Мацкевіча, Паўла Яновіча Падгайскага і Грыгорыя Лаўрыновіча. На першым і трэцім аркушы знаходзіцца пячатка бібліятэкі Варшаўскага ўніверсітэта “Bibl. Uniw. W-wa”. На адвароце два разы напісаны кароткі змест дакумента на сярэднепольскай мове.

Я²⁴ Марина Петровна Подгаиска унучка ключника городенского | не-божчика Миколая Яновича весполок и з мужомъ моимъ Каспоромъ Яновичамъ визнаваемъ сама на себе симъ н(а)шимъ | листомъ комуъ будетъ потребъ того ведати або чтучи его | слышати што жъ которог(о) имени властивог(о) дединого моего | Маринина дворца Кохновског(о) и при немъ фолварку Опона|совског(о) у волости городенскойъ которой дворецъ Кохновский | и фолварокъ Опонасовски лежатъ кгрунтомъ своимъ обаполъ | реки Немна по обудвухъ сторонъ у верхъ Немна отъ замку Горо|денского за полторы мили дошли есмо зъ угоды и за вы|рокомъ его м(и)л(о)сти велможног(о) п(а)на п(а)на Миколая Юревича | Радивила воеводы троцког(о) державцы лидског(о) василишког(о) белицког(о) и сомилшког(о) | на воите места Городенского | на Матысе Пехтицкомъ на што жъ и вырокъ его м(и)л(о)сти п(а)на Ми|колая Юревича Радивила воеводы троцког(о) на писме в себе | мели в которомъ выроку его м(и)л(о)сти тая справа доста|точно естъ написана. А бачечи есмо на то ижъ тотъ дворецъ Кохновский и фолварокъ Опонасовски естъ намъ неспо|руч и

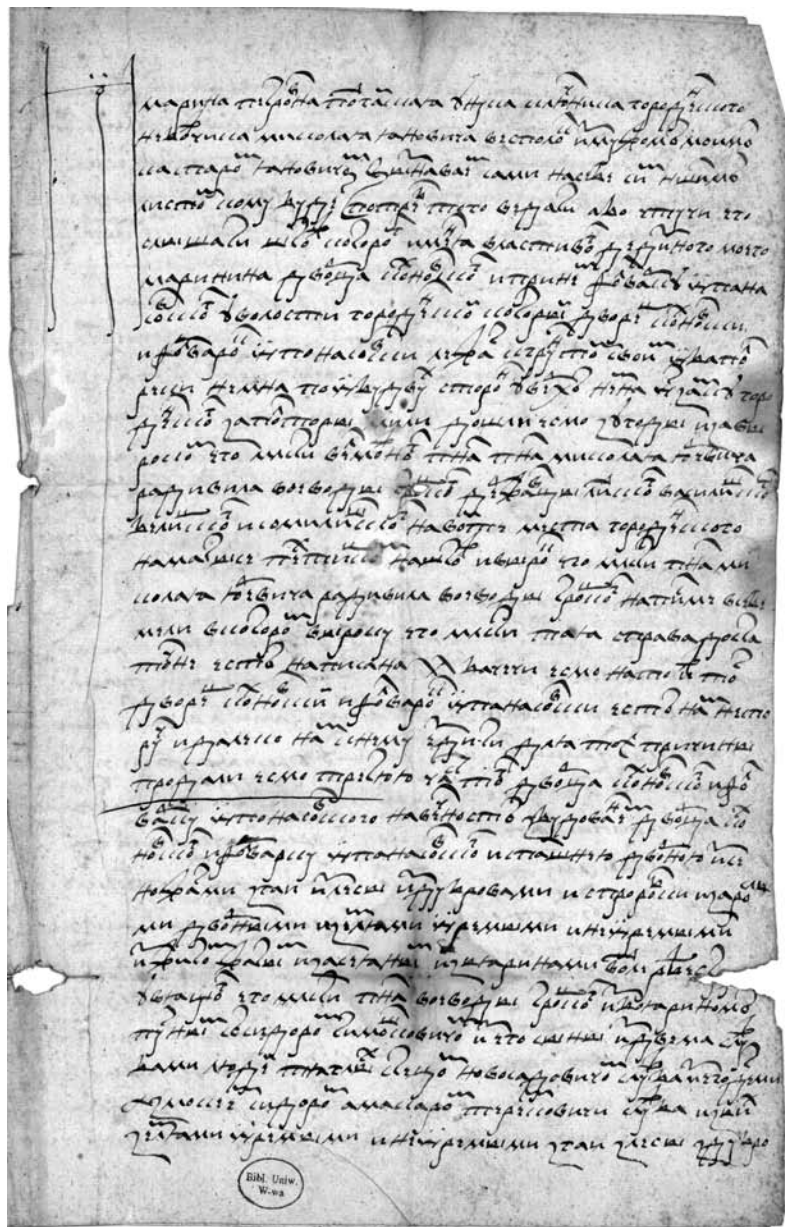
далеко нам к нему ездити для тое причины | продали есмо третью²⁵ част тог(о) дворца Кохновског(о) и фол|варку Опона|совског(о) на вечность з будованем дворца Кох|новског(о) и фолварку Опона|совског(о) и с пашнею дворною и з се|ножатми з гаи и з лесы и з дубровами и с проробки и заросьл|ми дворными и землями оремыми и неоремыми | и з житом жатым и засеянным и зъ яринами водле реестр[у]²⁶ | увязог(о) его м(и)л(о)сти воеводы троцког(о) и з бояриномъ | путным съ Сидором Тимошковичом и з его сыны и з двема служ|бами людеи тяглых Стецом Новосадовичом служба и з его детми | а з Моесеем Сидором а Макаром Терекмовичи служба и з их | землями оремыми и неоремыми з гаи з лесы з дубро||вами с проробки и з заросьлми и со всеми пожитким их службами | и подачми што колвек на третью част приналежит ку тому двор|цу Кохновскому и фолварку Опонасовскому продали есмо на вечность его м(и)л(о)сти пану Андрею Непрецькому тивуну | и городничому троцкому²⁷ и его жоне и детем их потомком и счадком | их на вечные часы за двесте коп²⁸ грошеи личбы великог(о) кн(я)з|ства литовског(о) личечи по десети п(е)н(е)зеи у грош волен его м(и)л(о)сть | пан Андреи Непрецьки сам жоне и дети и потом будучие счадки | их м(и)л(о)сти тую третью част яко дворца Кох|новског(о) так и фол|варку Опонасовског(о) водлуг сее продажи н(а)шое росширити | и отдати и продати и на костел записати и яко сами на|лепеи розумеючи ку своему лепшому авжиточному обротити | а я Марина Петровна Подгаиска и я Каспер Янович вжо через | сами а ни дети н(а)ши и нихто з близких н(а)ших тое тре|тее части того дворца Кохновског(о) и фолварку Опонасовског(о) | нимае в его м(и)л(о)сти п(а)на Непрецьког(о) и в жоны его и в их м(и)л(о)сти | детеи и потомков их и их счадков окупати а ни яким правом тог(о) | под ними поискивати а если быхмо сами або дети н(а)ши | их то колвек с близких н(а)ших тую н(а)шу продажу меле чим колвек | нарушити або тое продажи не держати тот мае г(о)с(по)д(а)рю | королю вины заплатити сто коп грошеи а его м(и)л(о)сти пану | воеводе троцкому пятдесят коп грошеи а пану Непрецькому | жоне и детем и потомком их пятдесят коп грошеи а за|плативши тую вину предся тот наш лист на вечный часы ма|ют | | [бы]ти²⁹ при mocy захован а пан Непрецьки и его жона и дети | и потомки их на вечный часы мают быти при тои третей части | выше мененой захованыи подле купли их а продажи н(а)шое | яко ж есмо и листь его п(а)на воеводы троцкого су|довыи на тое имене Кохновское и на фолварок Опонасовский на веч||ность намъ присужоное и иншие листы и твердости | всякие на тое имене пану Непрецькому есмо дали а если | бы на потом некоторые листы у нас на тое имене верху о|писанное ся знашли або бы где а у кого колвек на ко|торомся праве оказали тогды тые листы вжо | у жадного права mocy мети немають если бы теж | хто з близких н(а)ших о третью част именя того | п(а)на Непрецького ку праву позывал або поволокал тогды | мы маем при тых листех и продажи своей п(а)на Андрея | Непрецькому и его

жоне и детем потомком их сес наш листъ | под нашими печатми. А при том были пан Василей Андре|евич Мацкевича а пан Павел Янович Подгаиски землянин | повету Виленског(о) а Григорей Лавринович землянин Троцкого | повету. А для лепшое верности того н(а)шого листу | просили есмо тых п(а)нов верху писаных о печати их м(и)л(о)сти | и их м(и)л(о)сть на прозбу н(а)шу учинили печати свои прило|жили к тому н(а)шему листу. Писан у Вилни под лет(а) Бож(его) | нароч(еня) 1555 м(е)с(е)ца марца 16 дня.

Спасылкі

- 1 Lietuvos Metrika. Kn. 8: (1499–1514) / Parengė A. Baliulis. Vilnius, 1995. P. 409; UWKL WT. S. 256.
- 2 Lietuvos Metrika. Kn. 9: (1511–1518) / Parengė K. Pietkiewicz. Vilnius, 2003. P. 227, 256.
- 3 Сын Войцеха Мацей стаў віцебскім ваяводам. Аб яго дзейнасці гл.: Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковского и оболенского державцы М.В. Ключко. 1533–1540 (Литовская метрика. Книга № 228. Книга судебных дел № 9 / [публ. подг. В.А. Воронин, А.И. Груша, И.П. Старостина, А.Л. Хорошкевич; отв. ред. А.Л. Хорошкевич, Г.Я. Голенченко]. М., 2008.
- 4 Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. T. 7. Warszawa, 1904–1931 S. 14–15; Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagellonczyka. Poznań, 1995. S. 110–111.
- 5 У тэстаменце І. Солтана за 1554 г. маёнтак Кахнова не згадваецца. Верагодна ён яго прадаў да гэтага часу. Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie. T. 6. 1549–1577. Lwów, 1910. S. 14–16.
- 6 Lietuvos Metrika (1533–1535). 8-joji Teismų knyga / S. Lazutka, I. Valikonitė. Vilnius, 1999. P. 193.
- 7 Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-joji Teismų būtų knyga / Parengė Lazutka S., I. Valikonitė, S. Viskantaitė-Saviščenienė, J. Karpavičienė. Vilnius, 2007. P. 214.
- 8 Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Gabinet rękopisów. Rks. 260.
- 9 Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею (далее – АВАК). Т. XXI. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1894. С. 14.
- 10 У дакуменце выкарыстоўваецца дзве назвы. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Gabinet rękopisów. Rks. 260.
- 11 У дакументах маёмасць называцца Кахнова і Хадарова. Аб гісторыі Каханова гл.: Borowik P. Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Stanowy podział nieruchomości. Supraśl, 2005. S. 269–271.
- 12 Urzędnicy Wielkiego księstwa Litewskiego. Spisy. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek (dalej – UWKL WT). Pod red. A.Rachuby. Opr. H.Lulewicz, A.Rachuba, P.P.Romaniuk, A.Hararym. Przy współpr. A.Macuka i J.Aniszczanki. Warszawa, 2009. S. 106, 118.
- 13 Borowik P. Jurydyki miasta Grodna... S. 270.
- 14 Borowik P. Jurydyki miasta Grodna... S. 60–62, 270, 307.
- 15 Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Gabinet rękopisów. Rks. 260.
- 16 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 1, воп. 1755, адз. з. 2, арк. 38адв.–39адв.
- 17 Прыкладна 11,13 км.
- 18 АВАК. Т. I. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1865. С. 65–66.
- 19 Borowik P. Jurydyki miasta Grodna... S. 269, 271.

- 20 Пра дзейнасць земскага суда гл. артыкул у зборніку: Шаланда А. Земскі суд Гарадзенскага павета ў 1555–1564 гг.
- 21 Kuliesiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku. W., 1993. S. 127–130.
- 22 Borowik P. Jurydyki miasta Grodna... S. 160–161, 270, 285.
- 23 Галубовіч В. Справа пра напад на гарадзенскі кляштар францысканцаў.
- 24 *Першая літара вылучана ў арыгінале.*
- 25 *Словы аб продажы падкрэслены.*
- 26 *У гэтым месцы дакумент парваны, слова адноўлена па сэнсу.*
- 27 *Імя, прозвішча і пасады падкрэслены.*
- 28 *Сума падкрэслена.*
- 29 *У гэтым месцы дакумент парваны, словы адноўлены па сэнсу.*

Першая старонка дакумента на продаж маёнтка Кахнова Марынай Падгайскай трюцкаму цівуну і гараднічаму Андрэю Няпрэцкаму, 1555 г.

Інструкцыя шляхты Гарадзенскага павета паслам на Варшаўскі сойм 1572 г.¹ з агульнаваяводскага сойма Троцкага ваяводства, які адбыўся ў Самілішках 9 снежня 1571 г.

29–30 траўня 2001 г. у Мінску адбылася Міжнародная навуковая канферэнцыя “Трыдцыці і перспектывы інстытутаў парламентарызму ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе, XV–XX стст.”, арганізатарамі якой выступілі Цэнтр праўна-гістарычных даследаванняў пры Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў, Інстытут гісторыі Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Беларускі інстытут правазнаўства а таксама Польскі Інстытут у Мінску. На гэтай канферэнцыі А. Радаман выступіў з дакладам “*Соймікавая інструкцыя шляхты Гарадзенскага павета з ваяводскага сойма Троцкага ваяводства ў Самілішках ад 9 XII 1571 г. на апошні сойм панавання Жыгімонта Аўгуста*”, тэкст якога не быў надрукаваны, як і тэксты іншых удзельнікаў канферэнцыі. З прычыны выхаду ў свет манаграфічных даследаванняў і артыкулаў А. Закшэўскага (2000²), Г. Люлевіча (2002³, 2006⁴) і М. Фэрэнца (2008⁵), а таксама абароны дысертацыі У. Падалінскім дысертацыйнага даследавання⁶, у якіх калегі далі грунтоўны аналіз названага дакумента⁷, а таксама ўсёй соймакавай кампаніі ў снежні 1571 г., дзейнасці сенатараў і паслоў на сойме 1572 г. і яго ухвал, ухвал і аўтар вырашыў не друкаваць тэкст даклада. Нягледзячы на тое, што дакумент вядомы ў гістарыяграфіі, ён не быў апублікаваны.

Дакумент захоўваецца ў Расійскай Нацыянальнай бібліятэцы (Российская Национальная библиотека, Санкт-Петербург (РНБ)), аддзел рукапісаў, ф. 971, збор аўтографаў П. Дуброўскага, вопіс 2, аўтограф 133, № 23, арк. 64–66 адв. па верхняй фаліяцы (арк. 61–63 адв. па ніжняй фаліяцы). Фотакопія дакумента была замоўлена 3 лістапада 2000 г. пад час паездкі ў Санкт-Пецярбург і атрымана ў студзені 2001 г.

Прынцыпы перадачы тэксту. Літары, якія выйшлі з ужытку – у рукапісе гэта с, w, њ, Ъ, ѿ – захоўваюцца. Дыграф «кг», які выкарыстоўваўся для абазначэння выбухнога «т», захоўваецца. «Ер» («ъ») перадаецца як у сярэдзіне, так і ў канцы слова. Вынасныя надрадковыя літары, склады і словы ўносяцца

ў радок і перадаюцца курсівам. Прапушчаныя літары ў скарочаных падцітлай словах аднаўляюцца і бяруцца ў круглыя дужкі.

1571 г. снежня 9. Самілішкі – Горадня / Гродна. – Інструкцыя шляхты Гарадзенскага павета паслам на Варшаўскі ардынарны сойм 1572 г. з агульнаваяводскага сойма ў Самілішках. Копія XVI ст.

[64 (61)]| Інструкцея, альбо наўка *шт* их м(и)л(о)сти п(а)нов рад и князеи, п(а)нов врад|никовъ дворных и земских и всих иных станов шляхты *шба|*вателов зъ земли воеводства Троцкога, повету Городенского, зъ сои|мику повѣтowego, которыи дошол в том воеводстве Троцком | на час *шт* его Кор(олевское) М(и)л(ост)и назначоны – м(е)с(е)ца декабра девятоз(о) дня | 8 неделю⁸ в Сомилишках, в году нине идѹчом тисача | *шт*сотъ семдесят первом. Дана послом с тог(о) соймикѹ *шбра|*ным и посланым до Варшава на съем великии валныи зло|жоныи на ден(ь) трех кролеи, в рокѹ прышлом тисача | *шт*сот семдесят втором пану.

| Таковое старане и *шбѹ*мышлеване Его Кролевское М(и)л(о)сти | *ш* потребах земских, *яко* есмо вырозѹмели с тог(о) всказана | до нас прынесеноз(о) через посла Его Кролевское М(и)л(о)сти, пана | Яна Кгуданского, писара земского троцкого, зо *всею* прыстои|ною ѹчтивостю и подакованемъ *шт* Его Кролевское Мил(о)сти, п(а)на | н(а)шого м(и)л(о)стивоз(о), прыимуемъ и п(а)на Б(о)га *ш* то просим, абы з ласки | *своеи* св(е)тое Его Кролевское М(и)л(о)сти, п(а)ну н(а)ш(о)му м(и)л(о)ст(и)в(о)му, и их м(и)л(о)сти | п(а)ном радам и всим станом бл(а)гословенство свое св(е)тое дати рачил, | а мы, бачачи и розѹмеючи то *быт* реч потребнеишую, п(а)ном послом н(а)ши(м) | *шт* того зачать поручаемъ.

| *Иж* Его Кролевская М(и)л(о)сть нас, слуг и верных подданных своих, взываючи | на тот валныи съем, рачит *взна*имоват через посла *своез(о)* так великие | *важные* потребности и справы Речи Посполитое, што ач бачим *ве|*ликоз(о) поважена потребует. Але то мусим за реч болшую и *преднеи*шую | 8 себе поважат и с *чоз(о)* ся и вси небеспечности черы⁹ *посполитое* | *прымножают* и в болшую жалост нас верных подданных *Ез(о)* Кролевское М(и)л(о)сти *приводят*, а то с *тое* прычины, *иж* безпотомным еще | до тог(о) ч(а)су Его Кролевскую М(и)л(о)сть п(а)на н(а)ш(о)го м(и)л(о)стивоз(о) бачим. А што | *болшоз(о)*, же королеваа Ее М(и)л(о)сть пры *Ез(о)* *Кр(олевское)* М(и)л(о)сти не есть, и не мо|жем ся *сподеват* таковое потехи *шт* п(а)на Б(о)га, кгда так поро|знѹ *шт* себе с королевою Ее М(и)л(о)стью, малжонкою своею, *Ез(о)* *Кр(олевская)* М(и)л(о)ст(ь) | *мешкат* рачи. Яко *ж шт* брати *своеи*, которые на *прышлом* соиме 8 Варшаве *были*, | *слышим*, *иж* некоторые с п(а)н(о)вѹ рад их м(и)л(о)сти и п(а)н(о)ве *послове* земские *ш* том [64 адв. (61 адв.)] *зачали* мовити, але *иж* тог(о) не доканали. Мусим то за *нешчaste*

речи поспо|литое почитат, же так велице важную потребу шпуцоно. А про то | п(а)н(о)ве послове мают то на бачности мет(ь), абы перед Ѹсими речами | ш том почали и п(а)нов рад их м(и)л(о)сти напоминали, а при их м(и)л(о)сти спол|не Его Кролевское М(и)л(о)сти просили, иж бы рачил, Ѹлитовавшиса | всех нещасных прыпадков на панства свои, котороз(о) з допущена Б(о)ж(о)го | терпимо, сердца засмучоных нас подданных своих Ѹвеселит(ь), а в стане | малженском с королевою Ею М(и)л(ост)ю, малжонкою своею, мешкат, зачим | быхмо и ш потомстве Его Кролевское М(и)л(о)сти лепшои надеи были. | А тым бы непрыятеле посторонные погамовали шт тых таковых | пред се взятых Ѹмыслов своих, которыми, јако бачим, с таковог(о) всказана Его Кролевское М(и)л(о)сти розными практиками Ѹсилуют, бачачи | п(а)на н(а)шог(о) безпотомным. Где бы теж за шсобливою јакою прычиною | гневу Б(о)ж(о)го п(а)н(о)ве рада их м(и)л(о)сть привести до тог(о) Ѹмыслу Ез(о) Кроле|ское М(и)л(о)сти не могли, п(а)н(о)ве послове мают п(а)нов рад их м(и)л(о)сти просит(ь), | абы тог(о) шбычаю з волею короля Его М(и)л(о)сти искали, јакии бы был | с пожитком речи посполитое, з добрым сумненемъ и славою Ез(о) | Кролевское М(и)л(о)сти, а с потехою нас подданных, јакобы Ез(о) Кроле|скаа М(и)л(о)сть, дали Бог, по долгом векѸ панованиа своег(о), нас и пан|ствъ своих шсеротелых не заставил, | але з ложа малжонског(о) потомство свое власное зоставивши. А про то надовсе абы п(а)н(о)ве | послове в том их м(и)л(о)сти п(а)нов рад напоминали, же бы тую реч, јако | наипотребнейшую, напервеи штправовали, мимо которѸю прозбу | и напомене аж бы на то слушныи штказ взели далеи в справах иных | не постѸповат(ь).

А за тым п(а)н(о)ве послове мают короля Ез(о) М(и)л(ость) просит(ь) и п(а)нов рад, братю свою, | на тот съем везваныи, напоми¹⁰т, абы не зычили таковое шкоды | Ѹ Великом Кн(я)зстве Литовском в монете, јако выволанемъ потвор|ных вже тое панство прынало не меншую шкодѸ и з Ѹпадков всех станов тепер зниженемъ монеты литовское, же гр(о)шѸ | литовскии за полскии грош идет, абы не знижаючи монеты литовское, | подвышоно полское и поровнано ее. Также и литовскии грош вы|носит десет п(е)н(е) зеи литовских, то есть дватцат талеров толко два талери [65 (62)] на грошѸ полском поднесши, а шдин талер на полгрошкѸ, тогды | будеть монета поровнана и с панства не будет выношена. | А тепер в Полщи талгаров мынцы чужоземское добре подлеишую | за болшую ценѸ нижли стоит берут, а литовское, водле важности их | м(и)л(ость) брати не хочут. Кгдыж шбодва гербы полскии шрел, а литовскии | Погоня на монете литовское, а на иншом пры гербе корунном | твар Его | Кролевское М(и)л(о)сти, п(а)на н(а)ш(о)го м(и)л(о)стивога, што ж бы мела през|кажати, звлаща до тог(о) ч(а)су, поколе реч посполитаа, ку запомо|женю прышедши, мынцѸ таковую бит(ь) поставит, јакаа бы | [в] Вилни в панствах трвати могла. В чом са застановити мают, а тог(о) | не шдержавши, далеи ни во што са вдавати не мают.

К томŷ | мают просит Его Кролевское М(и)л(о)сти и п(а)нов полских, абы тог(о) нам | ŷзычили и сполне с п(а)ны послы н(а)ш(и)ми Его Кролевское М(и)л(о)сти | просили, иж бы Ег(о) | Кролевская М(и)л(о)сть для чинена справедливости | до Великог(о) Кн(я)з(с)тва Литовског(о) зъездчати рачил. Не может ли быт | частеи¹¹ вдин разъ в рок прыехавши, апелацеи втправоват | и судит рачил, которог(о) бы рокŷ Его Кролевская М(и)л(о)сть за | пилными, а квалтовными потребами Корунными до | Кн(я)зства Литовского зъехати не рачил, тогды, абы их м(и)л(о)ст(ь) | панове дыкгнитаре раз в рок, на певныи час, до воеводства | своег(о) зъездчали за листы короля, Его М(и)л(о)сти, и тых всех | справ и апелацеи прѣслушали и втправовали моцю зверхного | судŷ Его Королевское М(и)л(о)сти. А рок зъездчаню – ŷступивши ŷ Великии пост. В тыи ден мают апелацыи втсуживати, заседши на | местцŷ Его Кролевское М(и)л(о)сти, аж до недели вербное, св(я)та выехана | Панског(о) до Ерŷалем(а). А хто бы сказана и вырокŷ п(а)нов дыкгнитаровъ прыняти не хотел, же бы вт их м(и)л(о)сти апела|цыи до короля Его М(и)л(о)сти была допŷциона, нижли абы | был положон на таковог(о), которыи ся втзывати будет за|клад таковыи такоса их м(и)л(о)сть п(а)н(о)ве рада и послове зволят | болшую винŷ становячи, нижли в Статуте в тои речи вписана, | а ведже в тои речи апелацыи не мает быти допущона, | котораа бы была меншъ двадцати коп грош.

| Што ся дотычет в мистра немецкого и слана послов до цесар[а] [65 адв. (62 адв.)] Его М(и)л(о)сти с тог(о) соимŷ, иж бы ŷ цесара, Его М(и)л(о)сти, в том ся старали, тако бы | дорогою злŷчоног(о) прыятелства в земли прускии, которые Ег(о) | Кролевская М(и)л(о)сть за варовными и достачными правы здавна | держати рачит, через цесара, Его М(и)л(о)сти, з Решою скончона была, | ино иж Прусы всякое послушенство чинят ку Короне, и их м(и)л(ость) | п(а)н(о)ве поляцы достачные сами школо тог(о) всег(о) сведомы. | Про то, в тои речи, п(а)н(о)ве послове н(а)ши зъ их м(и)л(о)стью намовати мают, | згожаючиса в том зъ их м(и)л(о)стью п(а)ны радами Великог(о) Кн(я)з(с)тва | Литовского.

| Теж што ся дотычет в шбороны, тогды иж п(а)н(о)ве поляцы, | также тако и з Великог(о) Кн(я)з(с)тва Литовског(о), з Киева, и з ынших | краев, границŷ мают в том сполна намоват(ь) и наидоват(ь) | вбычаи, такобы с помочю Б(о)жею неприятеля валчит(ь), и казат(ь) не толко шборону чинити панствам п(а)на н(а)ш(о)го, а вжо | абы тепер, на том соиме, в том певне се застановило, | з[в]лаща вбачаючи короткост ч(а)су выста переме¹²ра, кгдаж | бы вже дрŷгии съем на то, пре короткост часу, скла|дат ся не мог.

Школо цара переконског(о), которыи за чинене послуг ŷпо|минает ся ŷпоминков задержаных, вдно не вемы, вткол | ино [ж] тые поминки мают быти вынаидованы, кгдаж | Киев, Волын(ь) и Подляше до Полски прывлащачно, втлучив|ши вт Великог(о) Кн(я)з(с)тва Литовского, вткол на то зав|жды

шли *немалыя* цда, мыта и *врд*ынщина выбирана | бывала. *Штол* же и тепер абы тые *ш*поминки *перекоп*|ском*ш* *штданы* были. К том*ш* *теж*, што п(а)н(о)ве *полацы* | две тисачи *жолнеров* на *Подолу* и на *Вольню* *держат* | и им *жолдъ* *дают*, тогда бы *лепеи* и то на *шт*праву *ш*поминков | *перекоп*ском*ш* *ш*бернути, а *покол* з *московским ш*спокоене | *будет* и того бы *прыязни* не *шт*руцат(ь).

| *Ш* *заложене* *скарбу* *посполитог*(о). *Ач* *бачимы* *быт*(ь) *реч* *потреб*|ную, але *бачимы*, *яко* *через* *колко*на*дцат* *лет* *воина* *се* *протяг*|нула, *податки* *земскии* *на* *кождыи* *рок*, а *часом* и *двои* *вдног*(о) *рок**ш*, [66 (63)] *шт*дават *мусели*, *соймы* *частые*, *надзвычайи* *долгии*, | к том*ш* *знищене* *шт* *жолнеров* в *лежаню* на *местц**ш*, | *яко* и в *тягненю*, а *над* то *уже* *шт* *колко* *л*Б*т*ь *не*ш*ро*|жаи и *голоды* *великие*, *пов*Б*т*риа *моровые*, *за*|чим бы *теж* *хотели* *ш*б*м*ш*ли*ват(ь), тогда *жадного* | *ш*бычаю *такового* *вынайти* не *можем*. *Ведже* | и в то п(а)н(о)ве *послове* *н*(а)*ши* *мают* *са* *намовати* | зь *их* *м*(и)*л*(ост)*ю* *п*(а)*ны* *радами* *ш*боеого *панства* и *ш*бычаи | том*ш* *вынаи*довать, не *вскладаючи* *ничог*(о) на *нас* | *самых* и *подданных* *н*(а)*ших*. |

А што *са* *дотычет* в *иных* *речах*, *которые* в том | *поселстве* *до* *нас* *шт* *Его* *Кролевское* *М*(и)*л*(ост)*и* *всказаны* : | *сут* *яко* в *Макгнуса*, в *корола* *д*ш*нского* и *шведског*(о), | *ш* *заборонене* *московском**ш* *порт**ш* *порт**ш*¹³ *морског*(о) *до* | *Нарви*, в *починене* *шкод* *шт* *турков* в *земли* *Спискои* *по* *с*|*мерти* *королеви*ча *ш*горского, в *Риг**ш*, в *Кгданск**ш*, | и в *иные* *места* *пруские*, в *люстраторы*, в *ш*патреню | *потомства* *Его* *Кр*(олевское) *М*(и)*л*(ост)*и*, так же *теж* *по* *зеш*т*ью* | *п*(а)*на* *ш*бычаю, *м*(е)*стц**ш* *выбиранию* *корола* на *королев*|ство и *Великое* *Кн*(я)*з*(с)тво *Литовское*, *дали* *Б*(о)г*ь*, *по* *дол*|гом *век**ш* *г*(о)*с*(по)*д*(а)*ра* *н*(а)*ш*(о)го, *даем* *моц* *тым* *п*(а)*ном* *послом* *н*(а)*шим* | *становити*, *намавити* на том *прышлом* *валном* *соиме* | *корунном* *ш* *Варшаве*, *згожаючися* зь *их* *м*(и)*л*(ост)*ью* *п*(а)*ны* | *радами* и *иными* *всими* *станы* *ш*боеого *панства*, *ведже* | не *к**ш* *горшом**ш*, але *к**ш* *лепшом**ш* *речи* *посполитое* | и *ни* в *чом* не *шт*ступаючи, а *ни* *нар**ш*шаючи *листов* и *сан*|сов *недавно* на *прешлом* *Любелском*¹⁴ *соиме* на *ш*нею | *выданных*, и з *об**ш* *сторон* на *вечные* *ч*(а)*сы* *попрысц*|*жонных*, и *через* *Его* *Кр*(олевскую) *М*(и)*л*(ост)*ь* *ш*твержонных, *также* и *Ста*|*тут**ш* *Великог*(о) *Кн*(я)*з*(с)тва *Литовского*. Але *еще* и того | *п*(а)*н*(о)ве *послове* *н*(а)*ши* *пилне* *постерегати* *мают*, абы | *кождаа* *реч*, *если* бы *се* што *колвек**ь* вь *Статуте* | *н*(а)*шом* и в *списох* *сполных* *ку* *безпечном**ш* *захованию* *волности* *н*(а)*ших* [63 *адв.* (66 *адв.*)] *ш*пустило, *ш* *свою* *рез**ш* *во* *всим* *прыведена* и *застановена* | *была*, и *каждыи* *стан* *с* *права* и *волности* *своеи* *веселилса*. |

И на том *есмо* *дали* *тым* *вышеи* *мененым* *п*(а)*ном* *послом* | *н*(а)*шим* *тую* *инстр**ш*кцию *н*(а)*ш**ш* под *н*(а)*ш*(и)*ми* *печатми*.

Писан | *ш* *Городне*.

Спасылкі

- 1 Гл.: Piekosiński F.K. Sejm walny warszawski z r. 1572 / F.K. Piekosiński. // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Serya II. T. X (Ogólnego zbioru T. XXXV). Kraków , 1898. S. 256–269.
- 2 Zakrzewski A.B. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie : sejmik trocki. Warszawa, 2000. (Seria : Monografie / Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego). S. 27.
- 3 Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. Warszawa, 2002. S. 68–79.
- 4 Lulewicz H. Sejmiki litewskie przed sejmem 1572 roku. Projekt obsady funkcji poselskich // Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin. / Instytut Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla, red. W. Kriegerseisen i A. Rachuba. Warszawa, 2006. S. 115–127.
- 5 Ferenc M. Mikołaj Radziwiłł «Rudy» (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa. Kraków, 2008. S. 385–396.
- 6 Падалінскі У.А. Прадстаўніцтва і палітычная пазіцыя Вялікага княства Літоўскага на вальных соймах Рэчы Паспалітай у апошняй трэці XVI ст. : Дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02; Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Дзяржаўная навук. установа Інстытут гісторыі. Мінск, 2004. 146 с.
- 7 Zakrzewski A.B. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w... S. 27; Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy... S. 70–73; Lulewicz H. Sejmiki litewskie przed sejmem 1572 roku... S. 120–121; Ferenc M. Mikołaj Radziwiłł «Rudy» (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa. Kraków , 2008. S. 389.
- 8 *Пісар часам піша літару «е» як «и» не выразна. Можна прачытаць як «ниделю».*
- 9 *так у рукапісу, трэба чытаць рэчы.*
- 10 *Можна прачытаць як «напомнет».*
- 11 і.
- 12 ? и.
- 13 “портў портѸ” – так у тэксце.
- 14 соѸ – закрэлена

Справа пра напад на гарадзенскі кляштар францысканцаў у 1645 г.

У апошнія гады з’явіўся шэраг даследаванняў, якія раскрываюць розныя аспекты з гісторыі гарадзенскага францысканскага кляштара¹. У працы польскага гісторыка Пшэмыслава Баравіка ўпершыню згадвацца дакумент пра напад гарадзенскіх мяшчан на кляштар² у кантэксце фармавання маёмасці францысканцаў. Яго арыгінал захоўваецца ў Аддзеле рукапісаў бібліятэкі Варшаўскага ўніверсітэта ў складзе адзінкі захоўвання № 260. Улічваючы недаступнасць і важнасць дакумента як крыніцы для вывучэння пачатковай гісторыі прысутнасці францысканцаў у Гародні, мы палічылі мэтазгодным падрыхтаваць яго да друку [гл. дадатак 1]. Каштоўнасць дакумента, з аднаго боку, абумоўлена яго ўнікальнасцю, паколькі архіў гарадзенскай гродскай судовай канцылярыі не захаваўся. Да кампетэнцыі гродскіх судоў, якія існавалі ў кожным павятовым цэнтры Вялікага Княства Літоўскага, належаў разгляд крымінальных спраў, да якіх адносіцца і ніжэй пададзеная. З іншага боку, справа датычыцца да неардынарнай падзеі, а менавіта да нападу на маёмасць аднаго з каталіцкіх ордэнаў. Напады на царкоўную маёмасць і святароў не былі рэдкасцю ў XVII ст., аднак ахвярамі іх становіліся пераважна так званыя дысідэнт³.

Саманазва дакумента пачынаецца са слова “*Выпис*”. У XVI–XVIII стст. так называлі засведчаную ў судовай інстанцыі копію з унесенай раней у актавыя кнігі дакументаў. Сам выпіс з кніг гарадзенскага гродскага суда зроблены на дзяржаўнай старабеларускай мове, а дзве копіі з актыкаваных у судзе дакументаў “*писмом польскимъ*”. Актыкацыі ў гродскія кнігі і выпіс з іх былі зробленыя 22 траўня 1645 г. у прысутнасці падстаросты і гарадзенскага чашніка Яна Сапоцькі⁴ і засведчаны пячаткай ды подпісам Мікалая Міхала Эйсманта, гарадзенскага гродскага пісара⁵.

Першы з двух змешчаных у выпісе дакументаў называецца “пратэстацыяй”, г. зн. заява на пэўны ўчынак. У кнігі гродскай канцылярыі яна трапіла ад ксяндза Якуба Бернардынуса Корыша, камісара і гвардыяна ордэна Святога Францыска, які прадстаўляў у дадзеным выпадку ўсіх манахаў. Паводле скаргі, увечары 20 траўня 1645 г. пасля вячэрняй службы, перад заходам сонца, пераправіўшыся праз Нёман, на кляштар здзейснілі напад п’яныя гарадзенскія мяшчане на чале з Шчэнсным Пэнскім і Станіславам Цвіклічам, гарадзенскім лентвойтам. Ужо сам удзел лентвойта азначаў, што дзеянні мяшчан мелі не спантаннае, а спланаванае характар і санкцыянаваліся зверху. Уварваўшыся на тэрыторыю кляштара, свавольнікі пабілі камянямі

і кіямі кляштарных парабкаў і цесляроў, якія працавалі на будоўлі, пасля чаго пачалі пагражаць зброяй (ручніцай і шабляй) манахам. Аднак далей пагрозаў і абразаў святых айцоў нападнікі не пайшлі. З дакумента вынікае, што галоўным інспіратарам учынку быў лентвойт Цвікліч, ад якога манахі пачулі абяцанне вярнуцца, каб знішчыць і кляштар, і касцёл, а зямлю ў іх адабраць. У якасці доказу ўчыненага крыміналу ў пратэстацыі называюцца найбольш пацярпелыя ў сутычцы цясляр Павел Рымшанята і кляштарны гадаванец Базыль Шляшынскі. Цікава, што ні адзін манах не пацярпеў пад час здарэння, хіба толькі маральна, бо нападнікі нястрымана брыдкасловілі, ужываючы выразы “шкодныя для пабожнага жыцця законнага”.

Другі дакумент, які ўвайшоў у склад выпіса, з’яўляецца так званым “рэляцыйным квітом”, ці пратаколам агляду месца злачынства і пацярпелых. У гродскі суд квіт быў унесены у той жа дзень, што і пратэстацыя. Засведчваў факт злачынства гарадзенскі павятовы возны Ян Эйсімант, які ў суправаджэнні сведак-шляхціцаў Яна і Станіслава Кульбацкіх 22 траўня 1645 г. наведаў левабярэжжа Нёмана. Судовы ўраднік сапраўды зафіксаваў і нанясенне шкоды кляштару, і наяўнасць пацярпелых ад нападу. У Базыля Шляшынскага была пашкодзана правая рука і плячо, а Паўла Рымшаняты – левая рука.

На пытанне пра прычыны, якія падштурхнулі мяшчан да нападу на кляштар, адказаць адназначна складана. Справа ў тым, што невядомы вырак па ёй і адпаведна дадатковыя падрабязнасці. Версія пра рэлігійныя матывы выглядае не вельмі абгрунтаванай, паколькі самі нападнікі, напэўна, былі каталікамі: па меншай меры, імёны Станіслаў Цвікліч і Фларыян Пэнскі пацвярджаюць такую думку. Дзеянні мяшчан маглі быць выкліканыя нейкім канфліктам з самімі айцамі францысканцамі. Не выключана, што за асобай не самага апошняга ў Гародні чалавека, лентвойта Станіслава Цвікліча, стаіць нейкая ўплывовая асоба, напрыклад, сам войт гарадзенскі Канстанцін Казімір Александровіч⁶. На наш погляд, прычына пагрому кляштара палягае ў маёмасных прэтэнзіях мяшчан ці асабіста Цвікліча да манахаў. Хутка пабудоваўшы і загаспадарыўшы левы бераг Нёмана, манахі, відаць, пазбавілі мяшчан магчымасці эксплуатацыі занёманскіх зямель.

Такім чынам, дадзены дакумент з’яўляецца цікавай замалёўкай не толькі да гісторыі гарадзенскага францысканскага кляштара, але паказвае няўрадавую дзейнасць лентвойта С. Цвікліча, канфлікты ў Гародні, працу гарадзенскага гродскага суда.

Дадатак 1. Выпіс з кніг гарадзенскага гродскага суда справы пра напад на францысканскі кляштар у Гародні. 22 траўня 1645 г. Гародня. Арыгінал.

Дакумент захоўваецца ў аддзеле рукапісаў у бібліятэцы Варшаўскага Універсітэта (Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Gabinet rękopisów. Rks. 260). Ён напісаны на чатырох аркушах. У дакуменце адсутнічае пагінацыя. Канец аркуша пазначаны двума рыскамі, а радка – адной. Дакумент замацаваны пячаткай. Падрыхтаваны да друку з захаваннем асноўных адметнасцей рукапісу. Усе скарачэнні раскрываліся. У некаторых месцах на згібах дакумент пашкоджаны. Страчаныя фрагменты тэксту пазначаны ў квадратных дужках шматкроп’ем ці па сэнсу ўстаўлены літары. У некаторых месцах выстаўляліся неабходныя знакі прыпынку. Ва ўсіх выпадках назва мясцовых урадаў і ўраднікаў пачынаецца з загалоўнай літары. Першыя літары слоў “Выпис”, “Лето”, “На враде” мастацкі ўпрыгожаны, што вылуча- на тлустым шрыфтам.

Выпис с книг справ замку г(оспо)д(а)рского |
 Староства Городеньского. |
 Лето от нарожения Сына Божо(о) тисеча шест соть |
 сорокъ пято(о) м(есе)ца мая двадцат второ(о) дня. |

На враде г(оспо)д(а)рскомъ кгродскомъ Городеньскомъ передо мъною Яномъ | Сопоткомъ чашъникомъ и подъстаростимъ Городеньскимъ будущимъ одъ вел|можъно(о) п(а)на ег(о) м(и)л(о)сти п(а)на Фрыдeryxa Сапеги старосты Городенско(о) и острынско(о). | Постановившысе очевисто велебъный в Бозе ег(о) м(и)л(ос)т ксендзь Янубъ Берна|дынус Корыш Кгвардыянь закону Свето(о) Франътишъка протестацію | писмом польскимъ писаную именем своим и именем брата свое къ запи|саню до книгъ подаль в тые слова. Załował y obciężliwie opowie|dał w nieznosny krzywdzie y obeldze Troусу, nieba y ziemie, y Przenaswięt|szy Panny o okrwawienie klasztoru y cmentarza sam od siebie a w Bodze | Wielebny Je(g)o m(i)łosc Xiądz Jakub Bernadynus Korysz Commisarius et Guar|dyanus zakonu sancty Francisci w Grodnie na przedmiesciu będące(g)o klasz|toru i z ymieniem xięzy braci swey w tym klasztorze rezyduiących na urodzo|ne(g)o Pana Sczensne(g)o Penskie(g)o y na komпрынцупаła je(g)o pomocnika y poradni|ka na зły uczynek nizey wyrazony mianowicie na mieszczanina sławetnego | pana Stanisława Cwiklicza lentwoyта Grodzięskiego y innych wie|le | pomocnikow przysposobionych im ze samym wiadomych y znajomych | osob o to iz w roku teraznieyszym тysięc szescsett czterdziestym | piętym m(ie) s(i)ąca maia dnia dwudziestego po niezспорney godzinie juz | wieczor przed zachodem słońca wysz mianowane osoby Pan Pen|ski s tym to panem lentwoytem Grodzięskim będąc opilemi z miasta | przewiozшы się na te strone pospołu nie

mając żadney przyczyny do ubo|gich zakonników przybrawszy do siebie swowolniko-
 wa za pomocniki, | gwałtem mocą siłą napadszy na klasztor Oycow Franciszka-
 now kamie|niami y cegłami drągami rzucono parobkow klasztornych kamie|niami
 i kiiami w samym kasztorze pobito, a potom y ciesli | klasztornych ktorzy budowali
 przy kosciele poraniono y powsp[...]| dzywano. A nie chcący przed sie wzięcia
 poniechac Pan Pen|ski s poduszczenia y naprawy mianowane(g)o Pana Cwiklicza
 | z dobytym multanem y z rucznicą przygotowaną, a Pan Cwiklicz z szabłą goło
 gdy taki halas y gwałt xięza y bracia usły|szawszy || przed wrota s klasztoru wyszli
 napominając aby takowy | swowoli poniechali tamze y samych zakonników groząc
 im | y koło głów dobytymi broniami koło gęmbi kiiami y grozili po|rywając sie do
 ruczniczy słowy barzo uszczypliwymi sromotnymi | pobożnemu zyciu zakonnemu
 szkodliwemi zadając wyuzda|nemi językami swymi słowa barzo przykre tak jako
 nigdy | pocsiwym ludziom nie godziło rozno naziwając y juz obelzyw|szy takiemi
 słowami samych zakonników groząc y na samy | kosciół wywrocic zaraz y budy-
 nek ubogi klasztorny przy koscie[le] | pobudowany z gruntu wywrocic obiecywali
 przechwalając sie ten | to miamowany Cwiklicz zbuntowawszy mieszczan swowo-
 nych nada|ley trzecie(g)o dnia napadszy mocą gwałtem budowanie porozru|cac
 y popalic y przecz budynek znieśc według woli y upodobania | swe(g)o dokazac
 grunt od Jego Kro(lewskiey) m(i)l(oci)sci Pana nasze(g)o m(i)l(oci)sciwe(g)o nadany
 | znioszy to budowanie do siebie zabrac y spokojne(g)o dzierzenia za|konnykow
 odieć y zaledwie ludzie tam poblizu mieszkając wi|dząc takowo krzywde Bożą na
 ten gwałt zbiegszy sie tego dnia wysz | pisane(g)o dwudzieste(g)o m(ie)s(i)ca maia
 uhamowac mogli gdzie tamze | jednemu ciesli mianowicie Pawłu Rymszeniaci zra-
 nie|nie y rozkrwawienie szkodliwe w ręke lewą, a wyrostkowi klasztor|nemu Bazy-
 lemu Szlasyńskiemu szlachcicowi przez syna Pa|na Penskie(g)o Floryana na obe-
 lge stanu szlacheckie(g)o pobicie kiiami | stało sie. Co na relacyi ienerałowy znaki
 pobite y pokrwa|wione zeznane będą. Co wszystko oycowie Franciszkanie zno|sząc
 to skromnie y cierpliwie a udawszy sie do prawa | pospolitego tak o ten uczynek
 jako y warując sobie y w czas⁷ | przyszły iezeliby ten to pan Cwiklicz zamysłow
 swoich nie ch|ciał poprzestac, a według odpowiedzi y pochwałek swoich jako |
 obiecywał budowanie rozrucac ubodzy zakonnicy z wia|domością przełożone(g)
 o swe(g)o dali te protestacyię y žalobe przy | relacyi wozne(g)o do xiąg grockich
 Grodzięskich zapisac. При |которомъ оповеданію тогожь року м(есе)ца и дня
 на дате выш | писано(г)о ставъшы очевисто возный повету Городенъско(г)о
 | Янъ Ейсимонътъ квит свой устѣне прызналъ и ку записанію до книгъ | по-
 даль в тые словы писаный. Ja Jan Eysimont wozny powia|tu Grodzięskiego ze-
 znawam tym moim relacynym kwitem iz || iz w roku teraznieyszym tyśac szescsett
 czterdziestym | piętym m(ie)s(i)ca maia dnia dwudzieste(g)o wtore(g)o będąc ja
 uzy|tym od zakonników święte(g)o Franciszka do klasztoru za Niemen | bendące-
 (g)o na oględanie znakow gwałtownych y poranionych osob | iakoz za oswiadcze-
 niem y okazywaniem mając przy sobie stro[n] | dwoch szlachcicow Pana Jana y

Stanisława Kulbackich | widzialem w klasztorze samym narucanych kamieni dr[...] | kiiow znac przez plot do klasztoru narucano na podwo[rku] | nie mało, a do te(g) o widzialem na wyrostku klasztornym na Bazy|lim Szlasyzyskim na rence prawey y na plecach rany si|nie spuchłe znac kiem bite, a na rzemieśniku klasztor|nym na ciesli Pawle Rymszeniaci widzialem na ręce | lewey niedaleko wiekie(g)o palca rana ciente krwawa y barzo | szkodliwa ktury to takowy gwałt y nayscie na ten klasztor | mianowano byc stałe od Pana Sczensne(g)o Penskie(g)o same(g)o y od | Pana Stanisława Cwiklicza lentwoyta y pomocnikow ich | iakosz ia wozny com widział y słyszał to wszystko spisawszy| na ten kwit moy relacyny s trzema pieczęciami y s podpisem re|ki swey do xiąg grockich zeznał y podał pisan roku y dnia | zwysz mianowane(g) o. У тог(о) квиту печатей прытисненых тры, а подпи[c] | руки возного тыми словы Іан Еўсімонт вoзну гęкa [swą] | рог тое оповедане и очевистое сознане возног(о) до книги кгородских / Городеньских ест уписано. С которых и сес выпис подь моею вradoвою пе|чатю в Бозе велебьному ег(о) м(и)л(ос)ти ксеньдзу Якубу Бернадыну Корышу | Кгвардыану закону Светог(о) Франьтиска ест выдань. Писань | у Городьне. | Миколай Михаль Ейси|монт. || Въ небытъность Пана Подписа | кориговаль книгами Siemaszko.

Спасылкі

- 1 Borowik P. Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Stanowy podział nieruchomości. Supraśl, 2005. S. 160–171; Makarchyk J. Kustodia Grodzieńska Zakonu Braci Mniejszych Konwentalnych w latach 1687–1832. Lida, 2005. S. 43–46, 134–139, 165–166; Ён жа. Слуга Божы А. Мельхior Фардон фрацішканін (1862–1927) / Пераклад з польскай мовы Д. Бічэль-Загнетава. 2007; Ён жа. Приход Матери Божьей Ангельской в Гродно – Оою Францисканцев. Согласно перписи населения 1855, 1872 и 1925 гг. Гродна, 2007; Дзянісава К., Сліж Н. Inscriptiones Ecclesiarum Grodnensium: Касцёл Маці Божай Анёльскай і кляштар францысканцаў // Гарадзенскі палімпсест XII–XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гародня, 7 лістапада 2008 г.) / Пад рэдакцыяй А.Ф. Смаленчука і Н.У. Сліж. Гародня–Беласток, 2008. С. 221–226.
- 2 Borowik P. Jurydyki miasta Grodna... S. 161–162.
- 3 Wisner H. Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV. Warszawa, 2002. S. 293–312; Kempa, T. Wobiec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobod wyznaniowych w Rzeczpospolitej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Toruń, 2007. S. 464.
- 4 Ян Сапоцька займаў пасаду гарадзенскага чашніка і падстаросты ў 1636–1646 гг.: Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek / pod red. Andrzeja Rachuby. Warszawa, 2009. S. 245, 307.
- 5 Мікалай Міхай Эўсімонт быў гарадзенскім гродскім пісарам у 1633–1650 гг.: Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek... S. 283.
- 6 К. Александровіч гарадзенскі вoйт у 1633–1667 гг.: Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek... S. 355.
- 7 Так ў дакуменце.

Горад у XIX - XX ст.

Адукацыя ў Гродне ў першай палове XIX ст. па матэрыялам фонда Канцылярыі Гродзенскага губернатара

Дакументальныя матэрыялы фонду Канцылярыі гродзенскага губернатара (Ф. 1) Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Гродне складаюць 58 451 адзінку захавання за перыяд з 1802 па 1917 гг. Яны разнастайныя па свайму зместу і шматгранна характарызуюць асаблівасці гістарычнага развіцця Гродна і Гродзенскай губерні.

Канцылярыя губернатара, заснаваная ў 1802 г. разам з утварэннем Гродзенскай губерні і прызначэннем губернатара, была зліквідаваная пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. Яна падпарадкоўвалася Міністэрству унутраных справаў (МУС) і займалася справаводствам па Гродзенскай губерні. З 1802 па 1832 г. структуру вядзення справаводства заўважыць даволі складна. Пазней, з 1832 па 1869 г. справаводства вялося сям'ю “сталамі”, з 1869 па 1917 г. – чатырма. З 1862 па 1869 г. існаваў асобны аддзел са “следчым сталом”. Строгай класіфікацыі тыпу і зместу дакументаў паміж структурнымі адзінкамі Канцылярыі не існавала. Дакументы аднароднага зместу сустракаюцца ва ўсіх “сталах”.

На дакументальныя матэрыялы фонду канцылярыі гродзенскага губернатара складзены 35 інвентарных вопісаў, у аснову выдзялення якіх пакладзены пераважна храналагічны прынцып. Вопіс 1 ахоплівае справы 1802 – 1822 гг., вопіс 2 – 1823 – 1827 гг., вопіс 3 – 1828 – 1831 гг. Вопісы 4 – 9 утрымліваюць дакументы 1-га “стала”: вопіс 4 – з 1832 па 1839 г., вопіс 5 – з 1840 па 1859 г. і г.д. Матэрыялы 2-га “стала” пачынаюцца з вопісу 10, 3-га “стала” – з вопісу 19. Справы 4-га “стала” сканцэнтраваныя ў вопісу 27 (1832 – 1915 гг.), 5-га – вопісу 28 (1847 – 1869 гг.), 6-га – вопісу 29 (1846 – 1852 гг.), 7-га – вопісу 30 (1848 г.). Вопіс 31 утрымлівае матэрыялы асобнага аддзелу са “следчым сталом” (1862-1869 гг.). Адзінкі захавання вопісу 32 – гэта фармулярныя спісы службовых асобаў Гродзенскай губерні (1802-1915 гг.). Разнастайная інфармацыя ўтрымліваецца ў дакументах, сабраных у вопісах 33 (1816-1842 гг.) і 34 (1842-1868 гг.). Вопіс 35 складаецца ўсяго з трох адзінак захавання 1863 – 1867 гг., звязаных з гродзенскім ваенным губернатарам.

На аснове матэрыялаў фонду канцылярыі гродзенскага губернатара можна праводзіць даследаванні розных аспектаў гісторыі Гродна. Пакажам гэта на прыкладзе развіцця адукацыі ў нашым горадзе ў дарэфарменны перыяд.

Інфармацыя аб стане адукацыі ў Гродне ў першай палове XIX ст. выяўленая ў дакументах чатырнаццаці вопісаў (1, 2, 3, 5, 6, 10, 13, 19, 20, 21, 27, 28, 29, 34), шасці “сталоў” (1 – 6). Вывучаныя дакументы больш за 70 адзінак захавання. Сабраныя матэрыялы хоць і фрагментарна, але дазваляюць стварыць карціну навучальных устаноў, якія існавалі ў Гродна ў разглядаемы час, назваць імёны многіх настаўнікаў, прасачыць палітыку царызму ў галіне адукацыі і яе рэалізацыю ў нашым горадзе.

Навучальныя ўстановы Гродна

Найбольш раннія звесткі аб навучальных установах горада, якія ўдалося адшукаць у фондзе Канцылярыі, датычаць 1818 г. Са справаздачы дырэктара вучылішчаў Гродзенскай губерні вынікае, што ў 9 сярэдніх навучальных установах, якія існавалі ў губерні, навучалася 1781 чал. У школе, якая дзейнічала пад наглядам дамініканаў, было 283 вучні. Гродзенская губернская гімназія размяшчалася ў мястэчку Свіслач (321 вучань). Шчучынская школа піяраў налічвала 175 навучэнцаў, Лідская школа піяраў – 31, Навагрудская школа дамініканаў – 220, Слонімскае канонікаў рэгулярных латэранскіх – 60, Жыровіцкая школа базільянаў – 310, Высокая школа базільянаў – 255, Ваўкавыская ў Лыскове школа місіянераў – 126¹.

У 1820 г. пры гродзенскай Грамадскай апецы (*Приказ общественного призрения*) для яе выхаванцаў, а таксама для дзяцей гарадскіх жыхароў (“кои не в состоянии обучать их в заведённых училищах”) была заснаваная **ланкастарская школа**. Дваранін Альбін Фармасовіч быў пасланы ў Вільню дзеля навучання ў школе Ланкастара. Пасля вяртання ён займаўся навучаннем дзяцей і з 1 ліпеня 1820 г. атрымліваў жалаванне па 9 руб. срэбрам у месяц. Заняткі прадугледжваліся з 9 да 12 і з 14 да 16 гадзінаў штодня (за выключэннем нядзелі і святочных дзён), планавалася іх пачаць з 12 снежня 1820 г. Плата за навучанне ўстанаўлівалася ў памеры 25 кап. ср. у месяц з дзіцяці, тыя, хто не меў маёмасці (пры наяўнасці адпаведнага пасведчання Дабрачыннага таварыства), не плацілі нічога. Жалаванне для настаўніка прызначалася ў памеры 150 руб. ср. у год. Меркавалася пасля памнажэння фондушаў Гродзенскага Дабрачыннага таварыства перавесці школу пад яго апеку². Ланкастарскае вучылішча месцілася спачатку ў Выхаваўчым доме Грамадскай апекі. Пасля скаргаў настаўніка (май 1821 г.) на цеснату і антысанітарыю, школу перавялі ў Дом добрачыннасці³.

З мэтай пашырэння ў гарадах Гродзенскай губерні ланкастарскіх школаў у сакавіку 1821 г. усім гарадавым ратушам прадпісвалася выслаць па 1 маладому мешчаніну ў Гродзенскае ланкастарскае вучылішча дзеля на-

вучання методыцы выкладання па Бэлу і Ланкастару. Гэтыя дзеянні былі, аднак, прыпыненыя пасля атрымання з МУС ліста, у якім адзначалася, што “нельзя допустить, чтобы молодые люди, приготовляемые к занятию учительских должностей, набирались по циркулярным предписаниям, не по собственному их согласию и без обращения надлежащего внимания на способности, образ мыслей и нравственность таких людей”⁴.

Звестак пра колькасць вучняў у вучылішчы пры Грамадскай апецы не захавалася. Вядома, што ў Выхаваўчым доме ў 1828 г. было 16 хлопчыкаў школьнага ўзросту (ад 7 да 11 гадоў). Усіх выхаванцаў (гэтак званых “падкідышаў”) было 214 чалавек: 107 хлопчыкаў і 107 дзяўчатаў. Здзіўляюць высокія паказчыкі смяротнасці: на працягу пяці гадоў (з 1823 г.) з прынятых 425 дзяцей памерла 389. Да школьнага ўзросту, як бачна, дажывалі нямногія. Аднак выхаваўчы дом абыходзіўся штогод у суму ад 16 500 да 25 000 руб. (жалаванне настаўніка складала 60 руб. ср.). У лістападзе 1829 г. было прынятае рашэнне пра ліквідацыю Выхаваўчага дому. Выхаванцаў дзіцячага дому перадавалі жыхарам Гродна і бліжэйшых вёсак, якія выказалі жаданне прыняць дзяцей. Настаўніка і наглядальніцу звольнілі⁵.

Каштоўная інфармацыя пра адукацыю ўтрымліваецца ў “Статистических сведениях о народном хозяйстве по уездам Гродненской губернии за 1829 г.” У табліцах па адукацыі прыведзеныя звесткі аб навучальных установах, якія былі ў ведамстве Дырэкцыі вучылішчаў Гродзенскай губерні. Горад Гродна паказаны разам з Гродзенскім уездам: тут налічвалася 4 грамадзянскія вучэльні: 1 гімназія, 1 уезднае і 2 прыходскія вучылішчы, 2 пансіёны. Колькасць настаўнікаў складала 12 чалавек, навучэнцаў у вучылішчах – 289, у пансіёнах – 30. Сацыяльны склад вучняў выглядаў наступным чынам: 210 дзяцей дваран, 8 – духоўнага звання, 10 – купцоў, 39 – мяшчан і рамеснікаў, 12 – пасадскіх і сялян, 40 – чыноўнікаў. У Гродзенскім уездзе з 27 313 сялян пісьменных (што умелі чытаць і пісаць) было толькі 294 (каля 1 %) ⁶.

Звесткі табліцы аб адукацыі спалучым з дадзенымі табліцы аб насельніцтве гарадоў губерні ў 1829 г. У Гродне налічвалася 10 203 жыхара. Сярод мужчынскага насельніцтва горада было 13 прадстаўнікоў белага духавенства, 112 – чорнага; 103 – дваран; 36 – купцоў; 3 759 – мяшчан; 919 – рамеснікаў і цэхавых; 457 – служачых чыноўнікаў; 45 – не служачых разначынцаў; 47 – паліцэйскіх і пажарнікаў; 454 – вайскоўцаў; 4 урача⁷. Сацыяльная структура гараджанаў і навучэнцаў не была прапарцыянальнай. Дваране і чыноўнікі складалі каля 10 % сталых жыхароў Гродна, а іх дзеці ў навучальных установах горада – каля 80 % усіх навучэнцаў. У той жа час удзельная вага мяшчан і рамеснікаў сярод насельніцтва (без вайскоўцаў) была каля 83 %, а доля іх дзяцей у вучэльнях, падпарадкаваных Дырэкцыі вучылішчаў Гродзенскай губерні, – каля 12 %.

Паколькі ў разглядаемы перыяд адукацыя насіла пераважна канфесійны характар, то звернем увагу на размеркаванне насельніцтва Гродна ў 1829 г. па веравызнанню: 385 праслаўных, 237 лютэранаў, 4457 каталікоў, 27 уніятаў, 7185 іудзеяў, 2 раскольнікі. У горадзе дзейнічалі “1 грэка-расійская царква, 3 прыходскія царквы, 5 цэркваў без прыходу, 7 манастыроў, 1 лютэранская кірха, 2 габрэйскія школы”⁸. На адукацыйнай ніве актыўна працавалі манахі і манахіні. Так, у дакуменце адзначаецца, што “доминикане в Новогрудке и Гродно обучают публичные школы и сверх того в Гродно и Деречине обучают клериков своего ордена; кармелиты босые содержат в Гродно церковь без прихода и обучают новициев своего ордена; бернардины в Гродно обучают клериков своего ордена; бернардинки в Гродно обучают бедных девиц”⁹.

Такім чынам, акрамя згаданых навучальных устаноў, падпарадкаваных Міністэрству народнай асветы (МНА), у 1829 г. у Гродна дамініканцы і бернардзінцы займаліся навучаннем клерыкаў свайго ордэну, кармеліты – навіцыяў, бернардзінкі – дзяўчынаў з бедных сем’яў. Нягледзячы на дастаткова высокую ступень інфарматыўнасці, гэтая крыніца пакідае шмат пытанняў без адказу. Якія менавіта вучылішчы месціліся не ў Гродна, а на тэрыторыі ўезду? Што маецца на ўвазе пад 2-мя пансіёнамі? Ці існавалі навучальныя ўстановы, што не падпарадкоўваліся Дырэкцыі вучылішчаў Гродзенскай губерні? Адсутнічае ў гэтых звестках інфармацыя пра навучанне дзяцей гродзенскіх іудзеяў (а гэта каля 58 % жыхароў).

Адказы на гэтыя пытанні знаходзім у іншых дакументах фонду 1. Так, у ведамасці аб навучальных установах Гродзенскай губерні за 1835 г., якія былі ў ведамстве Дырэкцыі вучылішчаў Гродзенскай губерні, у Гродзенскім ўездзе пазначанае прыходскае вучылішча ў Вялікай Бераставіцы, у Гродне – гімназія, ланкастарскае вучылішча, два прыватных жаночых пансіёна, якія ўтрымлівалі дваранкі Друэ і Баранкевічава, а таксама “учреждающийся Благородный пансион”¹⁰.

Арганізацыя Шляхетнага (*Благородного*) пансіёна пры Гродзенскай гімназіі планавалася на 1834 – 1835 г. Ініцыяваў гэтую справу ганаровы папчыцель Гродзенскай гімназіі князь Радзівіл. У пансіёне прадугледжваліся 20 выхаванцаў з аплатаю па 175 руб. ср. у год, пазней планавалася іх колькасць павялічыць да 50, а плату знізіць да 150 руб. Штат пансіёна складаўся з дырэктара і інспектара (па 280 руб. жалавання), настаўніка танцаў (100 руб.), 4-х замежных наглядальнікаў (па 250 руб.), эканомы (150 руб.), пісьмавода (100 руб.), доктара (150 руб.), фельдшара і служыцеля лазарэта (па 50 руб.), двух кухараў і буфетчыка (па 60 руб.), вартаўніка (45 руб.). Пра месца знаходжання пансіёна вядома наступнае: “Комнаты, предназначенные для помещения благородного пансиона, занятые теперь привезенными из Доминиканского монастыря библиотекою и кабинетами. Следует нанять в том же доме князя Любецкого комнаты, кои прежде занимал Г-н полицмейстер, и в

коих с удобностию можно поместить пансионеров с потребною для них прислугою. За наём сих комнат Г-н Вернадский требует 300 руб. сер.”¹¹

Паколькі падобная навучальная ўстанова была для нашага краю новай, то бацькі не спяшаліся аддаваць туды сваіх дзяцей. Было прынятае рашэнне аб 10-ці казённа-коштавых выхаванцах на першы сямігадовы вучэбны курс. Стаяла задача выбраць “достойных кандидатов, которые впоследствии смогли бы оправдать ожидания правительства, как по происхождению и заслугам их отцов, так и по хорошему поведению своему”. Сярод шэрагу прашэнняў аб залічэнні ў пансіён на казённы кошт знаходзім, напрыклад, просьбу Франца Міцкевіча, уезднага казначэя з Ваўкавыску, якая датычыць яго сына, Васіля, вучня 3 класа Свіслацкага уезднага вучылішча. Кандыдаты ў казённа-коштавыя выхаванцы прадастаўлялі фармулярны спіс аб службе бацькі і метрыку. Сярод іх былі, як правіла, дзеці чыноўнікаў: Фелікс Стычынскі, сын дарадцы Гродзенскай казённай палаты; Іван Белазёрскі, сын дарадцы Гродзенскага губернскага праўлення ды інш.¹²

Пасля ліквідацыі Дамініканскага кляштару з прычыны “обнаружения участия монахов в злонамеренных замыслах” яго будынкі былі перададзеныя для размяшчэння ў іх свецкай гімназіі, заснаванай замест зачыненай дамініканскай гімназіі, а таксама Шляхетнага пансіёна на 50 чалавек. Права на работы па перабудове памяшканняў былога кляштару набылі габрэі Собаль, Левінсон, Разенблум, Фрункін, Ляпінер і Кауфман. Былі складзеныя два кантракты: на галоўны корпус для размяшчэння свецкай гімназіі з уездным вучылішчам для мяшчан (41 725 руб.) і на флігель для размяшчэння пансіёну (51 229 руб. 72 кап.).

30 жніўня 1836 г. адбыўся ўрачысты акт адкрыцця Гродзенскай губернскай гімназіі ў новаўтвораным будынку. Паводле праграмы, планавалася, што вучні каталіцкага веравызнання пасля набажэнства ў гімназічным касцёле разам з праваслаўнымі вучнямі наведваюць малебен у Сафійскім Саборы. Затым усе збяруцца ў зале новага будынку гімназіі: “По прибытии Гродненского Гражданского Губернатора Протоиерей Софийского Собора законоучитель Попов совершит молебствие с водоосвящением и провозглашением многолетия Государю Императору и Августейшему Дому, а также учащим и учащимся, и окропит все комнаты здания священной водою. Когда посетители займут приготовленные для них места Инспектор Гимназии и Благородного при ней пансиона произнесёт краткую приличную настоящему торжеству речь. Затем Старший учитель Никольский прочитает рассуждение о превосходстве поэзии пред другими изящными искусствами. Его сменит секретарь Совета Гимназии Старший учитель Десницкий чтением отчета за минувший учебный год. Затем Инспектор Гимназии провозгласит имена учеников, переводимых в высшие классы, и потом имена тех воспитанников, которых Совет Гимназии на основании устава учебных заведений нашел до-

стойнымі наград, состоящих в книгах и похвальных листах. По раздаче наград один из учеников произнесёт благодарственную речь на французском языке. В заключении Директор пригласит посетителей осмотреть классы и кабинеты”. Дадзеная праграма ўзгаднялася з Віленскім ваенным губернатарам і генерал-губернатарам Гродзенскім, Беластоцкім і Мінскім князем Даўгарукавым, які выступіў супраць запланаванага ўдзелу вучняў-каталікоў у праваслаўным набажэнстве, а таксама пажадаў, каб “благодарственная речь одного из учеников по раздаче им наград была произнесена на русском языке, а не на иностранном”¹³.

Таксама захавалася праграма ўрачыстага адкрыцця 1838/1839 навучальнага году ў Гродзенскай губернскай гімназіі: “Торжественный акт открытия учебного курса будет происходить 8 сентября в день Рождества Богородицы следующим образом. Ученики, отслушав литургию, одни в Соборе, а другие в Гимназическом Костёле соберутся в залу Гимназии. С прибытием Гродненского Гражданского Губернатора начнётся молебен с водоосвящением, по окончании которого, когда посетители займут приготовленные для них места, Старший учитель Клоссовский займет внимание их речью о поэзии. Затем Инспектор Покровский провозгласит имена учеников, переведённых в высшие классы, и тех, которые признаны достойными наград, состоящих в книгах и похвальных листах. В заключении 2 ученика Гимназии произнесут речи, один на русском, а другой на французском языке”¹⁴.

У пачатку кожнага навучальнага году вызначаліся вучні, якім прызначаліся стыпендыі. Паводле Палажэння МНА ад 18 мая 1839 г., Рада гімназіі мела права ўзнагародзіць стыпендыямі вучняў, якія правучыліся не меней за год і праявілі сябе добрымі паводзінамі і поспехамі ў навуках. Аднак у 1864 г. былі выдзеленыя 5000 руб. “на выдачу стипендий и единовременных пособий ученикам русского происхождения и православного исповедания даже при самом их вступлении в гимназии или уездные училища”¹⁵.

Інфармацыя пра навучальныя установы Гродна, падпарадкаваныя Дырэкцыі вучылішчаў Гродзенскай губерні МНА, утрымліваецца ў “Сведениях к отчёту о состоянии губернии за 1855 г.” У Гродна ў гэты час дзейнічалі:

- губернская гімназія і Шляхетны пансіён пры ёй – 259 навучэнцаў;
- 4-х-класнае аддзяленне пры гімназіі ў Гродна – 35 навучэнцаў;
- падрыхтоўчы клас пры гімназіі – 14 навучэнцаў;
- казённае габрэйскае вучылішча 1-га разраду (звесткі аб вучнях датычаць усіх такіх устаноў губерні: у Гродне, Брэсце, Пружанах, Слоніме, Ваўкавыску налічвалася 63 вучні);
- казённае габрэйскае вучылішча 2-га разраду – 12 навучэнцаў;
- прыходскае вучылішча пры евангеліцка-лютэранскай кірхе (колькасць вучняў ва ўсіх прыходскіх вучылішчах губерні складала 1646, настаўнікаў – 59);

два прыватныя жаночыя пансіёны – 50 вучаніцаў.

У Гродзенскай губерні былі зарэгістраваныя яшчэ 9 хатніх настаўнікаў, у якіх навучаліся 20 чалавек. Усяго ў губерні налічвалася 81 навучальная ўстанова, 2 504 вучня¹⁶. Акрамя таго ў гэтых матэрыялах да справаздачы губернатара за 1855 г. узгадвалася Духоўнае ўезднае вучылішча ў Гродне (5 настаўнікаў, 18 вучняў), выпускнікі якога маглі паступаць у Літоўскую духоўную семінарыю¹⁷.

Канфесійную сітуацыю ў Гродне ў 1855 г. характарызуюць наступныя статыстычныя звесткі. У горадзе налічвалася 10 хрысціянскіх храмаў: 3 праваслаўныя, 6 рымска-каталіцкіх, 1 евангеліцка-лютэранская, а таксама 4 капліцы; 1 сінагога і 17 іўдзейскіх малітоўных дамоў; 6 манастыроў, 53 манаха (з іх 22 праваслаўных, 31 каталікоў). У Гродне ў гэтым годзе было 14 192 жыхара. Па прыходах яны размяркоўваліся наступным чынам:

Праваслаўных прыхаджанаў – 1808 муж. / 616 жан.

Фарных – 1201 / 1367

Бернардзінскіх – 8 / 4

Францішканскіх – 266 / 187

Лютэранскіх – 112 / 91

Магаметанаў – 40 / 28

Іудзеяў – 3941 / 4523¹⁸

Самымі вялікімі былі прыходы Фарнага касцёлу і праваслаўных цэркваў (адпаведна 2568 і 2424 вернікаў), аднак крыніца 1855 г. фіксуе наяўнасць прыходскага вучылішча толькі для лютэранаў (210 вернікаў).

У спісе іншаземцаў, якія настаўнічалі ў Гродна і не ўступілі ў падданства Расіі, па звестках на люты 1856 г., значыліся Фрыдрых Іванавіч Берлін, урадженец Гамбурга, настаўнік прыходскага вучылішча пры евангеліцка-лютэранскай кірхе, які меў пасведчанне на званне прыватнага хатняга настаўніка і вытрымаў іспыты ў Радзе Гродненскай губернскай гімназіі¹⁹; Іван Гаўрылавіч Дальфен, урадженец Жэневы, настаўнік французскай мовы ў Гродзенскай гімназіі, які 1 сакавіка 1846 г. атрымаў пасведчанне на званне прыватнага хатняга настаўніка, дзеля чаго вытрымаў іспыты ў Радзе Бела-стоцкай гімназіі. Акрамя двух выкладчыкаў у Гродне ў гэты час жылі яшчэ 26 замежнікаў, з якіх 14 займаліся рамяством²⁰.

Прозвішчы некаторых настаўнікаў Гродзенскай губернскай гімназіі ўзгадваюцца ў дакуменце 1864 г.: Васіль Сакалоў, старшы настаўнік рускай славеснасці; Сяргей Грузаў, старшы настаўнік матэматыкі; Канстанцін Пігулеўскі, старшы настаўнік натуральнай гісторыі; Пётр Арлоў, старшы настаўнік “Законоведения”; Васіль Кавалеўскі, старшы настаўнік лацінскай мовы. Гадавы аклад згаданых выкладчыкаў складаў 600 руб. ср.²¹

На аснове цыркуляра міністра ўнутраных справаў ад 16 жніўня 1860 г. у Гродне вырашалася пытанне пра заснаванне нядзельнай школы.

Педагагічная Рада Гродзенскай губернскай гімназіі знайшла магчымым заснаваць у будынку гімназіі нядзельную школу для пашырэння пісьменнасці і настаўлення ў правілах хрысціянскай веры рамеснага і рабочага класа. Выкладчыкі выказалі гатоўнасць “к безвозмездным и очередным трудам в воскресенье и праздничные дни в предполагаемой школе и производит уче-ние в ней на русском языке по простой и сообразной понятиям учащихся методе сверх наставления в правилах христианской веры по господствующим здесь верованиям”²².

Праз два гады зноў жа на аснове цыркуляра міністра ўнутраных справаў ад 12 ліпеня 1862 г. нядзельныя школы ў Гродзенскай губерні былі закрытыя, што матывавалася тым, што “под благовидным предлогом распространения в народе грамотности люди злоумышленные покушались развивать вредные учения, возмутительные идеи...”²³

Пасля школьнай рэформы 1864 г. у Гродне дзейнічалі два прыходскія вучылішчы, аднак губернатар атрымоўваў рапарты аб іх дрэнным наведванні. Гродзенская дырэкцыя народных вучылішчаў прапаноўвала: “В виду пользы обучения городских детей приказать городской полиции обязать родителей и родственников их на первый раз подпиской, а если повторится это без уважительных причин, то и небольшими штрафами, ксылке детей в училища”²⁴. Такая сітуацыя склалася з-за праводзімай праз школу і ўзмоцненай пасля паўстання 1863 г. русіфікацыі, а не з прычыны неразумення гродзенцамі важнасці адукацыі для сваіх дзяцей.

Нягледзячы на наяўнасць у Гродне мусульманаў (напрыклад, у 1840 г. іх было 12 чалавек, у 1855 г. – 68), асобнай навучальнай установы для іх не існавала. У Гродзенскай губерні вучылішча для татараў-мусульманаў дзейнічала толькі ў Навагрудку. Так, па звестках на 1840 г. тут было 228 магаметанаў, 1 мула, 1 драўляная мячэць і 1 вучылішча, у якім “учащихся недорослей татар постоянно бывает 20 мужского пола и 10 женского, учением оных, а именно преподаванием только первоначальных правил веры, занимается сам мулла, который, как равно и все прочие обитающие в здешних губерниях магометане, кроме догматов своей веры ничего более на магометанском языке не знают”²⁵.

Шэраг дакументаў фонду 1 НГАБ у Гродне праліваюць святло на **сістэму адукацыі гродзенскіх габрэяў**, якія мелі некалькі дзесяткаў сваіх рэлігійных школаў. Іх сістэма адукацыі характарызувалася аўтаномнасцю і кансерватыўнасцю, яна была накіраваная на захаванне габрэйскай традыцыі.

Хоць “Палажэнне аб габрэях” 1804 г. дазволіла габрэйскім дзецям паступаць ва ўсе расійскія навучальныя ўстановы “без усякага адрознення ад іншых дзяцей”, іх бацькі не спяшаліся выкарыстаць гэты права. Навучальныя ўстановы пачатку XIX ст. існавалі амаль выключна пры кляштарх і

цэрквах, навучанне ў іх было прасякнутае хрысціянскім духам. Менавіта па гэтай прычыне габрэі байкатавалі агульныя школы. Сістэма адукацыі габрэяў заставалася нязменнай з даўніх часоў. Існавалі наступныя тыпы навучальных устаноў: *Талмуд-Торы* – рэлігійныя пачатковыя вучылішчы для бедных і сірот, якія ўтрымліваліся за кошт дабрахвотных унёскаў; *хедары* – рэлігійныя пачатковыя вучылішчы, якія адкрывалі *меламеды* (настаўнікі) для вольнапрыходзячых; *ешыботы ці ешывы*, якія мелі мэтаю вышэйшую талмудзічную адукацыю. Існавалі таксама *бейт-мідрашы ці клаўзы (клойзы)*, куды габрэі прыходзілі ў вольны час для малітваў, вывучэння рэлігійнай літаратуры і для размоваў на рэлігійныя і іншыя тэмы.

Звесткі аб габрэйскіх навучальных установах, якія захаваліся ў Фондзе гродзенскага губернатара не могуць лічыцца поўнымі, бо з-за імкнення пазбегнуць падаткаў не ўсе яны былі зарэгістраваныя. Напрыклад, у рапарце гродзенскага паліцмейсцера ад 15 студзеня 1839 г. прыводзіліся звесткі пра існаванне ў горадзе 71 меламеда, 422 вучняў, за навучанне якіх бацькі плацілі 1 554 руб. ср.²⁶ Звесткі аб габрэйскіх навучальных установах горада за 1858 г. былі сабраныя з вялікімі цяжкасцямі, адзначалася, што “раввін г.Гродно после многократно назначенных им сроков представления сих сведений обещаний не исполнил и ныне показан отсутствующим”²⁷. У гэтым годзе ў Гродне налічвалася 33 хедара (ведамасць утрымлівала інфармацыю аб іх месцазнаходжанні, колькасці вучняў (ад 2 да 14 чалавек), падаваліся прозвішчы меламедаў); 1 ешыва ці ешыбот (на Школьнай вуліцы ў будынку сінагогі, утрымальнік Іцка Эберул, 80 навучэнцаў); 1 Талмуд-Тора (на Школьнай вуліцы, 40 навучэнцаў)²⁸. Па дадзеных на 1868 г. у горадзе было 77 хедараў, меламеды якіх мелі пасведчанне на права займацца навучаннем дзяцей. Акрамя таго 8 чалавек займаліся навучаннем габрэйскаму чыстапісанню, з іх толькі адзін меў адпаведнае пасведчанне²⁹.

Кантроль уладаў за дзейнасцю меламедаў узмацніўся пасля з’яўлення 13 лістапада 1844 г. “Правілаў аб падпарадкаванні габрэйскіх вучоных, вучняў і навучальных устаноў, хатніх настаўнікаў нагляду Міністэрства народнай асветы”³⁰. Меламеды, якія не мелі пасведчанняў на права займацца навучаннем дзяцей, а таксама ўтрымальнікі такіх хедараў, караліся штрафам у памеры 75 руб. ср., а тыя, хто быў выкрыты двойчы – аддаваліся пад суд. Аднак гэтыя меры не дапамагалі. Дырэктар Гродзенскай гімназіі ў 1850 г. дакладваў, што “хотя годичный срок свидетельствам, выданным евреям, содержанием хадаримов, и евреям-меламедам в последний раз в 1848 и 1849 г. давно уже миновал, ни один до ныне не явился в Гродненскую губернскую училищную о евреях комиссию для возобновления своего вида”³¹. Былі факты выдачы несапраўдных пасведчанняў: “Многие городские еврейские общества выдают от себя за подписью раввинов, а иногда и полицейских чиновников

свидетельства евреям в том, что они способны и достойны занимать места учителей в еврейских училищах”³².

Яшчэ адным напрамкам рэформы канфесійнага (хедарскага і ешыбоцкага) выхавання, якую праводзілі ў 1840-я гг. расійскія ўлады, было заснаванне казённых габрэйскіх вучылішчаў. Першыя звесткі аб арганізацыі такой установы ў Гродна адносяцца да 1838 г. У гэтым годзе дырэктар вучылішчаў губерні Ястрабоў абмяркоўваў у перапісцы з губернатарам пытанне аб памеры аплаты настаўнікам гімназіі за выкладанне імі “наук и предметов в предполагаемом в Гродно Еврейском училище”. Адзначалася, што некаторыя настаўнікі згадзіліся для пачатку выкладаць задарма, іншыя – за вельмі малую аплату. У кастрычніку 1838 г. губернатар даручыў паліцмайстру запрасіць самых ганаровых і заможных габрэяў горада, каб паказаць ім копію акта габрэяў Вільні, у якім яны ахвяравалі з каробачнага збору па 1250 руб. штогод на заснаванне і ўтрыманне ўезднага габрэйскага вучылішча. Аднак Гродзенскі кагал заявіў, што не ў стане ўтрымліваць такое вучылішча³³.

Улады вынайшлі арыгінальны спосаб фінансавання габрэйскіх казённых вучылішчаў. На іх утрыманне ішоў так званы *свечны збор*. Падатак на свечы, якія запальваліся па пятніцах, быў некалі ўведзены самімі габрэйскімі грамадамі, але паступова ён амаль паўсюдна быў адменены. У 1839 г. царскі ўрад не толькі забараніў свечны збор, але і патрабаваў, каб і ў будучым габрэі не ўводзілі падатку на прадметы культуры. Аднак у 1844 г., калі ўраду спатрэбіліся сродкі на казённыя габрэйскія навучальныя ўстановы, свечны збор зноў быў уведзены. Грошы паступалі ў распараджэнне МНА. Свечны падатак быў вельмі непапулярны сярод габрэяў з-за непрыязнага стаўлення да казённых вучылішчаў. Свечны збор з’яўляўся не ўскосным, а прамым падаткам, які, галоўным чынам, падаў цяжарам на бяднейшыя колы габрэйскага насельніцтва, якія не маглі адмовіцца ад адпраўлення рэлігійнага абраду.

У Гродне былі заснаваныя два казённыя габрэйскія вучылішчы – 1-га разраду (у губерні такіх было 5: у Гродна, Брэсце, Пружанах, Слоніме, Ваўкавыску; ва ўсіх 5-ці вучылішчах у 1855 г. было 63 навучэнцаў); 2-га разраду (12 вучняў у 1855 г.)³⁴. Гэтыя першыя свецкія агульнаадукацыйныя школы для габрэйскага насельніцтва Беларусі былі кропляй у моры дробных прыватных рэлігійных вучылішчаў. Яны ахоплівалі навучаннем мізэрную частку габрэйскага юнацтва.

Беспаспяховай была спроба папярочнага Віленскай навучальнай акругі наладзіць у канцы вучэбнага году іспыты для вучняў прыватных рэлігійных школаў (хедараў, Талмуд-Тораў, ешыботаў) у казённых габрэйскіх вучылішчах. Напрыклад, даглядчык Брэсцкага казённага габрэйскага вучылішча ў 1858 г. скардзіўся, што ніхто не з’явіўся на іспыты³⁵.

У Гродне дзейнічалі школы для габрэяў яшчэ аднаго тыпу – гэтак званыя руска-габрэйскія, якія былі прыватнымі. Працытуем дакумент 1868 г.,

які ўтрымлівае інфармацыю пра іх: “Гродненский директор училищ вошел к Г-ну Попечителю с представлением о закрытии в г.Гродно частной русско-еврейской школы, содержимой Бендетсоном, по случаю назначения его учителем в Гродненское казённое еврейское училище, при чем испрашивает разрешения Г-на Попечителя отпускаящиеся на содержание сей школы 300 руб. сер. из коробочного сбора употребить на усиление средств русско-еврейской занёманской школы 100 руб. в добавок к отпускаемой из того же сбора 200 руб. Это необходимо, так как она находится в той части города, которая отделена от центра рекою Нёманом и наполнена исключительно еврейским населением, коснеющим в совершенном невежестве, почти без всякого понимания русской речи. Остальные 200 руб. – на уплату добавочного жалования смотрителю и учителям казённого еврейского училища за лишние труды по обучению русскому языку и арифметике еврейских мальчиков Гродненских Талмуд-Торы и ешибота в послеобеденной смене училища”³⁶. Можна зрабіць выснову пра існаванне двух прыватных руска-габрэйскіх школаў, іх фінансаванне з крыніцаў каробачнага збору, пра заселенасць занёманскай часткі горада выключна габрэямі, якія нават пасля 70 гадоў расійскага панавання на нашых землях амаль не разумелі рускую мову, што дадатковым заробкам для настаўнікаў казённага габрэйскага вучылішча было выкладанне рускай мовы і арыфметыкі для навучэнцаў Талмуд-Торы і ешыбота.

Такім чынам, дакументы фонду 1 НГАБ у Гродне адлюстроўваюць стан традыцыйнай сістэмы адукацыі гродзенскага габрэйскага насельніцтва, дазваляюць заўважыць працэс яе разлажэння і ўплыў на яго палітыкі царызму.

Многія дакументы фонду канцылярыі гродзенскага губернатара асвятляюць развіццё **жаночай адукацыі** ў Гродне. Ужо называліся сярод навучальных устаноў горада ў 1835 г. два прыватныя жаночыя пансіёны, якія ўтрымлівалі дваранкі Друэ і Баранкевічава.

У жніўні 1833 г. разглядалася справа аб адкрыцці прыватнага жаночага пансіёна Марыяй Главацкай, якая звярнулася з прашэннем да дырэктара вучылішчаў Гродзенскай губерні Ф.Сазановіча. З матэрыялаў гэтай справы вынікае, што ўдава Марыя Главацкая (з роду Алеваў), ураджэнка Брэста, спачатку займалася навучаннем дзяцей у Брэсцкім уездзе, пасля смерці мужа пераехала ў Гродна (да роднай сястры), дзе займалася навучаннем дзяцей гродзенскага поштмайстра Высочына, пазней памешчыцы Сітнікавай. Па распараджэнню Ф.Сазановіча прэтэндэнтка на заснаванне прыватнага жаночага пансіёна Марыя Главацкая вытрымала іспыты ў губернскай гімназіі (у Свіслачы) па ўсіх прадметах, якія яна планавала выкладаць у пансіёне. Для станюўчага рашэння па гэтаму пытанню заставалася толькі сабраць звесткі пра яе “поведение и образ мыслей”. Гродзенскі паліцмайстар рапартаваў аб тым, што Марыя Главацкая “поведения благопристойного и ничего худого о ней не слышно”³⁷.

У чэрвені 1833 г. быў зачынены прыватны жаночы пансіён іншаземца Фіжана: “Содержатель девичьего пансиона Иван Фижан арестован по прикосновенности к делу об открывшихся в Гродно мятежнических замыслах”. Дырэктар вучылішчаў Гродзенскай губерні Ф.Сазановіч атрымаў прадпісанне: “Иметь бдительный надзор, чтобы ни под каким предлогом воспитание или обучение девиц в помянутом заведении впредь возобновляемо не было”. На момант ліквідацы гэтай установы ў ёй вучыліся 8 дзяўчынаў з Гродзенскага, Навагрудскага, Ваўкавыскага ўездаў, Варшавы; 14 – з Гродна (у дакуменце пазначаныя іх імёны і прозвішчы, характар дзейнасці бацькоў ці апекуноў: напрыклад, Эмілія Савіч – дачка доктара; Юлія Маліноўская – яе апякун адвакат Гродзенскіх “прысутных месцаў” Мізгер і г.д.). Да гродзенскага губернатара звяртаўся сын Фіжана – дваранін Ігнацій, жыхар Дынабурга. У сваёй запісцы ён тлумачыў, што бацька яго пазбавіўся сродкаў для існавання сваёй сям’і, а на яго ўтрыманні знаходзіліся яшчэ і дзеці арыштаванай удавы Шыманскай. Ігнацій Фіжан прасіў губернатара “сделать распоряжение на счёт их взятия у отца”. У жніўні 1833 г. запіску губернатару накіраваў Іосіф Фіжан, настаўнік Віленскага ўезнага вучылішча, у якой ён адзначаў: “Прибыл в Гродно для устройства жребия оставшихся после смерти матери моей малолетних братьев моих и сестры... Получил из Вильны известие об устранении меня от должности учителя, которую исполнял 8 лет...”³⁸ Такім чынам, у дадзеным дакуменце фігуруюць утрымальнік прыватнага жаночага пансіёну ў Гродна Іван Фіжан (арыштаваны ў сувязі з падазрэннямі ў “мятежнических замыслах”), яго сыны Ігнацій (жыхар Дынабурга) і Іосіф (настаўнік Віленскага ўезнага вучылішча, звольнены адтуль, верагодна, з прычыны арышту бацькі).

Яшчэ аднаго настаўніка з такім прозвішчам сустракаем у справе па прашэнню Восіпа Фіжана аб дазvole яму адкрыць прыватны жаночы пансіён. Прашэнне было накіраванае ў красавіку 1834 г. гродзенскаму грамадзянскаму губернатару Міхаілу Мікалаевічу Мураўёву. Восіп Фіжан з’яўляўся настаўнікам французскай мовы ў Гродзенскай гімназіі, сваё імкненне да заснавання жаночага пансіёну ён тлумачыў неабходнасцю ўтрымліваць вялікую сям’ю³⁹. Станоўчае рашэнне па гэтаму пытанню было прынятае ў жніўні 1835 г.⁴⁰

У сакавіку 1837 г. гродзенскі губернатар атрымаў інфармацыю аб тым, што па дакладу міністра народнай асветы аб узмацненні жаночай адукацыі імператар распарадзіўся:

1) заснаваць у Вільні цэнтральны жаночы інстытут;

2) арганізаваць у Вільні, Віцебску, Полацку, Мінску, Гродне і Беластоку з дапамогаю дзяржаўных сродкаў (па 1500 руб. у год) па аднаму ўзорнаму прыватнаму жаночаму пансіёну, для гэтага “избрать лучшие и благонадежнейшие из существующих”;

3) “благонамеренных содержателей и содержательниц прочих частных женских пансионов в белорусском учебном округе, кои успеют собственными средствами не только довести до надлежащего успеха преподавание в своих заведениях русского языка, но и вообще сблизить воспитание с теми правилами, которые им будут начертаны Министерством народного просвещения, представлять к награде подарками или единовременными денежными пособиями не свыше 1500 руб. сер.”;

4) “подчинить большей зависимости Гражданского и училищного начальства содержимые при католических девичьих монастырях пансионы”⁴¹.

З гэтага часу пачалася работа па арганізацыі ў Гродна ўзорнага прыватнага жаночага пансіёну, у прыватнасці, пошуку яго кіраўніка. На думку губернатара, “ни Баранкевичева, ни Друэ не соединяют в себе тех качеств и достоинств, которые могли бы их сделать способными управлять образцовым учебным заведением с тем успехом и с тою пользою, которых правительство ожидает от этих заведений”⁴². На гэтую пасаду міністрам народнай асветы была прызначаная Соф’я Карлаўна Савіч (фон Бізінг), якая характарызавалася наступным чынам: “известная Российскому императорскому Дому и удостоенная Августейшего их императорских Величеств покровительства; приобрела надлежащую опытность в воспитании молодых девиц и с успехом трудилась на этом поприще более 15 лет”⁴³.

Соф’я Савіч у лісце да гродзенскага губернатара прасіла прадставіць яе мясцоваму дваранству, а таксама надрукаваць для распаўсюду дастатковую колькасць асобнікаў праграмы гэтай навучальнай установы на рускай і польскай мовах. Мэта выхавання вызначалася наступным чынам: “Образовать девиц добрыми женами, попечительными матерями, примерными наставницами для детей, хозяйками и чтобы способны были собственными трудами и приобретенными познаниями и искусствами доставлять себе и семействам своим средство к приличному содержанию”⁴⁴.

Курс навучання падзяляўся на 4 класы працягласцю па 1 году. У кожным класе планавалася выкладанне: а) Закону Божага паводле веравызнання выхаванцаў; б) моваў і літаратураў: расійскай, польскай, французскай, нямецкай; в) расійскай і ўсеагульнай гісторыі; натуральнай гісторыі, фізічнай, матэматычнай і палітычнай геаграфіі (усе гэтыя навукі прадугледжвалася выкладаць па-французску); г) арыфметыкі, чыстапісання, малявання, музыкі, танцаў; д) жаночае рукадзелле, паняцце аб хатняй гаспадарцы. Па заканчэнні кожнага вучэбнага году – публічныя іспыты ў прысутнасці мясцовага і вучылішчнага начальства, ганаровых асобаў і бацькоў вучаніцаў.

У праграме была інфармацыя і пра ўмовы паступлення і навучання. Плата за поўную пансіянерку складала 150 руб. сер. у год, за поўпансіянерку (не жыве ў пансіёне, а толькі карыстаецца навучаннем і абедам) – 100 руб. Планаваўся набор 50-ці поўных пансіянерак і 20 поўпансіянерак. Узрост

для паступлення – 9 – 13 гадоў, абавязковая ўмова – умённе чытаць хаця б на адной з вышэй пералічаных моваў. Дакументы, якія трэба мець – пасведчанне ад уезднага прададзіцеля дваранства (маршалка) аб нараджэнні, веравызнанні і паходжанні дзяўчынаў; даведка ад лекара аб стане здароўя і прышчэпках супраць воспы. Вызначаліся рэчы, якія трэба мець пры сабе ад бацькоў, а таксама тыя, якімі забяспечвалі ў пансіёне. Прапісваліся таксама ўмовы медыцынскіх паслугаў на выпадак хваробы вучаніцаў. Пра месца знаходжання пансіёна паведамлялася наступнае: “Заведение будет помещаться в нанятом и состоящем в Гродно на Городнице доме помещика Валицкого, в коем имеется приличное и весьма обширное помещение, сверх того находится при этом доме большой сад для прогулки воспитанниц”⁴⁵.

Святочнае адкрыццё ўзорнага жаночага пансіёна ў Гродна адбылося на публічным сходзе 1 ліпеня 1838 г. Праграма гэтай урачыстасці прыводзіцца ў матэрыялах справы, што дазваляе ўявіць сябе прысутнымі на ёй: “1 июля, в день рождения Государыни Императрицы, как нежной матери и покровительницы всех женских воспитательных заведений... в начале первого часа по полудни все почетные посетители соберутся в доме Валицкого. С прибытием Гродненского гражданского губернатора начнется молебен с водоосвящением, которое совершит Гродненского Софийского Собора протоиерей Попов и причтом. Директор училищ Гродненской губернии произнесёт краткую и приличную речь, за которой последует чтение программы Пансиона. Начальник губернии провозгласит тост за здоровье Государя Императора и Государыни Императрицы, столь неустанно пекущихся об образовании своих подданных и за Благоденствие всего Августейшего Дома. Г-жа содержательница попросит протоиерея Попова окропить прочие комнаты освященною водою и попросит посетителей осмотреть устроенное для Пансиона помещение”⁴⁶. Тэкст прамовы Дырэктара вучылішчаў Гродзенскай губерні Ястрабцова, які прыведзены ў гэтым дакуменце, перанасычаны вернападанніцкімі рэверансамі на адрас імператара і імператрыцы. Звернем увагу на той факт, што змест гэтай прамовы загадзя ўзгадняўся з гродзенскім губернатарам Рыгорам Дапельмаерам, а таксама з генерал-губернатарам князем Мікалаем Далгарукавым.

Аднак узорны жаночы пансіён у Гродне пад кіраўніцтвам Соф’і Савіч, які, здавалася, меў усе ўмовы для паспяховага дзеяння, праіснаваў усяго адзін год. Прычыны гэтага сталі зразумелымі па меры далейшага знаёмства з матэрыяламі дадзенай крыніцы. У ліпені 1839 г. С.Савіч накіравала ліст кіраўніку Беларускай навучальнай акругі з просьбаю звальнення яе з пасады. Яе просьба адразу была задаволеная, бо мелі месца “неоднократные со стороны местного дворянства жалобы на действия Г-жи Савич и неодобрительные отзывы о ней гродненского губернатора”⁴⁷. У чым жа заключалася сутнасць канфлікту паміж мясцовай шляхтай і адміністрацыяй, з аднаго боку, і

ўтрымальніцай ўзорнага жаночага пансіёна, з другога? Што стала прычынаю незадаволенасці гэтай асобаю, так бліскуча ахарактарызаванай на пачатку свайго з'яўлення на арэне гродзенскай гісторыі?

Соф'я Савіч (па нараджэнню фон Бізінг) выкарыстоўвала даручаную ёй навучальную ўстанову для задавальнення сваіх уласных эканамічных інтарэсаў. Яна спрабавала (шляхам атрымання ільготнага крэдыту ад гродзенскай Грамадскай апекі ў памеры 8 – 9 тыс. руб. ср. тэрмінам на 20 год) набыць ва ўласнасць дом, адведзены для пансіёну. Акрамя таго жудасныя ўмовы ўтрымання дзяўчатаў дазваляюць сцвярджаць, што Савіч займалася крадзяжамі сродкаў, якія паступалі для пансіёна (нагадаем, што гэта 1500 руб. ад казны і па 100 – 150 руб. ад бацькоў кожнай з вучаніцаў). У матэрыялах гэтай справы адзначаецца: “Пансион сначала имел блистательный успех, в последствии пришел в постепенный упадок по причине самой же содержательницы, которая между прочим неуместною своею скупостью в содержании воспитанниц возбудила неудовольствие родителей и заставила тем многих взять обратно детей своих”⁴⁸.

У студзені 1840 г. на з'ездзе гродзенскага дваранства паўстала пытанне пра неабходнасць аднаўлення ўзорнага жаночага пансіёна. У чыноўнікаў навучальнай акругі ўзнікла ідэя адзяліць гаспадарчую частку ад вучэбнай і даручыць першую спецыяльна прызначанаму эканому пад наглядам дырэктара гімназіі. Разглядалася кандыдатура эканомы з Пецярбурга. Але мясцовае дваранства выступіла супраць. Верагодна, пасля гісторыі з Савіч, яно хацела даручыць справу мясцовым кадрам. Не была падтрыманая і кандыдатура ўтрымальніцы ўзорнага жаночага пансіёна ў Віцебску Экард, якая звярталася у МНА з прашэннем аб пераводзе яе ў Гродна. Губернскі маршалак дваранства прапанаваў на пасаду ўтрымальніцы пансіёна жонку наглядчыка Пружанскага ўезднага вучылішча спадарыню Юшкевіч і ахарактарызаваў яе як “известную здешнему дворянству со стороны отличных качеств, образа мыслей и образования”⁴⁹.

Справа аднаўлення ўзорнага жаночага пансіёну цягнулася да 1842 г. Урэшце выбар быў зроблены на карысць настаўніка французскай мовы губернскай гімназіі Францішка дэ Ліўрона і яго жонкі Лізаветы з Арнольдаў. Губернатар Дапельмаер паведаміў дырэктару вучылішчаў Ястрабцову: “Признаю обоих их по образованию и приличному и благородному обхождению способными и достойными управлять Девичьим образцовым пансионом в Гродно”⁵⁰. Для інфармавання мясцовага дваранства праграма гэтай адноўленай навучальнай установы зноў была надрукаваная на рускай і польскай мовах⁵¹.

Гісторыю жаночай адукацыі ў Гродне дапаўняе “Дело по прошению дворянки Загуровской о разрешении ей открыть пансион в г.Гродно”. З гэтай крыніцы даведваемся, што ў 1849 г. Ганна Загуроўская вымушаная была

зачыніць жаночы пансіён, які яна ўтрымлівала на працягу 5 гадоў, па прычыне вялікіх выдаткаў з-за абмежаванай платы ад бацькоў. У 1850 г. губернскаму маршалак падаў прашэнне ад імя дваран і чыноўнікаў Гродна аб неабходнасці аднаўлення гэтай навучальнай установы пад кіраўніцтвам Загуроўскай, якая 5 гадоў добрасумленна выконвала свае абавязкі, а таксама прызначэння ёй у дапаўненне да платы бацькоў датацыі ад казны ў памеры 450 – 500 руб. ср. у год⁵².

Паводле матэрыялаў да справаздачы губернатара за 1855 г., у Гродне дзейнічалі два прыватныя жаночыя пансіёны, у якіх вучыліся 50 дзяўчынаў⁵³.

Па дакументах фонду Канцылярыі можна прасачыць рэалізацыю ў Гродне распараджэння цэнтральных уладаў аб арганізацыі ў губернскіх гарадах жаночых школаў, набліжаных па курсу выкладання да гімназій. Прадугледжваўся ўдзел гарадскіх саслоўяў у гэтай справе праз “оказание возможного содействия добровольными приношениями, складками или другими пожертвованиями”⁵⁴. Міністр унутраных справаў праінфармаваў аб гэтым губернатара 26 ліпеня 1858 г. У Гродне быў створаны Камітэт жаночых школаў, у які ўвайшлі губернатар, маршалак, кіраўнік Палаты дзяржаўных маёмасцяў, дырэктар вучылішчаў губерні, губернскаму пракурор, прадстаўнік Грамадскай апекі, старшы бургамістр.

Паводле рашэння гарадской грамады на арганізацыю жаночай школы на аснове “Палажэння аб жаночых вучылішчах ведамства МНА”, зацверджанага імператарам 30 мая 1858 г., прадугледжваўся збор сродкаў з кожнага аселага абывацеля: з купцоў 3-й гільдыі па 1 руб. (іх у горадзе было 80 чал.), з іншых – па 50 кап. (усяго іх налічвалася 260 чал.). З рапартаў гродзенскага гарадавога магістрата відаць, што найбольш “дысцыплінаванымі” ў гэтых адносінах аказаліся іўдзеі, якія своєчасова перадавалі патрэбныя сумы грошай, а за хрысціянскай часткаю гродзенцаў заставаліся нядоімкі.

Унёсак габрэйў у збор сродкаў для жаночага вучылішча быў найбольшы з-за высокай удзельнай вагі іх сярод купецтва і мяшчанства горада. Пры гэтым габрэі не мелі права навучання ў гэтай установе. У інструкцыі начальнікам і наглядальнікам жаночых вучылішчаў у Гродне, Вільне і Коўне адзначалася: “К обучению в училище, кроме евреев, допускаются дети всех свободных без различия сословий в возрасте от 9 до 13 лет”⁵⁵. Зборшчык падаткаў гродзенскага габрэйскага грамадства ў рапарце, накіраваным 18 студзеня 1860 г. магістрату, пісаў: “Здесьнее еврейское общество на устройство в Гродно для приходящих девиц Училища жертвовало сумму 169 руб. 50 кап. сер. в той надежде, что в училище этом будут воспитываться и дети общества... Начальник училища детей еврейского общества для воспитания принять не соглашается...”⁵⁶.

Жаночае вучылішча было размешчанае ў мураваным аднапавярховым доме, які належаў Грамадскай апецы. Раней тут была акружная лячэбніца,

якую ў лістападзе 1858 г. перавялі ў дом купца Фрумкіна. Ремонт будынка новай навучальнай установы даручаўся гродзенскай гарадской грамадзе⁵⁷.

Вучылішча планавалі адкрыць да 1 студзеня 1860 г. з колькасцю вучаніц каля 100. Начальнікам яго быў прызначаны былы дырэктар вучылішчаў Віленскай губерні Вінаградаў. Паўстала пытанне з выбарам галоўнай наглядальніцы. На гэтую пасаду прэтэндавалі дваранка Камілія Казіміраўна Грудзінская; Фэклія Святаева, удава старшага ардынатара Беластоцкага ваеннага шпіталя Івана Святаева; утрымальніца прыватнага жаночага пансіёна ў Гродне Круповіч; жыхарка Казані Юлія Фасфорава. Апошняя ў сваім прашэнні на імя губернатара Шпеера нагадвала аб сваім знаёмстве з ім у Пецярбургу: “Я имела счастье познакомиться с Вашим Превосходительством в доме брата Вашего Василия Абрамовича, о чем и сохраняю всегда самые живые и приятные воспоминания...”⁵⁸ Аднак на пасаду галоўнай наглядальніцы жаночага вучылішча была прызначаная Ганна Загуроўская, якая ўтрымлівала ў Гродне прыватны жаночы пансіён. Паколькі сумяшчаць гэтыя функцыі забаранялася, Загуроўская адмовілася ад выхавання пансіёнерак. Відаць, яе жалаванне, як галоўнай наглядальніцы новаўтвораннага жаночага вучылішча (500 руб. ср. у год), перавышала прыбытак ад утрымання пансіёна.

Інфармацыя аб адкрыцці вучылішчаў для дзяўчатаў у Вільне, Гродне, Коўне і Мінску друкавалася на рускай і польскай мове ў “Виленском Вестнике”. Там паведамлялася вучэбная праграма, расклад заняткаў, умовы паступлення і навучання. Поўны курс навучання складаў 7 гадавых класаў. Прадметы: закон Божы, руская, польская, французская і нямецкая мовы, гісторыя, геаграфія, прыродазнаўства, арыфметыка, жаночыя рукадзелля, чыстапісанне, маляванне, спевы, музыка, танцы. У тыдзень прадугледжваліся 25 урокаў. Плата выкладчыкам – 50 кап. ср. за кожны ўрок. Плата за навучанне ўсім прадметам, акрамя моваў, музыкі і танцаў, складала 15 руб. у год. За навучанне кожнай з моваў і танцам прадугледжвалася дадатковая плата па 3 руб., музыцы – па 50 кап. за урок. Начальнік вучылішча меў права на кожныя 9 вучаніцаў прыняць адну з бедных сем’яў на бясплатную форму навучання⁵⁹.

Аб’ём праграмы па мовах выглядаў наступным чынам: руская мова – 4 урокі ў тыдзень у 1-м і 7-м класе, 3 урокі – у 2 – 6 класах; польская мова – па 2 урокі ва ўсіх класах; французская і нямецкая мовы – 4 урокі ў 1-м класе, 3 урокі ў 2-м класе, 2 урокі ў 3 – 7 класах. Як бачым, галоўная ўвага надавалася рускай мове, на польскую мову выдзялялася найменшая колькасць урокаў⁶⁰.

Захаваўся бюджэт жаночага вучылішча, запланаваны на 1860 г., у якім *прыход* у 5520 руб. складаўся з:

% з агульнага капіталу жаночых навучальных устаноў – 3000 руб.;
гадавая плата на навучанне 100 вучаніцаў – 1500 руб.;

за навучанне французскай, нямецкай мовам, танцам (па 9 руб. з дзяўчынкi, прыкладна ад 50 вучаніцаў) – 450 руб.;

3 % ад капітулу (19 000), сабранага з ахвяраванняў дваранства Гродзенскай губерні – 570 руб.

Расход бюджэта быў у памеры 4200 руб.:

начальніку вучылішча – 500 руб.;

галоўнай наглядальніцы – 500 руб.;

2-м наглядальніцам – 500 руб.;

настаўнікам – 1500 руб.;

слугам (3 мужчыны, 2 жанчыны) – 400 руб.;

ацяпленне дома – 350 руб.;

наём пісца і канцылярскія выдаткі – 100 руб.;

навучальныя дапаможнікі – 100 руб.;

розныя дробязі – 50 руб.;

на ўтрыманне дому – 200 руб.⁶¹

У пачатку 1863 г. жаночае вучылішча было пераўтворанае ў гімназію, у сувязі з чым павялічылася колькасць урокаў і была складзеная новая праграма, надрукаваная надрукаваная ў “Віленском Вестнике” на рускай і польскай мовах. Пазней гэтая праграма і дзейнасць на яе аснове жаночых гімназій у Гродне, Вільне і Коўне сустрэлі вострую крытыку з боку віленскага генерал-губернатора Мураўёва, галоўным чынам за тое, што “польский язык поставлен был в равных правах на преподавание его с русским языком; кандидатки в низший класс должны были уметь читать по-русски и по-польски общеупотребительные молитвы; в высшем классе по программе в русском тексте требовалось знание русской литературы, а в польском тексте программы слово *русской* исключено, а сказано *истории литературы*”.

18 ліпеня 1863 г. Мураўёў пісаў у лісце да начальніка Гродзенскай губерні: “До сведения моего дошло, что в женских гимназиях польский язык преподается наравне с предметами, составляющими обязательный курс учения, и что вообще направление воспитания в оных, порученное исключительно начальствующим лицам и воспитателям польского происхождения, не соответствует видам правительства и тем основаниям, на которых должно быть ведено дело воспитания в здешнем крае... Поручаю Вашему Сиятельству ближайшее и неусыпное наблюдение за находящейся в Гродно женской гимназией... Обязательное преподавание польского языка в женских гимназиях есть прямым злоупотреблением со стороны начальствующих в заведениях лиц. Прошу наблюсти, чтобы с наступающего учебного года польский язык был преподаваем не как обязательный предмет, а наравне с прочими иностранными предметами”⁶². Справа ў тым, што за выкладанне польскай мовы асобная плата не бралася, а за навучанне нямецкай і французскай мовам бацькі плацілі спачатку па 3 руб., а пазней па 5 руб. У перапісцы паміж

чыноўнікамі таксама адзначалася, што “в разговорной речи между детьми преимуществовал польский язык вследствие того, что большинство воспитанниц были всегда дочери лиц польского происхождения”⁶³.

У матэрыялах гэтай справы названыя імёны кіраўніка і некаторых настаўнікаў жаночай гімназіі ў Гродне ў 1863 г. Так, яе начальнікам быў Чашнікаў, выкладчыкам закона Богага быў выхаванец Віленскай рымска-каталіцкай духоўнай семінарыі, “благонадэжны в политическом отношении” ксёндз Косаўскі (замест ксяндза Шмігера), настаўніцай французскай мовы – Зянкловіч (замест Пётот), выкладчыкам рускай славеснасці – “благонадэжны чинovníк, коллежский ассесор” Іваноў (замест Балвановіча), настаўніцай рукадзелля – Лізавета Тафрас, праваслаўнага веравызнання, дачка адстаўнога настаўніка гімназіі (замест Варвары Скрэнтóўскай)⁶⁴. Як бачым, у 1863 г. у Гродзенскай жаночай гімназіі адбыліся кадравыя змены і карэкціроўка вучэбнай праграмы, абумоўленыя агульнай палітыкай царызму ў нашым краі.

У цэлым, архіўныя матэрыялы дазваляюць заўважыць актывізацыю развіцця жаночай адукацыі і пацвярджаюць выснову Святланы Куль-Сяльверставай аб тэндэнцыі фемінізацыі культуры Беларусі ў гэты час.

Захавалася інфармацыя аб развіцці **прафесійнай адукацыі** ў Гродне дарэформеннага часу. Так, губернскі архітэктар у 1822 г. выступіў ініцыятарам прысылкі ў Гродна “из мастеров каменщицкого и плотничьего ремесла молодых людей или сыновей их (по 1 или 2) для лучшего познания в их ремесле”⁶⁵.

У 1840 г. гродзенскі губернатар атрымаў цыркуляр за подпісам міністра дзяржаўных маёмасцей графа Пятра Кісялёва, у якім падпісвалася Палатам дзяржаўных маёмасцей арганізаваць падрыхтоўку сельскіх пісараў з ліку здольных сялянскіх хлопчыкаў. Асабліва востра праблема недахопу такіх кадраў стаяла ў заходніх губернях Расійскай імперыі “по малому знанию вообще обывателями тамошнего края русского языка...” Па меркаванню губернскай адміністрацыі падрыхтоўка сельскіх пісараў магла быць ускладзеная на прыходскія вучылішчы. Са спісу гэтых навучальных устаноў вынікае, што ў Гродне такую задачу павінна было вырашыць 1-класнае ланкастарскае вучылішча⁶⁶.

Кадры для развіцця медыцынскай справы ў Гродне рыхтаваліся ў Вільні, Беластоку, Санкт-Пецярбургу. Так, у 1804 г. да губернскіх уладаў звярнулася жыхарка Гродна Разалія Карчэўская з просьбаю аднавіць страчанае пры пажары 1795 г. пасведчанне аб навучанні ў Віленскай акадэміі павівальнаму майстэрству. Урачэбная ўправа правяла іспыт і зацвердзіла Разалію Карчэўскую на “старшай ваканцыі”⁶⁷.

Недахоп акушэрак выклікаў неабходнасць пошуку кандыдатур для навучання ў Беластоцкім павівальным інстытуце. У 1819 г., напрыклад, на такую прапанову адгукнуліся Кацярына Сянкевічаўна і Марыяна Завістоўская.

Але, як правіла, у рапартах гарадской паліцыі адзначалася адсутнасць жадаючых вучыцца ў Беластоку⁶⁸.

Кандыдатаў у навучэнцы Санкт-Пецярбургскай аптэкарскай школы набіралі сярод выхаванцаў Грамадскай апекі. Так, у 1822 г. квартальнаму наглядальніку Гродзенскай гарадской паліцыі Барысаву было даручана суправаджаць на шляху з Гродна праз Вільню і Рыгу да Санкт-Пецярбурга трох выхаванцаў Гродзенскай і дзесяцёх Віленскай Грамадскіх апекаў⁶⁹.

У 1832 г. жыхар Гродна дваранін Антон Паўловіч звярнуўся да міністра народнай асветы з просьбаю аб залічэнні яго ў склад казённых студэнтаў Імператарскай Медыка-хірургічнай Акадэміі ў Санкт-Пецярбургу. Гродзенскай урачэбнай управе даручалася засведчыць стан яго здароўя і правесці іспыт у “предварительных познаниях”, па выніках якога ён “оказался слабым, а особенно Российского языка почти совсем читать и писать несведущ, а потому он не может быть принят...”⁷⁰

Паводле Указу ад 13 чэрвеня 1836 г. у Медыка-хірургічную Акадэмію ў Санкт-Пецярбургу набіраліся 19 выхаванцаў духоўных семінарыяў. Па рашэнню калегіі праўлення Грэка-уніяцкай Літоўскай семінарыі для навучання ў Акадэміі накіроўваліся Фауст Лукашэвіч і Сямён Наркевіч. Аднак на іспытах, арганізаваных Гродзенскай урачэбнай управай, выявілася іх слабая падрыхтаванасць па матэматыцы і фізіцы. Захаваўся ліст да начальніка губерні Парфірыя Карпіловіча ад архімандрыта Гродна-Калажанскага базыльянскага манастыра Віктара Бучынскага, у якім ён адзначаў: “...зная их способность, прилежание к наукам, лета самоспособнейшие к достижению наук и примерное их поведение, сим ручаюсь, что они слушая медицинских предметов пополнят достаточно знания в физико-математических предметах, на случай же, показали бы они неспособными в Академии, все издержки казне возратить принял на себя Преосвященный Викарный Литовский греко-униатский Епископ Антоний...”⁷¹

У сталіцу Расійскай імперыі накіроўваліся гродзенцы і для навучання ў Практычным тэхналагічным інстытуце, заснаваным у кастрычніку 1831 г. з мэтай “приготовления молодых людей, которые имели бы достаточные сведения для управления фабриками или отдельными частями оных”⁷². З Гродзенскай губерні неабходна было штогод “пастаўляць” аднаго студэнта. Выбар кандыдатаў даручаўся гарадской думе. Якасці, якімі павінны былі валодаць кандыдаты для паступлення ў Інстытут, былі наступныя:

“Телесные качества – крепко сложен, без видимой склонности к внутренним болезням, не безобразен, не очень малорослый, без всяких наружных болезней, не близорук, без недостатков в членах;

Нравственные качества – благонравен, не замечен в пороках и шалостях, в хождении в нищих, не прикосновен к какому-либо делу по суду, не содержался под стражей или в тюрьме;

Познания – показывает особенные способности и видимую склонность к учению и механическим делам”⁷³.

У 1832 г. выбар быў зроблены спачатку на карысьць Іосіфа Вікенцьевіча Дабржыцкага, які характарызаваўся так: “Родился в г.Гродно 1 ноября 1815 г., Римо-католик, из мещан, родители ныне умершие, имеет 3-х братьев и 4-х сестер, прививку от оспы, волосы русые, глаза карие, роста посредственного, поведения порядочного, нрава весёлого, умеет писать по-польски и несколько по-русски, обучался в Гродненском уездном училище”⁷⁴. Аднак далей у матэрыялах гэтага дакументу знаходзіцца дагавор магістрата з габрэем Гершоном Кудравіцкім, які абавязваўся па кантракту даставіць у Пецярбург за 40 руб. ср. Васіля Манулевіча⁷⁵.

Пры выбары кандыдата ад Гродна ў навучэнцы Практычнага тэхналагічнага інстытута ў 1846 г. гарадская дума павінна была ўлічваць наступныя патрабаванні: “В воспитанники Технологического Института могут поступать дети купцов, мещан, цеховых и разночинцев русских подданных, без различия вероисповедания, преимущественно из сирот и недостаточных больших семейств, но с тем, чтобы они были доброй нравственности, крепкого телосложения, не моложе 13 и не старше 15 лет, и при том умели читать и писать хотя бы на одном природном языке? Знали 4 правила арифметики и сокращенный Катехизис”⁷⁶.

З выбарам такіх кандыдатаў узніклі цяжкасці. Гродзенскі губернатар атрымаў ад міністра фінансаў папярэджванне: “Как доставляемые кандидаты весьма часто не соответствуют правилам, то не излишне будет поставить на вид Гродненской Думе, что таковой кандидат по положению об Институте будет возвращен на счёт самой Думы”⁷⁷. У лютым 1846 г. гарадскі магістрат абраў у выхаванцы Інстытута мешчаніна Нарцыса Іванавіча Навакоўскага. Для яго адпраўкі ў Пецярбург знайшоўся “спадарожнік” – студэнт Беларускай гімназіі Петрашкевіч, які ехаў у сталіцу на курс ветэрынарыі. Дастаўка Навакоўскага ў Інстытут абышлася гарадскому бюджэту ў 35 руб. ср. (праз пасрэдніцтва паштовай службы гэта каштавала б 45 руб. сер.)⁷⁸. Наяўнасць сярод дадзеных дакументаў ліста да губернатара ад імя магістрата з просьбаю дазволіць выкарыстаць патрэбную для гэтых мэтаў суму грошай сведчыць аб поўным кантролю гарадскога бюджэту з боку губернскай адміністрацыі.

У 1841 г. быў распрацаваны праект адкрыцця ў Гродне музычнага інстытута. Ініцыятарам яго выступіў замежны падданы “артыст музыкі” Аўгустын Андрэ, які прыехаў сюды з гастрольнымі канцэртамі. Ён быў “со вниманием принят публикою в сем городе, по желанию некоторых вельмож задержан на непрерывном жительстве в оном”⁷⁹. У сваім прашэнні, накіраваным гарадскім уладам, Андрэ ўсхваляў свае музычныя здольнасці. У пераказе паліцмайстра гэта гучала так: “...многолетними трудами и особым призванием к музыкальному таланту он удостоился звания Артиста, на скрипке

и прочих инструментах отыгрывал концерты по разным столичным городам, как то Вена, Варшава и др., принял от публики звание Виртуоза”⁸⁰.

Андрэ указваў на неабходнасць заснавання ў Гродна музычнай навучальнай установы па ўзору Варшаўскай. Ён прасіў апублікаваць у мясцовай газеце інфармацыю аб тым, што ён разам з сынам Аўгустам, які таксама меў музычны талент, “примет труды услужения публике преподаванием уроков на фортепиано, скрипке, кларнете и др. инструментах за умеренную цену как в собственном, так равно и по домам желающих”. Губернатар пазнаёміўся са зместам розных атэстатаў і пасведчанняў аб музычным таленце Андрэ, напісаных на намецкай мове (усяго іх было 10), і адзначыў: “Аттестаты оказываются весьма похвальными, почему и можно согласиться на предложение Андре учредить в Гродно музыкальный институт”⁸¹.

А вась ваенная спецыяльнасць у першай палове XIX ст. не была папулярнай сярод жыхароў Гродна і Гродзеншчыны. МУС меркавала на сродкі мясцовага дваранства адкрыць ваенныя вучылішчы ў губернях⁸². Калі ў 1824 г. збіраліся звесткі аб сумах ахвяраванняў на заснаванне ваенных вучылішчаў, то губернатар рапартаваў: “Дворянское сословие Гродненской губернии не делало какие-либо пожертвования на учреждение военных училищ”⁸³. Служба ў расійскім войску не вабіла тутэйшую шляхту. У ваенную навучальную ўстанову альбо непасрэдна на вайсковую службу траплялі сыны забітых ці асуджаных, збеглых ці без вестак прапаўшых удзельнікаў паўстання 1830 – 1831 гг. Імператарскі ўказ, які з’явіўся ў кастрычніку 1832 г., вызначаў:

“О сыновьях дворян:

1 – 7 лет – оставить при семействах, а затем помещать в кадетские корпуса;

7 – 10 лет – зачислить кандидатами в Александровский и Московский кадетские корпуса для определения в оные по очереди;

10 – 15 лет – зачислять кандидатами в Новогородский кадетский корпус;

15 лет – зачислять кандидатами дворянского полка;

16 – 22 лет – зачислять в полки пехотного корпуса юнкерами.

О сыновьях шляхты, не имеющих документов на дворянство, и простолюдинов:

1 – 12 лет – оставить при семействах;

12 – 18 лет – зачислять в батальоны военных кантонистов;

18 и старше – зачислять на службу в резервные батальоны 5-го пехотного корпуса”⁸⁴.

Дакументы, якія сведчаць пра дабраахвотнае паступленне жыхароў Гродна ў ваенныя вучылішчы, датычаць дзяцей чыноўнікаў і адносяцца да канца 50-х – пачатку 60-х гадоў XIX ст. Так, у 1859 г. удава чыноўніка Юлія Чапліна накіравала трох сваіх сыноў у Маскоўскае ваеннае вучылішча⁸⁵. Жон-

ка губернскага сакратара Леанорыя Троцкая паслала двух сыноў у Пскоўскае ваеннае вучылішча⁸⁶. Сын губернскага сакратара Міхала Краткова паехаў вучыцца ў Кіеўскае ваеннае вучылішча⁸⁷.

Адсутнасць універсітэту ў Беларуска-літоўскім краі (пасля закрыцця ў 1832 г. Віленскага універсітэту) прымушала нашых землякоў ехаць вучыцца ва універсітэцкія цэнтры Расіі і замежжа. Так, у 1849 г. жыхары Гродзеншчыны дваране Леў Ігнатавіч (выпускнік Беластоцкай гімназіі) і Іван Каралько (выпускнік Свіслацкай гімназіі) звярнуліся да кіраўніка Кіеўскай навучальнай акругі з просьбамі, якія датычылі дакументаў для залічэння іх ва Універсітэт Св. Уладзіміра ў Кіеве. Мясцовыя ўлады павінны былі даць інфармацыю “не замечено ли чего-либо предосудительного в их поведении и образе мыслей”⁸⁸.

Студэнтамі Кіеўскага універсітэта былі Разенблюм і Лазарэвіч. У справаводстве канцылярыі гродзенскага губернатара за 1849 г. разглядалася пытанне аб высвятленні іх матэрыяльнага стану для вызвалення ад платы за навучанне⁸⁹.

Сын настаўніка Гродзенскай гімназіі Фелікса Палітоўскага Жыгімонт вучыўся на фізіка-матэматычным факультэце Маскоўскага універсітэта. Бацька не быў у стане ўтрымліваць сына-студэнта ў Маскве, і ў 1859 г. разглядалася пытанне аб залічэнні яго на казённую стыпендыю. Пры гэтым улічваліся пасведчанне Гродзенскага ўезднага маршалка аб матэрыяльнай “совершенной несостоятельности” Фелікса Палітоўскага, факт цяжкага стану яго здароўя і 20-ці гадовая служба ў сферы адукацыі⁹⁰.

Навучанне ў замежных універсітэтах для моладзі нашага краю было абцяжаранае забаронай з боку расійскіх уладаў. Так, 15 студзеня 1823 г. Аляксандр I зацвердзіў даклад цэсарэвіча Канстанціна аб недазваленні ўсім жыхарам беларуска-літоўскіх губерняў і Беластоцкай вобласці навучацца ва універсітэце вольнага горада Кракава. У гэтым жа годзе “для охранения юношества от вредных заграничных учебных заведений” з’явіўся пералік забароненых універсітэтаў Еўропы: Базэльскі, Лейпцыгскі, Дрэздэнскі, Гановарскі і інш. (усяго ў спісе быў 21 універсітэцкі цэнтр). Гарадская паліцыя рапартавала аб інфармаванні жыхароў і канстатавала, што ніхто з гродзенцаў не знаходзіцца ў пералічаных навучальных установах⁹¹.

Яшчэ раней, 16 жніўня 1822 г., была забароненая вучоба ў замежных навучальных установах езуітаў. У прадстаўленні цэсарэвіча Канстанціна імператару адзначалася: “Многие помещики и жители разных званий отправляют детей своих для наук за границу. Поставил я себе в обязанность обратить внимание на места и училищные заведения, избираемые родителями для образования своих детей. Не без удивления заметил я, что в числе иностранных училищных заведений, предпочитаемых отечественным, находятся и иезуитские школы, в австрийских владениях существующие”⁹².

Гродзенскі паліцмайстар паведаміў губернатару аб тым, што ў замежных езуіцкіх вучылішчах гродзенцаў не выяўлена, а з жыхароў горада ўзятыя подпісы, каб не адпраўлялі сваіх дзяцей у гэтыя навучальныя установы.

Мясцовым чыноўнікам прыходзілася выконваць і іншыя абмежавальныя і забараняльныя распараджэнні цэнтральных уладаў, якія прымаліся з мэтай прадухілення непажаданага для іх уплыву з-за мяжы на насельніцтва “забранага” краю. Так, у 1823 г. гродзенская паліцыя займалася інфармаваннем і зборам подпісаў жыхароў горада, каб “никаких газет или публичных листов из чужих краёв, в том числе и из Царства Польского, без ведома цензуры в публику выпускаемо не было”⁹³.

Адначасна мясцовыя ўлады займаліся пашырэннем “карыснай” (з пункту погляду царскіх уладаў) літаратуры. Так, на гродзенскага губернатара ў 1826 г. усклалі задачу распаўсюду сярод мясцовых жыхароў “Истории государства Российского” Карамзіна ў перакладзе на польскую мову (пераклад зрабіў генерал Рыгор Бучынскі, які служыў у галоўным штабе польскіх войскаў). Поўны збор гэтага твору складаўся з 11 тамоў і каштаваў 100 руб. асігнацыямі. У Гродзенскай губерні з дапамогаю адміністрацыйнага рэсурсу “раздалі” 9 камплектаў. З розных месцаў Гродзеншчыны паступалі рапарты аб спаганні з памешчыкаў па 100 руб. за ўручаныя экзэмпляры працы Карамзіна⁹⁴.

Абмяжоўваўся, а часам зусім забараняўся, прыезд замежных настаўнікаў. У 1852 г. нават сам гродзенскі губернатар атрымаў адмову ў дазvole вызваць з Францыі выхавацеля для сваіх дзяцей Карла Ман’е. У сваім прашэнні ён адзначаў, што “... за поведением его сам буду иметь наблюдение...” Аднак яму паведамілі, што “вновь постановленные правила решительно воспрепятствуют пропуск в наши пределы иностранных учителей и воспитателей... Для присмотра и воспитания детей есть и в России благонадежные и способные люди”⁹⁵.

Гродзенскія губернскія ўлады атрымоўвалі для выканання і шэраг іншых распараджэнняў, накіраваных на наступных:

“не принимать в домашние учителя и гувернёры лиц, не имеющих от училищного начальства надлежащих свидетельств” (студзень 1825 г.)⁹⁶;

“бдительно наблюдать, чтобы никто без разрешения учебного ведомства не содержал в тайне пансионеров, школ или пансионеров” (люты 1853 г.)⁹⁷;

“не увольнять дворовых людей за границу” (22 снежня 1852 г.)⁹⁸;

“совершенно воспретить отъезд за границу российским подданным подмастерьям и ученикам для усовершенствования себя в ремёслах, с тем что они могут обучаться сим ремёслам в Санкт-Петербурге и Москве” (10 лютага 1853 г.)⁹⁹;

“приостановить увольнение российских подданных в Иерусалим для поклонения Святым местам” (14 чэрвеня 1853 г.)¹⁰⁰.

Настаўнікі

Развіццё адукацыі ў Гродна адбывалася ва многім дзякуючы канкрэтным людзям: арганізатарам навучальнага працэсу, настаўнікам. Можна дапусціць, што ў разглядаемы перыяд яны складалі прыкладна каля 100 чалавек ці каля 1 % ад усіх жыхароў (з улікам гімназічных і вучылішчных выкладчыкаў, манахаў, якія займаліся навучаннем, хатніх настаўнікаў для хрысціянскага насельніцтва, меламедаў).

Узгадаем яшчэ раз імёны настаўнікаў і іншых асобаў, звязаных з сістэмай асветы Гродна, якія сустрэліся пры вывучэнні матэрыялаў фонду канцылярыі гродзенскага губернатара, датычных адукацыйнай сферы:

Сазановіч, Ястрабцоў, Шавялёў – дырэктары вучылішчаў Гродзенскай губерні (па звестках на 1833, 1838, 1863 гады.);

Альбін Фармасовіч, настаўнік ланкастарскага вучылішча, заснаванага ў 1820 г. пры Гродзенскай установе грамадскай апекі;

Фрыдрых Іванавіч Берлін, ураджэнец Гамбурга, настаўнік прыходскага вучылішча пры Гродзенскай евангеліцка-лютэранскай кірхе (па звестках на люты 1856 г.);

Князь Радзівіл, ганаровы папярчыцель Гродзенскай губернскай гімназіі (па звестках на 1834 г.);

Дзясніцкі, сакратар Рады Гродзенскай губернскай гімназіі, старшы настаўнік (па звестках на 1837 г.)

Нікольскі, старшы настаўнік Гродзенскай губернскай гімназіі (па звестках на 1837 г.)

Пакроўскі, інспектар Гродзенскай губернскай гімназіі (па звестках на 1838 / 1839 навучальны год);

Класоўскі, старшы настаўнік Гродзенскай губернскай гімназіі (па звестках на 1838 / 1839 навучальны год);

Іван Гаўрылавіч Дальфен, ураджэнец Жэневы, настаўнік французскай мовы ў Гродзенскай губернскай гімназіі (па звестках на люты 1856 г.);

Фелікс Палітоўскі, настаўнік Гродзенскай губернскай гімназіі (па звестках на 1859 г.);

Васіль Сакалоў, старшы настаўнік рускай славеснасці Гродзенскай губернскай гімназіі (па звестках на люты 1864 г.);

Сяргей Грузаў, старшы настаўнік матэматыкі Гродзенскай губернскай гімназіі (па звестках на люты 1864 г.);

Канстанцін Пігулеўскі, старшы настаўнік натуральнай гісторыі Гродзенскай губернскай гімназіі (па звестках на люты 1864 г.);

Пётр Арлоў, старшы настаўнік “Законоведения” Гродзенскай губернскай гімназіі (па звестках на люты 1864 г.);

Васіль Кавалеўскі, старшы настаўнік лацінскай мовы Гродзенскай губернскай гімназіі (па звестках на люты 1864 г.);

Іван Фіжан, утрымальнік прыватнага дзявочага пансіёну, зачыненага ў 1833 г. з прычыны яго арышту “по прикосновенности к делу об открывшихся в Гродно мятежнических замыслах”;

Восіп Фіжан, настаўнік французскай мовы ў Гродзенскай гімназіі, у 1835 г. атрымаў дазвол на адкрыццё жаночага пансіёну ў Гродна;

Марыя Главацкая, хатняя настаўніца, гувернантка, якая займалася навучаннем дзяцей гродзенскага поштмейсцера Высочына, пазней памешчыцы Сітнікавай, а ў 1833 г. звярталася з прашэннем аб заснаванні ў Гродна прыватны жаночы пансіён;

Друэ і Баранкевічава, утрымальніцы жаночых пансіёнаў Гродна (па звестках на 1835 г.);

Соф’я Карлаўна Савіч (фон Бізінг), утрымальніца прыватнага ўзорнага дзявочага пансіёну, які праіснаваў у Гродна з ліпеня 1838 па ліпень 1839 г.;

Францішак дэ Ліўрон, настаўнік французскай мовы ў Гродзенскай гімназіі, які ў 1842 г. разам з жонкаю Лізаветай з Арнольдаў атрымаў дазвол на адкрыццё прыватнага ўзорнага дзявочага пансіёну;

Іанна Загуроўская, утрымальніца прыватнага дзявочага пансіёну з 1844 г., якая ў 1860 г. была прызначаная ўтрымальніцай жаночага вучылішча, набліжанага па вучэбнаму курсу да гімназіі (начальнікам яго стаў *Вінаградаў*);

Круповіч, утрымальніца прыватнага дзявочага пансіёну (па звестках на 1860 г.);

Чашнікаў, начальнік жаночай гімназіі ў Гродна (па звестках на 1863 г.);

Шмігер, Косаўскі, ксяндзы, выкладчыкі Закона Богага ў жаночай гімназіі ў Гродна (па звестках на 1863 г.);

Підот, Зянковіч, настаўніцы французскай мовы ў жаночай гімназіі ў Гродна (па звестках на 1863 г.);

Балвановіч, Іваноў, выкладчыкі рускай славеснасці ў жаночай гімназіі ў Гродна (па звестках на 1863 г.);

Варвара Скрэнтоўская, Лізавета Тафрас, настаўніцы рукадзелля ў жаночай гімназіі ў Гродна (па звестках на 1863 г.);

Аўгустын Андрэ, аўтар праекту стварэння ў Гродна музычнага інстытуту (1841 г.);

Іцка Эберул, утрымальнік ешывы (па звестках на 1858 г.);

Бендзетсон, утрымальнік прыватнай руска-габрэйскай школы (па звестках на 1868 г.);

Шматлікія настаўнікі (меламеды) габрэйскіх рэлігійных школаў (хедараў): 71 чалавек у 1839 г., 33 – у 1858 г., 77 – у 1868 г.

У завяршэнне адзначым, што навучальныя ўстановы Гродна, іх выкладчыкі і навучэнцы зведалі на сабе ўсе павароты адукацыйнай палітыкі царызму разглядаемага часу. Нагадаем, што да сярэдзіны 20-х гадоў XIX ст. у сувязі з ліберальным стаўленнем расійскіх уладаў да мясцовай шляхты, асвета амаль цалкам была аддадзеная ў рукі патрыётаў Рэчы Паспалітай на чале з Адамам Чартарыйскім (папчыцелем Віленскай навучальнай акругі). Школа займала значнае месца ў іх планах як сродак выхавання новых змагароў за аднаўленне Рэчы Паспалітай. Гэта дасягалася праз выкладанне гісторыі Рэчы Паспалітай, польскай мовы, літаратуры. Руская мова не была абавязковым прадметам, яна вывучалася па жаданню вучняў. Пасля следства і суда над філарэтамі і філаматамі пачынаецца русіфікацыя адукацыі, якая ўзмацнілася пасля падаўлення паўстанняў 1830 – 1831 гг. і, асабліва, 1863 г. Адбывалася разбурэнне культурнай інфраструктуры, якая склалася да канца XVIII ст. Што датычыць беларускай мовы, то яна, як і раней, не дапускалася ў школу. Узнікненне беларускай школы было немагчымым. Не ўсведамляла такой неабходнасці і насельніцтва. Рух за беларускую школу ў Беларусі, у тым ліку і ў Гродне, разгарнуўся толькі ў пачатку XX ст.

Спасылкі

- 1 Ф. 1, воп. 1, адз. 1800. “Отчёт директора училищ Гродненской губернии о состоянии училищ и количестве учащихся в них”. Арк. 1 адв.
- 2 Тамсама. Адз. зах. 2176. “Дело об израсходовании денежных сумм по приказу общественного призрения на воспитание детей. 1820 г.”. Арк. 95-95 адв.
- 3 Тамсама. Адз. зах. 1801. “Об открытии в Гродненской губернии училищ по методу Белла и Ланкастера. 1821 – 1823 гг.”. Арк. 80.
- 4 Тамсама. Арк. 54.
- 5 Тамсама. Воп. 2, адз. 1238. “Переписка с МВД, Гродненской врачебной управой и другими учреждениями о раздаче воспитанников Гродненского приказа общественного призрения на воспитание жителям городов и деревень ввиду отсутствия здания и плохого питания. 1825 – 1829 гг.”. Арк. 110 адв., 116-117, 139.
- 6 Тамсама. Воп. 3, адз. 422. “Статистических сведениях о народном хозяйстве по уездам Гродненской губернии за 1829 г.”. Арк. 142.
- 7 Тамсама. Арк. 144.
- 8 Тамсама. Арк. 140.
- 9 Тамсама.
- 10 Тамсама. Воп. 19, адз. 947. “Переписка с земскими судами о представлении сведений о количестве учителей и учащихся частных школ. 1835 – 1841 гг.”. Арк. 6-7.
- 11 Тамсама. Воп. 27, адз. 683. “Дело по донесению Почетного Попечителя Гродненской гимназии князя Радзивила об открытии Благородного Пансиона при Гродненской гимназии. 1834 – 1838 гг.”. Арк. 3.
- 12 Тамсама. Арк. 39, 51, 76-77, 93.

- 13 Тамсама. Адз. зах. 737. “Дело об устройстве в зданиях упразднённого в Гродно Доминиканского монастыря гимназии и благородного пансиона. 1836 – 1837 гг.” Арк. 1, 1 адв., 62, 144-145, 147.
- 14 Тамсама. Воп. 19, ад.з. 1723. “Дело по представлению Директора училищ Гродненской губернии об открытии нового с 8 сентября 1838/1839 г. учебного курса” Арк. 2.
- 15 Тамсама. Воп. 13, ад.з. 1478. “Переписка с попечителем Виленского учебного округа, Гродненской дирекцией народных училищ и другими учреждениями о преобразовании училищной системы, об открытии новых училищ и другим вопросам. 1864/1865 гг.” Арк. 55, 55 адв.
- 16 Тамсама. Воп. 28, ад.з. 708. “Сведения к отчёту о состоянии губернии за 1855 г.” Арк. 125-125 адв.
- 17 Тамсама. Арк. 15.
- 18 Тамсама. Арк. 395 адв., 399.
- 19 Тамсама. Арк. 99.
- 20 Тамсама. Арк. 394 адв.
- 21 Тамсама. Воп. 13, ад.з. 1478. “Переписка с попечителем Виленского учебного округа, Гродненской дирекцией народных училищ и другими учреждениями о преобразовании училищной системы, об открытии новых училищ и другим вопросам. 1864/1865 гг.” Арк. 74.
- 22 Тамсама. Воп. 13, Адз. зах. 1146. “Переписка с МВД, Гродненской дирекцией училищ и другими учреждениями об открытии воскресных школ в городах губернии. 1860 – 1862 гг.” Арк. 27-27 адв.
- 23 Тамсама. Воп. 34, ад.з. Адз. зах. 69. “О временном закрытии воскресных школ по Гродненской губернии. 1862 – 1863 гг.” Арк. 1.
- 24 Тамсама. Воп. 6, ад.з. 1491. “Дело о неаккуратной посылке детей гродненскими мещанами в приходские училища. 1868 г.” Арк. 1.
- 25 Тамсама. Воп. 20, ад.з. 432. “Ведомости о количестве магометанских училищ, мечетей, прихожан обоего пола за 1840 г.” Арк. 7-7 адв.; адз. зах. 932. “Ведомости о количестве магометанских училищ, мечетей, прихожан обоего пола за 1842 г.”
- 26 Тамсама. Воп. 19, ад.з. 1724. “Дело об учреждении в Гродно уездного еврейского училища. 1838-1839 гг.” Арк. 13.
- 27 Тамсама. Воп. 27, ад.з. 1563. “Сведения о частных еврейских учителях и обучающихся. 1858 г.” Арк. 1.
- 28 Тамсама. Арк. 14-15 адв.
- 29 Тамсама. Адз. зах. 2387. “Дело по отношению Гродненского Директора училищ о предположению посылать учеников Талмуд-Торы и Ешиботов для обучения русским предметам в Гродненское казённое училище. 1868 г.” Арк. 16, 12.
- 30 Тэкст гэтых правілаў прыведзены ў: Ф. 1, воп. 28, ад.з. 193. “Дело по предложению генерал-губернатора о наблюдении за евреями, занимающимися обучением – меламадами. 1850-1851 гг.” Арк. 47.
- 31 Тамсама. Арк. 7.
- 32 Тамсама. Арк. 55.
- 33 Тамсама. Воп. 19, ад.з. 1724. “Дело об учреждении в Гродно уездного еврейского училища. 1838 – 1839 гг.” Арк. 1-11.
- 34 Тамсама. Воп. 28, ад.з. 708. “Сведения к отчету о состоянии губернии за 1855 г.” Арк. 125.

- 35 Тамсама. Воп. 27, ад.з. 1563. “Сведения о частных еврейских учителях и обучающихся. 1858 г.” Арк. 45.
- 36 Тамсама. Ад.з. 2387. “Дело по отношению Гродненского Директора училищ о предположению посылать учеников Талмуд-Торы и Ешиботов для обучения русским предметам в Гродненское казённое училище. 1868 г.” Арк. 31.
- 37 Тамсама. Ад.з. 439. “Дело об установлении политической благонадежности Гловацкой Марии для предоставления ей права открыть частный пансион в г.Гродно. 1833 г.” Арк. 1-2, 4.
- 38 Тамсама. Ад.з. 306. “Дело по отношению Директора училищ Гродненской губернии о закрытии частного девичьего пансиона, содержимого в г.Гродно иностранцем Фижаном. 1833 г.” Арк. 1-13.
- 39 Тамсама. Ад.з. 679. “Дело по прошению учителя французского языка Гродненской гимназии Осипа Фижана о разрешении ему открыть в Гродно частный пансион благородных девиц. 1834 г.” Арк. 1.
- 40 Тамсама. Воп. 19, ад.з. 979. “Дело о разрешении учителю Гродненской гимназии Осипу Фижану открыть в Гродно пансион благородных девиц. 1835 г.” Арк. 1.
- 41 Тамсама. Ад.з. 1479. “О доставлении сведений, которые из нынешних содержательниц частных девичьих пансионов в Гродно способны и благонадежны к управлению образцовым учебным заведением [Об открытии в Гродно частного девичьего пансиона]. 1837 – 1840 гг.” Арк. 1-2.
- 42 Тамсама. Арк. 4.
- 43 Тамсама. Арк. 8.
- 44 Тамсама.
- 45 Тамсама. Арк. 11.
- 46 Тамсама. Арк. 34-34 адв.
- 47 Тамсама. Арк. 46.
- 48 Тамсама. Арк. 71 адв.
- 49 Тамсама. Арк. 97.
- 50 Тамсама. Воп. 20, ад.з. 903. “Дело по отзыву Директора училищ Гродненской губернии о дозволении жене учителя Гродненской гимназии Елизавете де Ливрон возобновить в Гродно девичий пансион. 1842 г.” Арк. 1-2.
- 51 Тамсама. Ад.з. зах. 924. “Об открытии в Гродно девичьего пансиона учителем французского языка Гродненской гимназии де Ливроном. 1842 г.” Арк. 1, 3.
- 52 Тамсама. Воп. 27, ад.з. 1059. “Дело по прошению дворянки Загуровской о разрешении ей открыть пансион в г.Гродно. 1850 г.” Арк. 1.
- 53 Тамсама. Воп. 28, ад.з. 708. “Сведения к отчёту о состоянии губернии за 1855 г.” Арк. 125 адв., 393.
- 54 Тамсама. Воп. 13, ад.з. 1152. “Об открытии женских училищ по губернии. 1858-1862 гг.” Арк. 1-3.
- 55 Тамсама. Арк. 189-197 адв.
- 56 Тамсама. Арк. 198.
- 57 Тамсама. Арк. 30 адв., 101.
- 58 Тамсама. Арк. 124.
- 59 Тамсама. Арк. 89-92.
- 60 Тамсама.

- 61 Тамсама. – Арк. 133 – 134.
- 62 Тамсама. Воп. 34, ад.з. 485. “Дело об установлении наблюдения за преподавателями женской гимназии в Гродно, подозреваемыми в политической неблагонадежности. 1863 г.” Арк. 1-2, 7 адв., 13.
- 63 Тамсама. Арк. 7 адв.
- 64 Тамсама. Арк. 4, 25, 27, 38.
- 65 Тамсама. Воп. 1, ад.з. 3018. “Дело по рапорту Гродненского архитектора о присылке в г.Гродно детей для обучения их каменщиками и плотницкому ремеслу. 1822 г.” Арк. 1.
- 66 Тамсама. Воп. 5, ад.з. 95. “Дело по предложению Г-на Министра государственных имуществ относительно обучения мальчиков (сыновей казённых крестьян) для должности сельских писарей. 1840 г.” Арк. 2, 38-38 адв., 46.
- 67 Тамсама. Воп. 1, ад.з. 83. “По прошению жительницы г.Гродно Корчевской Розалии о выдаче ей свидетельства об окончании повивальной школы и о принятии ее на работу по специальности. 1804 г.”
- 68 Тамсама. Адз. зах. 1051. “Переписка с врачебными управами о зачислении к должностям врачей, о состоянии больных и по другим вопросам. 1817 – 1819 гг.” Падобная інфармацыя ў Ад.з. 805, 2182.
- 69 Тамсама. Ад.з. 3020. “Дело об отправлении воспитанников приказов общественного призрения в Санкт-Петербург для зачисления в аптекарскую школу. 1822 г.” Арк. 6.
- 70 Тамсама. Воп. 10, ад.з. 533. “Дело об незачислении в Медико-хирургическую академию дворянина Павловича ввиду не сдачи вступительных экзаменов”. Арк. 1, 4, 5.
- 71 Тамсама. Ад.з. 2256. “Дело по отзыву Правления Литовской Гркео-Униатской Семинарии об отправлении в Санкт-Петербургскую Медико-хирургическую академию воспитанников Лукашевича и Наркевича”. Арк. 2, 4.
- 72 Тамсама. Ад.з. 517. “Дело о назначении Добжицкого Иосифа и Манулевича Иосифа кандидатами Санкт-Петербургского практического технологического института. 1832 г.” Арк. 1.
- 73 Тамсама. Арк. 3.
- 74 Тамсама. Арк. 9-10.
- 75 Тамсама. Арк. 18.
- 76 Тамсама. Воп. 21, ад.з. 248. “Переписка с Департаментом мануфактур и внутренней торговли Министерства финансов о командировании кандидата в Петербургский Технологический институт. 1846 г.” Арк. 1.
- 77 Тамсама.
- 78 Тамсама. Арк. 3, 8, 8 адв.
- 79 Тамсама. Воп. 20, ад.з. 490. “По рапорту Гродненского полицмейстера относительно предполагаемого учреждения в Гродно иностранцем Августинном Андре музыкального института”. Арк. 1.
- 80 Тамсама.
- 81 Тамсама. Арк. 2.
- 82 Тамсама. Воп. 1, ад.з. 1331. “Дело об открытии на средства дворян военных училищ в губерниях. 1818 г.”
- 83 Тамсама. Воп. 2, ад.з. 441. “Циркуляр МВД о доставлении сведений о суммах, пожертвованных в губерниях на учреждение военных училищ. 1824 г.” Арк. 3.
- 84 Тамсама. Воп. 10, ад.з. 417. “Дело об определении сыновей участников восстания 1831 г. в кадетские корпуса и военные кантонисты. 1832 г.” Арк. 18-19.

- 85 Тамсама. Воп. 27, ад.з. 1595. “Дело по прошению вдовы чиновника Чаплиной Юлии о направлении ее трех сыновей в Московское военное училище на счёт казны. 1859 г.”
- 86 Тамсама. Ад.з. 1601. “Дело по прошению жены губернского секретаря Троцкой Леононии о принятии детей ее в Псковское военное училище. 1859 г.”
- 87 Тамсама. Ад.з. 1605. “Дело о направлении за счёт казны в Киевское военное училище сына губернского секретаря Кроткова Михаила. 1859-1860 гг.”
- 88 Тамсама. Воп. 29, ад.з. 299. “Дело по прошению дворянина Игнатовича и Королько о зачислении их в Киевский университет”. Арк. 1-1 адв.
- 89 Тамсама. Воп. 27, ад.з. 943. “Дело об установлении материального положения студентов Киевского университета Розенблюма и Лазаревича для освобождения их от платы за обучение. 1849 г.”
- 90 Тамсама. Ад.з. 1604. “О зачислении на казённую стипендию студента 2 курса Московского университета Сигизмунда Политовского. 1859 г.” Арк. 1, 2 адв.
- 91 Тамсама. Воп. 2, ад.з. 390. “Дело о запрещении жителям 5 губерний отсылать своих детей в г.Краков учиться. 1823 г.” Арк. 1, 10, 18, 18 адв., 22-23, 30-30 адв.
- 92 Тамсама. Воп. 1, ад.з. 3012. “Дело по предложению Военного губернатора о наблюдении дабы помещики Гродненской губернии не отдавали своих детей за границу в училища к иезуитам. 1822 г.” Арк. 2.
- 93 Тамсама. Воп. 2, ад.з. 259. “Дело по предложению Военного губернатора о воспрещении обывателям выписывать через своих корреспондентов или знакомых людей из чужих краёв газеты. 1823 г.” Арк. 8.
- 94 Тамсама. Ад.з. 1502. “Повеление великого князя о приглашении пренумерантов «Истории Российского государства», сочинённой Карамзиным и переведённой на польский диалект Бучинским. 1826 г.”.
- 95 Тамсама. Воп. 28, ад.з. 401. “Об отказе губернатору в вызове из Франции Карла Монье для воспитания его детей. 1852 г.” Арк. 5-5 адв.
- 96 Тамсама. Воп. 1, ад.з. 2996. “Дело о запрещении учителям заниматься педагогической деятельностью без разрешения попечителя учебным округом. 1822-1828 гг.” Арк. 58.
- 97 Тамсама. Воп. 28, ад.з. 456. “Циркуляр МВД о запрещении разным лицам содержать у себя пансионы и школы без разрешения. 1853 г.” Арк. 1.
- 98 Тамсама. Ад.з. 455. Арк. 1.
- 99 Тамсама. Арк. 6.
- 100 Тамсама. Арк. 9.

Вольга Сабалеўская,
кандыдат гістарычных навук (Гародня)

Лакальны ўзровень “габрэйскай палітыкі” ў дакументах Канцылярыі гарадзенскага губернатара (першая палова XIX ст.)

Дзяржаўная палітыка адносна пэўнай этнічнай групы мае надзвычай важнае значэнне для асэнсавання яе месца ў грамадстве. Асабліва істотна гэта ў дачыненні да габрэйскай супольнасці, якая на працягу апошняй чвэрці XVIII – пачатку XX ст. была вылучана ў расейскім заканадаўстве ў асобную прававую групу са спецыфічным юрыдычным статусам. Адносна гэтай групы праводзілася палітыка, накіраваная на карэннае змяненне асноў нацыянальнай культуры, якая выклікала зацятае супраціўленне габрэяў супраць рэалізацыі расейскім чынавенствам асобных “выхаваўчых мерапрыемстваў”. Узнятая тэма мае істотнае значэнне для разумення мэтай, асаблівасцей рэалізацыі і вынікаў дзяржаўнай палітыкі Расейскай імперыі адносна габрэяў. Вырашэнне “габрэйскага пытання” цікава і таму, што яно было адной з яскравейшых праекцый дзяржаўнай палітычнай думкі адносна ўсіх “чужых”, нярускіх, іншаверных. Гэта актуалізуе наша даследаванне, *мэтай* якога з’яўляецца аналіз “габрэйскай палітыкі” расейскага самаўладдзя на губернскім узроўні, што дазваляюць зрабіць акты Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі у Гародні, якія захоўваюцца ў фондзе Канцылярыі гарадзенскага губернатара (фонд 1). *Крыніцамі* для артыкула сталі матэрыялы вышэйназванага фонду НГАБ у Гародні. Аднак па прычыне дрэннай захаванасцю дакументаў першай паловы XIX ст. яны былі дапоўнены актамі Дзяржаўнага архіва Расейскай Федэрацыі ў Маскве.

“Габрэйскае пытанне” паўстала перад расейскай уладай неаднаразова задоўга да таго, як у канцы XVIII ст. да Расіі былі далучаны беларускія землі. Іван Жахлівы, Пётр I, Лізавета Пятроўна і нават маладая Кацярына II “не жадалі ад ворагаў Хрыстовых мець цікавай карысці”. Вырашаючы пытанне прая габрэйскую прысутнасць на землях “Святой Русі, Трэцяга Рыму”, яны трактавалі габрэяў згодна з хадудальнымі хрысціянскімі ўяўленнямі, ахвяруючы эканамічнымі перавагамі дзеля рэлігійных ідэалаў. Мадэль фарміравання і функцыянавання антыгабрэйскага стэрэатыпу неаднаразова выклікала даследчыцкую цікаўнасць. Сярод іншых, яна была ўдала прааналізавана ў

працах Ханны Вэнгжынэк, Катажыны Зянькоўскай, Льва Палякова, Джошуа Трахтэнберга, Аліны Цалай, Вольгі Бяловай¹. Калі ў 1795 г. у новых межах Расейскай імперыі апынулася больш за трэці габрэяў свету (700 тыс. - 800 тыс.)², самаўладдзю давялося займацца вызначэннем статусу нованабытых падданных, якімі, па выразу Кацярыны II, “кішэла ўся Беларусь”³.

У часы непрацяглага царавання Паўла I як вынік інспекцыі шклоўскіх уладанняў графа Зорыча, з’яўляецца “Запіска” Гаўрылы Дзяржавіна, якая стала падмуркам “габрэйскага заканадаўства” Расейскай імперыі. Дзяржавін негатыўна ацаніў традыцыйную структуру занятасці габрэяў, яго насцёражыла нераспаўсюджанасць сярод іх сельскагаспадарчай працы, глыбокая адданасць рэлігіі, якую сенатар вызначыў як “збор пустых абрадаў, варожых іншым народам”. Не лепш выглядалі і рысы нацыянальнага характару новых падданных Расіі. На яго думку, габрэі сквапныя, несумленныя, ганарлівыя, лянiвыя, ілжывыя, амаральныя. Яны займаюцца магіяй, эксплуатауюць хрысціян і спойваюць сялян. Гэты красамоўны дакумент, сапраўдная энцыклапедыя антыгабрэйскіх забабонаў, вячаецца лагічнай высновай: “Нельга зрабіць заключэнне, каб габрэі ў сённяшнім іх стане былі добрымі людзьмі, а таму і добрымі падданымі лічыцца не могуць”⁴.

Пачатак XIX ст. стаў часам замацавання негатыўнага стэрэатыпа адносна габрэяў і фарміравання дыскрымінацыйнага “габрэйскага заканадаўства”. Грунтуючыся на негатыўных высновах Дзяржавіна, урад прызнаў габрэяў нелаяльнымі падданымі, якія імкнуцца да ізаляцыі і рэалізацыі ўласных мэт, што супярэчаць дзяржаўным. У аснову габрэйскай палітыкі царызму з самага пачатку лягло ўяўленне пра “дрэннага габрэя”, якога трэба перавываваць, змяняючы традыцыйную структуру занятасці, дзе пераважалі невытворчыя віды дзейнасці, знешні выгляд, ментальнасць, адносіны да рэлігіі і адукацыі. Выснова пра нелаяльнасць стала бадай што найважнейшай для лёсу расейскіх габрэяў.

Некаторыя сучасныя даследчыкі выказваюць думку, што ва ўмовах гетэрагеннай дзяржавы Раманавых, асабліва ў першай палове XIX ст., у даіндустрыяльны перыяд, не было і мовы пра сапраўднае адзінства падданных, якое адлюстроўваецца ва ўзнікненні агульнай для ўсяго насельніцтва нацыянальнай ідэнтычнасці. Адзінае, чаго магла патрабаваць ад сваіх падданных царская улада, – гэта палітычная вернасць. “Мацавала гэты стракаты кангламерат тэрыторый і грамадстваў лаяльнасць да цара і яго дынастыі. Калі лаяльнасць гэта была пад пагрозай, выкарыстоўваліся сродкі прымусу аж да вайсковага ўмяшальніцтва,” – даводзіць Андрэас Капелер⁵. Менавіта гэтае пытанне – лаяльныя габрэі ці не – на працягу больш чым стагоддзя імкнулася вырашыць цэнтральная ўлада, калі патрабавала ад мясцовых структур кіравання справядзачы пра настроі, пануючыя сярод

габрэяў, сутнасць іх веры, самакіравання, судовай і фіскальнай сістэм, заняткі, адукацыю, паводзіны падчас войнаў і паўстанняў.

Слушным падаецца заклік Аляксея Мілера да акуратнага карыстання тэрміналогіяй і ўдумлівага развядзення паняццяў “русіфікацыя”, “асіміляцыя” і “акультурацыя”, які прагучаў у выданым праз яго метадалагічным эсэ “Імперыя Раманавых і нацыяналізм”. Насамрэч, “тэрмін “русіфікацыя” не апісвае з’яву, а ацэньвае яе”⁶. Расейскія ўлады ніколі не імкнуліся ператварыць габрэяў у рускіх. Сярод моваў, да ўжывання якіх павінны былі перайсці прадстаўнікі гэтай супольнасці ў грамадскім жыцці, на пачатку XIX ст. апроч рускай, у якасці альтэрнатывы былі прапанаваны польская і нямецкая. Апошняя, мова Гаскалы (габрэйскага Асветніцтва), заставалася важным сродкам еўрапеізацыі расейскіх габрэяў на працягу ўсёй першай паловы XIX ст. Адносіны да польскай мовы змяніліся толькі пасля паўстання 1830-31 гг.

“Пераапрунаючы” габрэяў падчас кампаніі 30-50-х гг. XIX ст., улады рупіліся выключна пра аднародны вонкавы выгляд жыхароў расейскіх гарадоў. У часы рэакцыі стракатасць не выклікала даверу, яна была прыкметай альтэрнатыўнага пункту гледжання і самастойнасці (нелаяльнасці!), успрымалася як пасіўны бунт, які мог перайсці ў актыўнае супраціўленне. Пачынаючы еўрапеізацыю вонкавага выгляду габрэяў, расейскае чынавенства не разумела, якую хвалю абурэння гэта ўзніме. Уладам нацыянальная вопратка габрэяў кідалася ў вочы. Яна мела яскравы знакавы сэнс, была сімвалам непакорлівасці і “габрэйскага фанатызму”. Незнаёмыя з асновамі іудаізму, бюракраты не разумелі, што гэта не проста рэлігія, але і сапраўдны лад жыцця габрэяў. Яны не ведалі, што дырэктыва апрагнуць сучасныя еўрапейскія строі, жанчынам перастаць галіць галовы і апранаць парыкі, а мужчынам насіць пейсы сутыкаецца з жорсткай талмудычнай забаронай і набывае прыкметы рэлігійнага адступніцтва. Патрабаванне вонкавай дэманстрацыі палітычнай лаяльнасці ў межах свецкай мадэлі светаўспрымання сутыкнулася з гамагенным светапоглядам габрэяў, для якіх не існавала простага падзелу на сакральнае і прафанае, бо рэлігіяй былі прасякнуты ўсе сферы паўсядзённага жыцця.

Таксама і хрысціянізацыя габрэяў была толькі механізмам далучэння габрэйскай эліты да агульнарасейскага “вышэйшага класу” – інтэлігенцыі і заможнай буржуазіі, а ў выключна рэдкіх выпадках да арыстакраты⁷. Зразумела, у расейскай ідэалогіі рэлігія займала важнае месца, а праваслаўе заўсёды разумелася як дзяржаўная вера, але, як даводзіць Андрэас Капелер, ні этнічная самасвядомасць, ні праваслаўная вера, з’яўляючыся інтэгруючымі элементамі даіндустрыяльнай Расіі, не былі вызначальнымі прынцыпамі імперыі і грамадства⁸. З дзяржаўнага пункту гледжання, пераход з габрэіства ў хрысціянства для добранадзейнага прадстаўніка габрэйскай супольнасці

быў толькі адным з мажлівых шляхоў, пажаданым, але не абавязковым. У мікалаеўскія часы быў толькі адзін інстытут, які падаецца паслядоўна накіраваным на хрысціянізацыю і русіфікацыю габрэяў – гэта армія. Але гэтая тэма яшчэ чакае свайго даследчыка. Пры ўсёй вядомасці сюжэту, рэкрутчына і кантанізм не столькі прааналізаваны ў якасці культурнага феномену, колькі проста апісаны. Вельмі мажліва, што традыцыйны погляд на месца габрэяў у расейскай арміі ў першай палове XIX ст. з часам істотна зменіцца.

На думку заканадаўцы, габрэі маглі захоўваць уласную веру, але габрэйская абшчына не павінна была заставацца “дзяржавай у дзяржаве”. Урад жадаў кантраляваць усе праявы рэлігійнага жыцця супольнасці: падрыхтоўку рабінаў, ажыццяўленне культы, улік вернікаў, адукацыю ў межах рэлігійных школ. На гэта былі накіраваны габрэйскія рэформы часоў царавання Аляксандра I і Мікалая I. “Адміністрацыйная і прымусовая русіфікацыя” канца XVIII – першай паловы XIX ст., ахарактарызаваныя Эдвардам Тадэнам⁹, насамрэч больш падобныя на паскораную дзяржавай прымусовую акультурацыю, якая ў этналогіі разумеецца як працэс змянення культурнай мадэлі¹⁰. Яна адрозніваецца ад асіміляцыі тым, што пад дзеяннем акультурацыі супольнасць перастае вылучацца з агульнай масы падданных, але захоўвае сваю тоеснасць – прыналежнасць да этнасу і рэлігіі. А пры асіміляцыі адбываецца поўнае растварэнне адной супольнасці ў другой без захавання першаснай ідэнтыфікацыі. Заўважым, што і пасля хрышчэння заможныя адукаваныя габрэі Расейскай імперыі для навакольных і для сябе саміх заставаліся габрэямі, і гэтае “габрэйства” нярэдка было падставай для дыскрымінацыі.

“Расейская бюракратыя” – гэта зборны вобраз, паняцце, не менш абстрактнае, чым сярэднестатыстычны “беларускі габрэй”. Чынавенства імперыі вельмі моцна адрознівалася па сацыяльнаму і адукацыйнаму ўзроўню, рэлігійнай і этнічнай прыналежнасці. Наколькі яно па сутнасці сваёй было пярэстым і касмапалітычным, настолькі ж вялікімі былі культурныя мадэлі, носьбітамі якіх былі прадстаўнікі расейскіх уладных структур. І хаця лёс расейскага габрэйства вызначаўся “наверсе”, адкуль на губернскі ўзровень прыходзілі *Высочайше утверждённыя* палажэнні і дэкрэты *Правительствующего Сената*, шмат у чым уяўленне Санкт-Пецярбурга пра габрэйскіх падданных з Беларусі кшталтавалі водгукі мясцовых уладных колаў – паліцыі, павятовага і губернскага чынавенства. Вышэйшая ўлада па прычыне існавання Мяжы габрэйскай аселасці практычна не мела асабістага вопыту ўзаемадачыненняў з габрэямі, а таму мусіла задаволіцца чужымі ўражаннямі, пераданымі ў дзелавой перапісцы, справаздачах розных камісій і ўласнымі этнічнымі стэрэатыпамі. Таму вельмі цікавым падаецца сюжэт пра ментальныя рысы габрэяў у свядомасці бюракратыі Гарадзенскай

губерні, якія адлюстраваліся ў паперах фонду Канцылярыі гарадзенскага губернатара. З гэтага пункту гледжання чытанне дакументаў фонду 1 НГАБ у Гародні рыхтуе для нас шмат цікавых адкрыццяў.

Тэма лаяльнасці габрэяў як падданных Расейскай імперыі – адна з самых папулярных у службовай перапісцы з імперскім цэнтрам. У сваім данясенні на імя міністра ўнутраных спраў гарадзенскі губернатар зазначаў, што ў габрэйскім характары прысутнічае такая рыса, як незразумелая *абыякавасць*, якую габрэі праяўляюць *адносна ўлад* Расейскай імперыі. Большасць з іх падчас сацыяльных і палітычных катаклізмаў, якія час ад часу хвалявалі край, захоўвала нейтральнасць. “Паміж габрэямі Брэст-Літоўска няма аніводнага, вядомага асаблівай адданасцю ўраду ці то даваўшага падставу падзраць сябе ў якіх-небудзь недабразычлівых альбо шкодных намерах. Падчас мецяжу, які быў у Царстве Польскім, ні адзін з іх не вызначыўся якім-небудзь учынкам, які б заслугоўваў пахвалы, істотным даносам альбо ахвяраваннем. Але, з другога боку, паміж імі не было таксама нікога, хто б прымаў бы ўдзел у хваляваннях, якія мелі месца тады”¹¹.

На фоне традыцыйных абвінавачванняў у адрас габрэяў як патэнцыяльных здраднікаў, гэту рэпліку, фактычна, можна ацаніць як спробу аб’ектыўнай ацэнкі паставы прадстаўнікоў гэтай супольнасці. Габрэі сапраўды дэманстравалі амбівалентнае стаўленне да важных палітычных падзей, што адбываліся на тэрыторыі Беларусі ў першай палове XIX ст. Пры тым, што некаторая іх частка актыўна дапамагала ўраду (напрыклад, у якасці праваднікоў у 1812 г.)¹², існавалі і такія, што былі звязаны паўстанцамі 1794 і 1830 г.: уваходзілі ў склад атрадаў альбо, часцей, завязвалі з імі гандлёвыя стасункі¹³. Вялікую вядомасць атрымалі габрэі-героі паўстання ў Варшаве, якія на чале з Берэкам Іоселевічам змагаліся ў складзе асобнага габрэйскага атрада¹⁴. Пры ўсім гэтым рэакцыя асноўнай масы была нейтральнай. Габрэі баяліся страціць і без таго няпэўныя пазіцыі ў расейскім грамадстве і ў першай палове XIX ст. паслядоўна трымаліся здала ад сур’ёзных грамадскіх рухаў.

На працягу ўсяго XIX ст. улады былі вельмі заклапочаны славурым габрэйскім *ізаляцыянізмам*. Ён выяўляўся ў нежаданні наведваць рускую школу, мэтай якой была еўрапеізацыя ладу жыцця габрэяў. Як лічаць губернскае ўлады, у гэтым былі “вінаваты” рабіны¹⁵, якія падтрымлівалі дух кансерватызму, уласцівы прыхільнікам іўдаізма. Яшчэ адзін доказ – ухіленне ад нашэння еўрапейскай вопраткі, да чаго павінна было падштурхоўваць ужо “Усталяванне пра габрэяў” 1804 г. Гэтая габрэйская этнічная рыса, згодна з думкай ўладаў усіх узроўняў, яскрава праяўлялася ў дзейнасці кагала. Старшыні заўсёды рыхтавалі змовы супраць хрысціян наогул і ўрада канкрэтна, яўна альбо патаемна становіліся натхняльнікамі антырускага руху. Калі-некалі, на думку бюракратаў, гэта выяўлялася ў акцыях адкрытага пра-

тэсту. Напрыклад, у 1823 г. габрэі-гандляры адмовіліся прымаць медную манету, што выклікала сапраўдны вэрхал у гаспадарцы Беларускага краю¹⁶.

Яшчэ больш дзейснай аказалася акцыя па закрыццю шынкоў, сапраўдны антыалкагольны байкот. Пратэстуючы супраць высокіх плацяжоў за права гандляваць спіртнымі напоямі, габрэі зачынілі ўсе піцейныя ўстановы ў Гародні дакладна ў 13 гадзін у нядзелю, калі сяляне і мяшчане вярталіся дахаты з храмаў. Гэта быў самы бойкі час для гандлю за ўвесь тыдзень. Не праданья напой – не сабраныя падаткі на карысць казны, а гэта ўжо нагадвала арганізаваны бунт і спробу падрыву гаспадаркі. Паліцэйскі спраўнік з Гародні ўбачыў у гэтым варожыя дзеянні кагала. “Уплыў кагала на габрэйскае грамадства неаднаразова быў ужо галоўнай прычынай розных супрацьзаконных дзеянняў; цяперашняе здарэнне нельга не аднесці да яўнай смуты супраць законнай улады”¹⁷.

Сярод рысаў габрэйскага характару, на якія асабліва часта наракалі афіцыйныя крыніцы, прысутнічала *вераломства*. Згодна з думкай чыноўнікаў, габрэі маглі хітрасцю заманьваць у пастку наіўных рускіх сялан і нават польскіх памешчыкаў. “Габрэі валодаюць маёнткамі як сапраўдныя пасэсары, а паны нічога больш не адчыняюць, бо толькі што заключылі кантракты, аддаўшы габрэям ва ўтрыманне хлеб, вінакурні, а ў некаторых маёнтках піцейны з корчмаў прыбытак”¹⁸. У той час распаўсюдзілася нават прыслоўе, што “пан без жыда толькі ў касцёл ходзіць”.

Яшчэ горш, што габрэйскія “падкопы” не заўсёды проста было выкрыць. Другі дакумент устрывожаным голасам гарадзенскага ваеннага і грамадзянскага губернатара Пацёмкіна паведамляў: “У малітоўных школах пад выглядам малітвы вядуцца дэбаты на незразумелым для паліцыі жаргоне, адбываюцца стачкі, усталёўваюцца кошты, накладваюцца забароны і праклёны”¹⁹. Адным махам былі асуджаны і самі габрэі, і іх мова: губернатар прапанаваў проста забараніць яе. Нават Талмуд трэба выкладаць, згодна з яго думкай, на рускай мове.

Габрэйская каварнасць праяўляецца і ў тым, што яны ўмелі знайсці падыход да большасці расійскіх бюракратаў. Міравы пасрэднік з Гарадзенскага павету ўстрывожана заўважаў, што “шкодны ўплыў не згубіў сваёй моцы, бо няма закона, які яны не маглі б абыйсці”²⁰. Яго калега з Пружанскага павету паўтараў услед: “Чыны мясцовай паліцыі не ўдзяляюць належнай увагі вынішчэнню зла”²¹. А вось віленскі генерал-губернатар схільны быў выкрываць сапраўдныя прычыны абыякавасці паліцэйскіх функцыянераў да парушэнняў габрэямі пастаноў ўрада пра забарону сяліцца па-за межамі гарадскіх паселішчаў. “Мясцовыя чыноўнікі земскай паліцыі, а таксама ведамства дзяржаўнай маёмасці і акцызныя наглядчыкі, абавязаныя наглядаць, каб яны не займаліся супрацьзаконным продажам напояў і арэндай вінакурных заводаў, паслабляюць габрэям, атрымліваючы з іх за гэта грошы.”²²

Адным з галоўных матываў, якія прымушалі ўлады ступаць на шлях “перавыхавання” габрэйскіх падданных, была падстава неляальнасці - *фанатычнасць*, якую прыпісвалі габрэям на працягу ўсяго XIX ст. Так тлумачылася паслядоўная прыхільнасць габрэяў нацыянальнай рэлігіі – іўдаізму, нежаданне адступаць ад яго прынцыпаў ні ў вялікім, ні ў малым, катэгарычная адмова ад прыняцця хрысціянства. Габрэйскую зацятасць ізноў-такі падтрымлівалі рабіны: “Рабін духоўны мае фанатычны і ўсялякі шкодны ўплыў на габрэйскае грамадства [...] Крайняя бядота дасягае бедных членаў беластоцкага габрэйскага грамадства з-за ліхадзейства карыслівах асоб таго ж саслоўя [...] Бядоту выккікаюць пераважна духоўны рабін і заможныя”²³. Пункт гледжання беластоцкага кіраўніцтва падтрымліваў берасцейскі павятовы страпчы, які станоўча характарызаваў духоўны суд, адзначаў аўтарытэтнасць рабінаў, а разам з тым не мог не выказаць адмоўнай думкі пра габрэйскі характар. “Кожны з габрэяў з усёй шчырасцю і справядлівасцю выяўляе сваю прэтэнзію, што сярод габрэяў здараецца рэдка.”²⁴

Як сярод мас, так і ў асяроддзі эліты расійскага грамадства шырока распаўсюдзіўся забабон, згода з якім габрэі звязаліся з нячыстым не толькі ў рытуальных, але і ў санітарна-гігіенічных адносінах. І калі сяляне ды мяшчане былі ўпэўнены ў існаванні асаблівага “габрэйскага паху”, то “асветленыя” улады не адзін раз паказвалі на агульную схільнасць гэтай групы насельніцтва да *неахайнасці* і парушэння санітарна-гігіенічных нормаў. Генерал-губернатар Віленскай губ. у 1856 г. з раздражненнем пісаў: “Да гэтага часу часта сустракаюцца мужчыны, якія носяць неахайныя доўгія халаты, на галаве з валос пейсы, а жанчыны [...] пакрываюць галовы агіднымі парыкамі і застаюцца ў закусеннай неахайнасці як у вопратцы, так і ў хатнім жыцці – унутры дамоў і звонку на вуліцах”²⁵. Гэта больш, чым тэндэнцыйная заява, калі ўспомніць пра строгія правілы гігіены і абавязковае наведванне лазні хаця б раз на тыдзень, уведзеныя Талмудам. Нацыянальная габрэйская вопратка, якая не адпавядала еўрапейскай модзе, для расейскага бюракрата проста “неахайная”, яна вока коле, бо адрозніваецца ад агульнапрынятай, з чаго вынікае, што яна не мае права на існаванне.

Адной з паказальных рысаў габрэйскай ментальнасці, на думку губернскага улад, была *лянота*. Па версіі чыноўнікаў, менавіта гэтым тлумачыцца катэгарычнае нежаданне габрэяў займацца сельскай гаспадаркай. Тут мы сустракаемся з сутыкненнем каштоўнасцей двух цывілізацый – аграрнай і прамысловай. Большую частку насельніцтва Расейскай імперыі складалі людзі, звязаныя з земляробчай працай – сяляне і паны. У другой палове XIX ст. памешчыцкая гаспадарка была мала звязана з рынкам, мела натуральны характар. Галоўнай каштоўнасцю аграрнай цывілізацыі з’яўлялася зямля, найбольш шановай працай прызнавалася яе апрацоўка. Грошы самі па сабе непатрэбныя для набыцця прадметаў першапачатковай неабходнасці, за іх

купляюць прадметы раскошы. Звонкая манета асацыяваліся з гультайскім, заможным жыццём. Ні праваслаўе, ні каталіцызм не падтрымліваюць прымнажэння грошаў, паслядоўна даводзяць немаральнасць багацця, праведнасць аскетычнага, беднага ладу жыцця.

Габрэі, людзі новай капіталістычнай цывілізацыі, якая асновай асноў лічыць менавіта грашовыя адносіны, былі актыўна задзейнічаны ў рынкавых адносінах. Няпэўнасць “габрэйскага лёсу”, калі прадстаўнікі гэтага народу цярпелі ганенні і не маглі быць упэўненымі ў заўтрашнім дні, склалася гістарычна і абумовіла іх накіраванасць на заробак грошай і каштоўнасцей. Няма сэнсу ўкладаць грошы ў зямлю, калі заўтра яна можа быць канфіскавана, а сам ты будзеш выгнаннікам. Але ўлады Расейскай імперыі не мелі ні жадання, ні часу вывучаць перапляценні габрэйскага лёсу, і іх агульна абвінавацілі ў хцівасці і ляноце. Тым не менш, яны не галадаюць, а жывуць даволі заможна, таму што маюць яшчэ адну вельмі карысную якасць – *кемлівасць*. На дзіва, і гэтая, здавалася б, станоўчая рыса, у разуменні ўладаў набывала адмоўную афарбоўку.

Яшчэ адна цытата з дакумента, з рапарта ваўкавыскага гараднічага, у якім мова ідзе пра карысць рабінскага суда, які дазваляе вырашаць унутрыгабрэйскія дробныя спрэчкі. “[Духоўны суд – В.С.] ліквідуе скаргі, якія [у дзяржаўным судзе – В.С.] вырашаюцца вельмі складана з прычыны *заблытанасці і выкрунтасаў габрэйскіх*”²⁶. Аказваецца, габрэі прымяняюць сваю кемлівасць не там, дзе трэба. У асноўным іх дапытлівы розум накіраваны на вырашэнне пытання пра тое, як бы лепш падмануць хрысціяніна і абчысціць яго кішэні. Ці можна перарабіць габрэя? Улада шукала выйсце. Дазваляючы прадстаўнікам габрэйскай супольнасці паступаць у савадніцкія вучылішчы, гарадзенскія чыноўнікі адзначалі: “Карысна было б аддаць у садовыя ўстановы габрэяў, з якіх, па кемлівасці іх, маглі б выйсці вельмі добрыя садоўнікі”²⁷. На жаль, і ў гэтым выпадку габрэі падцвердзілі дрэнную думку, якая склалася. Жадаючых прымяніць свой дапытлівы розум на пасадзе садоўніка ў Гарадзенскай губ. так і не знайшлося...

Ах, калі б дрэнны габрэйскі ўплыў на рускі народ праяўляўся толькі ў імкненні абрабаваць яго! Але не, з прычыны сваёй *амаральнасці* габрэі яшчэ і псуюць хрысціян, разбэшчваюць іх. “Эксплуатацыя сялянскага насельніцтва габрэямі не стала слабейшай, і габрэі, якія пражываюць у мястэчках і вёсках, па-ранейшаму з’яўляюцца галоўным фактарам заняпаду сялянскай гаспадаркі, маруднасці ў павышэнні маральнага ўзроўня і паляпшэння сялянскага побыту,” – пісаў міравы пасрэднік Гарадзенскага павета²⁸. Любімай зброяй у руках кіраўнікоў мясцовых адміністрацый была масавая сацыяльная міфалогія. Яна дазваляла пазбегнуць пошуку сапраўдных прычын падзей, складаных сувязей паміж з’явамі, а замест гэтага прыводзіць простыя, нярэдка зусім фантастычныя тлумачэнні. Так, напрыклад, калі па Гарадзен-

скай губ. сталі настойліва распаўсюджвацца чуткі пра тое, што хрысціяне рыхтуюць габрэйскую разню, беластоцкі спраўнік дасціпна абвінаваціў ва ўсім габрэйскую *сваннасць*. “Вінаватымі ў распаўсюджанні чутак я лічу габрэяў-гандляроў, якія спадзяюцца, што вынікам распаўсюджання чутак пра маючыя адбыцца беспарадкі стане высылка ў Беласток войскаў, што для гандляроў вельмі карысна”²⁹.

У архіўных дакументах няшмат водгукаў пра станоўчыя рысы габрэйскага характару. Але, калі паставіць перад сабой гэту вылучыць іх, то можна было б угадаць *згуртаванасць* габрэйскага народа. Як адзначаў міравы пасрэднік Гарадзенскага павету, “сярод яўрэяў існуе вядомая ўсім моцная салідарнасць”³⁰. Менавіта ў ёй каранілася ўласцівая гэтаму асяроддзю схільнасць да дабрачыннай дзейнасці. Гарадзенскія ўлады ў сярэдзіне XIX ст. адзначалі адсутнасць жабракоў-габрэяў. Са сваімі сацыяльнымі праблемамі габрэі спраўляліся самі. Аднак і тут ураду было чым папракнуць габрэйскіх падданных. Рэльефней за ўсё гэта пазіцыя выяўлена ў воджку міністра ўнутраных спраў віленскаму, ковенскаму і гарадзенскаму генерал-губернатару. “Дзякуючы сваёй згуртаванасці яны, за невялікім выключэннем, дружна накіравалі свае сілы не на павялічэнне вытворчых сіл дзяржавы, а на эксплуатацыю карэнных жыхароў, пераважна бяднейшых класаў насельніцтва, чым і выклікалі з яго боку пратэст, які выліўся ў жалю годную форму – у гвалт”³¹.

Матэрыялы, якія мы разглядалі дагэтуль, адлюстроўвалі прадузятае стаўленне гарадзенскіх бюракратаў да мясцовых габрэяў. Водгукі мясцовай адміністрацыі пра маральнасць габрэяў, рысы, уласцівыя для іх нацыянальнага характару, ацэнка ролі габрэяў у гаспадарцы Мяжы аселасці ўплывалі на фарміраванне дзяржаўнай думкі адносна прадстаўнікоў дадзенай супольнасці падспудна. Пры гэтым мы не маем права прайсці міма дакумента, які непасрэдна адбіўся на заканатворчай дзейнасці ўрада. Ён стаў плёнам дзейнасці Пятага камітэта для вызначэння мер карэннага пераўтварэння габрэяў (1840-1856). Гэта падрыхтаваная ў 1850 годзе “Запіска пра меры, якія прадпрымаюцца для ўладкавання габрэяў” кіраўніка камісіі, графа Паўла Дзмітрыевіча Кісялёва, у якой ён аб’яднаў высновы губернатараў Мяжы аселасці з уласнымі меркаваннямі.³² Габрэйскі камітэт меў на мэце папярэдні разгляд праектаў, якія складалі міністры па зацверджанай праз Мікалая II праграме. Намечаныя ў “Запісцы” графа П.Д.Кісялёва мерапрыемствы і прапановы губернатараў атрымалі юрыдычнае афармленне ў надрукаваных у 1855 г. “Часовых правілах аб разборы габрэяў”³³, дыскрымінацыйных па свайму характару. Выкананню гэтага прысуду перашкодзіў пачатак Крымскай вайны.

Згодна з “Запіскай”, асабліваю ўвагу дзяржава павінна была звяртаць на маральнае выхаванне маладога пакалення габрэяў пры дапамозе засна-

вання дзяржаўных навучальных устаноў новага тыпу, якія мелі на мэце выкараненне “духа габрэйскага фанатызму”. Насуперак талмудычнаму вучэнню, маладыя габрэі павінны былі зліцца з іншымі падданымі Расейскай імперыі. Для гэтага трэба ліквідаваць кагалы і падпарадкаваць габрэяў агульнаму кіраванню, забараніць традыцыйную габрэйскую вопратку і далучыць іх да сельскай гаспадаркі. (Дарэчы, пакуль рыхтавалася канчатковая версія “Запіскі”, кагалы былі скасаваны пастановай 1844 г. не без уплыву першай рэдакцыі гэтага дакумента, паданай П.Д.Кісялёвым Мікалаю І яшчэ ў 1840 г.) Далей прапанавалася прывесці ў парадак уведзены ў 1839 г. скрыначны збор – спецыфічны габрэйскі падатак з кашэрнага мяса, сродкі з якога паступалі на пакрыццё запазычанасцей габрэйскіх грамадстваў і разнастайныя выдаткі па насаджэнню казённых школ для габрэяў, развіццю сельскагаспадарчых калоній і дабрачынныя мерапрыемствы. Скрыначны збор планавалася накіраваць на фінансаванне вучылішчаў, адукацыю рабінаў і перасяленне габрэяў на дзяржаўныя землі, дзе тыя павінны былі заняцца земляробствам.

Апошні пункт “Запіскі”, самы “драконаўскі”, хутка стаў вядомы ў габрэйскім асяроддзі Мяжы аселасці і прычыніўся да распаўсюджання хвалі панікі. На думку камітэта, габрэяў трэба было падзяліць на катэгорыі адпаведна іх заняткам на *карысных (асельных)* і *некарысных (не асельных)* – тых, хто не мае сталай працы і маёмасці. На апошніх трэба было ўздзейнічаць дыскрымінацыйнымі мерамі, напрыклад, у тры разы большым рэкруцкім наборам. Калі ж такі чалавек вяртаўся з войска, планавалася прымусова прыпісаць яго да рамесніцкага цэха альбо да сельскагаспадарчага грамадства, каб як мага хутчэй скараціць колькасць “некарысных для дзяржавы”³⁴. Па дадзеных 1849 г., “карысныя” габрэі Гарадзенскай губерні складалі: па Пружанскаму павету 47,47% ад агульнай колькасці рэвізскіх душ мужчынскага полу сярод габрэяў, па Кобрынскаму – 79,47%, а па Гарадзенскаму - толькі 33,16%.³⁵

У дадатку прыведзена меркаванне гарадзенскага губернатара, накіраванае ў Габрэйскі камітэт. Як бачым, канчатковыя высновы Габрэйскай камісіі графа П.Д.Кісялёва па ўсіх асноўных момантах супадаюць з назіраннямі гарадзенскага губернатара. Цэнтральныя і перыферычныя ўлады зышліся ў думцы пра тое, што галоўнае зло “габрэйскай фанатычнасці” вынікае з існавання традыцыйнай сістэмы адукацыі, заснаванай на рэлігійных прадметах, якую падтрымліваюць рабіны. Пры чым з чатырох губерняў Паўночна-Заходняга краю Гарадзенская выглядала найгорш. Тут была зафіксавана найбольшая колькасць традыцыйных навучальных устаноў пачатковага ўзроўня – прыватных хедэраў, грамадскіх школ для бедных дзяцей (талмуд-тор), прыватных настаўнікаў ніжэйшага ўзроўня (меламедаў), нефармальных устаноў для малітвы і сумеснага вывучэння Торы

і Талмуда (бес-мідрашоў і клаўзаў). Згодна з табліцай, змешчанай у дадатку, у гэтай, самай малой з губерняў паўночнага захаду імперыі, іх налічвалася ажно 749, пры чым мова ідзе толькі пра звесткі афіцыйнай статыстыкі³⁶.

Ніжэй гарадзенскі губернатар прызнае, што габрэйскія настаўнікі ухіляюцца ад кантролю ўладаў і працуюць нелегальна. Прычына гэтага – нежаданне плаціць падатак за атрыманне пасведчання, які быў занадта высокі для настаўнікаў, якія па ўзроўню прыбыткаў знаходзіліся на самым доле габрэйскага грамадства, і недастатковы ўзровень ведання “агульных прадметаў” і рускай мовы, каб здаць іспыты. Нават прымаючы да ведама такі нюанс “габрэйскай статыстыкі”, адзначым, што колькасць настаўнікаў (1462 чалавек) і вучняў традыцыйных габрэйскіх навучальных устаноў Гарадзенскай губерні (6228) была самай высокай у Паўночна-Заходнім краі. Гэта тлумачыцца тым, што менавіта Гарадзенская губерня была месцам канцэнтрацыі габрэяў-літвакоў, найбольш традыцыйнай і кансерватыўнай часткі габрэйскага грамадства. Яны адзначаліся выключным нон-канфармізмам, імкненнем да талмудычнай вучонасці і даўжэй за іншых давалі адпор мерапрыемствам на еўрапеізацыі, распачатым праз урад.

Граф П.Д.Кісялёў прызнае слухнасць распачатай кампаніі па насаджэнню дзяржаўнай сістэмы адукацыі, раіць выдаваць пасведчанні за самую малую плату, каб не адштурхоўваць немагможных мелемедаў. “Рэлігійнае навучанне павінна быць заснавана на талмудзе, але накіравана на вынішчэнне фанатызму і зліццё габрэяў з агульным насельніцтвам, дзеля гэтага павінны быць складзены і надрукаваны падручнікі, якія адпавядаюць урадавым мэтам”³⁷. Для далейшага развіцця рэформы кіраўнік камісіі лічыў неабходным прызначыць габрэяў-інспектараў, верных ураду, якія б назіралі і даносілі пра ўсё, што адбываецца ў габрэйскім асяроддзі, і склікаць новую камісію з прагрэсіўных рабінаў. Ён прызнае скрыначны збор важным сродкам фінансавання мерпрыемстваў па мадэрнізацыі адукацыі, але паказвае несправядлівасць яго рэзмеркавання, калі зможныя абшчыны збіралі падатку менш, чым немагможныя. Для ліквідацыі гэтага становішча граф П.Д.Кісялёў прапанаваў падзяліць таксу скрыначнага збору на чатыры разрады і прымяняць яе дыферэнцыянавана.

“Асабліваці габрэйскай вопраткі, - адзначаў у сваёй “Запісцы” П.Д.Кісялёў, - з’яўляюцца адной з перашкод для зліцця габрэяў з карэннымі жыхарамі”. Ён зазначаў, што габрэі былі папярэджаны пра забарону ўжывання традыцыйных касцюмаў з 1850 г. і даручаў кабінету міністраў зрабіць распараджэнне на конт катэгарычнай забароны на яе з 1 студзеня 1851 г. Губернатарам было рэкамендавана дазваляць асобным старым габрэям даношваць ужываную вопратку традыцыйнага тыпу, не дапускаючы шыцця новай. Як паказала жыццё, пераможная рэаліяцыя пра тое, што гарадзенскія габрэі масава адмаўляюцца ад традыцыйных строяў (гл. Дадатак), была

занадта паспешнай. Яшчэ ў 1856 г. гарадзенскі губернатар будзе даносіць віленскаму генерал-губернатару: “Габрэі даверанага мне краю з упартасцю супрацьстаяць Высачайшаму распараджэнню пра змяненне іх вопраткі і нашэнне на галаве валасоў, так што да гэтага часу часта сустракаюцца мужчыны, што апранаюць неахайныя доўгія халаты, на галаве з валасоў пейзаў, а жанчыны голяць валасы”³⁸.

Асабліваю цікаўнасць выклікае пункт пра далучэнне габрэяў да сельскагаспадарчай працы. Ён яскрава дэманструе велізарную дыстанцыю, якая існавала паміж ідэальнымі задумкамі Санкт-Пецярбурга і спробамі рэалізаваць іх на месцы, у Гарадзенскай губерні. Мясцовае кіраўніцтва добра ведала рэальныя ўмовы жыцця габрэяў і разумела сутнасць прычын, па якіх земляробства, нягледзячы на кампанію 1800 – 1850-х гг., застаецца малараспаўсюджаным сярод гэтай часткі паданых заняткам. Гарадзенскі губернатар зазначаў у сваёй рэляцыі, што перашкодай на гэтым шляху з’яўляецца перш за ўсё беднасць габрэйскай масы, у прадстаўнікоў якой адсутнічалі сродкі на “першапачатковае абзавядзенне”. Вядома яму і сапраўдная прычына жадання маламаёмных сем’яў стаць земляробамі. Гэта мажлівасць легальна жыць на вёсцы, патаемна займаючыся пры тым гандлем, рамяством і вырабам спіртных напояў, а не апрацоўкай глебы, адтэрміноўка падаткаў, дзяржаўная пазыка і часовае вызваленне ад рэкруцкай павіннасці (гл. Дадатак).

Кампанія па “асяляньванні” не мела поспеху. На 1853 г. у Гарадзенскай губерні былі зарэгістраваны 1 518 земляробы на 100 538 мяшчан-габрэяў³⁹. Кіраўнік Габрэйскага камітэта вінаваціць у гэтым губернатараў, маўляў, усе рэшткі скрыначнага збору (каля 150 тыс. руб. ср.) накіраваны на каланізацыю. 14 тыс. сем’яў Мяжы аселасці выказалі жаданне перайсці ў саслоўе земляробаў, а кіраўнікі губерняў бездзейнічаюць. Пры гэтым сам ён ніжэй прызнае, што выдаткаваных сродкаў для пасялення габрэяў недастаткова⁴⁰. Паміж цэнтральнай і мясцовай уладай адбываецца паказальны дыялог наконт магчымасці далучыць прадстаўнікоў габрэйскай супольнасці да сельскагаспадарчых заняткаў і прычынаў правалу ўсіх мер урада, якія праводзіліся ў дадзеным накірунку. Для міністра ўнутраных спраў характэрна выказанне такога кшталту: “Па прычыне вядомага ўхілення габрэяў ад земляробчых заняткаў і прыхільнасці да гарадскога больш бяздзейнага жыцця з абцяжарваннем народа, да гэтага часу ўступіла ў гэтае званне зусім нязначная колькасць яўрэяў”⁴¹.

Земскія спраўнікі, бліжэй знаёмыя з цяжкасцямі, што ўзнікаюць пры рэалізацыі кабінетных законаў, прыводзілі іншыя тлумачэнні няўдачы. “Гаспадарка пасяленцаў-габрэяў знаходзіцца ніжэй за гаспадарку рускіх сялян па недастатковаму веданню праз іх апрацоўкі палёў. Недахопы ў гаспадарцы габрэяў заключаюцца яшчэ і ў недабудаванасці гаспадарчых пабудоў і ў

адсутнасці ў іх дастатковай колькасці рабочага і нерабочага быдла, для больш хуткага заканчэння будынкаў патрабуюць водпуску леса, а для закупкі рабочага быдла – грашовай дапамогі”⁴². Дарэчы, самі габрэі лічылі “прапанову зрабіць габрэяў земляробамі недарэчнай, таму што габрэі займаюцца тымі рамёствамі, у якіх іншыя не практыкуюцца” і прапанавалі “тых, хто пажадае зрабіцца земляробам, забяспечыць усім неабходным”, - зазначаў вядомы ў мяжы аселасці прыхільнік навацый Нота Хаймавіч⁴³.

Веданне біяграфій гарадзенскага чынавенства вышэйшага звяна схіляе да роздуму пра яшчэ адну негеаграфічную дыстанцыю: паміж паводзінамі таго ж самага персанажа “на працы” і ў прыватным жыцці. У першым выпадку ён мусіў праяўляць сябе добрым службоўцам: выкараняць, не дазваляць, быць аплотам царквы і прастола. Як прыватны чалавек, чыноўнік мог дазволіць сабе час ад часу карыстацца выгодамі службовага становішча. Выдаляючы габрэяў з сельскай мясцовасці згодна распараджэнням з Санкт-Пецяярбурга, прадстаўнікі губернскай улады бязлігасна высыялялі іх у мястэчкі і гарады. Здаралася, што “службовы запал” на месцах даходзіў да злаўжыванняў. Напрыклад, на тэрыторыі Гарадзенскай губерні ў 1819 г., насуперак маратарыю на высыяленні, праводзіліся незаконныя дэпартацыі габрэяў з сельскай мясцовасці. Пасля праверкі з боку міністэрства духоўных спраў і народнай асветы, зробленай у выніку звароту ў Санкт-Пецяярбург дэпутата габрэйскага народа Зундэля Зонэберга, яны былі спынены⁴⁴.

Габрэі Мяжы аселасці не раз зведалі сваявольства мясцовага чынавенства, якое выдатна ведала “слабыя месцы” габрэяў і выкарыстоўвала націск на іх для атрымання ўласнай карысці. Следства, праведзенае ў 1813 г., выявіла, што падчас канфлікту з мясцовым кагалам берасцейскі земскі спраўнік загадаў апячатаць габрэйскія могількі і вінакурні ў Камянец-Літоўску⁴⁵. Немагчыма прыдумаць больш вераломную помсту! У габрэйскай традыцыі мёртвае цела лічыцца нячыстым, яго трэба як можна хутчэй пахаваць, прынамсі, у тыя ж суткі. Мястэчка, дзе не працуюць могількі, трапляе ў безвыходную сітуацыю. Яго кагальныя павінны дамовіцца пра пахаванне на іншых могільках. Перамовы, а потым і перавоз цела на значную адлегласць – гэта не толькі лішнія выдаткі, але і катастрафічная страта часу, што можа прывесці да парушэння рэлігійных правілаў.

Шматлікія бюракраты з Гарадзеншчыны, якія належалі да польскай арыстакратыі, у сваіх маёнтках насуперак законам пакідалі габрэяў, з якімі былі звязаны гаспадарчымі інтарэсамі – арэндай вінакурняў, шынкоў, млыноў, малочнага быдла. Хабарніцтва службовых асоб з паліцыі, губернскіх і павятовых устаноў рознага ўзроўню не было таямніцай ні для габрэяў, ні для кіраўнікоў вышэйшых інстанцый. У дакументах мы нярэдка сустракаемся з абвінавачваннямі ў адрас земскіх спраўнікаў, што тыя маюць неза-

конныя ўзаемадачыненні з габрэямі, дазваляюць тым вяртацца ў сельскую мясцовасць і працаваць у якасці фактараў і арэндатараў⁴⁶.

Красамоўны прыклад “адаптацыі да мясцовых умоў” – паводзіны кіраўніка жандармскага упраўлення Сакоўскага павета Мікалая Іракліевіча Варанцова, які быў пераведзены сюды ў канцы 1863 г. у сувязі з паўстаннем. Прадстаўнік расейскай эліты, які нарадзіўся ў Херсонскай губерні, М.І.Варанцоў упершыню трапляе ў край, дзе габрэі складаюць істотную частку насельніцтва. Ён зацікаўлена сочыць за “ворагамі Хрыстовымі”, дасціпна адзначае “поўнае нахабства і смеласць надзвычайную” арыштаванага габрэя, які прапануе грошы за вызваленне і павятовага спраўніка, які гандлюецца з ім, вызначаючы, колькі гэта будзе каштаваць. Зусім як Пячорын у “Тамані”, Варанцоў трапляе на фуру “няшчаснага габрэя-кантрабандыста” і, сам не жадаючы таго, затрымлівае транспарт спірту. У расповядзе пра гэты выпадак ён шчыра прызнаецца і ў сімпатыях да кантрабандыстаў, і ў разуменні таго, што кардонная стража была куплена, прыводзіць выпадкі хабарніцтва з боку расейскай бюракратыі.

М.І.Варанцоў, на той момант займаючы ўжо пасаду ваеннага кіраўніка Сакоўскага павету, у 1864 г. вызваляе з турмы габрэя Юдку, які быў асуджаны на высылку ў Аланецкі край за спрыянне паўстанцам, і замяняе для яго прысуд на паліцэйскі нагляд. Як аказалася, Юдка “вёў сябе ў турме выдатна, пісаў у канторы і выконваў розныя даручэнні наглядчыка”. Як падаецца, Варанцоў на сваёй пасадзе павінен быў спрыяць дзяржаўнаму курсу на далучэнне габрэяў да “вытворчай працы” і вынішчаць тыя заняткі, якія прызнаны “сродкам эксплуатацыя мясцовага хрысціянскага насельніцтва”. Замест гэтага ён вельмі ганарыцца тым, што Юдка ператвараецца ў яго ўласнага фактара, пры чым “за самае мізэрнае ўзнагароджанне [...], хаця і незаконна, Юдка пасылаўся ў Варшаву і Гародню для выканання розных даручэнняў”⁴⁷.

Прыведзеныя намі “Успаміны” М.І.Варанцова красамоўна сведчаць пра разнастайныя кантакты – службовая і прыватныя – якія існавалі паміж мясцовым чынавенствам Мяжы аселасці і габрэйскім насельніцтвам. Акты фонда 1 НГАБ у Гародні пацвярджаюць гэта. У часы эпідэміі габрэйскія сінагогі і малітоўныя дамы ператвараліся ў лазарэты, дзе дапамагалі пацыентам ўсіх саслоўяў і веравызнанняў. Кіраўніцтва гораду кантактавала з рабінам і старэйшынамі, што дапамагала перапыніць канфлікты паміж габрэямі і хрысціянамі. Праўда, час ад часу па загаду з Цэнтра, яно правярала, з якімі казаннямі выступаюць перад паствай рабіны, ці моляцца габрэі ў сінагогах за цара і “Аўгусцейшую фамілію” згодна з надрукаваным праз міністэрства адукацыі тэкстам малітоўніка для габрэяў⁴⁸.

І ўсё ж-такі кантакты паміж мясцовай уладай і габрэямі былі штучна абмежаваны. Нават самаму адукаванаму габрэю было практычна немагчыма ўвайсці ў бюракратычную сістэму Расейскай імперыі. Толькі аднаму га-

радзенцу, Зундэлю Зонэбергу давялося стаць пастаянным членам асаблівай інстанцыі – дэпутацыі габрэйскага народа пры імператары ў часы Аляксандра I⁴⁹. Грошы на ўтрыманне гэтай установы спаганяліся з усіх габрэйскіх кагалаў Расейскай імперыі, для чаго быў уведзены спецыяльны падатак – пазументны збор. Незаможныя аддавалі пазументы – залатыя і срэбныя ўпрыгожванні з саванаў, заможныя плацілі грошы⁵⁰. Шлях да кар’еры на мясцовым узроўні пралягаў выключна праз хрышчэнне. Так, неафіт набываў правы, роўныя з іншым насельніцтвам імперыі⁵¹. Аднак хаця калі-некалі і адзначаліся падобныя здарэнні, яны былі вельмі рэдкай з’явай. Напрыклад, па Гарадзенскай губерні нам вядомы толькі два выпадкі, калі мясцовыя габрэі прымалі хрост па кар’ерных меркаваннях. Гэта былі браты Ф.А. і А.А.Магнусы, якія пасля таго, як пакінулі веру продкаў, сталі працаваць сакратарамі ў губернскай канцылярыі⁵². Габрэю, які жадаў працаваць у піцейнай канторы, ветліва тлумачылі, што “накіраванне служыцеляў ў піцейную кантору ад губернскага кіраўніцтва не залежыць”⁵³, а з самой канторы яго накіроўвалі ў Канцылярыю губернатара, як па зачараванаму колу.

Па афіцыйных звестках, у 1817 – 1828 гг. ні ў павятовых, ні ў гарадскіх структурах кіравання Гарадзенскай губерні габрэі не працавалі. Мясцовыя кагалы мелі права накіроўваць свайго дэлегата толькі ў кватэрную камісію. Карысталіся такой магчымасцю часцей за ўсё толькі гарадзенцы⁵⁴. У сярэдзіне 30-х гг. ужо практычна кожны гарадскі кагал накіроўваў у гэтую інстанцыю ўласнага прадстаўніка⁵⁵. На пачатку XIX ст. габрэі маглі працаваць легальна толькі па ўрачэбнаму ведамству, займаючы пасады лекарскіх вучняў. У Гарадзенскай губерні такую магчымасць выкарысталі Іосель Мееравіч з Ваўкавыска, Маісей Лейбавіч з Берасця, Меер Зельманавіч з Кобрына і Лейзэр Зельманавіч з Камянец-Літоўска⁵⁶. У структурах губернскага ўзроўню была толькі адна пасада, дзе на службу заўсёды прымалі менавіта габрэяў. Гэта перакладчык з габрэйскай мовы. Сярод такіх службоўцаў нам вядомы імёны гарадзенцаў Іцкі Сасона, які з 1814 па 1852 г. бясплатна рабіў тлумачэнні габрэйскіх тэкстаў на польскую і рускую мовы, за што атрымаў медаль⁵⁷ і Меера-Гілера Кадышавіча Розэнберга, які быў казённым перакладчыкам на працягу 1845-1853 гг. і, дарэчы, таксама ніяк не мог дабіцца аплаты сваіх паслуг ад дзяржавы⁵⁸.

Расейскія гісторыкі права ганарацца тым, што абмежаваныя палітычныя правы былі наданы габрэям яшчэ Кацярынай II, якая (упершыню ў Еўропе) дазволіла ім ўдзельнічаць у мясцовым самакіраванні разам з хрысціянскімі купцамі і мяшчанамі. Праўда, колькасць дэпутатаў іўдзейскага веравызнання ў магістратах і ратушах не павінна была перавышаць 1/3 незалежна ад долі габрэяў у складзе насельніцтва горада. Але гэтая мера, як гэта не раз здаралася ў Расіі, засталася кабінетнай. Гарадзенскія габрэі працягвалі змагацца за практычную рэалізацыю закона да сярэдзіны 30-х гадоў!

Абапіраючыся на арт. 9 “Усталявання пра габрэяў” 1804 г., гарадзенскае губернскае праўленне прапанавала мясцоваму кагалу абраць сваіх дэпутатаў у магістрат, але чамусьці дазволіла ім скласці палову і ў лаўнічым судзе, і ў магістраце, што супярэчыла заканадаўству. Хрысціянскае насельніцтва гораду, апелюючы да сярэднявечных прывілеяў, якія аддавалі ў іх манопольнае валоданне ўсё пасады ў самакіраванні, склала скаргу на губернскае праўленне і падало яе ў Сенат.

Разгарнулася перапіска паміж ўладамі Гародні, Вільні і Санкт-Пецярбурга, у выніку якой высветлілася, што асобныя законы Расейскай імперыі супярэчаць адзін аднаму. З аднаго боку, заканадаўства забараняла габрэям займаць дзяржаўныя пасады, а з другой – вышэйназванае “Усталяванне” надавала ім такое права. Сенацкі указ 9 снежня 1802 г. дапускаў габрэяў да выбару 1/3 членаў магістрата, але ўказ 21 красавіка 1804 г. тлумачыў, што гэта мера тычыцца выключна тых мясцовасцей, дзе такая традыцыя існавала ўжо раней. Такім чынам, закон не мог быць аднесены да габрэяў Беларусі. Але апошнія не павінны былі адчуваць сябе дыскрымінаванымі, таму што калі адбудзецца падзел габрэяў на класы, кожны з іх прыме ўдзел у абранні ўласных дэпутатаў⁵⁹. Трэба разумець, што ад гэтай перспектывы гарадзенскія габрэі не сталі адчуваць сябе лягчэй. Яны ў сваю чаргу накіравалі ў Сенат скаргу на тое, што хрысціянскія лаўнічыя суды і магістраты тэндэнцыйна разглядаюць справы з габрэямі і запатрабавалі ўключэння ўласных прадстаўнікоў у гэтыя ўстановы на падставе “Усталявання” 1804 г. З боку Сената ізноў прыйшло тлумачэнне наконт таго, што пакуль габрэі не падзеленыя на саслоўі згодна пастановамі “Усталявання” 1804 г., іх нельга дапускаць да ўдзелу ў мясцовым самакіраванні. Такая двухсэнсоўнасць законаў прыводзіла да блытаніны на месцах. Напрыклад, праверка 1802 г. выявіла, што габрэі мірна засядаюць у складзе слонімскай ратушы: Гілер Гіршавіч у якасці бургамістра, Эліяш Лейзэравіч – другім радным, а Іосель Ізраілевіч – чацвёртым радным!⁶⁰

Час ішоў, а выбарчыя правы габрэяў Гарадзенскай губерні дзейнічалі толькі на паперы. У 1835 г. было ўведзена новае “Усталяванне пра габрэяў”, якое дазваляла ім накіроўваць у ратушы і магістраты сваіх прадстаўнікоў. На гэты раз да выбараў былі дапушчаны ўсе габрэі Расейскай імперыі. Калі ў 1804 г. гарадзенскія ўлады прадэманстравалі вялікую радыкальнасць у поглядах, то зараз выступілі ў ролі рэакцыянераў. Гарадзенскі губернатар Ланскі настойліва рэкамендаваў генерал-губернатару Паўночна-Заходняга краю, каб той звярнуўся ў Сенат з прапановай дапускаць габрэйскіх дэпутатаў у ратушах і магістратах толькі да вырашэння тых спраў, якія непасрэдна тычацца прадстаўнікоў дадзенай супольнасці; каб у складзе органаў мясцовага самакіравання было не больш за 1/3 габрэйскіх дэпутатаў; прызначаць на пасаду бургамістра і гарадскога галавы выключна хрысціян⁶¹. Сенат ухваліў гэту прапанову, і беластоцкаму габрэйскаму грамадству ў 1847 г. было забаронена ўдзельнічаць у выбарах гарадскога

галавы, бургамістра і ратманаў, бо “згодна з дакладным сэнсам арт. 462 і 463 Свода законаў, выданага ў 1842 г., габрэі могуць удзельнічаць у абранні кандыдатаў толькі на тыя пасады, якія маюць права замяшчаць”⁶².

Такім чынам, даследаванне пытання пра сутнасць мясцовых рэалій у падыходзе да вырашэння “габрэйскага пытання” ў Расейскай імперыі мае надзвычай важнае значэння для стварэння цэласнага ўяўлення пра гэтую галіну заканатворчай дзейнасці. У цэнтры і перыферыі і нават у розных службоўцаў на месцах не было адзінага ўяўлення пра стратэгію і тактыку палітыкі адносна габрэяў. Гэта прыводзіла да розніцы ў падыходах да мер, інструментаў і задач дзяржаўнай палітыкі, блытаніны ў выкананні законаў. Паводзіны прадстаўнікоў губернскай улады былі супярэчлівымі. У іх спалучалася боязь сапсаваць адносіны з мясцовымі хрысціянскімі элітамі, уласныя антыгабрэйскія стэрэатыпы і жаданне атрымаць карысць ад службовага становішча. Улады прапанавалі розныя мадэлі ўваходжання ў расейскае грамадства для прадстаўнікоў кансерватыўнага свету габрэйскай традыцыі ў залежнасці ад таго, прадстаўнікамі якой з габрэйскіх субкультур яны былі. Палітыку Расейскай імперыі адносна габрэйскіх падданных у першай палове XIX стагоддзя можна акрэсліць як акультурацыйную: спробу насаджэння расейскай культурнай мадэлі, следаванне якой ва ўмовах касмапалітызму краіны ўспрымалася як праява ляяльнасці ўраду.

Дадатак

О главных мерах, предпринятых для устройства евреев

*(«Записка» председателя Еврейского комитета графа П.Д. Киселёва)*⁶³

В Виленском учебном округе учреждены в 1845 году Временные комиссии еврейских училищ: четыре губернские – в Вильне, Гродно, Минске и Ковне и 21 уездные, среди них в Гродненской губернии в городах Белостоке, Брест-Литовске, Слониме, Пружанах и заштатном городе Дрогичине [...]

Означенная комиссия в том же 1845 году приняла в своё ведение еврейские учебные заведения:

Заведения	Губернии				
	Виленская	Гродненская	Минская	Ковенская	итого
Ешиботов	4	2	4	-	10
Талмуд-тор	3	9	3	2	17
Хедеров второ- степенных	165	338	88	341	932
Хедеров перво- степенных	139	255	73	294	761
Бес-мидрашей и клауз	79	147	57	63	346

Евреев, занимающихся обучением					
Рош-ешивов	4	2	4	-	10
Хедаримов второстепенных	165	338	88	341	932
Хедаримов первостепенных	139	255	73	294	701
Меламедов второстепенных	210	492	102	516	1329
Меламедов первостепенных	177	375	139	338	1029
Учащихся					
Учеников	3144	6228	4432	4893	18697

Сведения о евреях, собранные по Гродненской губернии

Образование. Мера сия [увядзенне пасведчанняў для меламедаў і казённых вучылішчаў для габрэйскіх дзяцей - ВС] ещё немного приносит пользы, потому что

еврейские члены означенных комиссий, не получающие от казны содержания, весьма слабо наблюдают как за меламедами, так и за учителями частных еврейских школ,

местные полицейские власти, не понуждая меламедов к взятию свидетельств, дают им средство под различными предложениями уклоняться от этой обязанности. В настоящее время выданы по губернии 68 свидетельств, а между тем в одном городе Гродно находится около 100 домашних учителей, которые, пользуясь полным доверием родителей, продолжают образовывать детей сообразно желаниям отцов и собственным своим убеждениям, состоящим в том, что для сохранения своей веры и обрядов дети должны быть обучены по старой рутине, по прежним понятиям и исключительно религиозному духу [...]

Талмуд-торы по недостатку средств содержатся дурно, а учителя, не получая от правительства никакого пособия, из угождения фанатикам, от которых зависит их содержание, и будучи сами без всякого образования и преисполненными предрассудков подобно меламедам, придерживаются того же образа обучения. Талмуд-торы находятся почти в каждом еврейском обществе, а ешибот, где обучается 40 человек, только в городе Гродно.

Казённое училище в Гродно одно, открыто 2 года назад [у 1849 г. - ВС], там занималось 25 учеников, теперь же, несмотря на приличное устройство оно, хорошую репутацию зрителя и добросовестность учителей из евреев, в него ходят 8 учеников, почти все – дети шинкарей. Нелепые фанатичные внушения меламедов, делаемые отцам и в особенности матерям – причина, что до сих пор не оказывается ещё благоприятных перемен. Из

назначенных состоять при господине генерал-губернаторе здешнего края еврейских инспекторов никто ещё не посещал Гродно. Коробочный сбор, коим весьма тяготятся евреи, должен был приносить ежегодно более 10 000 рублей, составил с 1847 по 1851 год 18 209 рублей.

Коробочный сбор. [...] В Гродно за 1850 год следовало оклада с 4 124 ревизских душ 12 327 рублей, в число коих зачтено коробочного сбора 7 890 рублей, а только 4 437 рублей разложено к взносу на состоятельных лиц общества, коих считается 1 500.

Еврейская одежда. Уже весьма редко здесь замечается, но многие ещё носят на головах ермолки и пейсы, чему отчасти причиною послабление местных полиций [...] Женщины почти все совершенно оставили прежний костюм.

Земледелие. [...] только многосемейные изъявляют желание к сему занятию, и то, чтобы избежать рекрутской повинности. По нынешний год поселено на казённой земле в Гродненской губернии 237 семейств. Немногие из этих поселенцев действительно и с успехом занимаются хлебопашеством [...] К переселению в Новороссийский край изъявили желание 7 семейств, которые и назначены к отправлению туда. На помещичьих землях по частным условиям с владельцами хотя проживает много еврейских семейств под видом хлебопашества, но всё это служит только предлогом большей части из них к содержанию по деревням корчем, мельниц, сборов молочных и к оборотам сельскохозяйственной продукции или к занятию факторством у помещиков и к разным ремёслам у них же. До сих пор ни одно еврейское семейство ещё не причислено официально в земледельцы, поселившиеся на помещичьей земле [...]

Спасылкі

- 1 Węgrzynek H. „Czarna legenda” Żydów: Procesy o rzekome mordy rytualne w dawnej Polsce. Warszawa, 1995; Zieńkowska K. Stereotyp żyda w publicystyce // Lud żydowski w narodzie polskim: materiały sesji naukowej w Warszawie 15-16 września 1992 / Pod red. J. Michalskiego. Warszawa, 1992; Поляков Л. История антисемитизма. Т.1. Эпоха веры, т. 2. Эпоха знаний. М.-Иерусалим, 1997-1998; Трахтенберг Дж. Дьявол и евреи: Средневековые представления о евреях и их связь с современным антисемитизмом. – М.-Иерусалим, 1998; Саля А. Wizerunek żyda w polskiej kulturze ludowej. Warszawa, 1992; Белова О.В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции. М., 2005.
- 2 Кандель Ф. Очерки времён и событий из истории российских евреев: Ч.2: 1772-1882. Иерусалим, 1990. С. 12.
- 3 Тамсама. С. 10.

- 4 Державин Г.Р. Сочинения. С объяснительными примеч. Я.Грота. Издание Императ. АН: В 9 т. СПб., 1872. Т. 7. С. 248-261.
- 5 Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення, історія, розпад. Львів, 2005. С. 90.
- 6 Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. М., 2006. С. 55.
- 7 Пра паходжанне расейска-яўрэйскага дваранства гл. Korwin L. Szlachta mojżeszowa. Wyd. 2 (b.m.)^ Arcanum, ok. 1994. Т. 1-2.
- 8 Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія... С. 124.
- 9 Russification in the Tsarist Interpreting History: Collective Essays on Russia's Relations with Europe. New York, 1990. P. 210-220.
- 10 Садохин АП, Грушевицкая Т.Г. Этнология: Учебник для студентов высших заведений. – М., 2000. С. 253.
- 11 Тамсама. С. 2.
- 12 Дудаков С. Война 1812 года и ритуальные процессы в России // Ковчег: Альманах еврейской культуры. М. 1990. С. 265-282; Иоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси. Мн., 1996. С. 46; Подвиг Рувина Гуммера // Еврейская старина. 1912. Вып. I. С. 86-87.
- 13 Рьўікін Я. Неаддзельная ад гісторыі Беларусі // Літаратура і мастацтва. 1990. № 34. С. 10.
- 14 Мстиславская С. Берек Иоселевич и его сын // Еврейская старина. 1090. Т. 2. С. 128-148.
- 15 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гародні (далей – НГАБ у Гародні). Ф. 1, воп. 6, адз. з. 1480, арк. 1.
- 16 Тамсама. Воп. 2, адз. з. 91, арк. 2.
- 17 Тамсама. Адз. з. 918, арк. 5 адв.
- 18 Тамсама. Воп. 1, адз. з. 1194, арк. 1.
- 19 Тамсама. Воп. 8, адз. з. 2140, арк. 138-138 адв.
- 20 Тамсама. Адз. з. 1398, арк. 23.
- 21 Тамсама. Арк. 22 адв.
- 22 Тамсама. Воп. 28, адз. з. 222, арк. 11.
- 23 Тамсама. Воп. 6, адз. з. 501, арк. 1, 4.
- 24 Тамсама. Воп. 5, адз. з. 1860, арк. 33.
- 25 Тамсама. Воп. 28, адз. з. 826, арк. 1.
- 26 Тамсама. Воп. 5, адз. з. 1860, арк. 36 адв.
- 27 Тамсама. Воп. 22, адз. з. 263, арк. 1 адв.
- 28 Тамсама. Воп. 8, адз. з. 1398, арк. 22.
- 29 Тамсама. Воп. 15, адз. з. 1499, арк. 156 адв.
- 30 Тамсама. Воп. 8, адз. з. 1398, арк. 24.
- 31 Тамсама. Воп. 16, адз.з. 1214, арк. 3.
- 32 Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). Ф. 1165, воп. 1, адз. з. 150.
- 33 Леванда В.О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени (от 1649 до 1873 г.): Извлечение из Полного Собрания Законов Российской империи. СПб, 1874. С. 764.
- 34 ГАРФ. Ф. 1165, воп. 1, адз. з., арк. 3-4.
- 35 НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 13, адз. з. 352.
- 36 ГАРФ. Ф. 1165, воп. 1, адз. з. 150, арк. 23.

- 37 Тамсама. Арк. 5-5 адв.
- 38 НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 28, адз. з. 286, арк. 1.
- 39 Бобровский П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния: В 2 ч. СПб, 1863. Ч. 1. Приложения. С. 206.
- 40 ГАРФ. Ф. 1165, воп. 1, адз. з. 150, арк. 9-9 адв.
- 41 НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 13, адз. з. 450, арк. 2 адв.
- 42 Тамсама, адз. з. 932, арк. 18 адв.-44.
- 43 Державин Г.Р. Сочинения... [Праект Ноты Хаймавіча], с. 330, 331.
- 44 НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 1, адз. з. 1786, арк. 9-11.
- 45 НГАБ у Гародні. Адз. з. 311, арк. 1.
- 46 НГАБ у Гародні. Воп. 19, адз. з. 1615.
- 47 Воронов Н.И. Воспоминание Н.И.Воронцова по Западному краю. Владимир, 1906. С. 14, 58-59, 177.
- 48 НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 21, адз. з. 599, арк. 35; воп. 28, адз. з. 363.
- 49 Сабалеўская В.А. Спрадвечныя іншаземцы: старонкі гісторыі гарадзенскіх яўрэяў. Гародня, 2000. С. 28-30.
- 50 НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 1, адз. з. 1125, арк. 1; адз. з. 1193, арк. 39-40.
- 51 Оршанский И.Г. Русское законодательство о евреях: Очерки и исследования. СПб, 1877. С. 436.
- 52 НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 2, адз. з. 797, арк. 1.
- 53 Тамсама. Воп. 4, адз. з. 440, арк. 4.
- 54 Тамсама. Воп. 3, адз. з. 260; воп. 16, адз. з. 1869, арк. 2; воп. 21, адз. з. 2598.
- 55 Тамсама. Воп. 32, адз. з. 8.
- 56 Тамсама. Адз. з. 1, арк. 227 адв.-228, 298 адв.-299, 400 адв.-402.
- 57 Тамсама. Воп. 22, адз. з. 248.
- 58 Тамсама. Ф. 2, воп. 5, адз. з. 1040, арк. 4.
- 59 Тамсама. Ф. 1, воп. 2, адз. з. 394, арк. 3-9.
- 60 Тамсама. Воп. 32, адз. з. 1, арк. 438 адв.-440.
- 61 Тамсама. Воп. 19, адз. з. 986, арк. 1-5 адв.
- 62 Тамсама. Воп. 12, адз. з. 689, арк. 1-1 адв.
- 63 ГАРФ. Ф. 1165, воп. 1, адз. з. 150, арк. 2, 23, 23 адв., 89 адв.-94.

Крыніцы па гісторыі гродзенскага царкоўнага будаўніцтва ў фондах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Гродне

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне захоўвае ўнікальныя калекцыі каштоўных дакументальных крыніц па гісторыі заходняга рэгіёна Беларусі. Сярод іх знаходзяцца дакументальныя матэрыялы, звязаныя з гісторыяй царкоўнага будаўніцтва ў Гродне ў XIX – пачатку XX стагоддзя.

У першую чаргу трэба звярнуць увагу на калекцыі дакументаў фондаў тых ўстановаў, якія непасрэдна займаліся царкоўным будаўніцтвам (Гродзенская губернская царкоўна-будаўнічая прысутнасць (Гродненское губернское церковно-строительное присутствие), Будаўнічае аддзяленне Гродзенскага губернскага праўлення (Строительное отделение Гродненского губернского правления)), і тых, што павінны былі збіраць звесткі пра ход царкоўнага будаўніцтва (Канцылярыя гродзенскага губернатара, Гродзенскае губернскае праўленне, Гродзенская губернская чарцёжная, Гродзенскі губернскі статыстычны камітэт, Гродзенская губернская кантрольная палата). У выніку іх дзейнасці склаўся комплекс дакументаў, сярод якіх вылучаюцца тлумачальныя запіскі, звязаныя з рамонтнымі працамі, архітэктурныя праекты і планы, сметы, фінансавыя ведамасці, спісы фундатараў, акты выкананых працаў, кантракты, пратаколы паседжанняў, указы і распараджэнні. Менавіта іх агляду і будзе прысвечана гэтая публікацыя. Яе галоўнай мэтай з’яўляецца крыніцазнаўчы аналіз дакументаў, якія адлюстроўваюць гісторыю царкоўнага будаўніцтва ў Гродне без паглыблення ў спецыфічныя праблемы гэтай тэмы.

Фондам, які захоўвае найбольш поўны комплекс дакументаў па гісторыі царкоўнага будаўніцтва, з’яўляецца Гродзенская губернская царкоўна-будаўнічая прысутнасць. Узнікненне гэтай установы было абумоўлена пэўнымі гістарычнымі падзеямі. Пасля падаўлення паўстання 1863-1864 гг. цэнтральныя і мясцовыя ўлады прадпрымалі спробы абмежаваць уплывы каталіцкай царквы ў Беларусі. У выніку значныя фінансавыя сродкі пачалі выдаткоўвацца на будаўніцтва цэркваў і ўтрыманне праваслаўнага духавенства. Па прапанове генерал-губернатара 1 красавіка 1864 г. быў створаны Часовы камітэт па будаўніцтву і ўладкаванню праваслаўных цэркваў¹, а 7

снежня 1867 г. выйшла Палажэнне Камітэта міністраў “О порядке устройства православных церквей в девяти губернях Западного края”².

У адпаведнасці з ім Часовы камітэт быў перайменаваны ў Гродзенскую губернскую царкоўна-будаўнічую прысутнасць Міністэрства ўнутраных справаў. Яна падпарадкоўвалася віленскаму генерал-губернатару, які па пытанням рэлігійнага характару кансультаваўся з Сінодам³. Новая ўстанова займалася вывучэннем стану праваслаўных цэркваў, перабудовай каталіцкіх касцёлаў у праваслаўныя, фінансаваннем царкоўна-будаўнічых працаў, падрыхтоўкай дакументацыі на пабудову і рамонт цэркваў і г.д. Пасаду старшыні займаў гродзенскі губернатар. У склад установы ўваходзілі таксама віцэ-губернатар, члены духоўнай кансісторыі, чыноўнікі Гродзенскай губернскай па сялянскім справам прысутнасці і кіраўнік Палаты дзяржаўных маёмасцяў. Акрамя таго, у склад Прысутнасці ўваходзілі інжынеры і архітэктары.

У фондзе Прысутнасці змешчаны дакументы па рамонтах Барысаглебскай царквы за 1865 – 1889 гг., Аляксандра-Неўскай царквы за 1882 – 1888 гг., фасада і даху Сафійскага сабора, а таксама каменнай агароджы вакол яго (1864–1890 гг.) і ўстанаўленні ў Саборы каларыфераў (70-я гг. XIX ст.).

З прадстаўлення епіскапа Брэсцкага Ігнація гродзенскаму губернатару Скварцову ад 6 чэрвеня 1866 г. пра выдзяленне сродкаў на рамонт каменнай могілкавай царквы (маецца на ўвазе Свята-Марфінская) можна даведацца пра прычыны рамонту: “...Нельзя ешчэ без скорбнаго чувства смотреть на существующую на том же кладбище каменную церковь, которая и по наружности не имеет вида православного храма и по внутреннему устройству весьма бедна, а по объёму своему до того тесна, что затрудняет, как священнослужителей, так и мирян, особенно при отпевании усопших”⁴.

У гэтым жа фондзе знаходзяцца дакументальныя крыніцы, якія датычаць пабудовы новай праваслаўнай царквы пры кляштары Раства Багародзіцы ў 1864 – 1879 гг., перабудовы зачыненага Гродзенскага гімназічнага (Дамініканскага) рымска-каталіцкага касцёла ў праваслаўную царкву ў 1865 – 1867 гг. Кіраўнік канцылярыі гродзенскага губернатара ў лісце, адрасаваным старшыні Гродзенскага губернскага камітэта пабудовы праваслаўных цэркваў ад 21 верасня 1865 г. паведамляў: “Г. Генерал-губернатор, соглашаясь с представлением начальника губернии, разрешил сделать распоряжение о закрытии римско-католического при Гродненской гимназии костёла, с обращением оного в православную гимназическую церковь...”⁵

Матэрыялы справаводства Гродзенскай прысутнасці таксама ўтрымліваюць тлумачальныя запіскі, праекты, планы, сметы, акты, кантракты і г.д. Тлумачальныя запіскі складаліся для абгрунтавання неабходнасці пабудовы або рамонту храма. Гэты від дакумента дае магчымасць даведацца не толькі

пра прычыны рамонту ці будаўніцтва, але і пра архітэктурныя асаблівасці храма, характар глебы, стан падмурку, на якім ён быў узведзены.

Прыцягвае ўвагу Тлумачальная запіска да праекта перабудовы Сафійскага сабора, складзеная інжынерам Трубікавым 7 лютага 1885 г. Аўтар між іншым адзначае, што сабор “...стоит на плотном песчано-глинистом грунте; фундамент под пилонами сделан из булыжного камня на известковом растворе с вертикальными гранями без уступов. Глубина фундамента от чистого пола равна 4 аршина 4 вершка, образы фундамента, считая от тела столба к середине церкви, равны 1 1/2 аршина, в противоположную же сторону к наружной стене 1 аршин, вдоль же церкви с каждой стороны обреза по 8 вершков. Самые пилоны восьмигранные, в плане с оштукатуркою имеют в поперечнике 2 аршина 2 вершка...”⁶

Нельга не адзначыць Тлумачальную запіску да праекта і сметы на ўмацаванне берага ракі Нёман каля праваслаўнай Барысаглебскай царквы, складзеную інжынерам Мілашэвічам не пазней 1867 г., дзе адзначаліся прычыны разбурэння царквы: “Высота берега в этом месте от горизонта низких вод 11 1/4 сажени. Река Неман, последовательно подмывая правый берег в течении нескольких десятков лет, направила течением исключительно в берег, занимаемый церковью и, наконец, подмывала его настолько, что половина церкви обрушилась в реку. Берег состоит из глинистого грунта с тонкими прослойками песку и лежит 1 сажень выше низких вод, на слое синей глины, по которой текут ключи. Глинистый грунт по своему свойству насыщается водой и омывает, в сухое время высыхает и обращается в пыль, а от морозов трескаться и отделяться, при наступлении сырой погоды – глыбами, также был причиною разрушения берега”⁷.

Матэрыялы праектаў, планаў, чарцяжоў, эскізаў даюць уяўленне пра архітэктурныя асаблівасці праваслаўных храмаў Гродна. Трэба адзначыць, напрыклад, архітэктурны праект рамонту фасада Аляксандра-Неўскай царквы аўтарства памочніка архітэктара Гур’евіча (падрыхтаваны не раней 1866 г.)⁸, праект рамонту Сафійскага сабора 1890 г.⁹

Адной з найбольш цікавых крыніцаў па гісторыі царкоўнага будаўніцтва ў Гродне з’яўляюцца сметы. Яны дазваляюць убачыць, якія віды рамонтных працаў праводзіліся, якія матэрыялы пры гэтым выкарыстоўваліся і дзеля якіх мэтаў, якія сродкі былі затрачаныя на той ці іншы від працаў, на аплата працаўнікоў. Напрыклад, смета на пабудову новай царквы пры гродзенскім жаночым кляштары Раства Багародзіцы, складзеная не пазней 17 лютага 1865 г., была падзелена на 10 раздзелаў¹⁰. Кожны раздзел адпавядаў пэўнаму віду працаў. Як пазначана у смеце, пры будаўніцтве царквы праводзіліся зямельныя, цяслярныя, сталярныя, пячныя, тынкавальныя, дахавыя, малярныя, шклянныя ды іншыя віды працаў. У кожным артыкуле прыводзілася падрабязнае апісанне аб’ёму працаў, назвы матэрыялаў, іх колькасць. Напрыканцы

падводзіўся падлік працоўных, аб'ём выкарыстаных матэрыялаў, а таксама ўказваліся затрачаныя сродкі.

У фондзе Прысутнасці таксама захоўваюцца матэрыялы пра асігнаванні і выдаткі на будаўніцтва і рамонт цэркваў у Гродне і губерні. Неабходна адзначыць такую групу дакументаў як фінансавыя ведамасці, дзе пазначаліся ўстановы, якія выдзялялі сродкі. Напрыклад, ведамасць пра пабудову цэркваў у Гродзенскай губерні, складзеная не пазней 1870 г. (складальнік не пазначаны), сведчыць, што на заканчэнне працаў па будаўніцтву Аляксандра-Неўскай царквы было выдзелена “з казны – 5 096 руб. 4 1\2 кап., з Міністэрства ўнутраных справаў – 4830 руб. 26 3\4 кап., з ахвяраванняў – 5 155 руб. 67 кап. Засталася невыкарыстанага крэдыту да 1 ліпеня 1870 г. – 265 руб. 77 1\4 кап.”¹¹ У прыходна-расходнай ведамасці сумаў, асігнаных на рамонт Сафійскага сабора і будаўніцтва агароджы прыходскіх могілак, складзенай не раней 1864 г. (складальнік не пазначаны), паказаны тэрміны атрымання сродкаў і рашэнні пра іх выдзяленне. Так, у ведамасці адзначалася, што “19 жніўня 1864 г. паступіла 2 125 руб. на падставе ліста старшыні Часовага камітэта ад 19 жніўня № 7”¹². Ведамасць ахоплівала паступленні за 1864 – 1865 гг.

Цэрквы будаваліся не толькі на казенныя грошы, а таксама і на ахвяраванні грамадзянаў. Пра гэта сведчаць спісы асобаў, якія ахвяравалі сродкі на рамонт храмаў. Напрыклад, у спісе фундатараў пазалачэння крыжа Сафійскага сабора, складзенага памочнікам прыстава не раней 27 снежня 1864 г., пазначаны прозвішчы і пасады¹³. У некаторых спісах фігуравалі таксама сумы ахвяраванняў.

Яшчэ адной цікавай групай крыніцаў, што праліваюць святло на царкоўна-будаўнічыя працы ў Гродне з'яўляліся кантракты, якія заключаліся з падрадчыкамі. У кантрактах запісваліся абавязкі падрадчыкаў па выкананню працаў, пазначаліся тэрміны і кошты. Напрыклад, у кантракце на рамонт Барысаглебскай царквы, які быў заключаны з падрадчыкам купцом 1-ай гільдыі Феадосіям Сідароўскім 14 лістапада 1863 г., было запісана: “...подрядчик обязан все капитальные починки и возобновления произвести по предъявленному ему, рассмотренным в Департаменте проекте и смете, окончательно утверждённым проекте и сметам. Все вообще работы подрядившийся обязан произвести чисто, правильно, прочно, аккуратно и без малейшего опоздания от утверждённых проектов и сметы. Потребные для работ материалы и вещи должны быть надлежащего достоинства; поставленные подрядчиком материалы должны быть складываемые на указанные места; потребные для работ мастеровые и рабочие должны быть здорового и сильного телосложения, опытные и совершенно сведущие в своём ремесле. В случае неаккуратности по законному договору подрядчик подвергается ответственности по строгости законов. Предполагаемую капитальную починку существующей каменной разрушенной Борисо-глебской православ-

ной церкви, состоящей в городе Гродно на Коложе, а также укрепление обрुшившейся под оной церковью ... (слова прапушчана – С.Г.) и берега реки Немана, со всеми поименованными в смете затратами, предметами и вещами, подрядчику окончить предполагаемые работы в течение 1864 г.”¹⁴

Таксама важнымі крыніцамі па гісторыі царкоўнага будаўніцтва з’яўляюцца акты апісанняў выкананай працы. Яны складаліся старшынёй Гродзенскага павятовага камітэта будаўніцтва праваслаўных цэркваў і яго членамі. Напрыклад, у акце Гродзенскага павятовага па будаўніцтву праваслаўных цэркваў камітэта ад 13 снежня 1865 г. аб перабудове Сафіійскага сабора пералічваліся ўсе віды выкананых працаў¹⁵. (Гл. Дадатак 1)

Цікавыя крыніцы па даследаванню царкоўнага будаўніцтва ў Гродне ўтрымліваюцца ў фондзе Будаўнічага аддзялення Гродзенскага губернскага праўлення. Гэта ўстанова была заснавана ўказам Сената ад 12 лістапада 1864 г. і падпарадкоўвалася Міністэрству ўнутраных справаў¹⁶. Калі Гродзенская прысутнасць займалася толькі царкоўным будаўніцтвам, то Будаўнічае аддзяленне непасрэдна кантралявала дзяржаўнае і прыватнае будаўніцтва. Яно займалася складаннем і зацвярджэннем будаўнічых планаў, чарцяжоў, сметаў. Аднак у выніку дзейнасці гэтай установы ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Гродне таксама захаваліся дакументы, якія адлюстроўваюць і царкоўнае будаўніцтва. Яны датычаць рамонт Каложскай царквы ў 1895 г., яе рэстаўрацыі ў 1904 г., а таксама рамонт Фарнага касцёла ў 1897 г.

Гісторыю царкоўнага будаўніцтва ў дадзеным фондзе найбольш поўна раскрываюць пратаколы паседжанняў Будаўнічага аддзялення. У прыватнасці, гэты пратаколы паседжанняў, дзе разглядаліся пытанні рамонт Каложскай царквы, разгляду і зацвярджэнню праекта рамонт гэтага храма, сметы на рамонт Фарнага касцёла. Пратаколы падпісалі ўсе члены Будаўнічага аддзялення, а зацвярджаў іх гродзенскі губернатар.

Каштоўнымі дакументальнымі крыніцамі і тут з’яўляюцца тлумачальныя запіскі. У запіскы пра ўзнаўленне старажытнай Каложскай царквы, складзенай губернскім інжынерам Небальсіным не пазней 1898 г., давалася кароткая гісторыя царквы з моманту яе існавання да 1895 г., апісваўся храм, асвятляліся прычыны рамонт храма і прыводзіліся доказы старажытнасці царквы¹⁷. (гл. Дадатак 2)

Асаблівай увагі заслугоўвае праект узнаўлення разбуранага часткі Барыс-глебскай царквы, зацверджаны 7 лістапада 1863 г.¹⁸, а таксама генеральны план размяшчэння царквы адносна ракі Нёман, зацверджаны 23 верасня 1862 г.¹⁹

Названыя фонды з’яўляюцца асноўнымі па вывучэнню будаўніцтва і рамонт праваслаўных храмаў. Аналагічныя дакументы, якія датычаць каталіцкіх храмаў, захаваліся фрагментарна і ў розных фондах. У прыватнасці, трэба назваць фонд Гродзенскага фарнага касцёла. Змест яго дакументаў дае пэўную інфармацыю пра рамонт самога касцёла ў 1853, 1895,

1922 г., пра ўладкаванне звонаў і вежавага гадзінніка ў 30-я гг. XX стагоддзя. Усе гэтыя падзеі ў жыцці касцёла знайшлі сваё адлюстраванне ў пратаколах паседжанняў Камітэта па рамонту Фарнага касцёла за 1921-1922 гг., прыходна-расходнай кнізе рамонту касцёла за 1853 г., якая ўтрымлівае пасады і прозвішчы фундатараў, сумы ахвяраванняў, а таксама віды расходаў, колькасць набытых і выкарыстаных матэрыялаў. Таксама варта звярнуць увагу на смету рамонту касцёла, складзеную гродзенскім губернскім архітэктарам Раманавым 6 кастрычніка 1895 г.²⁰

Гісторыю звонаў і вежавага гадзінніка ў Фарным касцэле Гродна дае магчымасць прасачыць перапіска Касцёльнага камітэта па ўладкаванню звонаў і вежавага гадзінніка з рознымі фірмамі (1933-1938 гг.), а таксама месячныя ведамасці расхода грашовых сродкаў на гэтыя патрэбы за 1933 – 1935 гг., справаздачы Касцёльнага камітэта пра месячныя ўзносы, ахвяраванні прыхаджанаў за 1933 – 1934 гг., з якіх можна даведацца прозвішча ўпаўнаважанага па збору сродкаў, а таксама прозвішчы ахвярадаўцаў і перлічаныя на рамонт сумы.

У дадзеным фондзе знаходзіцца праект планаў касцёла, касцёльнай залы, зацверджаных начальнікам грамадскіх працаў у Беластокскім ваяводстве 14 красавіка 1930 г.²¹ Усе гэтыя дакументы напісаны на польскай мове.

Таксама трэба адзначыць Указ Аляксандра II гродзенскаму дэкану ад 26 мая 1879 г., у якім ідзе гаворка пра парадак рамонту касцёльных пабудоў. Ён знаходзіцца ў фондзе Гродзенскага дэканату. Указ зацвердзіў асноўныя правілы рамонту касцёлаў, прапанаваныя генерал-губернатарам²² (гл. Дадатак 3)

Дакументы па гісторыі царкоўнага будаўніцтва ў Гродне ў XIX – пачатку XX ст. можна знайсці і ў іншых фондах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Гродне, але комплекснага характару яны не маюць. Можна назваць такія фонды як Канцылярыя гродзенскага губернатара, Гродзенскае губернскае праўленне. Гэтыя ўстановы пачалі сваю дзейнасць з 1802 г., калі і была ўтвораная Гродзенская губерня. Сфера іх дзейнасці вызначалася “Учреждением для управления губерний”, зацверджаным Кацярынай II у 1775 г.²³ Яны знаходзіліся ў падпарадкаванні Міністэрства ўнутраных спраў.

Дакументы фонда Канцылярыі ўяўляюць сабой збор разнастайных крыніцаў, у якіх адлюстравалася палітычнае, сацыяльна-эканамічнае і культурнае развіццё Гродзенскай губерні ў XIX – пачатку XX ст. У фондзе сустракаюцца таксама архіўныя дакументы пра будаўніцтва, рамонт будынкаў рэлігійнага культу ў Гродне і губерні, сярод якіх ёсць пратаколы пра выдаткаванне сродкаў на рамонт гродзенскіх храмаў.

Гродзенскае губернскае праўленне з’яўлялася адміністрацыйна-паліцэйскай установай. Яго фонд прадстаўлены пратаколамі паседжанняў губернскага праўлення, законамі, пастановамі і г.д., у т.л. пратаколамі пра фінансавыя выдаткі на рамонт гродзенскіх храмаў.

Гродзенскі губернерскі статыстычны камітэт быў адчынены 27 ліпеня 1835 г. на падставе Указа Сената “Об учреждении статистического отделения при Совете Министерства внутренних дел и статистических комитетов в губерниях” ад 20 снежня 1834 г.²⁴ Матэрыялы Камітэта ўтрымліваюць статыстычныя звесткі пра насельніцтва, зямельныя ўладанні, колькасць навуковых устаноў і навучэнцаў, а таксама рэлігійных устаноў у Гродне і г.д. Гэтыя фонды храналагічна ахопліваюць перыяд з 1802 па 1917 г.

Пэўная колькасць дакументальных матэрыялаў па гісторыі царкоўнага будаўніцтва ў Гродне захоўваецца ў фондах Гродзенскай губернскай кантрольнай палаты і Гродзенскай губернскай чарцёжнай. Гродзенская палата пачала сваю дзейнасць 1 студзеня 1866г. на падставе Указа Аляксандра II ад 9 снежня 1865 г.²⁵ Яна здзяйсняла кантроль за расходамі дзяржаўных сродкаў пры будаўніцтве дарог, мастоў, рамонту казарм, царкоўных устаноў, назірала за правільнасцю паступлення дзяржаўных прыбыткаў і г.д. У фондзе змешчаны дакументы за 1866 – 1918 гг. Губернская чарцёжная была ўтворана ў 1871 г.²⁶ Гэта ўстанова займалася пытаннямі межавання зямлі. Спецыфікай фонду з’яўляецца наяўнасць у ім значнай колькасці тэхнічнай дакументацыі: картаў, схемаў зямельных надзелаў, населеных пунктаў, дарог, планаў рэлігійных устаноў і г.д. у Гродне і губерні за 1807 – 1918 гг.

Матэрыялы разгледжаных фондаў дапамагаюць уявіць гісторыю царкоўнага будаўніцтва ў Гродне за XIX – пачатак XX ст., зразумець яго асаблівасці, спецыфіку царкоўна-будаўнічых працаў, закранаюць палітычныя аспекты праблемы царкоўнага і касцельнага будаўніцтва і г.д. Апроч таго яны ўяўляюць вялікую цікавасць як для даследчыкаў гісторыі асобных гродзенскіх храмаў, так і для спецыялістаў-рэстаўратараў.

Дадатак1.

Акт 1865 года декабря 13 дня.

По распоряжению г. начальника Гродненской губернии председатель Гродненского уездного по сооружению православных церквей комитета генерал-майор Прасалов и члены того же комитета обще с председателем и членами комитета по перестройке в г. Гродно Соборной церкви свидетельствовали следующие произведенные работы:

1. По перестройке купола, шпиля и по устройству железной крыши на Софийском соборе .

2. По перестройке нового притвора при ризнице.

3. По ремонтному исправлению собора.

4. По устройству нового аттика из песчаника.

5. По устройству двух чугунных, крытых железом подъездов, окрашенных масляною под бронзу краскою, со ступенями из песчаного камня при входе в собор .

6. По установлению двух железных позолоченных крестов с шарами под оными на шпиле и над алтарною частью.

7. По исправлению арки внутри собора над иконостасом. –8. По постройке кругом православного кладбища кирпичной на фундаменте ограды, состоящей из 163 новых звен на протяжении 285 $\frac{1}{4}$ сажений , крытых, вместо положенных по смете черепицею, листовым железом, окрашенным сибирскою на масле, и нашли, что сверхописанных и положенных по сметам работ произведены из экономии без особого от казны расхода следующие:

а. в притворе тёплого придела собора сделан новый дощатый пол пространством до 8 квадратных сажений.

б. вместо полагавшейся по смете постройки деревянного притвора при ризнице собора построен таковой каменный с увеличением противу сметного назначения по длине на 4 $\frac{1}{2}$ аршина.

в. на шпиле колокольни под самым яблоком сделано четыре железных колец и в самом шпиле двое железных дверец с прибором для удобного возобновления в случае надобности окраски шпиля.

г. в соборе переделаны все входные двери с раствором оных наружу и с обшивкою двери у главного входа листовым железом и окраскою.

д. исправлены ветхие рамы и вставлены недостающие стёкла.

е. в тёплой церкви выкрашены стены от полу в рост человека масляною краскою и сверх того произведены разные мелочные работы.

ж. исправлена штукатурка и покрыта железом 19 старых звен существующей ограды при кладбище на протяжении 41 $\frac{1}{2}$ погон. сажений.

Сверх вышеописанных работ устроена частным лицом каменная ограда по двум сторонам церковного погоста без всякого расхода со стороны казны на протяжении 59 сажений вышиною 3 $\frac{1}{4}$ аршина, стоящая более 1000 рублей.

Все как положенные по смете, так и сверхсметные работы произведены прочно, чисто и из материалов надлежащего качества, о чём, заключив акт, подписями нашими удостоверяем. (даны подписи 11 человек).

Дадатак 2.

*Объяснительная записка к предположению о возобновлении древней Коложанской Борисоглебской церкви в г. Гродно*²⁷

Господин гродненский губернатор по губернскому распорядительному комитету, предполагая ходатайствовать о разрешении возобновления разрушенных стен Коложанской церкви, с отнесением потребного на сей пред-

мет расхода на суммы губернского земского сбора, поручил мне составить сметное предположение о размере расходов по восстановлению этой церкви в том виде, в каком она находилась до начала своего разрушения.

Приступая к исполнению настоящего поручения, я ознакомился по возможности с давно прошедшими событиями, касающимися Борисоглебской церкви, именуемой Коложанской, самого города Гродно и местностей Северо-Западного края.

Из Епагъевской летописи и других источников, поименованных в очерке истории г. Гродно, составленном учителем истории Гродненской классической гимназии Е. Орловским, между прочим, видно:

1. Что страна, прорезанная рекой Неман, в древнейшие века была населена ятвягами и другими народами литовского происхождения, что еще Казимир Святой в 10-ом веке, а затем Ярослав Мудрый в 11-ом веке предпринимали походы против ятвягов, обитавших в местностях, еще теперь сохранивших соответствующие названия, например, село Ятвекс в Волковыском уезде Гродненской губернии.

2. В начале 12 века Владимир Мономах, великий князь Киевский, выдал свою дочь Агафию за Всеволода Давидовича, удельного князя Гродненского.

Сыновьям Всеволода, Борису и Глебу, народное предание еще в 18 веке приписывало постройку каменной церкви в г. Гродно во имя святых мучеников Бориса и Глеба не позднее 12 века. А как до половины 16 века в Гродно не было ни одного римско-католического костела, церковей же было несколько, то из этого видно, что в Гродненской области, как при русских удельных князьях, так равно при великих князьях литовских и в последствии до половины 16 века православие господствовало.

3. Древняя Борисоглебская монастырская церковь подвергалась опустошениям от пожаров, от нашествия татар и ливонских рыцарей. В начале 15 столетия великий князь литовский Витовт напал на Псков, разорил пригород Каложу, а взятых в плен жителей около 11 000 человек поселил на берегу реки Неман, при впадении Городничанки и в других ближайших местах. Эти коложане и дали название местности и Борисоглебской церкви, которую они отстроили. С усилением католичества и с образованием унии, эта церковь с монастырём была передана униатам базилианам.

В 1705 – 1708 годах при нашествии Карла XII Коложанская церковь подверглась ещё большему разрушению, так как шведы для обстреливания города ставили пушки на вершине церкви и тем разрушили перекрытие (вероятно, сводчатое) и верхние части самих стен.

А как в последующее время средства монастыря, хотя и обращённого в униатский, совершенно оскудели, то после шведского разрушения хотя и была исправлена, но на скудные средства. На литографированном виде этой церкви, снятом с натуры И.Сусловым, церковь показана покрытою соломой.

Дальнейшие повреждения этой церкви происходили уже не от людей, а от подмыва весенними водами реки Неман правого берега, на котором построена была церковь.

В 1839 году Коложанский базилианский монастырь был преобразован опять в православный Борисоглебский.

В 1842 году правый берег реки начал обрушиваться, в 1845 году в виду грозившей опасности богослужение в каменной церкви было прекращено, а совершалось во временной церкви, устроенной в деревянном здании монастыря. В 1854 году Борисоглебский монастырь был переведён в здание упразднённого монастыря бернардинок.

В апреле 1853 года в каменной церкви южная и половина западной стен с потолком и крышей обрушились от продолжительных подмывов берега весенними водами реки Неман. По ограждении горы от дальнейших подмывов в развалинах церкви устроена часовня в 1872 году.

В 1895 году по представлении преосвященным Иосифом, епископом брестским, в Императорскую археологическую комиссию от 6 декабря 1894 года за № 434 проекта для охраны остатков древнего здания, устроены деревянные стены с южной и части западной стороны с потолком и деревянной крышей с целью сохранения этого семивекового памятника православия и русской власти в этом крае.

Чертёж остатков церкви с добавленными деревянными стенами и крышей при сём прилагается.

Древность этого храма доказывается:

1. формою плана алтаря и прилегающих отделений для жертвенника и ризницы, сходною с древними русскими храмами;
2. многочисленными голосниками или горизонтально заделанными в стенах хорошо обожженными глиняными продолговатыми кувшинами, отверстиями внутри, не встречающимися ни в одном из костёлов Западного края;
3. следами бывших внутренних впадин в стенах для стояния монахов по подобию древнегреческих монастырей;
4. размерами и качеством самих кирпичей, которые значительно тоньше и прочнее кирпичей, употребленных в верхних частях стен, поправленных в последствии;
5. то же доказывают и сохранившиеся с фасадных сторон здания глазурованные украшения в виде крестов и прочее, чего в зданиях не православных храмов в этой местности не встречается;

Форма существующих окон и дверей, видимо, не та, которая была первоначально, так как обделка их сделана из позднейшего кирпича, да она не согласна с сохранившимися в двух местах остатками наличников.

В настоящее время высота стен самой церкви, а также и алтарных частей, одинакова, и при том их верхние части сложены из позднейшего кир-

пича, то и нужно решить: не следует ли стены самой церкви устроить выше против стен алтарной части на подобие церквей древнего периода христианства на Руси?

В наружных, восточной и северной, стенах, начиная от промежутка между жертвенником и алтарём, существует узкий проход – нужно решить, для какой цели он служил.

Под частью церкви, близ северной стены, существует под сводом подземелье. Нет ли там чего интересующего археологов? Да и вообще необходимо местами сделать в стенах пробивки для выяснения различных представляющихся вопросов. При начале хода в стенах около алтаря вместо перемычки заделаны дубовые доски, причём сама обделка сделана из старинного кирпича. Интересно установить факт существования в течении 700 лет этого дуба .

При производстве раскопки земли около этого здания не найдётся ли чего-либо относящегося к давно прошедшему времени?

В виду всех изложенных обстоятельств, я полагал бы необходимым Императорское археологическое общество командировать специалиста для обсуждения совместно с техником Строительного отделения всех обстоятельств, касающихся возобновления этого древнего монастырского храма, а по представленной смете ходатайствовать открыть из сумм губернского земского сбора условный кредит, который по моим соображениям будет достаточен для возобновления храма, так как в смете предположены стены с необходимою над ними надстройкою при готовом фундаменте, укреплённом ведомством путей сообщения в 1897 году с обделкой откосов камнем.

Гродненский губернский инженер,
действительный статский советник Небольсин

Дадатак 3.

Указ его императорского величества самодержца всероссийского из Виленской римско-католической духовной консистории гродненскому по городу декану.

№ 215 28 мая 1879г.

Слушали: предложение г. управляющего Виленской епархией от 9 мая 1879 г. за № 522, при котором препроваждает для руководства и опубликования духовенству по епархии поступивший к его высокопреподобию отзыв г. виленского губернатора от 7 сего мая за № 728 об изменении г. генерал-губернатором установленного в 1864 году бывшим главным начальником Северо-Западного края порядка относительно починок костельных строений, в коем изложено, что генерал-губернатор, признав возможным установленный в 1864 году бывшим главным начальником Северо-Западного края, генералом от инфантерии, графом Муравьевым порядок относительно

починок костельных строений изменить, предложил руководствоваться на будущее время в этом деле нижеследующими правилами:

1. ремонт костёлов может быть производим без предварительного испрошения разрешения гражданской власти, но с ведома полиции, если на расходы по производству работ имеются нужные денежные средства, ассигнованные из ремонтного капитала римско-католического духовенства, собственные средства последнего, деньги, пожертвованные для сей цели частными лицами, по записям, духовным завещаниям и т. п.;

2. ремонт костелов за счет прихожан может быть производим только по испрашении по предмету разрешения гражданской власти на сбор прихожан потребных для того денежных средств.

Приказали: о вышеизложенном циркулярно дать знать всему духовенству по Виленской епархии и Гродненской губернии посредством деканов для руководства и точного исполнения, с тем, чтобы заведующие костельными зданиями, в случае надобности починок таковых, предварительно посредством своих деканов доносили епархиальной власти с показанием каких требует починок, на какую сумму, на какие именно средства и сообщали местным полициям, но ежели ремонт костелов, плебаниальных зданий и хозяйственных при них строений на счет прихожан может быть производим только по испрашении по предмету разрешения гражданской власти на сбор с прихожан потребных для того денежных средств.

26 мая 1879 года.

Ассесор Пр. Копцевич.

Секретарь Поразинский.

И.д. столоначальника Горский.

Спасылкі

- 1 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна (далей НГАБ у Гродне). Ф. 97, воп. 2, ад.з. 17, арк. 1.
- 2 НГАБ у Гродне. Ф. 97, воп. 1, ад.з. 198, арк. 1-1адв.
- 3 Паводле пастановы Дзяржаўнага савета ад 13 чэрвеня 1890 г. Гродзенская царкоўна-будаўнічая прысутнасць перайшла ў падпарадкаванне Літоўскай духоўнай кансісторыі (НГАБ у Гродне. Ф. 97, воп. 1, ад.з. 598, арк.15).
- 4 НГАБ у Гродне. Ф. 97, воп. 1, ад.з. 40, арк.83-84.
- 5 НГАБ у Гродне. Ф. 97, воп. 1, ад.з. 106, арк. 1.
- 6 НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 1, ад.з. 61, арк. 64-64 адв.
- 7 НГАБ у Гродне. Ф. 97, воп. 1, ад.з. 114, арк. 282-283 адв.
- 8 НГАБ у Гродне. Ф. 97, воп. 1, ад.з. 492, арк.9-11.
- 9 НГАБ у Гродне. Ф. 97, воп. 1, ад.з. 587, арк. 8-9.
- 10 НГАБ у Гродне. Ф. 97, воп. 1, ад.з. 31, арк. 40-54.

- 11 НГАБ у Гродне. Ф. 97, воп. 1, ад.з. 283, арк. 14-15.
- 12 НГАБ у Гродне. Ф. 97, воп. 1, ад.з. 40, арк. 143 адв.-144.
- 13 НГАБ у Гродне. Ф. 97, воп. 1, ад.з. 40, арк. 178-178 адв.
- 14 НГАБ у Гродне. Ф. 97, воп. 1, ад.з. 114, арк. 158-159.
- 15 НГАБ у Гродне. Ф. 97, воп. 1, ад.з. 40, арк. 75-76.
- 16 Полное собрание законов Российской империи (далее ПСЗ). Собр. 2, т. 39, ст. 41394. Спб., 1867.
- 17 НГАБ у Гродне. Ф. 8, воп. 2, ад.з. 1022, арк. 25-25 адв.
- 18 НГАБ у Гродне. Ф. 8, воп. 1, ад.з. 1546, арк. 54-58.
- 19 НГАБ у Гродне. Ф. 8, воп. 1, ад.з. 1546, арк. 59-60.
- 20 НГАБ у Гродне. Ф. 8, воп. 2, спр. 94, арк. 1-8.
- 21 НГАБ у Гродне. Ф. 259, воп. 2, ад.з. 202, арк. 1-5.
- 22 НГАБ у Гродне. Ф. 886, воп. 1, ад.з. 276, арк. 1.
- 23 ПСЗ. Т. 20, ст. 14392. Спб., 1830.
- 24 НГАБ у Гродне. Ф. 14, воп. 1, ад.з. 1, арк. 1; II ПСЗ. Т. 9-2, ст.7684. Спб., 1835.
- 25 НГАБ у Гродне. Ф. 23, воп. 1, ад.з. 1, арк. 1-1 адв.
- 26 II ПСЗ. Т. 46-1, ст. 49750. Спб., 1874.
- 27 НГАБ у Гродне. Ф. 8, воп. 2, ад.з. 1022, арк. 22-27.

Сяргей Токць,
кандыдат гістарычных навук (Горадня)

Дзейнасць гарадзенскіх выбарных гарадскіх устаноў перыяду Расійскай імперыі ў матэрыялах НГАБ у Горадні

Дзейнасць выбарных гарадскіх устаноў у Горадні ў перыяд Расійскай імперыі, на наш погляд, яшчэ даследавана вельмі недастаткова. Хаця гэтая праблема заслугоўвае напісання асобнай грунтоўнай манаграфіі. Як вядома, гісторыя самакіравання ў нашым горадзе звязаная найперш з наданнем яму Магдэбургскага права ў 1496 г. і налічвае ў перыяд Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай шмат цікавых старонак. Не перапынілася гэтая гісторыя і пасля апошняга падзелу Рэчы Паспалітай ў 1795 г. годзе і інкарпарацыі Гарадзеншчыны ў склад Расійскай імперыі, хаця ўмовы для дзейнасці гарадскога самакіравання істотна змяніліся.

У беларускіх гарадах паслях далучэння да Расійскай імперыі функцыянавалі ратушы і магістраты – выбарныя ўстановы, якія выконвалі судовыя і гаспадарчыя функцыі. Прычым гэтыя ўстановы дзейнічалі толькі сярод хрысціянскага гарадскога насельніцтва, паколькі габрэі мелі ўласнае кагальнае самакіраванне. Праўда, Сенацкі ўказ ад 8 снежня 1802 г. прадпісваў праводзіць выбары ў гарадскія ўстановы ў “далучаных ад Польшчы губернях” у адпаведнасці з агульнаімперскім заканадаўствам. Гэты ж указ дазваляў выбіраць у склад магістратаў і ратушаў прадстаўнікоў габрэйскага насельніцтва з той толькі ўмовай, каб іх колькасць не перавышала трэцяй часткі ўсіх членаў гэтых устаноў. Аднак супраць гэтага выступілі прадстаўнікі хрысціянскай часткі гараджан, якія пры гэтым спасылаліся на старажытныя граматы і прывілеі, хаця мясцовае губернскае начальства ў цэлым падтрымлівала ідэю далучэння габрэяў да дзейнасці выбарных гарадскіх устаноў¹. 10 верасня 1808 г. Сенат ізноў выдаў указ, у якім гаварылася, што габрэі не могуць засядаць у магістратах і ратушах пакуль не будуць падзеленыя на групы ў адпаведнасці са сваімі прафесійнымі заняткамі². Такім чынам, у беларускіх гарадах было захаванае асобнае самакіраванне для хрысціянскага і габрэйскага насельніцтва.

Толькі ў 30-х гадах XIX ст. расійскі ўрад пачаў рабіць больш рашучыя захады ў кірунку уніфікацыі гарадскога самакіравання на беларускіх землях з агульнаімперскімі ўзорамі. У маі 1836 г. быў вызначаны парадак утварэння і арганізацыі ў беларускіх губернях гарадскіх думаў³. Прычым указ

не прадпісваў утвараць іх у абавязковым парадку, а надаваў губернскай дзяржаўнай адміністрацыі правы ў адпаведнасці з мясцовымі абставінамі прымаць адпаведныя пастановы і прадастаўляць цэнтральнаму ўраду патрэбныя звесткі і статыстычныя дадзеныя для іх зацвярджэння. Як сведчаць архіўныя матэрыялы, мясцовыя ўлады не надта спяшаліся ўтвараць гарадскія думы. Напрыклад, гарадзенскае губернскае праўленне паставіла 22 снежня 1836 г.: “З прычыны невялікай колькасці насельніцтва гарадоў тутэйшай губерні, малога ліку грамадзянаў і гандлёвага класу зыхароў, утрыманне думы за кошт гарадскіх даходаў з прычыны нязначнасці апошніх было б вельмі абцяжарваючым... Справы, што падлягаюць ведаму думы, даволі зручна вырашаць у гарадскім магістраце”⁴.

Паводле загада Міністэрства ўнутраных спраў Расійскай імперыі ад 10 студзеня 1837 г. у губернях утвараліся спецыяльныя камітэты для распрацоўкі пытанняў паляпшэння становішча гарадоў⁵. Прычым урад бачыў вырашэнне праблемы якраз у скарачэнні выбарных гарадскіх устаноў. Прапановалася скасаваць магістраты і ратушы, а іх функцыі перадаць у павятовыя суды. Аднак гэтая прапанова не атрымала падтрымкі ў гарадскога насельніцтва. У Гарадзенскай губерні ўсе хрысціянскія грамады 8 гарадоў і большасць габрэйскіх выступілі за захаванне магістратаў і ратушаў. Гарадзенскія мяшчане пісалі ў адмысловы губернскі камітэт: “Гарадскі магістрат аб’ядноўвае судовую і адміністрацыйную часткі, сіроцкі і славесны суды, члены магістрата жалавання не атрымоўваюць, і на ўтрыманне гэтага прысутнага месца прызначаецца згодна з гадавымі рахункамі нязначная сума, а ад перадачы справаў у павятовы суд выдаткі горада толькі павялічацца”⁶. Гарадзенскі губернатар Дапельмайер тлумачыў такую пазіцыю гарадскога насельніцтва забабонамі і ўплывам асобаў, якія “шукаюць у гэтым сваю карысць”. Начальнік губерні даводзіў міністру ўнутраных спраў, што мяшчане-хрысціяне складаюць толькі нязначную частку гарадскога насельніцтва і сярод іх пераважаюць “людзі ніжэйшага класу... якіх нерухомая ўласнасць звычайна нікчэмная халупа, людзі неадукаваныя, непісьменныя, часта аддадзеныя п’янству і іншым заганам”⁷. З гэтай прычыны, на думку губернатара: “Лепшыя гарадскія абывацелі ўхіляюцца ад грамадскіх сходак, бо саромеюцца належаць да зборышча, якое складаецца з людзей ніжэйшага класу і адбываецца амаль заўсёды з шумам, без толку і карысці, а сакратары часта непрыстойныя, бо сама думка аб неабходнасці падпарадкавацца людзям неадукаваным і выхадцам нярэдка з ніжэйшага класу мяшчанскай грамады адштурхоўвае многіх сумленных чыноўнікаў”⁸.

Гарадзенскі губернскі камітэт, у склад якога ўваходзілі вышэйшыя службовыя асобы губерні, падтрымаў губернатара. У праекце, распрацаваным гэтым камітэтам, планавалася пакінуць магістраты толькі ў Горадні і Берасці. Губернская адміністрацыя лічыла, што гарадское самакіраванне павінна

функцыянаваць “пад наглядам і кіраўніцтвам гараднічага, які адукавана насцю сваёй і адказнасцю за дабрабыт горада і не будучы ў сваяцкіх сувязях з гарадскімі абывацелямі, уяўляе непараўнальна больш дабранадзейнасці”⁹. Такім чынам, галоўнай мэтай мясцовай дзяржаўнай адміністрацыі з’яўлялася ўзмацненне кантролю за дзейнасці выбарных служачых дзяржаўнага самакіравання, якія ў службовых запісках чыноўнікаў паказваліся цёмнымі і карыслівымі, нездольнымі ўсведамляць уласных інтарэсаў. Між тым, напрыклад, у Гародні, толькі каля дзесятай часткі гарадскіх прыбыткаў ішло на ўтрыманне гарадскога самакіравання, у той час калі на ўтрыманне паліцыі – больш за 40%¹⁰, а з піцейных даходаў гарадам перападала толькі каля 1%, а астатняе ішло ў кішэнь дзяржавы. Абвінавачваючы гарадское самакіраванне ва ўсіх грэхах, губернскае чыноўнікі забываліся ўзгадваць гэтыя факты.

На пачатку 1860-х гг. у Расійскай імперыі праводзіліся важныя рэформы ў многіх сферах грамадскага жыцця, але пераўтварэнні ў дзейнасці гарадскога самакіравання адбываліся са спазненнем. Вясной 1862 г. гаспадарчы камітэт Міністэрства ўнутраных спраў звярнуўся да губернскіх уладаў з прапановай скласці і даслаць свае меркаванні наконт шляхоў паляпшэння грамадскага кіравання ў гарадах. Гарадзенскі губернатар, напрыклад, пісаў у сваёй справаздачы імператару за 1862 г.: “Гаспадарчае гарадское кіраванне ў губерні раздробленае паміж мноствам думаў, магістратаў і ратушаў, якія ўтвораны не толькі ў губернскіх і павятовых, але і ва ўсіх пазаштатных гарадах і ў многіх мястэчках. Перавага габрэйскага насельніцтва над хрысціянамі, адсутнасць людзей дабранадзейных, здольных і жадаючых працаваць у гарадскім кіраванні, якое знаходзіцца ў руках людзей, якія ці інтрыгамі дамагліся свайго абрання, ці зусім не займаюцца справам і ўвогуле непісьменныя...”¹¹

Такое становішча, на думку губернатара, прыводзіла да памяншэння гарадскіх прыбыткаў і, адпаведна, выдаткаў на мясцовае кіраванне і дабраўпарадкаванне. Высновы гарадзенскага губернатара выглядалі дастаткова разумнымі: “Толькі карэннае пераўтварэнне можа змяніць справу да лепшага”¹². Аднак шляхі і спосабы гэтага пераўтварэння ў справаздачы не агучваліся.

Выбух паўстання 1863 г. адсунуў вырашэнне гарадской праблемы ў беларускіх губернях на другі план. Увядзенне ваеннага становішча ўзмацніла кантроль за дзейнасцю гарадскіх устаноў з боку дзяржаўнай адміністрацыі. Як і ў іншых структурах саслоўнага кіравання, у гарадскіх установах была праведзена чыстка асабовага складу служачых з мэтай замены “нядобранадзейных” чыноўнікаў рыма-каталіцкага вызнання на чыноўнікаў карэннага рускага паходжання. Паводле загада віленскага генерал-губернатара ад 19 жніўня 1866 г. на падставе ўказа Сената ад 15 красавіка таго ж года былі зліквідаваныя так званыя гаспадарчыя ратушы ў пазаштатных гарадах Гарадзенскай губерні (гэтыя гарады ўсе знаходзіліся ў Беластоцкім, Бельскім і

Сакольскім уездах), а ў Горадні, Берасці, Кобрыне, Пружанах і Слоніме замест магістратаў утвараліся гарадскія думы (у Ваўкавыску – так званае спрошчанае гарадское кіраванне). Азначанае пераўтварэнне праводзілася не толькі з фінансавых і чыста адміністрацыйных меркаванняў, але і з палітычных. У лісце генерал-губернатара, напрыклад, гаварылася: “...Існаванне гарадскіх прысутных месцаў, пад якой бы то не было назвай ва ўсіх заштатных гарадах... было прызнанае не толькі абсалютна непатрэбным, але і шкодным у палітычных адносінах¹³.”

У чэрвені 1875 г. у Расійскай імперыі была праведзена рэформа гарадскога самакіравання, якая вельмі істотна пашырала яго правы, надавала яму ўсесаслоўны характар. Але ў Беларусі гэтая рэформа пачала ўводзіцца з пэўнымі абмежаваннямі. Прычым дзейнасць гарадскіх думаў і іх выканаўчых органаў – управаў, выклікала незадаволенасць губернскай адміністрацыі. У чэрвені 1889 г. гарадзенскі губернатар пісаў віленскаму генерал-губернатару: “На працягу пяці гадоў кіравання губерняй я не мог не звярнуць увагу на тое, што дзейнасць гэтых устаноў з’яўляецца крайне незадавальняючай¹⁴.”

Адной з прычынаў гэтага стану губернатар лічыў дрэнны, на яго думку, асабовы склад гарадскіх галоў: “Калі б на чале гарадскіх устаноў сталі асобы, якія б мелі лепшую падрыхтоўку, больш энэргіі і спачування да ўрадавых інтарэсаў і былі б трохі вышэй паводле сваіх маральных якасцяў, тады б несумненна дзейнасць кіруемых імі гарадскіх устаноў была б значна больш паспяховай¹⁵.” Выбраныя на пасаду галавы асобы зацвярджаліся міністрам унутраных спраў, і на гэтае зацвярджэнне вялікі ўплыў мела меркаванне губернатара. Аднак, гарадское палажэнне давала думам магчымасці супрацьдзейнічаць начальнікам губерняў: “На жаль, самое гарадское палажэнне, дзякуючы выбарнай сістэме, дае гарадскім управам ускосным чынам супрацьдзейнічаць у гэтых адносінах мерапрыемствам адміністрацыйнага начальства, пасля зацвярджэння Міністэрствам адмовы губернатара абраннага на пасаду гарадскога галавы Дума мае магчымасць альбо абраць паўторна тую ж самую асобу, альбо выбраць нядобрадзейную асобу¹⁶.” У выніку, як скардзіўся губернатар, на пасадзе гарадскога галавы некалькі гадоў пасля сканчэння свайго тэрміну можа пратрымацца стары галава.

Такая сітуацыя, як лічыў начальнік губерні, з’яўляецца, фактычна, безвыходнай: “...Пры існуючых умовах у Гарадзенскай губерні і пры дзеянні выбарнай сістэмы цяжка чакаць з’яўлення калі-небудзь на пасадзе гарадскога галавы асобы дастаткова дабранадзейнай, дзякуючы таму, што ўся справа абрання знаходзіцца ў руках габрэйскага і польскага насельніцтва і асобаў іншаземнага паходжання, таму і абраны галава, пра што з упэўненасцю можна казаць, будзе адчуваць уплыў гэтых народнасцяў (альбо польскага і габрэйскага асяроддзя)¹⁷.”

У якасці доказу губернатар прыводзіў дадзеныя пра рэлігійны склад галосных гарадскіх думаў Гарадзенскай губерні. Гарадзенская дума з'яўлялася самай шматлікай сярод іншых падобных устаноў у губерні – 72 галосных. Паводле рэлігійнай прыналежнасці яны падзяляліся: праваслаўных – 16, каталікоў 30, іўдзеяў – 25, лютэранаў – 1¹⁸. На падставе гэтага губернатар прыйшоў да высновы, што выбарны прынцып арганізацыі гарадскога кіравання не адпавядае Гарадзенскай губерні: “...Што выбарны парадак прызначэння на пасады не прыдатны для тутэйшай мясцовасці – гэта ўсвядоміў ужо сам урад, чаму Гарадзенская губерня аднесеная да ліку тых мясцовасцяў, у якіх на моцы асобага палажэння не прызнана магчымым увесці тыя ўстановы, з якімі звязаны выбарны пачатак у тым аб'ёме, у якім ён дзейнічае ў цэнтральных губернях. Тут няма земскіх устаноў, няма інстытута выбарных міравых суддзяў, і нават пасады ўездных і губернскага прададзіцеляў дваранства замяшчаюцца паводле прызначэння ад урада. Я прыйшоў да высновы, што для паляпшэння дзейнасці гарадскога кіравання ў Гарадзенскай губерні, існуе настойлівая неабходнасць у прызначэнні гарадскіх галоў ад урада...”¹⁹

У 1892 г. у Расійскай імперыі было ўведзена новае гарадское палажэнне, якое значна абмяжоўвала самастойнасць гарадскіх устаноў і пашырала магчымасці кантролю з боку ўрадавых чыноўнікаў, і ў першую чаргу – губернатараў. Такім чынам, патрабаванні кіраўніцтва Гарадзенскай губерні ў значнай частцы былі задаволеныя.

Хто ўваходзіў у склад гарадскога самакіравання ў той час? Паводле дадзеных губернскай адміністрацыі, у 1884 г. у гарадзенскую гарадскую думу былі абраныя 72 галосных²⁰. Выбары адбываліся па трох разрадах, якія адрозніваліся заможнасцю. Па першаму разраду было выбрана 11 чыноўнікаў (сярод іх стацкі саветнік Якаў Памеранскі і сапраўдны стацкі саветнік Іван Малеванскі), 1 палкоўнік артылерыі, 7 купцоў, камергер імператарскага двору князь Станіслаў Чацвярцінскі, 2 мяшчанаў, 1 шляхціч і 1 правізор фармацэўт. Паводле веравызнання гэтая група галосных думы падзялялася: 11 каталікоў, 8 іўдзеяў (купцы і мяшчане), 4 праваслаўных (усе чыноўнікі), 1 лютэранін. У склад галосных другога разрада ўваходзілі 10 чыноўнікаў, 3 афіцэры, 7 купцоў, 2 мяшчаніна і 1 шляхціц (усіх было 23 асобы). Паводле веравызнання яны падзяляліся: 6 каталікоў, 9 праваслаўных і 8 іўдзеяў. І ў склад галосных трэцяга разрада ўваходзілі 21 мяшчанін, 1 купец, 1 чыноўнік і 1 шляхціц, якія падзяляліся паводле веравызнання: 13 каталікоў, 8 іўдзеяў, 3 праваслаўных. Такім чынам, сярод галосных гарадской думы налічваліся 22 чыноўнікі, што складала амаль трэцюю іх частку. Галосныя габрэйскага веравызнання на моцы абмежавальных пастановаў не маглі складаць больш трэцяй часткі ад агульнай колькасці. Гарадскім галавой быў абранцы калезжскі асэсар М.А.Казмін, а яго намеснікам – губернска сакратар І.В.Баркоўскі²¹.

Найбольш матэрыялаў па дзейнасці органаў гарадскога самакіравання ў перыяд Расійскай імперыі захоўваецца ў фондзе Гарадзенскай гарадской управы (№ 135), якая з'яўлялася выканаўчым органам гарадской думы (фонд самой гарадзенскай думы, на жаль не захаваўся), а таксама ў фондзе Гарадзенскай па гарадскіх справах прысутнасці (№ 17). У гэтых фондах захоўваецца даволі шмат матэрыялаў гаспадарчага характару, а таксама пратаколы паседжанняў гарадской думы за розныя гады. Азначаныя дакументы ўтрымліваюць таксама шмат цікавай інфармацыі пра штодзённае жыццё гарадзенцаў. Яны дазваляюць асвятліць гаспадарчую дзейнасць гарадскіх устаноў. Напрыклад, гарадскія прыбыткі за 1890 г. склалі 122 736 рублёў²². Гандлёвыя крамы ў гасцінным двары прынеслі гораду 6 000 рублёў, зборы з гандлёвых пасведчанняў – 7 000 рублёў, паром праз Нёман – 4 200 рублёў. Загое гарадскі тэатр замест запланаваных 500 рублёў прынёс толькі 100. Сталымі даўжнікамі гораду былі жыхары вёсак Грандзічы, Мончына, Лапенкі, Капліца, Малая і Вялікая Альшанкі, Малахавічы, Гібулічы, Цвіклічы і Палаткава. Яны павінны былі плаціць у скарб Гародні 288 рублёў чыншу ў год, але на 1890 г. мелі запазычанасць 566 рублёў, а за год заплацілі толькі 108 рублёў. Гарадскія вознікі прынеслі гораду 312 рублёў.

Гарадскія выдаткі за 1890 г. склалі суму 122 558 руб. Вельмі значную частку паглынала паліцыя – звыш 20 тыс. рублёў. На пажарную каманду было патрачана 7 198 руб. На асвятленне горада і набыццё 10 новых чугунных слупоў з ліхтарамі з гарадскога скарба пайшлі 1 492 руб. У той час на ацяпленне і асвятленне турмы было патрачана 2 500 руб. Прадугледжалася 100 руб. у год на святочныя ілюмінацыі, але ў 1890 г. горад патраціў на гэта 96 руб. 85 капеек. Ачыстка гарадскіх вуліцаў паглынула 600 руб., а рамонт бруку – 2 986 руб. Была ў горадзе такая пасада, як “істребитель собак”, жалаванне якога складала 180 руб. Пра прытулак для бяздомных жывёлаў тады яшчэ ніхто не думаў, хаця на пачатку XX ст. у горадзе ўжо ўзнікае таварыства аховы жывёл.

Фінансавыя і гаспадарчыя праблемы і разглядаліся пераважна на паседжаннях думы, пратаколы якіх часткова захаваліся ў фондзе гарадской управы і губернскай па гарадскіх справах прысутнасці. Напрыклад, габрэйскія прадпрымальнік Орліс і Ганёндзскі прасілі ў галосных думы ў лютым 1905 г. зменшыць арэндную плату за ўтрыманне паромнай пераправы праз Нёман, якая складала 4 200 рублёў у год²³. Сваю просьбу яны абгрунтавалі тым фактам, што ў выніку расейска-японскай вайны распачаўся эканамічны крызіс, і прадпрымальнікі менш возяць праз паром свае грузы, а рабочыя бастуюць і не дабіраюцца паромам да працы, нават больш таго, не даюць карыстацца паромам страйкаломам. Цікавым аргументам было тое, што суровая зіма таксама нанесла моцны ўдар па трымальнікам парома, паколькі лёд скаваў Нёман, і жыхары горада тры месяцы па ім свабодна перасякалі раку. І па-

добных спраў на паседжаннях думы разгядалася мноства. Часам, трапляліся і больш спецыфічныя справы. Напрыклад, аднойчы група жыхароў горада хрысціянскага веравызнання звярнулася да думы з патрабаваннем перанесці рынкавы дзень з нядзелі на панядзелак, бо, замест таго, каб маліцца і адпачываць, многія гараджане і сяляне праводзяць час на рынку і ў корчмам. Дума адказала, што такое пытанне не ўваходзіць у яе кампетэнцыю.

Такім чынам, дзейнасць выбарных гарадскіх устаноў Гародні ў перыяд Расійскай імперыі ўяўляе сабой вельмі цікавую і яшчэ пакуль недастаткова даследаваную старонку гісторыі нашага горада. Матэрыялы, якія захоўваюцца ў фондах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Гародні, дазваляюць гісторыкам рэканструяваць многія яскравыя сюжэты гарадскога жыцця ў гэты перыяд. Трэба спадзявацца, што ў хуткім часе з'явіцца новыя цікавыя працы па гэтай тэматыцы, заснаваныя менавіта на гэтых крыніцах.

Спасылкі

- 1 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне. Фонд 1. Воп. 1. Спр. 394. Арк. 9.
- 2 Тамсама. Арк. 10.
- 3 Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. Т. 11. № 9226.
- 4 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 19. Спр. 1007. А. 1 адв.
- 5 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 11. Спр. 1. Арк. 84
- 6 Тамсама. Арк. 50.
- 7 Тамсама. Арк. 92 адв.
- 8 Тамсама. Арк. 92.
- 9 Тамсама. Арк. 97.
- 10 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 19. Спр. 1017. Арк. 296.
- 11 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 22. Спр. 1250. Арк. 54.
- 12 Тамсама. Арк. 54 адв.
- 13 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 22. Спр. 1660. Арк. 8 – 8 адв.
- 14 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 17. Спр. 1705. Арк. 1.
- 15 Тамсама. Арк. 19.
- 16 Тамсама. Арк. 20.
- 17 Тамсама. Арк. 23.
- 18 Тамсама. Арк. 26 адв.
- 19 Тамсама. Арк. 31.
- 20 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 17. Спр. 749. Арк. 19.
- 21 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 17. Спр. 1216.
- 22 НГАБ у Гродне. Ф. 125. Воп. 1. Спр. 28. Арк. 13-19.
- 23 НГАБ у Гродне. Ф. 17. Воп. 1. Спр. 319. Арк. 73.

Матэрыялы да гісторыі Горадні і ваколіц у зборах Нацыянальнай бібліятэкі імя Асалінскіх “Асалінэум” у Вроцлаве

Нацыянальная бібліятэка імя Асалінскіх з’яўляецца адным з буйнейшых збораў рукапісаў і старадрукаў у Польшчы. Да Другой сусветнай вайны месціўся ў Львове. З 1947 г. “Асалінэум” функцыянуе ў Вроцлаве. У зборах аддзела рукапісаў “Асалінэум” захоўваецца няшмат матэрыялаў, якія датычаць гісторыі Беларусі і ўсходніх абшараў былой Рэчы Паспалітай увогуле, паколькі такія матэрыялы паводле дамоўленасці паміж польскім і ўкраінскім бакамі павінны былі застацца ў Львове. І ўсё ж некалькі вельмі цікавых дакументаў і ўспамінаў па гісторыі Горадні патрапілі ў Вроцлаў. Некаторыя з іх маюць копіі ў выглядзе мікрафільмаў, а таму даступныя таксама ў аддзеле мікрафільмаў Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве. Намі зроблены кароткае апісанне такіх матэрыялаў, якія могуць выклікаць зацікаўленне гісторыкаў і аматараў горадзенскай даўніны. Цытаты падаем ў беларускім перакладзе і на мове арыгіналу.

Адзін са старэйшых дакументаў збору “Асалінэум”, які ўтрымлівае матэрыялы пра Горадню і Гарадзеншчыну – гэта матэрыялы рэвізіі Гарадзенскай каралеўскай эканоміі за 1679 – 1670 гг.¹ Матэрыялы гэтай рэвізіі ўтрымліваюць падрабязнае апісанне Горадзенскага замку (с. 7-13) і замкавай юрыздыкі (с. 15-20), да якой належалі замкавыя агароднікі, цагельня, вёска Мёлы і рыбакі, якія там жылі, вёскі Пылеўцы, Зарыца, Сухая. Ёсць апісанне Гарадніцы – загараднай рэзідэнцыі караля. Потым – падрабязнае апісанне горада, з указаннем вуліцаў і дамоў, пачынаючы з Рынку і працягваючы вуліцамі Маставой, Падольнай, “вуліцай ад Немна”, Замкавай, Віленскай, Калючыцкай, Азёрскай, Рэзніцкай, Злотніцкай, Скаліманаўскай, “улічкай з Рынку міма касцёла Фарнага”, “улічкай на Курган ідучы ад Мастоўскай”, “улічкай да Бернардынаў”, “Жыдоўскай ад магіл да нямецкага Рынку” і г.д. Далей ідзе апісанне вёсак, якія належалі да Горадні: Грандзічы (Мончына), Перахрыставічы (Капліца), Дзегцяры, Алешкавічы (Лапенькі), Адамовічы, Карлава (Міцкевічы), Малахавічы, Альшанка, Гібулічы, Цвіклічы, Варановічы, Палаткава, Суха. Інфармацыю пра Горадню сярэдзіны XVIII ст. ўтрымлівае таксама дакумент пад назвай “Дарога пасла з Горадні на сейм”².

На жаль, якраз пад час маёй працы ў Вроцлаве гэты дакумент знаходзіўся на рэстаўрацыі.

У адзеле рукапісаў “Асалінэум” захоўваюцца ўспаміны за 1881 – 1939 г. знакамітага польскага вайскоўца, кіраўніка абароны Варшавы ў 1939 г. Юліуша Румеля (1881-1967)³. Ю.Румель нарадзіўся ў Горадні ў 1881 г. У нашым горадзе ён правёў значную частку свайго дзяцінства і маладосці. У 1903 г. скончыў Канстанцінаўскае артылерыйскае вучылішча у Санкт-Пецярбурзе. У расійскай арміі даслужыўся да чыну палкоўніка. Удзельнік Першай сусветнай вайны. З верасня 1917 г. служыў ў III Польскім корпусе. Пасля заканчэння вайны служыў у польскай арміі, удзельнічаў у бальшавіцка-польскай вайне 1919 – 1920 гг., даслужыўся да генерала дывізіі. У верасні 1939 г. камандаваў арміяй “Лодзь” у памежных баях над Вартай. Адсечаны ад сваёй арміі прыбыў да Варшавы, дзе быў прызначаны кіраўніком абароны польскай сталіцы і крэпасці Модлін. Патрапіў у нямецкі палон і да канца вайны быў у лагера для ваеннапалонных. Пасля вайны вярнуўся ў Польшчу.

Успаміны Юліуша Румеля падаюць вельмі ярскравы вобраз Горадні канца XIX – пачатку XX ст. У іх падрабязна апісаны лад жыцця сярэдняга класа нашага горада, так званых “старых добрых сямей”, якія пераважна належалі да мясцовай сярэдняй шляхты (арыстакратычныя роды не адыгрывалі ў культурным жыцці Горадні, на думку Румеля, істотнай ролі). Гэтае асяроддзе, якое належала да мясцовай польскай культуры, фармавала маральныя нормы і ўзоры паводзін гарадскога жыцця. Адным з галоўным заданняў свайго існавання гэтае асяроддзе лічыла захаванне ў горадзе польскай культуры ва ўмовах русіфікатарскай палітыкі расійскай адміністрацыі.

Ю.Румель грунтоўна апісвае побыт гэтага сярэдняга класу і сваёй сям’і. Румелі разам са сваякамі мелі вялікі двор з агародам каля тытунёвай фабрыкі Шэрышэўскага, дзе і жылі вялікім сямейным кланам: “Наш сямейны дом у Горадні стаяў на вуліцы “Манастырскі завулак”, за вечна смярдзючай тытунёвай фабрыкай “Шэрышэўскага”. Вялізная таполя, раскладзістая і вельмі высокая, стаяла ля ўезднай брамы і бараніла ўсю пасэсію ад фабрычных водараў. Праз калітку з боку ад заўсёды замкнёнай брамы быў уваход на абшырны дзядзінец, пасярод якога знаходзілася так называная намі “клумба”, абсаджаная дрэвамі і квітнеючымі кустамі з лаўкамі, пастаўленымі ўнутры гэтай клумбы. Брычкі, якія ўязджалі на дзядзінец мелі выбрукаваны вакол клумбы ўезд і выезд. Вакол таго дзядзінца стаялі драўляныя домікі-дворыкі. І так: з правага боку першы, гэта быў наш дом, дзе жылі мае бацькі, з левага боку – домік з мансардай цёткі Наталкі, якая была замужам за Бердзевым. У глыбіні дзядзінца быў мураваны домік цёткі Сталеўскай – ўдавы палкоўніка Сталеўскага і сястры нашай бабулі Румлёвай (з дому Нелюбовіч). Далей у глыб ішоў гарод, аддзелены ад дзядзінца штыхетнікам.

Агарод цягнуўся да ванвозу, які ў доле меў вулачку “Падолле”. З другога боку таго ванвозу ўзвышалася Гара, называная Замкавай, паколькі на ёй стаяў замак караля Стэфана Баторага”⁴.

Бацька Юліуша Румеля, як і іншыя мужчыны гэтага вялікага сямейнага клану, служыў у расійскай арміі ў 26-й артылерыйскай брыгадзе. Паходзілі Румелі з Інфлянтаў, з тамтэйшай нямецкай шляхты, пазней перасяліліся на беларускія землі, дзе цалкам спаланізаваліся. Дзед мемуарыста Караль Румель шмат гадоў быў у эміграцыі, але ўсё ж вярнуўся ў Горадню. Другі дзед Караль Марцінкевіч быў адвакатам, сябрам другога мужа Элізы Ажэшкавай адваката Нагорскага. За дапамогу паўстанцам у 1863 г. яго выслалі ў Вятку, дзе ён памер і быў пахаваны. У сям’і, як піша Юліуш Румель, існаваў сапраўдны культ паўстанцаў 1863 г., памяць пра якіх была свята шанаваная. Бабуля мемуарыста Наталля Марцінкевіч з’яўлялася своеасаблівай галавой гэтага вялікага гарадзенскага клану. Яе сястра выйшла замуж за галоўнага гарадзенскага архітэктара Міхаэліса. Апошні апекаваўся сям’ёй, амаль усе мужчыны якой былі высланыя за ўдзел у паўстанні. Міхаэліс і спраектаваў усе домкі, што знаходзіліся ў вышэйапісаным двары.

Як мы ўжо адзначылі, бацька Ю.Румеля служыў у расійскім войску. Зрэшты, як сцвярджае мемуарыст, у гарадзенскім гарнізоне служыла шмат афіцэраў мясцовага паходжання, якія надавалі стасункам паміж мясцовым грамадствам і расійскімі вайскоўцамі зусім іншы характар, чым у іншых гарадах Беларусі і Літвы: “Нават расійскае войска, якое там (у Горадні – С.Т.) стаццянавала, мела зусім іншае стаўленне, чым у іншых губерніях. Можна быць, на гэта ўплывала вялікая колькасць палякаў, якія служылі ў яго шэрагах: Малевічы, Сулеўскія, Грыгаровічы, Пажарскія, Марцінкевічы, Гуляніцкія, Банькоўскія, Румелі, Вейткі і Багатырэвічы, былі гэта ўсе так званыя тутэйшыя, якія потым у шэрагах польскіх змагаліся за нашу незалежнасць”⁵. У якасці прыкладу Ю.Румель узгадвае капітана Браніслава Багатырэвіча, які паходзіў са знакамітай ваколіцы Багатырэвічы, апісанай Элісай Ажэшкавай. Калі славетная пісьменніца памерла, усе Багатырэвічы з той ваколіцы, і тыя, што ўжо жылі ў Горадні, прымалі ўдзел у пахаванні: “На пахаванні Ажэшкавай у 1910 г. усе Багатырэвічы з той вёскі ішлі ў шэрагах пахавальнай працэсіі, нясучы кветкі і вянкi; а на чале іх ішоў капітан Багатырэвіч, нясучы вяночак так любімых Ажэшкавай гарадзенскіх фіялак”⁶. Пазней Браніслаў Багатырэвіч стаў польскім генералам і загінуў у Катыні.

Ю.Румель апісвае тая старыя добрыя сем’і, якія, на яго думку, вызначалі культурнае аблічча гарадзенскага грамадства: “Насупраць дому Ажэшкавай, трохі далей; паміж вуліцамі Саборнай і Садовай, стаяў драўляны домік, акружаны плячэным вінаграфам, з гародзікам, які належаў да спадарства Урублеўскіх – старой добрай польскай сям’і. Браты Урублеўскія былі вядомымі навукоўцамі – адзін з іх фізік Зыгмунт Урублеўскі, прафесар Яге-

лонскага ўніверсітэту, у 1895 г. звадкаваў увяршыню паветра (газ азоту і вадароду). Другі – Станіслаў (1865 – 1938) гісторык рымскага права і грамадзянскага права ўзначальваў Польшкую Акадэмію навук з 1934 па 1938 г. (Тут Ю.Руммель, відочна, памыляецца і блытае розныя сем’і. Братам знакамітага хіміка Зыгмунта Урублеўскага быў вядомы фізік Эдвард, які жыў і працаваў у Пецярбурзе – С.Т.). Сястра іх Аліцыя кіравала да першай сусветнай вайны музычнай школай, да якой хадзілі абедззве мае сястры Марыя і Сафія. У яе таксама збіралася акадэміцкая моладзь, вучні і госці. Кожную нядзелю ўвечары, апрача таварыскіх сходаў, адбываліся музычныя вечарыны, дэкламацыі, часам чытанне і харальны спеў.

Пасля 1905 г. штотыдзень збіралася ў яе доміку вечарам грона асобаў, жыхароў Горадні са старых сем’яў Урублеўскіх, Выганоўскіх, Гедройцаў, Кулевічаў, Марцінкевічаў, Румеляў, Багатырэвічаў і іншых, а таксама акадэміцкая моладзь, старэйшыя класы гімназіі, амаль уся інтэлігенцыя, якая жыла ў горадзе і ваколіцах. Гэтыя сходы былі заканспіраванымі, каб не дражніць паліцыю і расійскія ўлады.

Звычайна пара дзён перад тым прыходзілі студэнты ці старэйшыя вучні з гімназіі і паведамлялі, што адбудзецца таварыскі сход у Ажэшкавай, звычайна а шостаг гадзіне ўвечары. Папярэджвалі, хто праз які ўваход павінен уваходзіць і выходзіць.

Ішлі да бакавой каліткі, стараючыся не ўваходзіць тлумна, і каб хтось не сачыў. Уваходзілі з падворку па пару сходах адразу да гэтак званага салону, дзе ў глыбіні на ўзвышэнні (подыум) сядзела пані Эліза ў чорнай аксамітнай сукенцы з букецікам фіялак і накінутым на плечы чорным футрам.

Сівеючыя валасы был высока ўбраныя. Яна не ўжывала ніякіх шпінак, але мела шмат асабістай прыгажосці і жаноцкасці. Вакол сядзелі пані і паны, бліжэйшыя знаёмыя, прыяцелі і сакратаркі.

Звычайна бываў тлум, круцілася шмат людзей, якія, увайшоўшы, кланяліся і займалі месца ў тым ці ў іншым пакоі, паводле падказак сакратаркі. Разносілася гарбата з дробным печывам хатняга вырабу. Сакратаркі рэкрутаваліся пераважна з маладых пань, якія хацелі адукоўвацца пад вокам Элізы Ажэшкавай”⁷.

Юліуш Румель апавядае і пра тое, як ён, ужо будучы расійскім гвардзейскім афіцэрам, наведваў такі сход у доме Элізы Ажэшкавай. Калі яго запрасілі да пісьменніцы, дык Румель апасаўся, што гвардзейскі мундзір царскай арміі выкліча у яе негатыўныя эмоцыі. Але Эліза Ажэшка ветліва і дабразычліва паразмаўляла з маладым чалавекам. Зрэшты, сакратаркі заўсёды папярэджвалі моладзь, каб яны не адбіралі шмат часу ўжо пажылой жанчыны.

Таксама ў мемуарах Ю.Румеля захавалася цікавае апісанне гарадзенскага тэатра, наведванне яго Э.Ажэшкай: “Аднаго дня, калі гралася аматарская

пастаноўка п'есы Валуцкага "Адчынены дом", прысутная была Эліза Ажэшкая са сваёй сакратаркай у бакавой ложы з левага боку сцэны. Быў гэты адзін з першых яе афіцыйных выхадаў, бо звычайна не выходзіла ўвогуле ў горад. Сядзела ў глыбіні ложы, акружаная знаёмымі і прыцельмі, як заўсёды ў чорнай сукенцы з прыколатым букецікам фіялак. Грамадскасць прыгатавала для яе шумную авацыю, паколькі была шанаваная і любімая ўсімі жыхарамі Горадні"⁸.

З успамінаў Ю.Румеля вынікае, што вялікую ролю ў функцыянаванні сям'і адыгрывалі жанчыны, якія кіравалі гаспадаркай і выхаваннем дзяцей. Калі будучаму генералу было 7 гадоў, сям'я пераехала ў Араны, паколькі туды перавялі службы бацьку. Ю.Румель падрабязна апісвае, як бабуля кіравала даволі вялікай і складанай хатняй гаспадаркай: "Бабуля Наталля Марцінкевіч (маці маёй маткі) была характару лагоднага і ціхага. У яе пакоі, досыць вялікім, стаялі ложка маіх сяцёр Мусі і Зосі. Бабуля заўжды была занятая якой-небудзь працай. Вучыла нас польскай мове, а таксама французскай і нямецкай, да дому і гаспадаркі не мяшалася. Займавалася хутчэй выхаваннем дзяцей. Заўсёды была смутная і ціхая, чакаючы вяртання зсылкі, з Вяткі свайго мужа – нашага дзеда. Была негаваркая, ніколі не чуў, каб каму-небудзь сказала штось прыкрае, ці на кагосьці гневалася. Мела чагыры замужных дачкі, якіх па чарзе адведвала; але ахвотней і найдаўжэй бывала ў нас. Другая бабуля Ядвіга Румель была зусім іншага складу. Пасля паўстання страціла ўсё, але дала сабе рады і выхавала двух сыноў: нашага бацьку і яго брата Станіслава. Мела цалкам мужчынскі характар і прыняла кіраванне домам маіх бацькоў.

Усюды была прысутная. Даглядала кухню, забяспечвала камору, арганізавала хатнюю гаспадарку – каровы, свінні, гусі, індыкі, качкі, куры і г.д. Усё даглядала сама, робячы гэта ўмела і ашчадна. Памятаю такія дэталі, што кожнае яйка ёю ўласнаручна падпісвалася, калі было знесенае і якой курыцай; была ў руху ад ранка да вечара. Мелі мы пры доме кавалак упраўнай зямлі, і бабуля сама паказвала, што трэба рабіць, як гараць, як угнойваць, як сеяць і збіраць.

Была выхаваная ў вёсцы, на далёкіх крэсах Беларусі пад Слонімам, дзе цяжкае жыццё выкоўвала характары. Уставала з сонцам, была пры даенні, даглядала пячэнне хлеба, адным словам, гэта была разумная галава і залатая рука. Нават кветкі ў гаршках, якія стаялі паўсюдна, як алеандры, алоэ, альпійскія фіялкі, сама даглядала і перасаджвала. Уся гаспадарка планавалася і прадумвалася, нічога не марнавалася, а гэтак званы дом усё ж быў вялікі, ба складаўся з каля дваццаці асобаў нашай сям'і. Гэта бацька, маці і нас шасцёра, а потым васьмёра дзяцей, дзве бабулі, цётка Уладзя, стрыечная сястра маткі, бацькаў брат Стась з жонкай і дачкой, фрэйлін Марыхен – бонна, кухарка і пакаёўка, а таксама двух ардынарцаў – аж дваццаць адна асоба! А

яшчэ да таго даходзіў афіцэр, прысланы на два месяцы, і вайсковы доктар, якія ставаліся ў нас і нічога не плацілі.

Праўда, што бабуля Марцінкевіч дапамагала бацькам як магла з чыншу, які атрымлівала за свае дамы ў Горадні. Але гэтага не хапала б, каб не ўмела і ашчадная гаспадарка бабулі Румель”⁹.

Жанчыны таксама выходзілі нацыянальную самасвядомасць дзяцей. Ю.Румель апісвае, як, прыйшоўшы са школы, распавядаў маці пра ўрокі гісторыі, на якіх усхвалялі Расійскую імперыю, цара і ганьбілі Польшчу і палякаў. Тады маці пачынала распавядаць сынам “праўдзівую” гісторыю свайго краю: “Таварыла нам якой магутнай была Польшча, якая сягала да Одэру і потым аж па Днепр і ад мора да мора. Распавядала, як злучылася Польшча з Літвой, як немцы стала адсоўвалі нас ад Захаду, як паволі слабе-ла наша Айчына, раздзіраемая ўнутранымі сваркамі па прычыне адсутнасці моцнай улады, як нашы вялікія каралі мусілі з тым змагацца, як на палях Грунвальду пала германская магутнасць, а потым нацыянальныя войны – нашыя войны казацкія аслабіла канчаткова магутнасць Польшчы. А потым упадак, падзелы, Канстытуцыя 3 мая, Начальнік Касцюшка, князь Панятоўскі, генерал Дамброўскі, надзеі на Напалеона – Княства Варшаўскае, Аляксандр I, Канстанцін, паўстанне 1831 г. і апошняе трагічнае паўстанне 1863 г., пра якое мы, як дзеці, чулі з вуснаў яго ўдзельнікаў... Гэтае непасрэднае вывучэнне польскай гісторыі нам запала на ўсё жыццё, так як запала ў мільёны сэрцаў людскіх польскіх. Тое, што назіраў на працягу ўсяго свайго жыцця, пераканала мяне, што нашыя пакаленні былі ўратаваныя ад дэнацыяналізацыі польскай жанчынай, нашымі маткамі”¹⁰.

Надзвычай цікавыя звесткі пра палітычнае і культурнае жыццё Горадні на мяжы XIX – XX ст. утрымліваюць успаміны Міхала Панкевіча, які паходзіў з сям’і ўладальнікаў невялікага маёнтка Войтавічы ў тагачасным Аўгустоўскім павеце¹¹. Аўтар пражыў вельмі бурлівае жыццё: у маладосці ўдзельнічаў у сацыялістычным руху, потым эміграваў у Бразілію, шмат падарожнічаў па краінах Лацінскай Амерыцы, вярнуўся ўжо ў міжваенную польскую дзяржаву, дзе быў актыўным дзеячом апазіцыйнай да ўрада леварадыкальнай “Незалежнай сялянскай партыі”. Пазней стаў першым старшынёй Таварыства гарадзенцаў імя Элізы Ажэшкавай у Варшаве (Stowarzyszenie Grodnian im. Elizy Orzeszkowej w Warszawie), якое распачало сваю дзейнасць яшчэ ў 1963 г. як лакальная суполка Таварыства імя Марыі Канапніцкай, а ў 1995 г. стала самастойным грамадскім таварыствам.

Нарадзіўся Міхал Панкевіч 29 верасня 1887 г. у Ліпску (цяпер на тэрыторыі Рэспублікі Польшча). Аўтар мемуараў шмат увагі надае апісанню сваёй малой радзімы, гісторыі горада Ліпска. Падрабязна распавядае пра барацьбу уніяцкага насельніцтва Сапоцкіншчыны, якое гістарычна складала тут дамінуючую большасць, супраць прымусовага звароту ў праваслаўе

царскімі ўладамі. Бацька яго набыў маёнтак Войтавічы вялічыней 180 га зямлі побач з вёскай Селіванаўцы. Зрэшты, бацька памёр, калі Міхал быў яшчэ малы, і гаспадарствам займаўся яго старэйшы брат. У маі 1898 г. Панкевіч спрабуе паступаць у Гарадзенскую губернскую гімназію, але правальвае экзамен па расійскай мове. І толькі праз год ён быў прыняты адразу ў другі клас. Аўтар успамінаў вельмі падрабязна апісвае жыццё ў гімназіі, стасункі паміж вучнямі і настаўнікамі, нагляд за вучнямі з боку школьнай адміністрацыі. Аднойчы ў Панкевіча знайшлі граматыку польскай мовы, што ледзьве не каштавала яму выключэння з гімназіі. Натуральна, што такія адносіны да вучняў, якія лічылі сябе палякамі, а тым больш паходзілі з шляхецкіх сямей, выклікала з іх боку і адпаведную рэакцыю. У гімназіі паўстае тайная вучнёўская канспірацыя, якая мела польскі нацыянальны характар. Паводле Панкевіча, яна была арганізаваная ў 1893 г. і першым лідэрам гэтага канспірацыйнага руху быў Ян Хоміч. А апошнім старшынёй тайнага польскага гуртка застаўся Станіслаў Грынявіцкі (1886-1956). У 1906 г. замест старшыні была ўтворана Рада гуртка.

Дзейнасці гэтага тайнага польскага гуртка асабліва шмат увагі надаецца ў мемуарах, паколькі Міхал Панкевіч і сам хутка ўступіў у яго шэрагі. Сябры гуртка арганізавалі супольныя паседжанні і вечарыны, на якіх хтосьці звычайна выступаў з рэфератамі на тэму ці іншыя тэмы. Напрыклад, аднойчы Ежы Ваўкавыцкі выступаў з дакладам на тэму расійска-фінскіх адносінаў. Гэты вучань гарадзенскай гімназіі пазней стаў расійскім марскім афіцэрам і праславіўся ў славутай Цусімскай бітве падчас расійска-японскай вайны тым, што, будучы звычайным мічманам, рашуча пратэставаў на вайскавай нарадзе супраць капітуляцыі расійскай эскадры. Калі ўжо польскі генерал Ваўкавыцкі быў ў 1939 г. у савецкім палоне, гэты факт выклікаў павагу ў савецкіх афіцэраў, якія яго ахоўвалі. Аўтар мемуараў шмат распавядае і пра іншых вучняў, іх жыццёвыя лёсы. Так, сябрам гуртка быў і будучы славуты даследнік Горадні Юзаф Ядкоўскі.

Вучнёўскі гурток таксама спрабаваў выдаваць нелегальныя ўлёткі на гектографе. Але галоўным кірункам яго дзейнасці сталася стварэнне нелегальнай польскай бібліятэкі, якая, праўда, складалася выключна з дазволенах цэнзурай кніг. Сядзібай бібліятэкі стаў дом афіцэра Матушэўскага, сыны якога вучыліся ў гімназіі: “Асаблівай увагі заслугоўвае тут дом паноў Матушэўскіх. У іх кватэры не толькі адбываліся шматлікія сходы, вечарыны і вучнёўскія забавы, але таксама знайшла прытулак зусім не дрэнная тайная бібліятэка гуртка, хаця ў выпадку яе выкрыцця пагражала гэта перакрэсленнем матэрыяльных падставаў існавання ўсёй сям’і, паколькі Фердынанд Матушэўскі-старэйшы быў палкоўнікам у вайскавай тапаграфічнай службе. Што ж тычыцца малодшага пакалення, то старэйшы

сын Вітольд прэзэнтаваў гарадзенскі гурток у Цэнтральным камітэце ў Варшаве, другі сын Уладзіслаў быў нашым бібліятэкарам”¹².

Шмат увагі ў гэксце ўспамінаў нададзена апісанню дворыка Элізы Ажэшкавай. Аўтар сам быў удзельнікам знакамітых вечарын, якія адбываліся ў доміку пісьменніцы: “У Горадні, страшэнна русіфікаванай пасля паўстання 1863 г. дворык аўтаркі „Gloria Victis” быў на працягу многіх гадоў галоўным асяродкам выпраменьвання польскасці і бунтарскага духу супраць царскага ўціску. Да дворыку пані Элізы часта прыязджалі з Варшавы выбітныя прадстаўнікі польскай культуры, як Серашэўскі, Канапіцкая, Здзяхоўскі, др. Генрык Нізбаум, Ванда Семашкава і іншыя. У гэтым дворыку адбываліся чытанні польскіх пісьменнікаў і грамадскіх дзеячаў, як таксама выступы польскіх артыстаў. На ўсіх урачыстасцях дзверы дворыку Ажэшкавай былі шырока адчыненыя для гарадзенскай грамадскасці. Напрыклад, на вечары Ванды Семашкавай грамадскасць с цяжкасцю змясцілася ў салоне пані Элізы, а дэкламацыі артысткі ўвогуле ачароўвалі слухачоў. Па сённяшні дзень памятаю ўражанне, якое мелі мы, слухачы дэкламацыі знакамітай артысткі пра восеньскі дождж. Амаль фізічна адчувалі яго бубненне па ваконных шыбах”¹³.

Апісвае Міхал Панкевіч і іншых выдатных людзей Горадні таго часу. Напрыклад, лекара Юліана Бянецкага, якога любілі ўсе жыхары горада, незалежна ад нацыянальнай прыналежнасці. Доктар лічыўся вялікім дзіваком і бескарыслівым чалавекам. У горадзе гаварылі, што беднякоў прасіў грошы за медычныя паслугі кідаць яму ў шапку. Часта знаходзіў там гузікі замест манет. Ю.Бянецкі быў перакананым антыклерыкалам і нават перад смерцю адмовіўся спавядацца ксяндзу. На пахаванне доктара прыйшлі тысячы гарадзенцаў. Былі выступы ад польскай і габрэйскай грамадскасці горада. Казімір Ігнатовіч напрыканцы выгукнуў: “Прэч з царызмам!” Так, пахаванне лекара ператварылася ў палітычную маніфестацыю.

Шмат увагі М.Панкевіч прысвячае гісторыі Горадні, а асабліва дзейнасці Антонія Тызенгауза. Пра яго справы аўтар мемуараў даведаўся з даследаванняў ураджэнца Горадні Станіслава Касцялкоўскага (1881-1960), які быў сынам паўстанца 1863 г. Людвіка Касцялкоўскага і Людвікі з дому Эйсмант, скончыў у 1900 г. гарадзенскую гімназію, вучыўся ў Варшаўскім, а потым Ягелонскім універсітэце ў Кракаве, дзе абараніў доктарскую працу “Палітычная роля Антонія Тызенгауза”, у 1921 г. стаў прафесарам гісторыі ва Універсітэце Стэфана Баторыя ў Вільні.

Калі расійскія ўлады ў Горадні арганізавалі ў 1904 г. урачыстасці прысвечаныя Кацярыне II, вучні польскага вучнёўскага кола вырашылі іх сарваць. Падчас іх правядзення яны разбілі прабірку з сервадародам, за што некалькі вучняў былі выключаныя з гімназіі.

Калі распачалася рэвалюцыя, вучні гарадзенскай гімназіі пачалі больш смела выступаць супраць уладаў. Адною з такіх акцыяў стала абарона таленавітага вучня Мяркоўскага, якога гімназіяльныя ўлады несправядліва хацелі не дапусціць да здачы экзамена. Настаўніку, які стаў прычынай канфлікту, Панкевіч і яго сябар выбілі ноччу шыбы ў кватэры, пасля чаго той адразу перавёўся з Горадні ў Рыгу.

У студзені 1905 г. у гарадзенскай гімназіі, паводле ўспамінаў М. Панкевіча, паўстае інтэрнацыянальная вучнёўская арганізацыя, калі да польскіх канспіратараў далучаюцца таксама расійцы і габрэі. Пра беларусаў аўтар не ўзгадвае. Напэўна, беларуская ідэя ў той час не была яшчэ дастаткова пашыраная сярод адукаванай часткі гарадзенскага грамадства. У разгар рэвалюцыі тайная арганізацыя абвешчае ў гімназіі агульную забастоўку ў падтрымку вучняў віленскай гімназіі, якія таксама абвесцілі забастоўку з патрабаваннямі свабоды вывучэння польскай мовы і культуры. У доме Элізы Ажэшка і пад старшынствам славутай пісьменніцы сабраўся таксама камітэт бацькоў гімназістаў, які пастанавіў спыніць забастоўку, каб не ламаць жыццёвыя лёсы моладзі, хаця ўсе і падтрымлівалі патрабаванні забастоўшчыкаў. Вельмі інтэлегентна паводзіў сябе ў дадзеным выпадку і расійскі губернатар Блок, які запрасіў сяброў камітэта гімназістаў да сябе ў губернатарскі палац. Падчас гэтай сустрэчы і было прынята канчатковае рашэнне аб спыненні страйку.

Гімназіст Міхал Панкевіч уступіў у шэрагі Польскай партыі сацыялістычнай. Яе стваральнікам у Горадні стаў расеец Пётр Шумаў, чалавек незвычайнай энэргіі і моцнага характару. Ён нарадзіўся ў Горадні ў 1872 г., скончыў Палітэхнічны інстытут у Санкт-Пецярбургу. Жыў за кошт рэпетытарства, утрымліваў маці і сястру-удава з чатырма дзецьмі. Апроч таго знаходзіў сілы, каб ствараць канспірацыйныя структуры сацыялістычнай партыі. Паводле М. Панкевіча, П. Шумаў быў прыхільнікам незалежнасці Польшчы і лічыў Горадню часткай Польшчы. Гэта павышала яго аўтарытэт у асяроддзі польскіх работнікаў і інтэлігенцыі горада. Неўзабаве ячэйкі ППС паўстаюць на многіх фабрыках Горадні, а сябры партыі праводзілі працу сярод розных сацыяльных групаў гараджан. Напрыклад, як піша М. Панкевіч, “Антон Каралевіч, які жыў у рыбацкім квартале на так званай Каложы, будучы хіба ў IV ці V класе (гімназіі – С.Т.) сабраў немалую грамадку дзяцей рыбакоў і вучыў іх чытаць і пісаць па-польску, а таксама забяспечваў неабходнымі школьнымі дапаможнікамі, пакрываючы кошты набыцця лемантароў, сшыткаў і г.д. з грошай, якія зарабляў рэпетытарствам”¹⁴. Напэўна, гэтыя дзеці рыбакоў дома размаўлялі па-беларуску, але М. Панкевіч, як і іншыя пэпэсаўцы лічылі пашырэнне польскай мовы сярод гарадзенцаў, а тым болей каталікоў, справай натуральнай і патрыятычнай. Ім і ў галаву не

магло прыйсці, што гэта можа быць інтэрпрэтавана як нацыянальная асіміляцыя беларусаў.

Сваё першае публічнае выступленне М.Панкевіч зрабіў перад работнікамі суконнай фабрыкі каля Ласосны. Ён сцвярджае, што сярод хрысціянскага насельніцтва Горадні ў тым часе дзейнічала толькі ППС: “На адрэзку хрысціянскім ППС была тады адзінай сацыялістычнай арганізацыяй у Горадні – не было тады там сацыял-дэмакратаў ані польскіх, ані расійскіх”¹⁵. У так званую “цэнтральку” ППС у нашым горадзе ўваходзілі Вінцэнт Ган, Эдвард Кандрашук, Іппаліт Петрашкевіч і сам Міхал Панкевіч. Не ўсе яны былі карэннымі гарадзенцамі. Напрыклад, рабочы Эдвард Кандрашук (Монтэк) паходзіў з вёскі Кашубінцы каля Скідзеля, “адрозніваўся нязвычайнай прагай ведаў, наведваў Шушкевіча, браў у яго кніжкі да чытання, вывучаў гісторыю, прыроду”¹⁶.

1 мая 1905 г. ППС і БУНД сумесна арганізавалі ў Горадні палітычную маніфестацыю. Прычынай сталася смерць у турме пры невысветленых абставінах бундаўца: “У горадзе быў абвешчаны ўсеагульны страйк, і мы пастанавілі арганізаваць супольнымі сіламі маніфестацыйнае пахаванне, у якім узяло ўдзел таксама каля 20 вучняў гімназіі ў гімназісцкай форме. На Тэатральным пляцы, пры якім знаходзілася сядзіба губернатара ў колішнім палацы Тызенгаўза, заступіў ланцуг казакоў з нагайкамі ў руках. Паход нарушыўся, і ўсе пачалі ў страху ўцякаць. Тады я выйшаў з пляцу на ходнік і спакойна сабе скіраваўся ў бок групкі гарцуючых казакоў. Ні адзін казак мяне не ўдарыў, але пару маіх калегаў, якія ўцякалі разам з натоўпам, добра атрымалі нагайкамі па плячах”¹⁷.

Бурлівыя падзеі адбываліся ў Горадні і ў часе абвешчання маніфесту 17 кастрычніка 1905 г.: “На звесткі пра царскі маніфест 17 кастрычніка... жыхары Горадні масава выйшлі на вуліцы. Вуліца Дамініканская, пляц Баторыя і прылеглыя вуліцы былі напоўненыя маніфестуючым натоўпам. Рабочыя і рамеснікі спынілі працу, былі пазамыканыя крамы. У губернскай друкарні, фінансавай палаце і акруговым судзе разлілі смярдзючыя плыны, змушаючы тым ураднікаў да спынення працы. Распачалося ўсеагульнае вечы. Прамовы гучалі адразу ў некалькіх месцах. Спонтанічныя прамоўцы саборнічалі ў рэвалюцыйнасці сваіх прамоў, якія заканчваліся жаданнем вызвалення палітычных вязняў і воклічамі: “Прэч з царызмам!”

Па некалькігадзінным вечы шматтысячны натоўп накіраваўся Дамініканскай вуліцай у бок Тэатральнага пляцу, каб запатрабаваць ад губернатара вызвалення вязняў. Паход, аднак, не дайшоў да Тэатральнага пляцу, бо дарогу заступілі казакі і паліцыя на чале паліцмайстрам Генісарэцкім. На патрабаванне вызвалення дарогі паліцмайстар не згадзіўся, але сам накіраваўся да губернатара. Праз хвіліну губернатар Блок з’явіўся ўласнай асобай і паведаміў, што не мае права звольніць вязняў, але дашле тэлегра-

му ў Пецярбург і, атрымаўшы дазвол, неадкладна ўсіх звольніць. Таксама прасіў захоўваць спакой і не псаваць эксцэсамі такі радасны дзень. Натоўп пасля некалькіх хвілінаў вагання павярнуўся і падзяліўся на некалькі групаў, адна з каторых рушыла на Маставую вуліцу, дзе блізу казармаў фартавага баону знаходзіўся вайсковы арышт. Перад арыштам на пачакальні быў арганізаваны мітынг, і тады салдаты павыходзілі з казармаў і далучыліся да мітынгуючых. Да іх прамаўлялі па-расійску Дыяканаў і Ган (дзеячы ППС – С.Т.). Арыштаваныя салдаты, пачуўшы прамовы і ўбачыўшы вялікі натоўп на вуліцы, далі выхад сваёй радасці, павыбіваўшы шыбы і выламаўшы ваконныя рамы ў арышце”¹⁸.

Пасля гэтага мітынгу адбываліся амаль кожны дзень. Прычым асноўным месцам іх правядзення, як сцвярджае М.Панкевіч, сталі іўдзейскія сінагогі, дзе рабіць гэта было найбяспечней.

Для беларускага чытача асабліваю цікавасць выклікае ўзгадка М.Панкевіча пра распаўсюджванне праз дзеячоў ППС улётак на беларускай мове: “Акрамя літаратуры польскай, як “Народная Газета”, орган ППС і брашур тыпы “Айцы Шымона” распаўсюджвалі мы на тэрыторыі Гродзенскага павета выдаўніцтва на беларускай мове ў выглядзе некалькіх брашур, выдадзеных ППС, а таксама цудоўна апрацаваных улётак Сацыялістычнай партыі Белай Русі, стваральнікам якой, як вядома, быў тагачасны вядомы польскі педагог Мар’ян Фальскі”¹⁹.

Праўда, як сцвярджае М.Панкевіч, дзейнасць ППС сутыкалася ў беларускай вёсцы са шматлікімі перашкодамі, галоўнымі з якіх, апрача, натуральна, царскай паліцыі, былі непісьменнасць вяскоўцаў і дзейнасць каталіцкага кліру: “Непісьменнасць селяніна і аўтарытэт кліру, які пераследаваў кожную смелую думку, стваралі нялёгкую перашкоду. Чытанні на вёсцы ўласна не існавала. Адзіная кніжка, якую можна было знайсці ў хаце селяніна, была кніжка для набажэнства, а адзіная газета, якая ў 1-2 экзэмплярах прыходзіла на цэлую гміну, была кансерватыўнага кірунку “Святочная газета”, якую ксяндзы талеравалі і часам нават падтрымлівалі”²⁰. За распаўсюджванне сацыялістычнай прэсы Міхал Панкевіч нават быў публічна пракляты з касцельнага амбону ў Ліпску, што, праўда, як сцвердзіў аўтар успамінаў, толькі папулярызавала сацыялістычны друк у гэтым рэгіёне.

Паводле ўспамінаў М.Панкевіча, пэпэсаўцы ўжо летам 1904 г. заклалі ў Горадні тайную друкарню: “Друкарню заснавалі ў кватэры Яніны Міхноўскай (псеўданім “Пані”), уладальніцы маёнтка Мінявічы ў Гарадзенскім павеце, якая была актыўнай дзеячкай і сябрам гарадзенскага камітэта ППС. Арганізацыяй друкарні занялася Рэзнікоўская, жонка Фелікса Перла, пазнейшага галоўнага рэдактара “Работніка”, якая спецыяльна дзеля гэтага прыехала ў Горадню.

Дзейнасць друкарні, якая месцілася ў пакоі Рэзнікоўскай, што фігуравала як самастойная сублакаторка, была досыць сціплай і абмяжавалася друкам адозваў і выданнем двух ці трох брашур на беларускай мове. Чатырохпакаёвая кватэра Міхніцкай на вуліцы Пясковай, якая адначасова з'яўлялася пунктам сустрэч і кантактаў. Бывала тут шмат людзей, а часам трэба было камунебудзь і заначаваць. Гэта прыцягнула ўвагу паліцыі, адбыўся вобвыск і на пачатку 1905 г. абедзьве гаспадыні былі арыштаваныя... Міхноўскую праз пару месяцаў выпусцілі. Яна памерла ў ліпені 1906 г. і была пахаваная ў Лунне.

Міхал Панкевіч падрабязна апісвае стварэнне ў Горадні падчас рэвалюцыі на пачатку 1905 г. баявой арганізацыі ППС. Складалася яна з 12 асобаў (у тым ліку 8 габрэяў). За выключэннем аўтара мемуараў Міхала Панкевіча, які быў гімназістам, усе астатнія баевікі належалі да рабочага класу. Тэхнічным дарадцам баявой арганізацыі стаў студэнт львоўскай палітэхнікі Браніслаў Шушкевіч.

Адным з галоўных кірункаў дзейнасці “баёўкі” стаўся захоп прыватных друкарняў і друкаванне там пад прымусам адозваў ППС. М.Панкевіч апісвае, як гэта адбывалася: “У лістападзе 1905 г. а дзевятай гадзіне вечара група друкароў і баявікоў акружыла друкарню і прыватную кватэру Крамкоўскага (уладальнік прыватнай друкарні – С.Т.), не дазваляючы нікому выходзіць. Працавалі ўсю ноч, склалі і выдрукавалі пару тысячаў адозваў на польскай мове, пасля чаго набор быў раскіданы, зліквідаваны ўсякія сляды друкавання і вернута свабода ўладальніку і яго сям’і”²¹. Арганізатарам захопаў друкарняў найчасцей выступаў Міхал Рудніцкі.

Баявая арганізацыя таксама ажыццяўляла ўзброеныя напады на дзяржаўныя гандлёвыя кропкі і іншыя ўстановы з мэтай здабыцця грошай: “З мэтай здабыцця грошай на патрэбы арганізацыі арганізаваныя былі напады на манапольныя крамы ў Ласосне, Капцёўцы і Капліцы, а таксама адзін, няўдалы, на касу Акруговага суда ў Горадні. Міхал Панкевіч успамінае: “Асабіста браў удзел у нападзе на манаполь у Капліцы (люты 1906 г.). Марозным зімовым вечарам баёўка вырушала пешшу да адлеглай ад горада у чатырох кіламетрах вёскі. Прыходзім да Капліцы, акружаем дом, ставім на варце Фелікса (псеўданім), гісера з фабрыкі Файнгольта, выламваем дзверы і пачынаем пошукі грошай, якія трывалі некалькі мінут”²².

Напад на касу Акруговага суда быў арганізаваны пад кіраўніцтвам працаўніка гэтай установы Аляксандра Сянкевіча. “На пачатку жніўня 1906 г. каля 10-й гадзіны вечара ўсе сябры баявой арганізацыі ў колькасці 12 пад кіраўніцтвам урадніка суда Аляксандра Сянкевіча падаліся групамі на дзядзінец суда, дзе паставілі на варце Кавальчука. Пасля абязшкодвання вознага ўвайшлі на другі паверх і пачалі выломаць дзверы да касы. Шум пачуў іншы возны, які выпадкова знаходзіўся ў судовай гарбацярні і нарабіў крыку праз вакно, якое выходзіла на падворак. У той час Кавальчук,

які стаяў на варце, стрэліў два разы ў вознага. На шум выстралаў баявікі кінуліся ўцякаць і канфіскацыя 20 тысяч рублёў, быўшых праўдападобна ў касе, не ўдалася”²³.

Першы тэрарыстычны акт баевікі ППС арганізавалі ў траўні 1905 г. Мэтаю нападу стаў паліцэйскі Грыка, а выканаўцам вызваўся быць аўтар мемуараў Міхал Панкевіч: “... Прыгожым травеньскім вечарам 1905 г., праз пара дзён пасля пераводу з 6 да 7 класа, апрануты па-цывільнаму з малым “Сміт і Вессон” у кішэні і двума баевікамі Зяльковічам і Саладухам для прыкрыцця тылу, усеўся на прысьбе дому Сялянкі пры вуліцы Маставой, якая вяла ад быўшага ў той час на Нёмане пантоннага мосту. У палове 12-й гадзіны ночы бачым, як набліжаецца Грыка, праходзіць да самога мосту, ідзем услед за ім. Не магу адважыцца на выстрал, іду за Грыкай да самога мосту і тут пад лямпай вымаю рэвальвер і страляю з адлегласці не менш двух крокаў. Грыка падае на зямлю, а я з усіх ног бягу ў гару да горада, далучаюся да маіх таварышаў, і разам з імі бяжым улева. Прабгаем каля тытунёвай фабрыкі Шарашэўскага і разыходзімся кожны ў свой бок”²⁴.

Замах на Грыку аказаўся не зусім удалым, паколькі рэвальвер быў малога калібра, і куля спынілася каля артэрыі, не прабіўшы яе. Аўтар успамінаў адзначае, што па прашэсці гадоў вельмі цешыўся з гэтай няўдачы, якая ацаліла жыццё чалавека. А ў 1905 г. тэрор толькі разгараўся. Тройчы, напрыклад, арганізоўваліся замахі на гарадзенскага паліцмаістра Генісарэцкага. Усё больш у часе замаху выкарыстоўваліся выбуховыя прыстасаванні, якія, аднак, звычайна былі занадта слабымі, і гэта ратавала жыццё многіх людзей: “Бомбы нашыя, пераважна адліваныя ў механічнай фабрыцы Язерскага і Янкоўскага, выбухалі праўда з вялікім шумам і трэскам, аднак разрываліся толькі на пару кавалкаў, наганяючы больш страху, чым сапраўднай шкоды”²⁵. Але падчас тэрактаў гінулі зусім выпадковыя людзі: „У жніўні 1906 году арганізаваны быў бомбавы замах на групу паліцэйскіх афіцэраў, якія сядзелі ў скверыку перад магістратам на вуліцы Дамініканскай. Тады быў паранены ў ногі прыстаў Ражкоўскі і адзін прахожы забіты. Замах той выканалі Нахім Кравец, Мойжэш Нёманскі і Саладух”²⁶.

Нягледзячы на шырокае выкарыстанне тэрарыстычных метадаў барацьбы, амаль усе сябры баявой арганізацыі пазбеглі арышту і турмы. Як цвердзіць М.Панкевіч, на катаргу былі асуджаныя толькі Франак Маслоўскі і Аляксандр Пухальскі, і тое, за напад, у якім яны не бралі ўдзелу, але сведка паказаў менавіта на іх. З катаргі ў Горадню яны ўжо не вярнуліся. Рэвалюцыянераў часта падтрымлівалі салдаты гарадзенскага гарнізона. Адзін з іх, шэраговы Цвяткоў, быў арыштаваны, і яго мог чакаць смяротны прысуд. Але рэвалюцыянеры арганізавалі ўцёкі Цвяткова з гарадзенскай турмы і пераправілі ў Амерыку.

У той час па ўсёй Расійскай імперыі выбухалі габрэйскія пагромы, арганізатарамі якіх нярэдка выступалі дзяржаўныя ўлады. Падобны пагром адбыўся і ў блізкім Беластоку. Рэвалюцыйная баявая арганізацыя паставіла стварыць самаабарону, каб на выпадак пагрому бараніць габрэйскае насельніцтва: “Арганізаваная была ў Горадні самаабарона, ядром каторай стала баявая арганізацыя. Праводзіліся сталыя дзяжурствы ва ўсіх габрэйскіх кварталах. Дзяжурныя былі ўзброеныя рэвальверамі і палкамі са спружынамі і вялікай алавянай галкай на канцы. Адночы ўвечары з прычыны пагрому ў Беластоку абвясцілі трывогу і тады на зборным пункце пры вуліцы Грандзіцкай на працягу 15 хвілінаў сабралася некалькі сотняў сяброў арганізацыі, узброеных хто чым, сярод іх таксама чалавек 10 гімназістаў, пераважна палякаў ва ўніформах. Збор адбыўся адмыслова і, напэўна, паўплываў на ход падзей”²⁷.

Міхал Панкевіч у 1906 г. быў арыштаваны царскай паліцыяй у Адэльску за распаўсюджванне ўлётак. Адтуль яго прывезлі ў павятовую турму ў Саколку. Панкевіч узгадвае, што паліцэйскі спраўнік, сын якога вучыўся ў гарадзенскай гімназіі, штодзённа прысылаў вязню абед са свайго хатняга стала.

У 1909 г. Міхал Панкевіч апынуўся ўжо ў гарадзенскай турме, якую апісвае так: “Горадзенская турма, размешчаная ў цэнтры горада ў старых пакляшторных мурах фарнага побач з фарным касцёлам, была запоўненая і налічвала болей за 500 вязняў, у тым ліку каля 60 палітычных. Я сядзеў у цэльным павільёне. Мая цэля, як і ўсе астатнія ў гэтым павільёне, мела 6 крокаў уздоўж і 3 крокі ўшыр. Мэблю складалі ложка, які на дзень падымаўся да сцяны, столік, таксама прыкручаны да сцяны, табурэцік, збанок для вады і ўмывальня ў выглядзе невялікай драўлянай скрыні, унутры якой знаходзілася вядро, а на версе стаяла міска для мыцця. У цэльным павільёне пераважалі палітычныя”²⁸.

Умовы ўтрымання палітычных вязняў там былі не вельмі дрэннымі: “Ніколі ў жыцці не працаваў так над сабой, як уласна ў гарадзенскай турме. Турэмная бібліятэка была ўвогуле добра забяспечаная творамі расійскіх, французскіх, англійскіх пісьменнікаў, не бракавала таксама кніжак навуковых і нават тоўстых штотомсячнікаў расійскіх, як марксісцкая “Руская мысль” і блізкае да рэвалюцыянераў-сацыялістаў “Русское богатство...”²⁹ Апроч таго, паводле М.Панкевіча, можна было замаўляць кнігі і з-паза турмы. Такім чынам, гарадзенская турма на самой справе давала ў тыя часы добрыя магчымасці для самаадукацыі палітычных вязняў.

Успаміны польскага афіцэра 102 палку ўланаў Януша Казакевіча ўтрымліваюць цікавыя звесткі пра падзеі верасня 1939 г. на Горадзеншчыне і ў самой Горадні³⁰. Асабліва цікавым для гісторыкаў нашага горада будзе наступны фрагмент гэтых успамінаў: “Былі мы пад абстрэлам унутраных ворагаў:

у Горадні, дзе ноччу маршыравалі мы на галоўны рынак, з бакавых вуліцаў абстрэльвалі нас з аўтаматычнай зброі. Мы не мелі ЦКМ (цяжкі кулямёт машыновы – С.Т.). Памятаю, што паслалі мяне ў тым кірунку, адкуль стралялі, вярнуўся з патрулём, нікога не знайшоўшы. Калі ранкам маршыравалі мы праз Горадню, мусілі ручнымі гранатамі супакойваць ворагаў, кідаючы гранаты ў вокны дамоў, адкуль па нас стралялі. На танкі (савецкія – С.Т.), якія набліжаліся ў нашым кірунку, калі станавілі тыльную ахову брыгады, разам з Урбанкевічам і Радзевічам вышлі мы з бутэлькамі бензіну, заткнутымі квачамі з гануч і з запалкамі – удалося, танкі адступілі...³¹

Кароткія згадкі вераснёўскіх падзеяў ў Горадні ўтрымліваюць таксама ўспаміны Ежы Сабешчаньскага³². Праўда, сам аўтар, як вынікае з тэксту, хутчэй за ўсё ў Горадні не быў. Пра баі з савецкімі войскамі ва ўспамінах згадваецца толькі ў некалькіх радках: “15 верасня 1939 года Брыгада вырушыла ў кірунку Вільні. Кірунак маршу быў зменены 17 верасня, калі ў межы Польшы ўступіла Чырвоная армія. Брыгада, у складзе якой знаходзіўся і 110 полк уланаў, была скіраваная ў бок Горадні. Праходзячы праз мястэчка Астрына былі мы абстраляныя варожымі элементамі. Эскадрон 110 палку, які ішоў у ар’ергардзе, паводле загаду камандавання заняў і спаліў мястэчка.

У тым часе трывалі баі ў Гродне, дзе паводле загаду Маршалка Рыдза Сміглы засталіся 2-гі батальён пяхоты, батальён вартаўнічы і 5 плутон артылерыі пазіцыйнай пад камандаваннем палкоўніка ў адстаўцы – Адамовіча³³.

Спасылкі

- 1 Zakład Narodowy im. Ossolinskich (далей – Ossolineum). Dział Rękopisów. 56/20. Revisia Generalna do Oekonomii Grodzieńskiej Sejmem Coronationis Cracoviensis Anni 1676 naznaczona a w Roku 1679 et 1680 odrawiona. 686 k.
- 2 Ossolineum. Dział Rękopisów. 12163/ I. Droga pośła z Grodna na sejm.
- 3 Ossolineum. Dział Rękopisów. 14480/ II. Pamiętniki Juliusza Rommla z lat 1881-1939 r. T. 1. Lata 1881-1902.
- 4 Dom nasz rodzinny w Grodnie stał na ulicy „Manastyrski Perułek” – za cuchnącą wiecznie fabryką tytoniową „Szereszewskiego”. Ołbrzymia topola, rozłożysta i bardzo wysoka, stojąca przy brami wjazdowej, broniła całej posesji od odorów fabrycznych. Przez furtkie obok dużej stale zamkniętej bramie wchodziło się na obszerny dziedziniec na środku którego znajdował się tak zwany przez nas kłom” obsadzony drzewami i kwitnącymi krzewami z laweczkami rozstawionymi wewnątrz tego klombu.
Pojazdy i dorożki, które wjeżdżały na dziedziniec miały wybrukowany naokoło tego klombu wjazd i wyjazd. Naokoło tego dziedzińca stały drewniane domki-dworki. I tak: po prawej stronie pierwszy, to był nasz dom gdzie mieszkali moi rodzice, po lewej – domek z mansardą cioci Natałki zamężnej za Berdiajewym. W głębi dziedzińca był murowany domek cioci Stalewskiej – wdowy pa pulk. Stalewskim i siostry naszej babci Rómmłowej (z domu Mielubowicz). Dalej wgląd szedł ogród oddzielony do dziedzińca sztachetami.

Ogród ciągnął się do wąwozu, który w dole miał uliczkę „Podole”. Po drugiej stronie tego wąwozu wznosiła się Góra, zwana Zamkowa, ponieważ na niej stał zamek króla Stefana Batorego...

- 5 Nawet wojsko rosyjskie, tam stacjonujące, miała zupełnie inne nastawienie niż wszędzie w innych guberniach. Być może na to wpływało duża ilość polaków służących w jego szeregach: Malewicze, Sulewscy, Hrehorowicze, Pożerscy, Marcinkiewicz, Hulanicy, Bańkowsy, Rómmłowie, Wejko i Bohatyrewicze, byli to wszyscy tak zwani tutejsi którzy potem w szeregach polskich walczyli o naszą niepodległość...
- 6 Na pogrzebie Orzeszkowej w 1910 r. wszyscy Bohaterowicze z tej wsi szli w orszaku pogrzebowym, niosąc kwiaty i wieńce; a na czele szedł kapitan Bohaterowicz, niosąc wianuszek ulubionych przez Orzeszkową grodzieńskich fiołków.
- 7 Naprzeciwko domu Orzeszkowej, trochę dalej, między ulicami Soborną i Sadową, stał drewniany domek, otoczony winem pnącym, z ogródkiem, należącym do państwa Wróblewskich – starej zacnej rodziny polskiej. Bracia Wróblewscy znani uczeni – jeden z nich fizyk Zygmunt Wróblewski profesor uniwersytetu Jagiellońskiego, w 1895 r. Skropił po raz pierwszy powietrze (tlen. Azot i wodór) – drugi Stanisław (1863 -1938) historyk prawa rzymskiego i cywiliasta – prezes PAN do 1934 - 1938. Siostra ich Alicja Wróblewska prowadziła szkołę muzyczną przed pierwszą wojną światową, do której uczęszczały obie moje siostry Maria i Zofia. U nie też zbierała się polska młodzież akademicka uczniowie i goście. Wieczorami co niedziela, oprócz zebrani towarzyskich odbywały się wieczory muzyczne, deklamacje, czasem odczyty i śpiewy choralne .

Po 1905 roku co niedziela zbierało się u niej w domku wieczorem grono osób polaków zamieszkałych w Grodnie ze starych rodzin jak: Wróblewscy, Wyganowscy, Gedrojcie, Kuliewicz, Marcinkiewicz, Rommlowie, Bohatyrewicze i inni, oraz młodzież akademicka, starsze klasy gimnazjum, prawie cała inteligencja zamieszkała w mieście i okolicach. Te zebrania musiały być zakaspirowane, żeby nie dżażnić policji i władz rosyjskich.

Zwykle parę dni przedzym przychodzili studenci czy starsi uczniowie z gimnazjum i oznajmiali, że odbędzie się zebranie towarzyskie u Orzeszkowej zwykle o godzinie szostej wieczorem. Upredzali kto jakim wejściem powienien wychodzić i wchodzić.

Szło się do bocznej furtki uważając aby nie wchodzić tłumnie i aby ktoś nie podpatrzywał. Wchodziło się z podwórca po paru schodkach wprost do tak zwanego salonu, gdzie w głębi w fotelu na podwyższeniu (podium) siedziała pani Eliza w czarnej aksamitnej sukni z bukciekiem fiołków i narzuconym na ramiona futrem czarnem.

Siwiejące włosy upięte były wysoko, nie używała żadnych szminek, lecz posiadała dużo uroku osobistego i kobiecość. Wokoło siedziały panie, panowie, bliżsi znajomi, przyjaciele i sekretarki.

Naogół bywał tłok przewiało się dużo ludzi, którzy wchodząc kłaniali się i zajmowali miejsca w tym lub innych pokojach, według wskazówek sekretarki. Roznoszono herbatę z drobnymi ciastkami domowego wyrobu. Sekretarku rekrutowały się przeważnie z młodych panien, które chciały się dokształcać pod okiem E.Orzeszkowej”.

- 8 Pewnego dnia, gdy grano amatorskie sztuki Bałuckiego „Otwarty dom”, obecna była Eliza Orzeszkowa ze swoją sekretarką w bocznej łoży z lewej strony sceny. Był to jeden z pierwszych oficjalnych jej występów, bo zwykle nie ukazywały się wcale na mieście. Siedziała w głębi łoży, okrążona znajomymi i przyjaciółmi, jak zawsze w czarnej sukni z przypiętym bukciekiem fiołków. Publiczność zgotowała jej szumną owacje, ponieważ była szanowana i uwielbiana przez wszystkich mieszkańców Grodna.
- 9 Babcia Natalja Marcinkiewicz (matka mojej Matki) była usposobienia łagodnego i cichego. W jej pokoju, dość dużym, stały łóżeczka moich sióstr Musi i Zosi. Babcia zawsze była zajęta robieniem jakichś robotek. Uczyla nas polskiego i języków francuskiego i niemieckiego, do domu

i gospodarstwa nie wtrącała się. Zajmowała się raczej wychowaniem dzieci – stale była smutna i cicha, czekając na powrót ze ssyłki z Wiackiej gubernji męża – naszego dziadka.

Była małomówna, nigdy nie słyszałem ażeby powiedziała komuś coś przykrego na kogoś się gniewała. Miała cztery zamężnie córki, które odwiedzała po koleu; lecz najchętniej i najdłużej przebywała u nas. Druga Babcia Jadwiga Rómmel była całkiem innego usposobiona.

Po powstaniu straciła wszystko, a jednak dała sobie radę i wychowała dwóch synów: naszego ojca i jego brata Stanisława. Miała zupełnie męski charakter i objęła rządy domem moich rodziców.

Wszędzie jej było pełno. Doglądała całą kuchnię, zaopatrywała spiżarnię, zaprowadziła domowe gospodarstwo – krowy, świnię, gęsi, indyki, kaczkę, kury i t.d.

Wszystkiego doglądała sama, prowadząc to umiejętnie i oszczędnie. Pamiętam takie szczegóły, że każde jajko było przez nią własnoręcznie napisane, kiedy zostało zniesione i przez jaką kurę; była w ruchu od rana do wieczora. Mieliśmy przy domie kawał ziemi uprawnej, więc Babcia sama pokazywała co treba zrobić, jak orać, jak nawozić, jak siać i zbierać.

Była wychowywana na wsi, na dalekich kresach Białorusi pod Słonimem, gdzie twarde życie wykuwało charaktery. Wstawała o świcie, była przy dojeniu, doglądała pieczenia chleba – jednym słowem była to tęgą głową i złote ręce. Nawet kwiaty w doniczkach, które stały wszędzie, jak oleandry, aloesy, fiołki alpejskie, sama pielęgnowała i własnoręcznie przesadzała.

Całe gospodarstwo było z góry zaplanowane i przemyślane, nic się nie marnowało, a przecież tak zwany dom był duży, bo się składał z około dwudziestu osób. Naszej rodziny: ojciec, matka i nas sześcioro a potem ośmioro rodzeństwa, dwie babcie, ciocia Władzia, stryjeczna siostra matki, brat ojca Staś z żoną i córką, frejlin Marichen – bonna, kucharka i pokojowa, oraz dwóch ordynansów – aż dwadzieście jeden osób! A jeszcze do tego dochodził oficer przysyłany na dwa miesiące i doktor wojskowy, którzy się stołowali się u nas nic nie płacąc.

Prawda że babcia Marcinkiewicz pomogła rodzicom czym mogła z czynszu który otrzymywała za swoje domy w Grodnie – lecz tego nigdy nie wystarczyło by gdyby nie umiejętna i oszczędna gospodarka babci Rómmel.

- 10 Mówiła nam jaką potęgą była Polska, sięgająca do Odry a potem aż po Dniepr i od morza do morza. Jak połączyła się Polska z Litwą, jak Niemcy stale odpychały nas do Zachodu, jak powoli słabła nasza ojczyzna, rozdzierana wewnętrznymi sporami, z braku silnej władzy. Jak królowie nasi wielcy, musieli z tym walczyć. Jak na polach Grunwaldu padła potęga germańska, a potem walki narodowościowe – nasze wojny kozackie, jak te osłabiły ostatecznie potęgę Polski A potem upadek, rozbiory, konstytucja 3 maja, Naczelnik Kościuszko, Ks. Poniatowski, generał Dąbrowski, nadzieje na Napoleona – Księstwo Warszawskie, Aleksander I, Konstanty, Powstanie 1831 r. I ostatnie tragiczne Powstanie 1863 r. O którym my jako dzieci słyszyliśmy z ust jego uczestników... Ta bezpośrednia nauka historii polskiej zapadła nam głęboko na całe życie – tak jak zapadła ona w miliony serc ludzkich – polskich. To co obserwowałem w przeciągu całego swego życia, przekonało mnie, że nasze pokolenia zostały uratowane od wynarodowienia przez kobiety polską, przez nasze matki.

- 11 Ossolineum. Dział Rękopisów. 15612 / II Michał Pankiewicz, Biebrza – Amazonka – Wisła.
- 12 Na szczególne wyróżnienie zasługuje tutaj dom pp. Matuszewskich. W ich mieszkaniu odbywały się nie tylko liczne zebrania, wieczorki i zabawy uczniowskie, ale również znalazła przytulisko wcale pokaźna tajna biblioteka Koła, chociaż w razie jej ujawnienia groziło to przekreśleniem podstaw materialnych egzystencji całej rodziny, jako że Ferdynand Matuszewski senior był pułkownikiem w wojskowej służbie topograficznej. Co się tyczy młodszego pokolenia, to najstarszy syn Witold reprezentował Koło grodzieńskie w Komitecie Centralnym w Warszawie, drugi z kolei – Władysław był naszym bibliotekarzem.

- 13 W Grodnie, straszliwie rusyfikowanym po powstaniu 1863 r., dworek autorki „Gloria Victis” był przez wiele lat głównym ośrodkiem promieniowania polskości i ducha buntu przeciwko carskiej opresji. Do dworku Pani Elizy często dojeżdżali z Warszawy wybitni przedstawiciele polskiej kultury, jak Sieroszewski, Konopnicka, Zdziechowski, dr Henryk Nusbaum, Wanda Siemaszkowa i inni. W tym dworku odbywały się odczyty polskich pisarzy i społeczników, jak również występy polskich artystów. Na wszelkich uroczystościach drzwi dworku Orzeszkowej były szeroko otwarte dla grodzieńskiej publiczności. Na wieczore np. Wandy Siemaszkowej publiczność z trudem się mieściła w salonach Pani Elizy, a deklamacje artystki wręcz olśniewały słuchaczy. Po dziś dzień pamiętam wrażenie, jakie odnosiliśmy słuchając deklamacji znakomitej artystki o deszczu jesiennym. Nieomal fizycznie czuliśmy jego dudnienie po szybach okiennych.
- 14 Antoni Korolewicz, zamieszkały w dzielnicy rybackiej na tzw. Koloży, będąc w klasie IV czy V zebrał sporą gromadkę dzieci rybaków i uczył je czytać i pisać po polsku oraz zaopatrywał je w niezbędne pomoce szkolne, pokrywając koszty nabycia elementarzy, zeszytów itp. z pieniędzy zarobionych korepetycjami.
- 15 Na odcinku chrześcijańskim PPS była wtedy jedyną organizacją socjalistyczną w Grodnie – nie było wtedy tam socjaldemokratów ani polskich, ani rosyjskich.
- 16 ...wyróżniał się niezwykłą żądzą wiedzy, odwiedzał stale Szuszkiewicza, brał od niego książki do czytania, uczył się historii, przyrody.
- 17 Ogłoszono w mieście strajk powszechny i zdecydowaliśmy urządzić wspólnymi siłami manifestacyjny pogrzeb, w którym wzięło udział także około 20 uczniów gimnazjum w gimnazjalnych uniformach. Na Placu Teatralnym przy którym znajdowała się siedziba gubernatora w dawnym pałacu Tyzenhauza, zastąpiła szarża kozaków z nahajami w rękę. Pochód się załamał i wszyscy zaczęli w popłochu uciekać. Wówczas ja wszedłem z placu na chodnik i najspokojniej w świecie skierowałem się w stronę jednej grupki szarżujących kozaków. Zaden kozak mnie nie uderzył, ale paru moich kolegów uciekających razem z tłumem oberwała porządnie nahajami po plecach.
- 18 Na wiadomość o carskim manifestie z dnia 17 października ... mieszkańcy Grodna masowo wylili na ulice. Ulica Dominikańska Plac Batorego i przyległe wyloty ulic zostały wypełnione manifestującym tłumem. Pobornicy i rzemieślnicy zaprzestali pracy, sklepy pozamykano. W drukarni gubernialnej, w izbie skarbowej i sądzie okręgowym rozlano cuchnące płyny, zmuszając urzędników do przerwania pracy. Rozpoczęło się ogólne wiecowanie. Przemawiano naraz w kilku miejscach. Spontaniczni mówcy licytowali się w rewolucyjności przemówień, kończących się żądaniem wypuszczenia więźniów politycznych i okrzykami: Precz z caratem!
Po paru godzinnym wiecowaniu kilkutyśięczny pochód skierował się ulicą Dominikańską w stronę Placu Teatralnego, aby zażądać od gubernatora wypuszczenia więźniów. Pochód jednak nie dotarł do Placu Teatralnego, gdyż drogę zastąpili kozacy i policja z policmajstrem Genisaretskim na czele. Na żądanie otwarcia drogi policmajster się nie zgodził, ale sam udał się do gubernatora. Po chwili gubernator Błok przybył we własnej osobie i oświadczył, że nie posiada uprawnień do zwolnienia więźniów, ale zatelegrafuje do Petersburga i po otrzymaniu zezwolenia nie omieszka wszystkich zwolnić. Następnie prosił o zachowanie spokoju i niezakłócanie ekscesami tak radosnego dnia. Tłum po chwili wahanie zawrócił i podzielił się na kilka grup, z których jedna udała się na ulicę Mostową, gdzie w pobliżu koszar baonu forttecznego znajdował się areszt wojskowy. Przed aresztem zorganizowano na oczekaniu wiec, a wtedy żołnierze powychodzili z koszar i przyłączyli się do wiecujących. Przemówili do nich po rosyjsku Djakonow i Gan. Uwięzieni żołnierze wysłuchawszy przemówień i widząc wielki tłum na ulice dali wyraz swojej radości wybijając szyby i wyłamując ramy okienne w areszcie.

- 19 Obok bibuły polskiej, jak „Gazeta Ludowa”, ogran wiejskiej PPS i broszur w rodzaju „Ojca Szymona” kołportowaliśmy na terenie powiatu grodzieńskiego również wydawnictwa w języku białoruskim w postaci paru broszur, wydanych przez PPS, oraz znakomicie opracowanych ulotek Socjalistycznej Partii Białej Rusi, której twórcą, jak wiadomo był obecny znany pedagog polski Marian Falski.
- 20 Analfabetyzm chłopów i przygniatający każdą myśl śmielszą autorytet kleru szanowały nielada przeszkodę. Czytelnictwo na wsi właściwie nie istniało. Jedyną książką, którą można było znaleźć w chacie chłopów, była książka do nabożeństwa, a jedyną gazetą, która w 1-2 egz. na całą gminę docierała do chłopów, była o konserwatywnym nastawieniu „Gazeta Święteczna”, tolerowana i czasem popierana przez księży.
- 21 W listopadzie 1905 r. o godz. 9-j wieczór grupa zecerów i bojowców obsadziła drukarnię i mieszkanie prywatne Kramkowskiego, nie pozwalając nikomu z niego się wydalać. Pracowano cało noc, złożono i wydrukowano parę tysięcy odezw w języku polskim, po czym skład rozrzucono, usunięto wszelkie ślady drukowania i przywrócono wolność właścicielowi i jego rodzinie.
- 22 Osobiście brałem udział w napadzie na monopol w Kaplicy (luty 1906 r.). W mroźny wieczór zimowy bojówka wyruszyła pieszo do odległej o cztery kilometry od miasta wsi. Przechodzimy do Kaplicy, otaczamy dom, stawiamy na straży Feliksa (pseudonim), gisera z fabryki Fajngolta, wylamujemy drzwi i rozpoczynamy poszukiwania pieniędzy, które trwało dłużej kilkanaście minut.
- 23 W początkach sierpnia 1906 r. koło godziny dziesiątej wieczór wszyscy członkowie organizacji bojowej w liczbie 12 pod kierownictwem urzędnika sądu – Aleksandra Sienkiewicza udali się grupami na dziedziniec sądu, gdzie pozostawiono na straży Kowalczyka. Po uwięzieniu woźnego weszliśmy na drugie piętro i zaczęliśmy wylamywać drzwi do kasy. Hałas usłyszał znajdujący się przypadkowo w herbaciarni sądowej inny woźny i narobił krzyku przez okno wychodzące na podwórze. Wówczas stojący na czatach Kowalczyk dał dwa strzały do woźnego. Na odgłos strzałów bojowcy rzucili się do ucieczki i konfiskata 20 tysięcy rubli znajdujących się podobno w kasie nie doszła do skutku.
- 24 ...w piękny wieczór majowy w 1905 r., w parę dni po otrzymaniu promocji z VI klasy do VII, przebrany po cywilnemu, z małym SMlth Wessonem w kieszeni i dwoma bojowcami, Zielkowiczem i Sołoduchem, dodanymi do ochrony tyłów, usadowiłem się na przyźbie domu Solanki przy ulicy Mostowej, prowadzącej do istniejącego wówczas mostu pantonowego na Niemnie. Godziną w pół do 12-j w nocy, widzimy, jak się Gryka zbliża, przechodzi. Wstajemy, idziemy w ślad na nim. Nie mogę zdecydować się na strzał, chodzę za Gryką do samego mostu i tutaj pod latarnią wyjmuję rewolwer i strzelam z odległości mniej więcej dwu kroków. Gryka pada na ziemię, a ja całym pędem biegnę w górę do miasta, łącząc się ze swoimi towarzyszami i razem z nimi biegiem skręcam w lewo. Przebiegamy koło fabryki tytoniowej Szereszewskiego i rozchodzimy się każdy w swoją stronę.
- 25 Bomby nasze, odlewane przeważnie w fabryce mechanicznej Jezińskiego i Jankowskiego, wybuchły wprawdzie z głośnym hukiem i traskiem, lecz rozrywały się tylko na parę kawałków, szrząc więcej przerażenia niż rzeczywistej szkody.
- 26 W sierpniu 1906 roku zorganizowany został zamach bombowy na grupę oficerów policyjnych, przesiadujących w skwerku przed Magistratem przy ul. Dominikańskiej. Wówczas został ranny w nogi przystaw Roszkowski i jeden przechodzień zabity. Zamachu dokonali: Nuchim Krawiec, Mojżesz Miemeński i Sołoduch.
- 27 ...zorganizowanaj w Grodnie samoobronę, której jędrzem stała się organizacja bojowa. Zarządzo no stałe dyżury we wszystkich dzielnicach żydowskich. Dyżurujący byli uzbrojeni w rewolwery i pałki sprężynowe z dużą ołowianą gałką na końcu. Pewnego wieczoru z okazji pogromu w

Białymstoku uderzono na alarm i wtedy na punkcie zbiornym przy ulicy Grandzickiej w ciągu 15 minut zgromadziło się paraset członków organizacji uzbrojonych najrozmaiciej, w tym kilkunastu uczniów gimnazjalnych, przeważnie Polaków, w uniformach. Zbiórka wypadła imponująca i zapewne nie pozostała bez wpływu na bieg wypadków...

- 28 Więzienie grodzieńskie, ulokowane w centrum miasta w dawnych murach poklasztornych obok kościoła farnego, było wypełnione i liczyło przeszło 500 więźniów, w tym około 60 politycznych. Siedziałem w pawilonie celkowym. Moja cela, jak i wszystkie pozostałe w tym pawilonie, miała 6 kroków wzdłuż i 3 kroki wszerz. Na umeblowanie składały się: łóżko na dzień podnoszone do ściany, stół także przytwierdzony do ściany, taborecik, dzbanek do wody i umywalka w formie niewielkiej skrzynki drewnianej, wewnątrz której znajdowało się wiadro, a na wierzchu stała miska do mycia się. W pawilonie celkowym przeważali polityczni.
- 29 nigdy w życiu nie pracowałem tyle nad sobą, co właśnie w więzieniu grodzieńskim. Biblioteka więzienna była wcale dobrze zaopatrzona w dzieła pisarzy rosyjskich, francuzskich, angielskich, nie brakło też książek naukowych i nawet grubych miesięczników rosyjskich, jak marksistowska „Russkaja Myśl” i grawitujące ku socjalistom rewolucjonistom „Russkoje Bogatstwo”...
- 30 16207/ II Janusz Kozakiewicz, Wspomnienia 1939-1950. Cz. 1. 166 k.
- 31 Byliśmy pod ostrzałem wewnętrznych wrogów i tak: w Grodnie, gdy nocą wmaszerowaliśmy na główny rynek z bocznych uliczek obstrzelivano nas z broni maszynowej. My nie mieliśmy ckm. Pamiętam, że wysłano mnie w kierunku skąd strzelano, powróciłem z patroliem nikogo nie znajdując. Gdy rano maszerowaliśmy przez Grodno musieliśmy granatami ręcznymi uspakając wrogów wrzucając granaty do okien domów skąd do nas strzelano. Na czołgi zbliżające się w naszym kierunku, gdy stanowiliśmy straży tylną brygady, wraz z Urbankiewiczem i Rodziewiczem wyszliśmy z butelkami benzyny zaopatrzonymi w kwacze z pakul i w zapalki – udało się, czołgi zawróciły... Kwaterowaliśmy w m.Hoża, w stodole
- 32 15359/ II Jerzy Sobieszkański (ps. Jastrząb, Wulkan): Z teki wspomnień. 1939-1945. 104 k.
- 33 15 września 1939 roku Brygada wymarszerowała w kierunku Wilna. Kierunek marszu został zmieniony po 17 września, gdy w granice Polski wkroczyła Armia Czerwona. Brygada w skład której wchodził 110 pułk ułanów, została skierowana do Grodno. Przechodząc przez miasteczko Ostrzyn zostaliśmy ostrzelani przez wrogie elementy. Idący w straży przedniej szwadron 110 pułku na rozkaz dowództwa zajął i spalił miasteczko.
- W tym czasie trwała walka w Grodnie, gdzie na skutek rozkazu Marszałka Rydza Smigłego pozostały 2 bat. Piechoty, Batalion Wartowniczy i 5 plut. Artylerii pozycyjnej pod dowództwem pułkownika w stanie spoczynku – Adamowicza

Дакументы магістрата г. Гродна 1919 – 1939 гг. у фондах Дзяржаўнага архіва Гродзенскай вобласці

Вядомая нам гісторыя гродзенскага самакіравання пачынаецца ў 1496 г., калі горад атрымаў Прывілей на “магдэбургскае права”. У горадзе з’явіўся выбарны орган улады – магістрат, на чале якога стаяў бурмістр. Магістрат складаўся з лавы і рады. Найбольш уплывовай была рада. Яна выступала ў якасці гарадскога ўрада, вызначала агульны напрамак развіцця гарадской гаспадаркі, забяспечвала добраўпарадкаванне горада і бяспеку яго жыхароў, ёй належалі функцыі суда па маёмасных і грамадзянскіх справах.

Пасля далучэння тэрыторыі Беларусі да Расійскай імперыі ў 1795 г. магдэбургскае права было скасавана. На гарадское насельніцтва была распаўсюджана “Жалованная грамота городам” 1785 г., паводле якой усё гараджане запісваліся ў “городские обывательские книги”¹.

Адметным перыядам гісторыі самакіравання Гродна стаў час знаходжання ў складзе II Рэчы Паспалітай (міжваеннай Польшчы). У адпаведнасці з Рыжскім мірным дагаворам 18 сакавіка 1921 г. да II Рэчы Паспалітай адышла Гродзенская губерня. На землях Заходняй Беларусі быў уведзены новы адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел – ваяводства, паветы, гміны, грамады, паводле якога фарміраваліся органы ўлады.

Гродна стаў цэнтрам Гродзенскага павета Беластоцкага ваяводства. У горадзе знаходзіліся шматлікія адміністрацыйныя ўстановы павятовага значэння, а менавіта, павятовае староства, павятовая камендатура дзяржаўнай паліцыі, Польскі банк ды іншыя. У горадзе размяшчалася Камандаванне акругі корпуса № III, 29-й пяхотнай дывізіі, 76-ы і 85-ы пяхотныя палкі².

Органы гарадскога самакіравання з’яўляліся ніжэйшай адзінкай у сістэме самакіравання II Рэчы Паспалітай. Яны былі арганізаваны на аснове распараджэння Генеральнага камісара Усходніх зямель аб выбарах у часовыя гарадскія рады ад 25 чэрвеня 1919 г. і былі падобныя да сістэмы самакіравання ў гарадах былога Польскага Каралеўства³. Згодна з гэтым распараджэннем выбарчым правам у гарадскія органы надзяляліся ўсе жыхары, якія на момант выбараў дасягнулі 21 года і не менш 10 месяцаў пражывалі ў дадзеным населеным пункце, а вось абранымі маглі быць пісьменныя асобы, якія дасягнулі 25-гадовага ўзросту⁴.

Паводле гэтага распараджэння праводзіліся выбары ў гарадскую раду Гродна. У перыяд міжваеннага дваццацігоддзя гарадскія рады ў большасці гарадоў выбіраліся 4 разы: у 1919, 1927, 1934 і 1939 гадах⁵. У Дзяржаўным архіве Гродзенскай вобласці (ДАГВ) знаходзяцца матэрыялы па выбарах у гарадскую раду Гродна. Фонд 99 “Галоўная выбарчая камісія па правядзенню выбараў у Гродзенскую гарадскую Раду (склікання 1927)” прысвечаны выбарам 1927 г., фонды 97 і 98 адпаведна прысвечаны выбарам 1934 г. і 1939 г.

Органамі ўлады ў Гродна ў міжваенны час з’яўляліся гарадская рада і магістрат (фонд 46). Гарадская рада была прадстаўнічым органам улады. У яе кампетэнцыю ўваходзілі наступныя справы: устанаўленне прынцыпаў і спосабу выкарыстання гміннай маёмасці; набыццё і продаж нерухомай маёмасці, пазыка і размяшчэнне капіталаў; прыняцце гарадскога бюджэту і надзвычайных выдаткаў, а таксама ўнясенне змяненняў у гарадскі бюджэт; устанаўленне памеру падаткаў і выплат на карысць гміны; устанаўленне натуральных павіннасцей і замена грашовымі; прадстаўленне ўраду прапаноў у справе арганізацыі ў горадзе прамысловай маналіі і ўважных аплат; ануляванне гмінных запазычанасцей, спагнанне якіх было немагчымым; увядзенне гарадскіх службовых пасадаў або скасаванне іх, а таксама зацвярдженне новых штатных пасадаў; зацвярдженне штату членаў магістрата; устанаўленне тарыфаў для гарадскога транспарту; зацвярдженне цэн на сродкі першай неабходнасці; наданне ганаровага грамадзянства; рэкамендацыі ў справах змены гмінных межаў; зацвярдженне планаў будаўніцтва; вызначэнне колькасці лаўнікаў; зацвярдженне палажэнняў уласнай дзейнасці, камісій, магістрата; кантроль за дзейнасцю гарадскога магістрата (пасля закона ад 23 сакавіка 1933 г. гарадскога ўпраўлення) і праверка яго рахункаў, выбар членаў магістрата. Гродзенская гарадская рада збіралася на пасяджэнні некалькі разоў на тыдзень⁶.

Магістрат з’яўляўся кіруючым і выканаўчым органам улады ў гміне. Паводле распараджэння Генеральнага камісара Усходніх зямель членамі магістрата ў Гродне былі прэзідэнт і віцэ-прэзідэнт. Колькасць лаўнікаў вызначала гарадская рада, аднак яна не павінна была перавышаць 10 % ад агульнай колькасці радных, у выпадку перавышэння гэтага працэнта патрабавалася зацвярдженне наглядальнай уладай. Магістрат, як і гарадская рада, паводле распараджэння Генеральнага камісара, да змяненняў 1933 г. выбіраўся на 3 гады. Адным з патрабаванняў да кандыдата на пасаду было веданне польскай мовы⁷.

У кампетэнцыю магістрата ўваходзіла выкананне пастаноў гарадской рады, кіраўніцтва гарадской маёмасцю і яе інвентарызацыя; кіраўніцтва гарадскімі прадпрыемствамі, якія непасрэдна падпарадкоўваліся магістрату, і выкананне кантролю за прыватнымі; складанне гарадскога бюджэту і прадстаўленне яго ў вызначаны тэрмін гарадской радзе; распараджэнне

прыбыткамі і выдаткамі гміны, размеркаванне гмінных падаткаў і павіннасцей згодна з абавязковымі законамі, распараджэннямі і пастановамі гарадской рады; юрыдычнае прадстаўленне гміны; справаздачы перад гарадской радай аб сваёй дзейнасці, выкананні бюджэту, стане гміннай маёмасці і ўстаноў; прадстаўленне павятоваму старасце, ваяводзе і гарадской радзе прапаноў па вядзенні гміннай гаспадаркі; выкананне абавязкаў, даручаных дзяржаўнай уладай і законамі. Выкананне некаторых абавязкаў магістрат даручаў створаным камісіям⁸.

Пасяджэнні магістрата адбываліся два разы ў тыдзень па аўторкам і серадам і пачыналіся ў 18.30. Калі было патрэбна вырашыць пільныя пытанні, магістрат мог збірацца ў кожны дзень тыдня⁹.

Згодна з існаваўшым заканадаўствам у II Рэчы Паспалітай, у тым ліку на тэрыторыі “былой расійскай акупацыі”, пры вызначэнні кампетэнцыі органаў самакіравання перавага аддавалася выканаўчым органам. Гэта выяўлялася ў магчымасці магістрата аспрэчваць пастановы гарадской рады, члены магістрата адначасова з’яўляліся і членамі гарадской рады, што давала ім магчымасць пашырыць уплыў на раду. Не менш значнай была незалежнасць членаў магістрата, а таксама прэзідэнта ад рады. Напрыклад, прэзідэнта горада мог вызваліць ад займаемай пасады толькі прэзідэнт Рэчы Паспалітай¹⁰.

Магістрат падзяляўся на аддзелы, якія ў сваю чаргу складаліся з рэфератаў. Так, асноўнымі аддзеламі магістрата г. Гродна былі 8 аддзелаў, якія ўключалі рэфераты:

1. Прэзідэнцкі аддзел складаўся з рэфератаў: агульнага (сакратарыят), персанальнага, арганізацыйна-інспектарскага.

2. Адміністрацыйна-статыстычны аддзел – рэфераты адміністрацыйны, ваенны, статыстычны, харчовы, прамысловы і чыгуначнага руху, бюро рэгістрацыі жыхароў. Найбольш вядомым рэферэнтам статыстычнага аддзела быў Станіслаў Калецкі, які адказваў за выданні аддзела. Сярод іх самыя вядомыя “Kronika miasta Grodno” 1928 г.¹¹ і 1929 г.¹², “Informator Grodno i Grodzienszczyzny” 1926 г.¹³ У 1926 г. старшынёй аддзела быў лаўнік Юзаф Рубінраўт, а кіраўніком – Ян Главінскі. У гэты час у аддзеле асобна быў вылучаны цэнавы рэферат, кіраўніком якога быў Юзаф Сузановіч.

3. Аддзел асветы і культуры – рэфераты асветы і культуры.

4. Аддзел сацыяльнага забеспячэння і аховы здароўя – рэфераты сацыяльнага забеспячэння, санітарны (грамадскай гігіены), бальнічнай справы. У 1926 г. кіраўніком аддзела быў Самуэль Астрынскі, рэферэнтам працавала Марыя Шацілоўна.

5. Тэхнічны аддзел – рэфераты будаўнічы, дарогаў, памераў. Будаўнічы аддзел быў вылучаны ў асобны аддзел. Яго кіраўніком у 1920-х быў Стэфан Цыдзік. У ім працаваў гарадскі інжынер Мікалай Раманаў, рэферэнт – Юзаф

Савіцкі, тэхнік – Вінцэнт Ленштэрн. У 1937 г. кіраўніком бюро памераў быў мернік Юзаф Валюда.

6. Гаспадарчы адзел – рэфераты гарадской маёмасці, ачысткі горада, гарадскога азелянення, служба грамадскай бяспекі (пажарная служба), унутранага інтэнданцтва. Кіраўнікамі аддзела былі ў розныя часы лаўнік Раман Савіцкі, які з 1934-1939 гг. быў віцэ-прэзідэнтам Гродна¹⁴, Стэфан Цыдзік, які спалучаў функцыі кіраўніка аддзела з пасадай віцэ-прэзідэнта, рэферэнтам аддзела працаваў Стэфан Шопскі.

7. Фінансава-падатковы адзел – рэфераты падатковы, фінансава-падліковы (бюджэтны), выканаўчы.

8. Адзел гарадскіх прадпрыемстваў (адзел прадпрыемстваў камунальнай гаспадаркі) – рэфераты арганізацыі і развіцця прадпрыемстваў, бухгалтэрыі і кантралявання прадпрыемстваў¹⁵. У 1926 г. кіраўніком быў Р.Савіцкі, а рэферэнтам – В. Грыбаў.

У 1926 г. вылучаецца праўны адзел, кіраўніком якога быў адвакат В.Нелюбовіч, а рэферэнтам К. Гутман. Але дакументы гэтага аддзела ў фондзе не прадстаўлены.

На аснове закона II Рэчы Паспалітай ад 23 сакавіка 1933 г. “Аб частковым змяненні арганізацыі тэрытарыяльнага самакіравання”. Гродзенскі магістрат быў ператвораны ў гарадское упраўленне. Паводле закона тэрмін паўнамоцтваў гарадскіх органаў павялічыўся з 3 да 5 гадоў, а колькасць радных – да 32 чалавек¹⁶. Структура гарадскога ўпраўлення прынцыпова не адрознівалася ад структуры магістрата. Пасля 1933 г. у фондзе дзейнасць гарадскога ўпраўлення г.Гродна прадстаўлена дакументацыяй наступных аддзелаў – адміністрацыйна-статыстычны (асобна вылучаны адміністрацыйны і статыстычны рэфераты), фінансавы, падаковы (уклучаны ў яго касава-бухгалтарскі рэферат), гаспадарчы і сацыяльнага забеспячэння.

Матэрыялы пра дзейнасць магістрата таксама знаходзяцца ў фондзе 46 “Гродзенская гарадская рада Беластоцкага ваяводства”. Гэта службовая перапіска, пастановы, цыркуляры, распараджэнні органаў самакіравання – гарадской рады, магістрата і яго аддзелаў г. Гродна 1919 – 1939 гг. У склад фонда ўваходзяць 436 адзінак захавання, якія класіфікаваныя па розных аддзелах.

Агульны адзел

Агульны адзел (сакратарыят) быў адказны за справы гарадской рады і магістрата (арганізацыя іх паседжанняў, вядзенне кніг пратаколаў, актаў і спіса пастановаў, паведамленне іншым аддзелам пра новыя пастановы).

Праца аддзела у фондзе гарадскога ўпраўлення прадстаўлена дзённікамі паседжанняў гарадской рады за перыяд з 15.04.1920 па 21.12.1921 гг.¹⁷, а таксама пратаколамі паседжанняў гарадской рады і магістрата за 1927 – 1930 гг.¹⁸, 1932 г.¹⁹, 1933-1937 гг.²⁰.

У гэты перыяд у склад магістрата уваходзіла 5-6 чалавек: прэзідэнт горада, віцэ-прэзідэнт, лаўнікі, сакратар, якія таксама збіраліся на паседжанні гарадской рады, дзе да іх далучаліся яшчэ радныя.

У розныя часы прэзідэнтамі Гродна былі:

1919 – 1922 гг. – Эдвард Лістоўскі, 1922 – 1927 гг. – Эдвард Стэпнеўскі, 1927 – 1929 гг. – Казімір Рагалевіч, 1929 – 1930 гг. – Антоні Рачашак²¹, 1930-1933 гг. – Маўрыцы А’Брайен дэ Ласі, 1933-1936 гг. – Віктар Міскі, 1936-1939 гг. – Вітольд Цэньскі; віцэ-прэзідэнтамі: Стэфан Цыдзік, Р.Савіцкі, К.Лашкоўскі і інш. Лаўнікамі ў 1927 г. былі Самуэль Астрынскі, Юзаф Рубінраўт, Раман Савіцкі, Аўсей Сухаўлянскі, якія звычайна выконвалі абавязкі кіраўнікоў аддзелаў магістрата. У склад гарадской рады ўваходзілі радныя. Напрыклад, у 1927 г. імі былі Леан Абрамскі, Шэйма Амдурскі, Абел Бруццін, Зыгмунт Цыбульскі, Шалом Эпштэйн, Гальперн Мозэс, доктар Ян Якімовіч, Саламон Яноўскі, Ян Ястшэмбскі, старшыня гарадской рады ксэндз Антоні Курыловіч²², капельман Эфроім, доктар Абрам Любіч, Давід Левін, Мікалай Марозаў, Міхал Панасюк, Абрам Памеранц, Навум Пальніцкі, Гірш Тарлоўскі, Канстанцін Тарасевіч, Бернард Закгейм, Ежы Цытаржынскі і іншыя, усяго 26 радных²³. У 1920-х гг. сакратаром магістрата працаваў Павел Доўгірд, імя і роспіс якога на працолах паседжанняў магістрата, у 1937 г. Вітольд Вольк-Ланеўскі.

На працягу года адбывалася ў сярэднім 100-113 паседжанняў магістрата і прымалася 1230-1740 пастановаў. Часам асобна збіраўся Прэзідыум магістрата, які складалаў з прэзідэнта і віцэ-прэзідэнта²⁴.

На паседжаннях гарадская рада і магістрат прымалі пастановы. У фондзе знаходзяцца пастановы 1927-1930 гг.²⁵ Так, на паседжаннях магістрату ў 1927 г.²⁶ разглядалі і прымалі рашэнні па пытанням, якія тычыліся ўсіх сфер жыцця гараджанаў. У кмпетэнцыі ўваходзілі праблемы:

- аховы здароўя. Напрыклад, прадухіленню тыфа, прыняцце ў шпіталь невылечна хворых людзей, зацвярджэнне цэнаў на прадукты харчавання, назначэнні на пасаду урачоў; Шмат пастановаў гарадской рады і магістрата звязана з дзейнасцю гарадскога шпітала.

- сацыяльнай сферы. Напрыклад, выданне беспрацоўным і малазабяспечаным жыхарам абедаў на танных кухнях, наданне грамадзянства, выплаты служачым за працу, спецыяльна замоўленую магістратам (напрыклад, за пошук асоб, прыдатных для службы ў войску давалася 15 грошаў за асобу);

- падаткаабкладання. Напрыклад, налічэнне і скасаванне падаткаў (падатак за шыльды, за нерухомую маёмасць, за памяшканне, за платныя публічныя мерапрыемствы) жыхарам, грамадскім арганізацыям, як напрыклад, Гродзенскаму таварыству беларускай школы (больш падрабязную інфармацыю аб яго дзейнасці можна знайсці ў фондах 17, 19, 24), зніжэнне кошту электрычнасці для арганізацый, выданне субсідый, будаўніцтва га-

радской электрастанцыі, выплаты за працы і арэнду памяшканняў для магістрату, рэгуляванне працы служачых;

- будаўніцтва. Напрыклад, дазволы на будаўніцтва і рамонт, пакрыццё дахаў дамоў і хлявоў, пашырэнне вокнаў у дамах, прапановы па будаўніцтве станцыі ратавання на Нёмане;

- культуры. Напрыклад, уладкаванне практыканта ў Музей прыроды Гродна, інфармаванне гарадской рады пра дары жыхароў для Музея прыроды, прыняцце сродкаў ад Марыяна Сланецкага на рэстаўрацыю партрэтаў Элізы Ажэшкі і прэзідэнта горада Эдварда Лістоўскага, што павінна была зрабіць камісія ў склад якой уваходзіў лаўнік Астрынскі, радны Цытажынскі і кусташ музея Ядкоўскі. Пастановы магістрата і гарадской рады дазваляюць дэталёва даследаваць культурную палітыку польскіх уладаў у Гродне, а разгляд дзейнасці асобных чыноўнікаў дапамагае скласці ўяўленне пра іх адносіны да развіцця культуры і асабісты ўнёсак;

- адукацыі. Напрыклад, пералічэнне сродкаў для пачатковых школ, выдзяленні стыпендыі гімназістам;

- добраўпарадкавання горада. Напрыклад, устанаўленне колькасці вазоў на пастоях (напрыклад, на вакзале магло стаяць 25 вазоў, а на рагу Замкавай і плошчы Баторыя - 6), забарона пілаваць дрэвы у горадзе без дазволу магістрата, прадухіленне незаконнага карыстання электрычнасцю, устанаўленне коштаў на брук вуліц, размеркаванне зямельных надзелаў на тэрыторыі гораду, у тым ліку для польскага і габрэйскага дабрачынных таварыстваў, рамонт бруку і інш.

Гарадская рада складала пратаколы паседжання, якія пераклікаліся з пратаколамі і пастановамі магістрата. У склад рады уваходзіла ад 26 да 40 радных. У нарадах прымалі ўдзел і члены магістрату. Пратаколы вёў рэферэнт (служачы) статыстычнага рэферата. У сярэднім за год гарадская рада складала 20-30 пратаколаў нарадаў.

Агульны аддзел займаўся справамі дзейнасці “Саюза польскіх гарадоў” і “Саюза гарадоў Беластоцкага ваяводства”. Так, у дакументы аддзела ўваходзіць справа аб правядзенні з’езда дэлегатаў “Саюза гарадоў Беластоцкага ваяводства”²⁷. Сход адбыўся 15 – 16 лютага 1931 г. у зале гарадской рады. У справе змешчаны запрашэнні на сход, праграма, спіс удзельнікаў, пастановы сходу (Гл. дадатак № 1).

У агульны аддзел накіроўвалі зявы на збор грошай на пабудову помнікаў, рамонт і ўзвядзенне касцёлаў, на арганізацыю агульнапольскіх спартыўных мерапрыемстваў²⁸.

Аддзел быў прадстаўлены яшчэ дзвума рэфератамі: персанальным і арганізацыйна-інспекцыйным. Першы займаўся ўладкаваннем на працу чыноўнікаў і службовых асобаў магістрата і іншых дзяржаўных ведамстваў, рэгуляваў іх правы, абавязкі і адказнасць, збіраў кваліфікацыйную,

дысцыплінарную, прэміяльную камісію²⁹. У ДАГВ прадстаўлена толькі тры асабістыя справы³⁰, якія вёў персанальны рэфэрат. Арганізацыйна-інспекцыйны рэфэрат займаўся арганізацыйнай ведамстваў і гарадскіх прадпрыемстваў, справамі праверкі ведамстваў, следствамі, апрацоўваў практычныя статауаў, і палажэнняў розных гарадскіх інстанцый³¹.

Дакументы агульнага аддзела з'яўляюцца крыніцай для вывучэння структуры, функцый, абавязкаў, асаблівасцей гродзенскіх органаў мясцовага самакіравання – магістрата і гарадской рады. Яны даюць магчымасць прааналізаваць кола пытанняў, якімі займаліся польскія улады, адлюстроўваюць адносіны іх да мясцовага насельніцтва.

Адміністрацыйна-статыстычны аддзел

Адміністрацыйны рэфэрат аддзела займаўся складаннем кніг пастаянных жыхароў горада, вёў справы, звязаныя з наданнем грамадзянства, выдаваў даведкі пра маёмасны і сацыяльны стан, прафесію, пасведчанні асобы (захаваліся дакументы за 1927-1936 гг.)³² Каб атрымаць пасведчанне трэба было напісаць заяву ў магістрат, заплаціць канцылярскі збор і дадаць дзве фотакарткі. Пасля пацвярджэння асобы, падпісанага прэзідэнтам горада і кіраўніком аддзела, можна было атрымаць пасведчанне. Аддзел таксама працаваў з заявамі жыхароў г. Гродна аб аказанні грашовай дапамогі³³, выдачы даведак пра маёмасны стан³⁴.

У функцыі рэфэрата ўваходзіла выкананне бюджэта усіх астатніх рэфэратаў аддзела, арганізацыя вырабаў у гарадскую раду, Сейм і Сенат.

Рэфэрэнты аддзела займаліся складаннем пашпартаў сядзібных участкаў, жылых дамоў і іншых пабудоў у г. Гродна. Пашпартызацыя будынкаў праводзілася па ўсіх вуліцах, завулках і плошчах горада. У выніку на працягу 1923 – 1924 гг. было складзена апісанне пабудоў 103 вуліц, завулкаў і плошчаў³⁵. Пашпарт пабудовы ўяўляў сабою надрукаваны бланк фармата А3 на некалькіх лістах (2-5). У ім апісвалася сама пабудова (вуліца і нумар дому, указваўся ўладальнік, колькасць паверхаў і жылых памяшканняў і інш.), жыхары дома (год нараджэння, нацыянальнасць, сацыяльны стан, прафесія і інш.), а таксама крамы, гатэлі, майстэрні і ўсе ўстановы, якія знаходзіліся ў будынку. (Гл. дадатак 2) У аддзел таксама перадаваліся планы зямельных участкаў і практычныя пабудоваў горада³⁶.

Статыстычны рэфэрат

Статыстычны рэфэрат збіраў, апрацоўваў і друкаваў усе статыстычныя матэрыялы па усім галінам дзейнасці самакіравання. Аддзел складаў спісы рэпатрыянтаў, якія прыбылі ў Гродна ў 1921 – 1923 гг.³⁷. Пры гэтым інфармацыя адкуль прыехалі гэтыя людзі звычайна не ўказвалася, месца паходжання вядома толькі часткова за 1922 г. і цалкам за 1923 г.

Пра культавыя месцы горада ў 1928 г. можна даведацца з статыстычных дадзеных пра іх за гэты год³⁸. У дакументах утрымліваюцца звесткі пра Францысканскі кляштар, Бернардынскую парафію, Фарны касцёл, Вайсковую парафію, Кляштар сясцёр назарэтанак, Лютэранскую парафію, Парафію бабтыстаў, Парафію адвентыстаў сёмага дня, парафію жаночага кляштара Ражства Багародзіцы, Парафію мужчынскага кляштара св. Барыса і Глеба, Занёманскую праваслаўную парафію. У іх указваюцца імя і прозвішча духоўнага кіраўніка парафіі, яго ўзрост, іерархічны і храмавы тытул, колькасць вернікаў усёй парафіі і асобна тых, хто паходзіць з Гродна. Таксама складаліся спісы духоўных асобаў (святароў, манахаў) горада іўдзейскай, каталіцкай і праваслаўнай веры. Па загаду гродзенскага старасты аддзел выканаў апісанне былых каталіцкіх святынь Гродна, куды ўключылі кляштар бернардынак, Каложскую царкву (яе указваюць як былую уніяцкую), кляштар базыліянак³⁹. (Гл. дадатак 3)

Аддзел вёў алфавітныя спісы рамеснікаў і прадпрыемстваў Гродна за 1928-1929 гг.⁴⁰, алфавітныя кнігі жыхароў горада (у фондзе прадстаўлены кнігі за 1935 г.⁴¹) У іх пералічваюцца вуліцы, імёны і прозвішчы жыхароў, імёны іх бацькоў.

У склад аддзела ўваходзілі іншыя рэфераты: вайсковы (складаў спісы прызыўнікоў, выдаваў ваенныя пасведчанні, арганізаваў пражыванне вайскоўцаў, займаўся мабілізацыяй), харчовы (забяспечваў горад харчаваннем, вёў нагляд за цэнамі на мяса, збожжа і хлеб), прамысловы і перамяшчэнняў па чыгунках (рэгістраваў рамесныя, вытворчыя, гандлёвыя прадпрыемствы, займаўся справамі чыгуначнага руху, вызначаў рух і месцы парковок для коней, аўтамабіляў, аўтобусаў і таксі), бюро рэгістрацыі (пошук адрасоў, кантроль над улікам картак рэгістрацыі жыхароў горада, вядзенне спісаў выбаршчыкаў у Сейм і Сенат, а таксама ўліку дзяцей ва ўзросце да 7 гадоў)⁴².

Справы адміністрацыйна-статыстычнага аддзела ўтрымліваюць шмат матэрыялаў для сацыятапаграфічнага вывучэння Гродна 1920 – 1930-х гг., для даследаванняў архітэктуры горада, з'яўляюцца крыніцай для рэканстукцыі і аднаўлення архітэктурнага аблічча горада Дакументы могуць быць выкарыстаны з мэтай вывучэнняў этнічнай і рэлігійнай сітуацыі ў міжваенным Гродне. Яны ж дазваляюць правесці аналіз заняткаў гарадскіх рамеснікаў. Дакументы на выдачу пасведчанняў асобы змяшчаюць матэрыялы не толькі пра адрас пражывання таго ці іншага жыхара горада, але і ўтрымліваюць іх фотаздымкі, на якіх можна ўбачыць як выглядалі гараджане. Зразумела, што дадзеныя справы будуць таксама добрай крыніцай для генеалагічных пошукаў.

Фінансава-падатковы адзел

У функцыі бюджэтнага (фінансава-падліковага) рэферата ўваходзіла апрацаванне праекта гарадскога бюджэту. Захаваліся бюджэт на 1928 – 1929 гг.⁴³, бюджэтныя каштарысы аддзелаў магістрата за 1936 – 1937 гг.⁴⁴, 1936 – 1937 гг.⁴⁵. Адзел складаў каштарысы на рамонт гарадскіх будынкаў – пажарнай службы, тэатру, шпіталя, на пабудову драўлянага маста праз р. Гараднічанку ад вул. Ажэшкі да вул. Пілсудскага⁴⁶. У рэферат асобна паступалі праекты бюджэта кожнага аддзела магістрата, напрыклад, праект бюджэта на 1937 – 1937 гг. гаспадарчага аддзела⁴⁷, пажарнай службы⁴⁸, гарадскога азелянення⁴⁹, у якім пералічваюцца гарадскія скверы і паркі.

У выдзенні падатковага рэферата былі распараджэнні і дакументы, якія тычыліся падаткаабкладання. Захаваліся распараджэнні Магістрата аб парадку выплаты падаткаў, спісы падаткаплацельшчыкаў⁵⁰. У гэты час асноўнымі падаткамі, якія выплочвалі гараджане былі дзяржаўны падатак на нерухомую маёмасць разам з камунальным дадаткам, збор за жыллё, гасцінічны падатак, збор за перавозку грузаў па чыгунцы, за плакаты, шылды і анонсы, за публічныя мерапрыемствы, за ўтрыманне сабак, за апрагэ-ставаная вэксалі, за прадметы збыту і дарожны падатак⁵¹.

Праз дзейнасць падаковага аддзела можна даследаваць культурнае жыццё горада. Так, кніга рэгістрацыі аплаты падатку за правядзенне публічных прадстаўленняў дазваляе скласці ўяўленне аб дзейнасці гарадскога тэатра, кінатэатраў, школаў танца, клубаў, адукацыйных устаноў, грамадскіх таварыстваў у 1919 – 1920 гг.⁵² Кожны кінатэатр, тэатр, арганізатары ўсіх платных публічных мерапрыемстваў накіроўвалі ў магістрат дэкларацыі. У іх паведамлялася дата, адрас, назва мерапрыемства і кошт білетаў, якія даюць ускосныя звесткі пра колькасць наведвальнікаў мерапрыемства. Так, 17 чэрвеня 1934 г. пажарная служба Гродна ўпершыню святкавала свой “Дзень пажарнай службы”. Паводле праграмы мерапрыемствы праводзіліся днём ў парку і вечарам у гарадскім тэатры. Шмат дэкларацый звязана з арганізацыяй школаў танца. Іх арганізатарамі часта выступала габрэйскае таварыства “Макабі”, а таксама прыватныя асобы⁵³.

Кожны кінатэатр накіроўваў у магістрат інфармацыю аб фільмах, якія дэманстраваліся. У паперах пералічаліся назвы фільмаў, час іх правядзення, кошт уваходных білетаў. Такія справаздачы падавалі ўсе кінатэатры – “Apollo”, “Zosieńka”, “Lux”, “Palace”, “Uciecha”, “Polonja”, “Pan”⁵⁴.

Многія з гэтых кінатэатраў, таварыстваў, а таксама цыркi, што прыязджалі з гастролямі, звярталіся ў магістрат з просьбай паменшыць падатак ад прадстаўлення. Просьбы накіроўваліся ў падатковы рэферат, а рашэнне пра зніжэнне працэнта прымалася на пасяджэннях магістрата. Так, на працягу лета 1934 г. у Гродна прыезджалі на гастролі некалькі цыркаў – цырк братаў Станеўскіх, спартыўны цырк, цырк Газімірскіх. Усе прасілі

знізіць падатак ад відовішчаў. Улады ішлі насустрач, і, звычайна, працэнт падатку ад выступленняў цырку зніжаўся ад 10 да 20 %⁵⁵.

У адзеле знаходзіліся спісы асобаў, якія плацілі падаткі на нерухомасць і кватэры ў 1924-1932 гг.⁵⁶, перавозку грузаў па чыгунцы за 1932-1933 гг.⁵⁷, а таксама заявы і перапіска жыхароў і прадпрыемстваў горада з аддзелаю аб зняцці ці змяншэнні падаткаў за перавозкі⁵⁸.

Адзел складаў спісы плацельшчыкаў камунальнага падатка ад апрацэставаных вэксалю⁵⁹. Паступалі ў адзел справаздачы натарыусаў аб сабраных падатках ад афармлення дакументаў⁶⁰, месячныя справаздачы першага гандлёвага аддзела⁶¹, справаздачы за тыдзень “Камітэта беспрацоўных”⁶².

Справамі выплаты заробкаў, пенсій пастаянным і часовым працоўным, служачым магістрата, гарадскіх устаноў і прадпрыемстваў займаўся касава-бухгалтарскі рэферат. Аб гэтым сведчаць шматлікія ведамасці на выплату заробкаў за 1920 – 1939 гг.⁶³

Дакументы фінансава-падтковага аддзела карысныя ў першую чаргу тым, што даюць шмат звестак па культуры горада. У іх адлюстравана дзейнасць тэатра, кінатэатраў, гастралючых цыркаў, школаў танца ды іншых культурных устаноў. Справы аддзела могуць быць выкарыстаны для вывучэння арганізацыі польскай падатковай сістэмы гэтага часу. Бюджэты горада з’яўляюцца крыніцай інфармацыі па дзейнасці аддзелаў магістрата, а таксама паказваюць як размяркоўваліся бюджэтныя сродкі на тую ці іншую дзейнасць органаў самакіравання.

Гаспадарчы адзел

Рэферат гарадской маёмасці гаспадарчага аддзела займаўся складаннем спісаў дзяржаўных будынкаў і іх інвентароў (падрабязныя планы, апісанне ранейшага і сапраўднага стану), улікам пляцаў, вядзеннем нагляду за абсталяваннем вуліц і плошчаў, страхаваннем маёмасці ад агню і інш.⁶⁴ Адзел накіроўваў у бухгалтэрыю спіс гарадскіх будынкаў, якія належалі магістрату⁶⁵. Спіс ўяўляў сабою табліцу, дзе пералічваліся будынкi, указвалася колькасць паверхаў і матэрыял, з якога яны былі пабудаваныя (цэгла, дрэва), а таксама ўказвалася ўстанова, якая займала памяшканні гэтага будынка. Таксама захаваліся сітуацыйныя планы пляцаў гарадской “Помпавай станцыі”, ваданпорных вежаў, усеагульнай школы.

Адзел складаў спісы асобаў, якія мелі незабудаваныя пляцы ў горадзе ў 1934 – 1937 гг. У іх пералічаліся імёны ўладальнікаў, плошча і месца пляцу. У асноўным яны месціліся па вуліцах Беластоцкай, Ціханавецкага, Друскеніцкай, Грандзіцкай, Скідзельскай⁶⁶.

Асобны рэферат аддзела займаўся ачышчэннем вуліцаў, плошчаў, каналаў і рэчкі Гараднічанкі, добраўпарадкаваннем горада, стварэннем

асенізацыйнай службы⁶⁷. Захаваліся заявы жыхароў горада з 1919 – 1920 г. складзеныя не толькі на польскай мове, але і на рускай, нямецкай мовах, на іўрыце. Пры выкарыстанні апошніх дзвух моў, заўсёды пісалі алоўкам тлумачэнне па-руску. Так, у магістрат паступіла просьба ад жыхароў пра добраўпарадкаванне Марыінскага завулка, напісаная на іўрыце. Жыхары адзначалі, што “ў сярэдзіне завулка працякае каналізацыйная труба, яна стварае непрыемны пах” і прасілі вывесці гэтую трубу да Нёману⁶⁸.

У аддзел звярталіся жыхары горада за дапамогай у будаўніцтве, рамонце дзяржаўных і прыватных жылых дамоў. Каб узяць у арэнду ці набыць будынак, таксама трэба было звяртацца ў гаспадарчы аддзел. Так, Антон Яворскі звярнуўся з наступнай заявай: “Прашу прадаць мне для жылля хатку, пабудаваную немцамі на беразе ракі Нёман, што мяжуе з маім пляцам, які размешчаны ў Гродне на Новым Селеніі” (паводле плана Гродна 1928 г. гэты раён размяшчаўся ўздоўж правага берага р. Нёман у канцы вуліцы Падольнай)⁶⁹. Шмат заяваў тычыцца здачы ў арэнду гандлёвых шапікаў, участкаў зямлі і склепаў⁷⁰. Пасля дазволу складалася дамова пра арэнду⁷¹. У вядзенні аддзела былі таксама справы аб спагнанні арэнднай платы з жыхароў за карыстанне зямельнымі ўчасткамі, шапікамі, крамамі⁷², выкупе зямлі⁷³, выдачы купчай на яе⁷⁴.

Гаспадарчы аддзел выдаваў дазволы на будаўніцтва дамоў. Для выдачы дазволу трэба было прадставіць планы: сітуацыйны і самага будынка, зацверджаны архітэктарам. Як сведчаць дакументы, у 1920 – 1930 гг. актыўна забудоввалася Занёманскае прадмесце⁷⁵.

У 1928 г. кіраўніцтва горада прыняло інструкцыю па арганізацыі гарадскіх вуліц. Вуліцы горада дзяліліся на галоўныя, бакавыя, лакальныя камунікацыйныя артэрыі, набярэжныя, фабрычныя, жыллёвыя, пешыя. Інструкцыя вызначала патрабаванні да кожнага віда вуліцаў: шырыню ходніка і праезджай часткі, зеляніну для галоўных артэрыяў, сцёкі і інш.⁷⁶

У кампетэнцыю гаспадарчага аддзела ўваходзілі пытанні продажы, канфіскацыі, перадачы розным установам дзяржаўных зямельных участкаў. Так, на працягу 1924 – 1933 гг. Акцыянернае таварыства тытунёвай фабрыкі І.Л.Шарашэўскага вяло перапіску з аддзеламі магістрату (гаспадарчым, будаўнічым) аб пашырэнні фабрык, а менавіта пра будаўніцтва службовых памяшканняў па вуліцах Ліпавай і Аўгустоўскай⁷⁷.

Уладальнікі памяшканняў у горадзе часам самі накіроўвалі заявы на продаж дзяржаве ўласнай нерухамай маёмасці. Так, жыхарка г. Беластока Дора Цытрынова ў 1938 г. падала ў магістрат заяву аб продажы нерухамай маёмасці ў будынку па адрасу Плошча Баторыя, 7, бо “гэты дом з’яўляецца помнікам і гістарычнай каштоўнасцю для горада, таму ў грамадскіх інтарэсах захаваць гэты гістарычны помнік у адпаведным стане. Паколькі

не магу трымаць дом у належным стане, хачу прадаць сваю частку гарадскому упраўленню”⁷⁸.

У 1931 г. габрэйскае гімнастычна-спартыўнае таварыства “Макабі” накіравала просьбу ў магістрат аб перадачы зямельнага ўчастка ў горадзе пад стадыён. Працэс абмеркавання ўчастка ішоў доўга. Прапаноўвалася некалькі месцаў: пляц па вуліцы Ажэшкі, каля месца, якое называлася “Myśliwska górka”, на фальварку “Станіславава” каля Грандзіцкай вуліцы і каля вуліцы Г.Нарутовіча⁷⁹.

У аддзел накіроўвалася дакументацыя па канфіскацыі мясцовым самакіраваннем зямельных надзелаў, напрыклад, у 1935 г. пляц Гурэвічаў па вул. Ажэшка, 29 быў перададзены дзяржаве⁸⁰. Аддзел таксама займаўся выкупам зямлі ў гараджан, напрыклад, для рэгулявання вуліцаў⁸¹, пабудовы новых дарог, пашырэння тэрыторыі горада. Так, паводле перапіскі з прадстаўніком князя Я.М. Друцкага-Любецкага частка яго ўладанняў, а менавіта маёнткі “Станіславава” і “Друцк” былі ўключаны ў склад г. Гродна ў 1935 г.⁸²

Галоўнай задачай рэферата бяспекі гаспадарчага аддзела была праца гарадской пажарнай службы. У тым ліку праз гаспадарчы аддзел набывалася тэхніка і абсталяванне для пажарнай службы горада. Але адмыслова гэтым пытаннем займалася Супрацьпажарная камісія. У міжваенны час польскія пажарныя брыгады вельмі добра запяспечваліся адпаведнай тэхнікай. Аб гэтым сведчаць шматлікія рэкламныя прапановы польскіх, нямецкіх, французскіх фірм, якія накіроўваліся ў гаспадарчы аддзел⁸³. Праз гэтыя фірмы для пажарнай службы была набыта аўтадапаможная тэхніка⁸⁴.

У 1929 – 1930 гг. пры магістраце быў створаны аўтамабільны парк. Набыццём транспартных сродкаў для яго займалася аўтамабільнае аб’яднанне пры гаспадарчым аддзеле, якое размяшчалася на вул. Ажэшкі, 4. У 1929 г. магістрат набыў грузавік “Chevrolet” мадэлі 1929 г. Truck LD⁸⁵. У 1932 г. для прэзідэнта горада быў набыты легкавы аўтамабіль Ford 520T⁸⁶.

У склад дакументаў аддзела ўвайшла справа, прысвечана працы Гарадскога ламбарда за 1930 г. (справаздачы, балансы, рахункі, страхавыя полісы, аб’явы аб аўкцыёнах)⁸⁷.

Сярод дакументаў аддзела знаходзіцца справа, прысвечаная дзейнасці “Таварыства прыхільнікаў Гродна” (“Towarzystwo miłośników Grodno-”) ⁸⁸. Гэтая арганізацыя стваралася мясцовай інтэлігенцыяй у 1923-1924 гг. Яе мэтай, як адзначалася ў Статуце, было пашырэнне ведаў пра Гродна пры удзеле і падтрымцы жыхароў горада і дапамога ў яго культурным развіцці. Прадметам працы таварыства павінна была стаць ахова помнікаў, каштоўных збудаванняў і эстэтычна-культурнага развіцця Гродна і ваколіц, а таксама кожная дзейнасць у гэтым кірунку пры падтрымцы мясцовых уладаў; правядзенне лекцый па гісторыі, сучасным стане і будучым развіцці

горада, яго ваколiц i насельнiцтва на сходах таварыства i публiчных сходах; падтрымка выданняў, якiя тычацца развiцця горада. У склад таварыства ўваходзiла 14 чалавек, у тым лiку дырэктар гродзенскага музея Ю.Ядкоўскi, лаўнiк С.Цыдзiк, князь Я.М.Друцкi-Любецкi i iнш. Сярод дакументаў захаваўся праект арганiзацыi сквера на плошчы Баторыя. На жаль таварыства па невядомым прычынам не было зарэгістравана. У артыкуле на старонках газеты “Echo grodzieńskie” за 1924 г. (артыкул знаходзiцца ў справе) было адзначана, што фармальнасцi афармлення рэгістрацыi не дазваляюць распачаць дзейнасць.

Задачамi рэферата гарадскога азелянення былі падтрымка ў добрым стане гарадскiх паркаў, сквераў, цяплiц, фантанаў, высадка дрэваў ды iншых зялёных насаджэнняў, арганiзацыя агароднiцтва i садаўнiцтва.

Дакументы гаспадарчага аддзела iлюструюць стан добраўпадакавання мiжваеннага Гродна, шляхi яго тэрытарыяльнага пашырэння, змяшчаюць матэрыялы па архiтэктуры горада, а значыць дапамагаюць у вывучэннi гарадской архiтэктуры.

Тэхнiчны аддзел

Напачатку iснавання магістрата будаўнiчы аддзел быў рэфератам тэхнiчнага аддзела, але пазней вылучыўся ў асобны аддзел, якi ў першую чаргу займаўся правядзеннем будаўнiчых працаў i захаваннем усiх дзяржаўных будынкаў, зацвярджэннем праектаў прыватных пабудоў, выдачай дазвонаў на будоўлю, утрыманнем бетоннага завода ў горадзе, рэгуляцыяй гарадскiх вулiцаў i плошчаў, аховай помнiкаў архiтэктуры⁸⁹. Функцыi будаўнiчага аддзела часта перасякаліся з функцыямi гаспадарчага аддзела. Так, будаўнiчы i гаспадарчы аддзелы былі адказныя за складанне апiсанняў дзяржаўных пабудоў: ратушы, будынка магістрата, крамаў ў будынку на вул. Вызвалення, 25, будынка “Жоўтых казармаў” па вул. Маставой, пабудоў пажарнай службы па вул. Замкавай, 19 i iнш.⁹⁰ У iх змяшчалiся звесткi пра кожны паверх будынка (колькасць вокнаў, печаў, дзвераў i т. д.). У аддзел паступалi планы пабудоў, напрыклад, гарадскога шпiтэля ў 1927 г. План пляца гарадскога шпiтэля, якi знаходзiўся на вул. Рэзніцкай, а таксама генеральны план шпiтэля, выкананы iнжынерам Эдвардам Вэйхертам у 1930 г., i накіраваны ў аддзел⁹¹.

Дарожны рэферат аддзела займаўся перабудовай i захаваннем гарадскiх вулiц i плошчаў, iх перайменаваннем. Ён быў адказны за рамонт ходнiкаў, дарог, рэгуляцыю берагоў р. Нёмана i р. Гараднiчанкi, будаўнiцтва i захаванне мастоў⁹². У 1921 г. пад аховай горада знаходзiліся масты праз р. Гараднiчанку на падаўжэннi вул. Паштовай, два масты па вул. Ажэшка, адзiн з якiх на перасячэннi з вул. Станiславоўскай, мост праз яр па вул. Грандзiцкай i жалезны вiадук на вул. Казачай⁹³. Не ўсе з iх былі ў добрым стане, таму справа адбудовы мастоў у Гродне ў 20-я гады ХХ ст. была актуальнай. У 1921 – 1925 гг.

будаўнічы аддзел кіраваў працамі па ўмацаванню і ўладкаванню мосту праз р. Гараднічанку па вул. Ажэшкі. Яго перабудова прыпыніла рух транспарту па адной з галоўных гарадскіх камунікацыйных артэрыяў, што вяла да чыгуначнага вакзала. Гэта выклікала абурэнне жыхароў вуліцы, якія накіравалі скаргі ў магістрат, а потым нават звярнуліся да пасла ў Сейм, каб паскорыць працэс уладкавання мосту. Рух быў дазволены 14 мая 1925 г. Для мосту была распрацавана агароджа па праекту інжынера М.Раманава, выкананая майстэрняй П.Бароўскага⁹⁴. Самы вялікі дарожны мост праз р. Нёман таксама быў адноўлены ў 1930 г. Дэталі для пабудовы маста набываліся ў варшаўскім Таварыстве фабрыкі машын і ліцця К.Рудскага⁹⁵.

Праект прыгожай агароджы для гарадскога парка быў распрацаваны ў 1925 г. Кусташ музея Ю.Ядкоўскі прапанаваў агароджу паводле праекта французскага архітэктара XVIII ст. Ф. Бландэля. Выкананнем праекта займалася рамесная габрэйская школа імя Э.Брэгмана⁹⁶.

Аддзел займаўся арганізацыяй прац па перабудове электрастанцыі ў 1922-1923 гг.⁹⁷, пабудовы лядоўні і гандлёвых залаў на Сеным рынку⁹⁸.

У 1933 г. тэхнічны аддзел займаўся складаннем каштарыса і распрацоўкай плана пабудоваў раёна для малазабяспечаных і бяздомных жыхароў горада. У выніку былі пабудаваны драўляныя жылыя дамы на скрыжаванні вуліцы Лідскай і Скідзельскага тракту⁹⁹.

У склад аддзела ўваходзіў рэферат памераў, які выконваў агульны план памераў горада, рыхтаваў планы ўсіх гарадскіх будынкаў, сквераў, плошчаў і т. п., вёў кадастравую кнігу нерухомай маёмасці на тэрыторыі горада.¹⁰⁰ У Гродне рэферат дзейнічаў як “Бюро памераў”.

Такім чынам, справы, якія вёў тэхнічны аддзел, утрымліваюць звесткі па гісторыі мостаў у Гродне, па забудове горада, даюць магчымасць вывучаць горадабудаўніцтва.

Аддзел прадпрыемстваў камунальнай гаспадаркі (аддзел гарадскіх прадпрыемстваў)

Аддзел быў звязаны з прадпрыемствамі горада, якія забяспечвалі яго функцыянаванне. У яго склад уваходзілі два рэфераты – арганізацыі і развіцця прадпрыемстваў, бухгалтэрыі і кантролю прадпрыемстваў. У вядзенні адзела быў водаканал і мясцовая электрастанцыя. Аддзел займаўся пашырэннем апошняй у 1922 – 1929 гг.¹⁰¹, набыццём паравой турбіны для яе¹⁰², пабудовай чыгункі ад Гродна да электрастанцыі¹⁰³, пракладкай жалезнай водаправоднай трубы праз р. Нёман для гарадскога водаканала па праекту інжынера В.Статлера ў 1932 – 1935 гг.¹⁰⁴

Іншы рэферат займаўся кантролем і падлікам абанентаў электрастанцыі і водаканалу. Так, гродзенскі водаканал накіроўваў у гаспадарчы аддзел спісы гараджан, якія не аплочвалі карыстанне вадой, а іх справы перадаваліся ў суд¹⁰⁵.

Адзел культуры і асветы

Адзел культуры і асветы падзяляўся на два рэфераты – асветы, культуры і мастацтва. Спецыфіка аддзела культуры г. Гродна заключалася ў даглядзе не толькі за помнікамі, але і за месцам пахаваннем Э. Ажэшкі. Адзел меў дачыненне да “Гістарычнай бібліятэкі Гродна”¹⁰⁶. Па меркаванню ініцыятара стварэння гэтай бібліятэкі, кіраўніка Дзяржаўнага архіва Яніны Казлоўскай-Студніцкай, бібліятэка магла стаць асновай для арганізацыі вышэйшай навучальнай установы ў Гродне¹⁰⁷.

Адзіная справа, якая датычыць дзейнасці аддзела культуры – гэта перапіска з рознымі тэатральнымі ўстановамі на прадмет здачы ў арэнду гарадскога тэатра на 1930 г. У выніку з некалькіх кандыдатур гарадская рада абрала папярэдняга кіраўніка тэатра Браніслава Скапскага. Гэта выклікала незадавальненне многіх аматараў тэатральнай культуры, бо былі прадстаўлены больш прафесійныя кандыдатуры, напрыклад, ад варшаўскага Саюза артыстаў польскай сцэны. Вытрымкі з мясцовых газет, якія змешчаны ў справе, сведчаць аб інтрыгах у гарадской радзе вакол абрання новага кіраўніка тэатра. Пасля скаргаў польскіх тэатральных дзеячоў Б.Скапскі быў адхілены, а кіраўніком у тэатральным сезоне 1930 – 1931 гг. стаў Юзаф Кракоўскі, а пазней К.Апалінскі¹⁰⁸.

Пытанні дзейнасці адукацыйных устаноў г.Гродна шырока прадстаўлены ў фондзе 87 “Школьны інспектар Гродзенскага павета Міністэрства веравызнання і грамадскай асветы”, дзе змешчаны справаздачы школьнага інспектара, перапіска паміж навучальнымі і дзяржаўнымі ўстановамі, пратаколы паседжанняў педагогічных саветаў школ, расклад бюджэта на навучальныя гады і інш.

Адзел сацыяльнага забеспячэння і аховы здароўя

У адзел уваходзілі рэфераты сацыяльнага забеспячэння, санітарны або грамадскай гігіены і бальнічнай справы. Першы з іх арганізоўваў акцыі дапамогі беспрацоўным. Адпаведна ў рэферат паступалі заявы беспрацоўных аб аказанні ім дапамогі грошамі, вопраткай, палівам, назначэнні на працы і забеспячэнне жыллёвай плошчу¹⁰⁹. Другі кантраляваў санітарны стан горада, а рэферат бальнічнай справы курыраваў гарадскую бальніцу.

Дакументы ДАГВ перыяду II Рэчы Паспалітай знаёмяць са становішчам, у якім знаходзіўся Гродна ў 1920 – 1930 гг. Трэба адзначыць, што фонд 46 утрымлівае далёка не ўсю дакументацыю магістрата і гарадской рады міжваеннага перыяду. Многія справы знаходзяцца ў Беластоцкім архіве (Польшча). Тым не менш ён дапамагае ахарактарызаваць дзейнасць органаў гарадскога самакіравання і дазваляе даследаваць усе сферы жыцця горада, якія найбольш поўна прадстаўлены ў пастановах і пратаколах рады і магістрата. Гэтыя дакументы з’яўляюцца выдатнай крыніцай для даследа-

вання арганізацыі органаў гарадскога самакіравання. Дакументы асобных аддзелаў захоўваюць звесткі па гісторыі горадабудаўніцтва, знаёмяць з кадравым складам магістрата і гарадской рады. Яны ж даюць магчымасць правесці грунтоўны аналіз іх дзейнасці і адносінаў да жыхароў горада. Таксама дзякуючы гэтым дакументам можна займацца вывучэннем эканамічнай, палітычнай, культурнай, сацыяльнай палітыкі польскіх уладаў на землях Заходняй Беларусі.

Спасылкі

- 1 Сільчанка М.У., Місарэвіч Н.В. Гісторыя мясцовага самакіравання на Беларусі. Гродна, 2008. С. 18.
- 2 Milewski J. Grodno - miasto i ludność w okresie międzywojennym // Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność. Białystok, 1997. S. 198
- 3 Сільчанка М.У., Місарэвіч Н.В. Гісторыя мясцовага самакіравання... С. 44
- 4 Борка А.І. Мясцовыя органы дзяржаўнага самакіравання ў Заходняй Беларусі (1921-1939 гг.): дыс. канд. гіст. навук. 07.00.02. Гродна, 2007. С.44
- 5 Тамсама. С. 52.
- 6 Тамсама. С. 46
- 7 Тамсама. С. 46
- 8 Тамсама. С. 47
- 9 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 2, арк. 4.
- 10 Борка А.І. Мясцовыя органы дзяржаўнага самакіравання... С. 47
- 11 Kronika miasta Grodno. Grodno , 1928.
- 12 Kronika miasta Grodno. Grodno , 1929.
- 13 Informator Grodno i Grodzienszczyzny. Grodno, 1926.
- 14 Łoza S. Czy wiesz kto to jest? Warszawa 1938. S. 109
- 15 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 276, арк. 141.
- 16 ДАГВ Ф. 46, воп.2, адз. з. 281.
- 17 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 1.
- 18 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 2-7.
- 19 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 8-9.
- 20 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 281-285.
- 21 Łoza S. Czy wiesz kto to jest? Warszawa 1938, s. 615
- 22 Аб ім артыкул Б.Курыловіч у Pamięć Grodna 1919-1939: informator wystawy luty-kwiecień 1999.
- 23 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 3. арк. 1.
- 24 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 12.
- 25 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 10-19.
- 26 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 2.
- 27 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 20.
- 28 ДАГВ Ф. 46, воп.2, адз. з. 7.
- 29 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 256, арк. 142.

- 30 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 1-3.
- 31 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 256, арк. 142.
- 32 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 21-25, 297; ф. 46, воп. 2, адз.з. 8-14.
- 33 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 26.
- 34 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 288-296., Ф. 46. воп. 2, адз. з. 15-22.
- 35 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 28-139.
- 36 ДАГВ Ф. 46, воп.2, адз. з. 139а.
- 37 ДАГВ Ф. 46, воп.2, адз. з. 4.
- 38 ДАГВ Ф. 46, воп.2, адз. з. 6.
- 39 ДАГВ Ф. 46, воп.2, адз. з. 6, арк. 47-48.
- 40 ДАГВ Ф. 46, воп.2, адз. з. 5.
- 41 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 298-302.
- 42 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 256, арк. 142.
- 43 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 140.
- 44 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 304.
- 45 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 305.
- 46 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 304.
- 47 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 376, арк. 20-34, 54-74.
- 48 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 376, арк. 35-44.
- 49 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 376, арк. 119-131.
- 50 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 141.
- 51 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 256, арк. 146.
- 52 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 142.
- 53 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 313.
- 54 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 314-325.
- 55 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 326.
- 56 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 143.
- 57 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 144.
- 58 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 145.
- 59 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 308.
- 60 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 309-310, 330.
- 61 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 311.
- 62 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 312.
- 63 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 147-187, 333-361.
- 64 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 256, арк. 145.
- 65 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 190.
- 66 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 373-374.
- 67 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 196.
- 68 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 201, арк. 195.
- 69 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 201, арк. 55.
- 70 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 204-215, 382, 385-387, 391-392, 394-395.
- 71 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 252.
- 72 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 216-239, 241, 245-248, 250, 251, 253, 254.

- 73 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 220, 240, 244.
- 74 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 252.
- 75 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 202.
- 76 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 203.
- 77 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 197.
- 78 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 382, арк. 47.
- 79 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 199.
- 80 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 198.
- 81 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 383.
- 82 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 389.
- 83 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 192-194.
- 84 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 200.
- 85 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 195.
- 86 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 401.
- 87 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 189.
- 88 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 188.
- 89 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 256, арк. 145.
- 90 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 272.
- 91 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 273.
- 92 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 256, арк. 145.
- 93 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 274, арк. 2.
- 94 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 274.
- 95 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 277.
- 96 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 276.
- 97 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 275.
- 98 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 278.
- 99 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 377.
- 100 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 256, арк. 145.
- 101 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 255.
- 102 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 259-271.
- 103 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 257.
- 104 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 258.
- 105 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 191.
- 106 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 256, арк. 143.
- 107 Milewski J. Janina Kozłowska-Studnicka – kierownik Archiwum Państwowego w Grodnie w okresie międzywojennym // Białostocczyzna 1/98. S. 82.
- 108 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 279.
- 109 ДАГВ Ф. 46, воп.1, адз. з. 280, 404-406.

W DNIACH 15 I 16 LUTEGO 1931 R.

ODBĘDZIE SIĘ

W SALI RADY MIEJSKIEJ M. GRODNY

ZJAZD

DELEGATÓW MIAST
WOJ. BIAŁOSTOCKIEGO

PRZY WSPÓLUDZIALE WŁADZ PAŃSTWOWYCH
I ZWIĄZKU MIAST POLSKICH, NA KTÓRY NINIEJ
SZEM MA ZASZCZYT ZAPROSIĆ

J. W. P.

ZARZĄD KOŁA MIAST
WOJ. BIAŁOSTOCKIEGO

PROGRAM ZJAZDU.

DZIEŃ PIERWSZY

NIEDZIELA 15 LUTEGO 1931 ROKU.

Godz. 9 — Nabożeństwo w kościele farnym.

Godz. 10 — Posiedzenie plenarne w sali Rady Miejskiej:

- 1) Otwarcie Zjazdu.
- 2) Wybór Prezydium Zjazdu.
- 3) Uchwalenie regulaminu obrad Zjazdu.
- 4) Sprawozdanie Zarządu z działalności za lata 1929 i 1930.
- 5) Zatwierdzenie kooptacji członków Zarządu.
- 6) Stan finansowy miast Województwa Białostockiego, referent p. Stanisław Kaczyński, Naczelnik Wydziału Samorządowego W. B.

PRZERWA OBIADOWA.

Godz. 17 — 1) Inwestycje miejskie w Województwie Białostockiem, referent p. Antoni Rączaszek, Inspektor Związków Komunalnych W. B.

- 2) Elektryfikacja miast Województwa Białostockiego, referenci p. Wincenty Gasparski, Inżynier z Urzędu Wojew. - Dyr. Rob. Publ. i p. Dr. Mieczysław Niemczyk, Wiceprezes Kola M. i radny m. Skidła.

Godz. 20 — Przedstawienie w Teatrze Miejskim.

DZIEŃ DRUGI

PONIEDZIAŁEK 16 LUTEGO 1931 ROKU.

Godz. 8.30 — Zwiedzenie miasta i urzędzeń miejskich.

Godz. 11 — Posiedzenie plenarne:

- 1) Zasadnicze tezy projektu nowego statutu Związku Miast Polskich, - referent p. Marcelli Porowski, Dyrektor biura Związku Miast Polskich.
- 2) Sprawa Teatru Objazdowego Z. A. S. P. Samorządów Województwa Białostockiego, referenci p. Józef Krokowski, Dyrektor Teatru i Dr. Mieczysław Niemczyk, Wiceprezes Kola M. i radny m. Skidła.
- 3) Higijena miast, - referent p. Dr. Klemens Łazarowicz ze Związku Miast Polskich.
- 4) Szpitalnictwo na terenie Województwa Białostockiego, - referent p. Dr. Zygmunt Brodowicz, Naczelnik Wydziału Zdrowia Publicznego W. B.
- 5) Zamknięcie obrad Zjazdu.

W SPRAWIE PRZYDZIAŁU POKOJÓW UCZESTNIKOM ZJAZDU UPRASZA SIĘ ZWRACAĆ DO SEKRETARJATU MAGISTRATU MIASTA GRODNA.

Nr. porz. Kwestionariusza 68

Kwestionariusz Rejestracji Ogólnej Miasta Grodna

Przyje Starostwo miast.

ULICA Plac Batoroego Nr domu polic. 8 No hipot. _____ Nazwisko i imię właściciela Fanny Kobiec Kotelnicki

OBSZAR REALNOŚCI: a) pod zabudowaniami mieszkalnymi 150 m. kw., b) pod zabudowaniami gospodarczymi 33 m. kw., c) ogrodami owocowymi _____ m. kw., d) ogrodami ozdobnymi 340 m. kw., e) wolnej przestrzeni (podwórka i t. d.) 332 m. kw.

OGÓLEM 835 m. kw.

IŁOŚĆ DOMÓW MIESZKALNYCH objętych jednym numerem policyjnym: jeden

W LICZBIE TEJ murowanych parterowych _____ krytych (czem) 1-o piętrowych _____ ktytych (czem) _____ 2-u piętrowych 1 krytych (czem) blada
 mieszanych 1 krytych (czem) blada ponad 2 piętra _____ krytych (czem) _____
 drewnianych _____ 1-o _____ 2-u piętrowych _____
 mieszanych _____ 1-o _____ 2-u _____

IŁOŚĆ BUDYNKÓW GOSPODARCZYCH: murowanych 3 krytych (czem) blada mieszanych _____ krytych (czem) _____
 drewnianych _____ krytych (czem) _____ w tym jeden niep.

STAN BUDYNKÓW (względnie rok wybudowania — dobry, średni, zły — (wyszczególnić każdy budynek z osobne)
blada stanu niep. dobry budynek gosp. dobry

DLUGOŚĆ FRONTU OD ULICY 27 m. b. Jakość chodnika (beton, bruk, drzewo, cegła i t. p.) beton stan niep.

IŁOŚĆ I JAKOŚĆ MIESZKAN

Lp.	Pokoje	Kuchnia	Łazienka	Wardroba	Wanizna	Złazki	Piwnice	Piętko	Ogród	Balkony	Inwestycja	Stan mieszkania			Parterowy piętrowy (które)	Nazwisko i imię	Zawód	Narodowość	Przynależność państwowa	Roczný czynsz (w markach)	Posiadacz mieszkania utrzymuje w lokalu mieszkalnym		
												dobry	średni	zły							Prób	Kłosa	Innych zwierząt domowych (grosz, świni, t. p.)
1.	6	1	2	1	1	1	9	17	2	1	1	—	—	—	I-roc	As. L. Kobrowski	Pracownik	Polska	Polska	—	—	—	—
2.	1	—	—	—	—	—	1	9	2	—	—	—	—	—	I-roc	As. L. Sawoniewski	proszak	polska	polska	—	—	—	—

Старонка анкеты агульнай рэгістрацыі ў Гродне (Ф.46, воп. 1, адз.з. 35, арк. 11-12)

Кінадакументы як крыніца па гісторыі Гродна (па матэрыялах Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў)

Кінадакументы, якія ўяўляюць прадукт неігравага кіно, і ў якасці карыгінальнай гістарычнай крыніцы, і ў якасці твора мастацтва непасрэдна адлюстроўваюць падзеі рэальнага жыцця ў дынаміцы, якую надае паслядоўнасць эпизодаў (кінематаграфічных планаў і асобных кінакадраў). Кінематаграфіст у адрозненне ад фатографа мае магчымасць выкарыстоўваць больш разнастайны спектр выяўленчых сродкаў. Гэта дазваляе сцвярджаць, што кіно інфарматыўнае ў большай ступені, чым іншыя выяўленчыя дакументы, якія могуць быць вызначаны як крыніцы для вывучэння гістарычных падзей, з'яваў і фактаў.

На Беларусі кінематаграфічная прадукцыя ніколі не была аб'ектам спецыяльнага крыніцазнаўчага аналізу. Гэта выклікана тым, што у беларускіх архівах самы старэйшы кінадакумент, які тычыцца гісторыі Беларусі, датаваны 1916 г. (здымкі парада войск у Бабруйску ў прысутнасці Мікалая II), а агульная колькасць адпаведных матэрыялаў міжваеннага часу (1918-1941) налічвае не больш 130 адзінак. Між тым асноўны масіў кінадакументаў, якія захоўваюцца у Дзяржынску ў Беларускам дзяржаўным архіве кінафотафонадакументаў (больш за 7 000 адзінак уліку) сфарміраваўся ў пасляваенны час, які занадта доўга разглядаўся не як “гісторыя”, а як “сучаснасць”.

Пасля абвяшчэння Беларускай незалежнай дзяржавы, з пачатку 1990-х гадоў айчынны кінадакументалістыка страціла фінансаванне, і, адпаведна, згубіла маштабнасць дзейнасці. Увогуле знікла хранікальнае кіно. Перасталі выпускацца кінахронікі “Советская Белоруссия”, “Сельское хозяйство Белоруссии”, “Наука и техника”, якія забяспечвалі сапраўдную летапіснасць беларускай пасляваеннай кінадакументалістыцы. Кінадакументы постперабудовачага часу трэба разглядаць не як сістэматычнае кінадакументаванне, а толькі як шэраг асобных дакументальных стужак. Толькі ў апошні час экспертызе і захоўванню сталі падлягаць найбольш значныя сюжэты праграм навін. Але аб нейкай сістэме ў гэтай справе пакуль што гаварыць рана, і відэаінфармацыйная лакуна апошніх двух дзесяцігоддзяў, якая ніколі не будзе запоўнена, пашыраецца і ў наш час.

Адпаведна ўзрастае каштоўнасць масіву кінадакументаў, створаных ад другой паловы 1940-х да канца 1980-х гадоў як комплекснай гістарычнай крыніцы. Сярод іх шэраг матэрыялаў, якія змяшчаюць відэаінфармацыю па гісторыі і культуры Гродна, паўсядзённым жыццё і яго жыхароў у пэўнай рэтраспекцыі, якая набытая адпаведным відэарадам з цягам часу. Асобныя эпізоды гродзенскай тэматыкі ў самым шырокім сэнсе дадзенага словазлучэння змяшчаюць вялікія шматсюжэтныя дакументальныя фільмы-агляды, якія характэрны для беларускага дакументальнага кінамаатографа 1950 – 1980-х гадоў. Многія з фільмаў зроблены па сцэнарыйям вядомых аўтараў, зняты вядомымі рэжысёрамі. З гэтых кінастужак можна адзначыць фільм “Счастье народа” па сцэнарыю Янкі Брыля (1949 г.), “Советская Белоруссия”, зняты в 1951 г. У.Корш-Сабліным, “Картины родного края”, зняты І.Вайняровічам па сцэнарыю Р.Нехая (1959 г.), “Белоруссия – республика моя” па сцэнарыю М.Калачынскага (1963 г.), дакументальныя стужкі В.Турава, В.Дашука і інш. Апошнім фільмам гэтага кшталту стала “Хроника времен перестройки” (1989 г.).

Некаторыя гісторыка-дакументальныя стужкі прама ці ускосна маюць дачыненне да Гродзеншчыны і Гродна ў кантэксце адпаведных гістарычных падзей. Сярод іх, напрыклад, дакументальны фільм В.Дашука “Полонез ля минор” (1973 г.) аб удзельніках паўстання Тадэўша Касцюшкі, стужкі “Историей оставленные веши” (1987 г.), “Кастусь Калиновский. Противостояние” (1987 г.) і інш.

Але акрамя згаданых кінадакументаў у Беларускім дзяржаўным архіве кінафотафонадакументаў захоўваецца больш за 100 стужак, на якіх зняты выключна ці пераважна сюжэты, прысвечаныя непасрэдна гораду Гродна ці асобным падзеям, фактам, лакалізаваным у гарадской прасторы.

Найстарэйшымі кінадакументамі з’яўляюцца два адначастковыя кінаарысы “Великое освобождение” і “На освобожденной земле”. У іх адлюстраваны падзеі 1939 года – уступленне савецкіх войск у Гродна і іншыя гарады Заходняй Беларусі, і жыццё яе насельніцтва (пераважна Гродзеншчыны) пры новай уладзе.

У пэўным сэнсе з гэтай стужкай тэматычна пераклікаецца сюжэт з кіначасопіса “Союзкиножурнал” (№ 39) аб прыёме пісьменнікам, дэпутатам Вярхоўнага Савета СССР Піліпам Пестраком наведвальнікаў у сваёй прыёмнай у Гродне (месца захоўвання – Расійскі дзяржаўны архіў кінафотадакументаў). Перыяд 1939 – 1941 гг. прадстаўлены некалькімі сюжэтамі з кіначасопіса “Советская Белоруссия”. Яны датычацца выключна вытворчай тэматыцы і прысвечаны працы прамысловых прадпрыемстваў Гродна – тытунёвай фабрыцы, цагельна-плітачнаму заводу, Гродзенскаму дэпо.

Час Другой сусветнай вайны не пакінуў кінадакументаў пра Гродна. Але вызваленне горада ад нямецкіх войск даволі падрабязна асветлена у пяцічастковым кіналетапісе аператараў М.Пойчанкі і Ю.Доўнара. Аўтары паказалі баі за горад вайсковых фарміраванняў 2-га Беларускага фронту, іх уступленне ў горад, агульныя планы вызваленнага Гродна.

Асноўны масіў “гродзенскіх” кінадакументаў датуецца 1946 – 1989 гг. Амаль усе яны з’яўляюцца асобнымі кінанарывамі, знятымі для беларускіх кіначасопісаў – “Советская Белоруссия”, “Пионер Белоруссии”, “Сельское хозяйство Белоруссии”, “Наука и техника”, “Спортивное обозрение”. Тэматычныя асаблівасці гэтых дакументальных работ дазваляюць сістэматызаваць сюжэты па асобных групам.

У шэрагу фільмаў і кінасюжэтаў адлюстраваны стан гістарычнай забудовы Гродна і асобных помнікаў архітэктуры ў адпаведным урбаністычным асяроддзі. Іх рэтравізуалізацыя можа быць запатрабавана і рэстаўрацыйнымі, і музейнымі работнікамі, і гісторыкамі гарадской архітэктуры. Перш за ўсё гэта датычыцца такіх дакументальных стужак, як “Город на Немане” (1958). Яна цалкам прысвечана архітэктурным помнікам Гродна, а таксама кінафільмаў, якія разглядаюць дадзеную праблематыку ў больш шырокім кантэксце – “Архитектурные памятники старины” (1959) У.Бурносавы і У.Шелега, “Память камня”, зняты ў колеры па сцэнарыю У.Караткевіча ў 1966 г., “Древние стены Гродно” Л.Пінчука, Р.Дзодзіевай і С.Пятроўскага (1977).

Некаторыя кінастужкі маюць комплексны характар. Іх аўтары імкнуліся паказаць жыццё горада як цэльнага сацыяльнага арганізма – працу заводаў і фабрык, урбаністычныя панарамы, быт і вольны час жыхароў, вучэбны працэс ў навучальных установах Гродна і г.д. Каштоўнасць гэтых кінадакументаў у тым, што яны даюць аднамаментную відэафіксацыю дынамікі гарадскога жыцця ў разнастайнасці яго праяўленняў. Сярод адпаведных твораў варта адзначыць кінасюжэт “Сегодня в Гродно” (“Новости дня”, 1952, № 3), тэлефільмы “Над Неманом” (1971) У.Арлова, “Гродно, сентябрь” (1982) Л.Гедравічуса і інш. Даволі цікавы паказ пэўных падзей афіцыйнага кшталту, а менавіта, узнагароджанне Гродзенскай вобласці ордэнам Леніна, відзіты кіраўнікоў урада і урадавых дэлегацый.

Шматлікая тэматычная група асвятляе працу прадпрыемстваў Гродна – выпуску асобных відаў прадукцыі, абмен вытворчым вопытам, сацыялістычнае спарорніцтва, стаханаўскія вахты і г.д. Асобная ўвага надавалася буйнейшым прадпрыемствам, якія з’яўляліся і з’яўляюцца зараз асновай эканомікі горада і вобласці і мелі не толькі рэспубліканскую, але і агульнасаюзную значнасць – Тонкасуконнаму камбінату, Азотна-тукаваму заводу, Хімічнаму камбінату імя С.В. Прытыцкага, Заводу карданых валоў ім. 50-годдзя СССР, заводу “Радыйпрыбор” і інш. Адпаведныя кінастужкі змяшчаюць вельмі карысную

відэаінфармацыю аб асаблівасцях развіцця Гродна як прамысловага цэнтра ў пасляваенны час, гісторыі асобных прадпрыемстваў.

Найвялікшы тэматычны блок асвятляе разнастайныя сацыяльныя аспекты жыцця горада і прадстаўляе адпаведныя сюжэты. Гэта і рэгістрацыя шлюбу ў Гродзенскім аддзеле ЗАГСa, і дастаўка прадуктаў пенсіянерам на дом, і гарадскія святы, масавыя мерапрыемствы, інтэрв'ю з жыхарамі горада. Шмат кінапрац прысвечана дзецям і моладзі. Яны адлюстроўваюць працэс навучэння, пазакласную працу вучняў, заняткі гурткоў, экскурсіі, паходы па роднаму краю. У гэты ж блок уваходзіць буйная група кінадакументаў аб Гродзенскім запарку – амаль што 10 стужках, знятых у розны час, зафіксавана гісторыя дадзенай установы на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў. У Беларускай дзяржаўным архіве кінафотафонадакументаў ёсць стужкі пра тэатральнае мастацтва – аб тэатральных фестывалях, Гродзенскім абласным драматычным тэатры. Вельмі цікавая і аб'ёмная тэма – Гродна спартыўны. Шмат сюжэтаў прысвечана гродзенскім спартсменам, асабіста гродзенскай школе жаночай спартыўнай гімнастыцы, спаборніцтвам, якія праводзіліся ў Гродна.

На жаль, кінадакументы амаль незапатрабаваны гісторыкамі. Гэта можна сцвярджаць не толькі адносна Гродна, але і Беларусі ў цэлым. Іх актыўна выкарыстоўваюць кінематаграфісты, супрацоўнікі тэлебачання ў пошуках рэтраспектыўнай інфармацыі па тым ці іншым сюжэтам. Між тым кінадакументаванне як адзін з відаў аўдыёвізуальнага дакументавання дазваляе ўдасканальваць веды аб пэўных гістарычных падзеях, асобах, аб'ектах, даследаваць суб'ектыўныя паводзіны чалавека, сацыялагічныя, функцыянальна-камунікатыўныя асабістасці яго жыцця ў натуральных абставінах, ва ўмовах пэўнай мясцовасці і мікрасяроддзі. Адпаведныя межныя даследаванні ажыццяўляюцца у межах асобнага навуковага напрамку – візуальнай антрапалогіі.

Спадзеючыся на зацікаўленасць у дадзенай інфармацыі адносна Гродна як лакальнай сацыяльна-эканамічнай адзінкі і як аб'екта комплексных гісторыка-культурных даследаванняў, ніжэй пададзены пералік кінадакументаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў па “гродзенскай” тэматыцы. Гэты пералік налічвае больш за сто асобных кінастужак і кінасюжэтаў, прадстаўленых па храналагічнаму прынцыпу з суправаджальнай інфармацыяй, анатацыямі і пошукавымі дадзенымі. Пры адсутнасці назваў кінадакументаў замест іх прыведзены анатацыі. Адпаведныя звесткі дапамогуць зацікаўленым даследчыкам выкарыстаць важкі патэнцыял кінадакументаў у сваіх навуковых працах, крэйзнаўчай і асветніцкай дзейнасці.

1. “Великое освобождение”. 1939 г. Кінаарыс. 1 частка, немы, чорна-белы, 292,4 м, 0776. Аб ўступленні савецкіх войск у Гродна, Вільню, Беласток у 1939 г., жыцці працоўных Заходняй Беларусі.
2. “Директор-изобретатель”. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1941, № 15, агучаны, чорна-белы, 0202. Аб працы Гродзенскай тытуневай фабрыцы.
3. Выпуск дрэнажных труб на Гродзенскім цагельна-плітачным заводзе. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1941, № 17, агучаны, чорна-белы, 0203.
4. “По методу Лунина”. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1941, № 20, агучаны, чорна-белы, 0206. Аб рамонце паравозаў у Гродзенском дэпо.
5. “Освобождение г. Гродно и Гродненской области войсками Красной Армии от немецко-фашистских захватчиков”. 1944 г. Аператары М.Пойчанка, Ю.Доўнар. Кіналетпіс. 5 частак, немы, чорна-белы, 754,7 м, 0715.
6. Сдача збожжа на Гродзенскі элеватар. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1946, № 21-22, агучаны, чорна-белы, 0008.
7. Зоопарк в Гродно. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1947, № 18, агучаны, чорна-белы, 0020.
8. “Сила всенародного соревнования”. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1949, № 21, агучаны, чорна-белы, 0057. Аб сацыялістычным спаборніцтве на Гродзенскім тонкасуконным камбінаце.
9. “Социалистическое соревнование текстильщиц”. Кінасюжэт. “Новости дня”, 1951, № 3, агучаны, чорна-белы, 0107. Аб абмене вытворчым вопытам і сацыялістычным спаборніцтве тэкстыльшчыц г. Мінска і г. Гродна.
10. “Новый сельскохозяйственный институт”. Кінасюжэт. “Новости дня”, 1952, № 1, агучаны, чорна-белы, 0224. Аб занятках і экзаменах у Гродзенскім сельскагаспадарчым інстытуце.
11. “Народные таланты”. Кінасюжэт. “Новости дня”, 1952, № 2, агучаны, чорна-белы, 0225. Аб занятках ў Гродзенскім абласным доме народнай творчасці.
12. “Сегодня в Гродно”. Кінасюжэт. “Новости дня”, 1952, № 3, агучаны, чорна-белы, 0226. Аб буднях г. Гродна (абласная прамысловая выстава, праца прадпрыемстваў, экзамены ў педінстытуце і інш.).
13. “Вдохновляющее слово великого вождя”. Кінасюжэт. “Новости дня”, 1952, № 29, агучаны, чорна-белы, 0252. Аб стаханаўскай вахце на Гродзенскім тонкасуконным камбінаце.
14. Летні отдых вучняў у гарадскім піянерскім лагеры СШ № 3 г. Гродна. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1953, № 2, агучаны, чорна-белы, 0308.

15. “День открытых дверей [у Гродзенскім сельскагаспадарчым інстытуце]”. Кінасюжэт. “Новости дня”, 1953, № 16, агучаны, чорна-белы, 0279.
16. “У гродненских текстильщиков”. Кінасюжэт. “Новости дня”, 1953 № 17, агучаны, чорна-белы, 0280. Аб працы Гродзенскага тонкасуконнага камбіната.
17. Уход за дзецьмі ў дзіцячым садку ў г. Гродна. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1955, № 5, агучаны, чорна-белы, 0358.
18. Заняткі вучняў у секцыі бокса ДЮСШ г. Гродна. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1956, № 6, агучаны, чорна-белы, 0436.
19. 3-й тыраж выйгрышаў па аблігацыям Дзяржаўнага займу ўзнаўлення і развіцця народнай гаспадаркі СССР у г. Гродна. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1956, № 12, агучаны, чорна-белы, 0406.
20. Уроки труда и профессионально-техническое обучение учащихся железнодорожной школы № 45 г. Гродна. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1957, № 2, агучаны, чорна-белы, 0460.
21. Вучебна-вытворчая дзейнасць вучняў СШ № 6 г. Гродна. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1958, № 2, агучаны, чорна-белы, 0575.
22. Водны паход па р. Неман вучняў СШ № 7 г. Гродна. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1957, № 4, агучаны, чорна-белы, 0462.
23. “Город на Немане”. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1958, № 25, агучаны, чорна-белы, 0563. Аб архітэктурных помніках г. Гродна.
24. Праца над габеленам, прысвечаным 40-годдзю БССР, у Гродзенскім доме народнай творчасці. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1958, № 10, агучаны, чорна-белы, 0548.
25. Заняткі па вышыўцы ў Гродзенскім доме народнай творчасці. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия” 1958 № 11, агучаны, чорна-белы, 0549.
26. “Архитектурные памятники старины”. 1959 г. Сцен. Бурносау У., рэж. Шелег У., опер. Беров М. Кінаарыс, 1 частка, агучаны, чорна-белы, 267,5 м, 0852. Аб архітэктурных помніках г. Гродна, Брэста, Гомеля, Полацка, Навагрудка і інш. і іх узнаўленні.
27. В зоопарке. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1959, №3, агучаны, чорна-белы, 0671.
28. “Золотые руки”. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1959, № 3, агучаны, чорна-белы, 0671. Аб піянерскім вытворчым камбінаце ў СШ № 2 г. Гродна.
29. Аб жыхарах г. Гродна. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1959, № 10, агучаны, чорна-белы, 0684.
30. Абласная выстава кукурузы ў г. Гродна. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1959 № 25, агучаны, чорна-белы, 0699.

31. Заняткі ў гуртках і самадзейных калектывах Палаца культуры тэкстыльшчыкаў у г. Гродна. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1959, № 36, агучаны, чорна-белы, 0710.
32. У гродненских юннатов. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1960, № 21, агучаны, чорна-белы, 0929.
33. Аб жывёлах Гродзенскага заапарка. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1961, № 4, агучаны, чорна-белы, 1013.
34. “Время и делу и игре”. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1961, № 5, агучаны, чорна-белы, 1014. Аб вучаніцы СШ № 12 г. Гродна С. Брэзінскай.
35. “Торжественный рапорт”. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1961, № 5, агучаны, чорна-белы, 1014. Аб рапарце піянераў СШ № 2 г. Гродна XXII з’езду КПСС.
36. “Они стали мастерами”. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1961, № 8, агучаны, чорна-белы, 0980. Аб працы выпускнікоў сярэдніх школ на прадпрыемствах г. Гродна.
37. Перасылка каррэспандэнцы з г. Гродна ў рэдакцыю газеты “Советская Белоруссия”. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1961, № 14, агучаны, чорна-белы, 0986.
38. “Гимнастка из Гродно”. Кінасюжэт. “Спортивное обозрение”, 1961, № 4, агучаны, чорна-белы, 1019. Аб вучаніцы СШ № 8 г. Гродна гімнастцы Е. Валчэцкай.
39. Аб насельніках Гродненскага заапарка. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1961, № 4, агучаны, чорна-белы, 1013.
40. Аб насельніках Гродненскага заапарка. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1962, № 16, агучаны, чорна-белы, 1039.
41. “Человечество восхищается”. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1962, № 24, агучаны, чорна-белы, 1047. Аб касмічным палёце А.Г. Нікалаева і П.Р. Паповіча, сустрэчы касманаўтаў у г. Маскве, пераіменаванне ў іх гонар вуліц у г. Гродна.
42. Выстава прыкладнага мастацтва жыхароў в. Збляны Лідскага раёна Гродзенскай вобласці в г. Гродна. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1962, № 27, агучаны, чорна-белы, 1050.
43. Рэгістрацыя шлюбу ў Гродзенскім аддзеле ЗАГС. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1963, № 6, агучаны, чорна-белы, 1187.
44. Аб насельніках Гродзенскага заапарка. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1963 № 9, агучаны, чорна-белы, 1190.
45. “Необычный урок”. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1963, № 11, агучаны, чорна-белы, 1192. Аб экскурсіі вучняў СШ № 1 г. Гродна ў заапарк.
46. Дастаўка прадуктаў пенсіянерам на дом (г. Гродна). Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1963, № 18, агучаны, чорна-белы, 1199.

47. Аб юным скульптары К. Лук'янаве (г. Гродна). Кінасюжэт. "Советская Белоруссия", 1963, № 37, агучаны, чорна-белы, 1216.
48. Юные техники. Кінасюжэт. "Пионер Белоруссии", 1963, № 1, агучаны, чорна-белы, 1253. Аб вытворчасці электратэхнічных вырабаў у майстэрні СШ № 4 г. Гродна.
49. "Друзья птиц". Кінасюжэт. "Пионер Белоруссии", 1963, № 2, агучаны, чорна-белы, 1254. Аб Свяце птушак у г. Гродна.
50. "Необычное в обычном". Кінасюжэт. "Пионер Белоруссии", 1963, № 6, агучаны, чорна-белы, 1258. Аб экскурсіі ў Гродзенскі краязнаўчы музей.
51. Мотокросс. Кінасюжэт. "Спортивное обозрение", 1963, № 2, агучаны, чорна-белы, 1266. Аб першыстве БССР па мотакроссу пад г. Гродна.
52. Аб насельніках Гродзенскага заапарка. Кінасюжэт. "Советская Белоруссия", 1964 № 3, агучаны, чорна-белы, 1219.
53. Сустрэча гродзенскіх піянераў і харцэраў Беластока ў Бераставіцкім раёне Гродненскай вобласці. Кінасюжэт. "Советская Белоруссия", 1964, № 20, агучаны, чорна-белы, 1236.
54. Уход за маленькімі леапардамі ў Гродзенскім заапарку. Кінасюжэт. "Советская Белоруссия", 1964, № 24, агучаны, чорна-белы, 1240.
55. "На гродненской трасе". Кінасюжэт. "Спортивное обозрение", 1964, № 3, агучаны, чорна-белы, 1278. Аб першыстве Беларусі па мотакроссу ў г. Гродна.
56. "Новая школа". Кінасюжэт. "Пионер Белоруссии", 1964, № 6, агучаны, чорна-белы, 1264. Аб занятках і адпачынку дзяцей у школе падоўжанага дня ў г. Гродна.
57. Выраб прадукцыі на Гродзенскім азотна-туковым заводзе. Кінасюжэт. "Советская Белоруссия", 1965, №3, агучаны, чорна-белы, 1287.
58. "Воздух плюс газ". Кінасюжэт. "Сельское хозяйство Белоруссии", 1965, №4, агучаны, чорна-белы, 1324. Аб вырабе карбаміда на Гродзенскім азотна-туковым заводзе і яго выкарыстанні ў сельскай гаспадарцы.
59. Выступленне удзельнікаў мастацкай самадзейнасці ў г. Гродна. Кінасюжэт. "Советская Белоруссия", 1965, №14, агучаны, чорна-белы, 1298.
60. Мініспектакль аб палёце на Луну ў дзіцячым садку №18 г. Гродна. Кінасюжэт. "Советская Белоруссия", 1965, №15, агучаны, чорна-белы, 1299.
61. "Гимнастика начинается так..." Кінасюжэт. "Пионер Белоруссии", 1965, № 1, агучаны, чорна-белы, 1466. Аб занятках юных гімнастак у спартыўнай школе г. Гродна.
62. Заняткі фізкультурай ў дзіцячым садку №18 г. Гродно. Кінасюжэт, "Спортивное обозрение", 1965, № 2, агучаны, чорна-белы, 1318.

63. Мінулае і сучаснае г. Гродна. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1966, № 16, агучаны, чорна-белы, 1376.
64. “Память камня”. 1966 г. Сцэн. Караткевіч У., рэж. і апер. Цветкоў Ю. Кінафільм, 2 часткі, агучаны, каляровы, 562,0 м, 1519. Аб архітэктурных і гістарычных помніках Гарадоў Беларусі (Гродна, Несвіж, Мір, Навагрудак).
65. “Гродненский кошелек”. 1967 г. Сцэн. Арлоў У., Хубаў М., рэж. Бабіч Р., апер. Масальскі Г. Кінаарыс, 1 частка, агучаны, чорна-белы, 459,0 м, 1507. Аб працы фінансавых органаў г. Гродна (гарадзкога фінадзела, канторы Дзяржбанка СССР), выплаце зарплаты рабочым.
66. Адкрыццё вадасховішча ў раёне г. Гродна. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1967, № 17, агучаны, чорна-белы, 1401.
67. Праца устаноў, прамысловых прадпрыемстваў, гаспадарак Гродзенскай вобласці, будні г. Гродна, узнагароджанне Гродзенскай вобл. ордэнам Леніна. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1967, № 20, агучаны, чорна-белы, 1404.
68. Вытворчасць мінеральных угнаенняў на калійным камбінаце і Гродзенском азотна-тукавым заводзе. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1967 (спецвыпуск), агучаны, чорна-белы, 1435.
69. “День соревнований”. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1967, № 1, агучаны, чорна-белы, 1427. Аб занятках спортам вучняў СШ № 5 г. Гродна.
70. “На земле белорусской”. 1968 г. Сцэн. Ястрэбаў А., рэж. Іванцоў Ю., Лейбман Г., Масальскі Г., Ястрэбаў А., апер. Бераў М., Цэслук У. Кінафільм, 1 частка, агучаны, чорна-белы, 267,0 м, 1565. Аб наведванні старшынёй Савета Міністраў СССР А.М. Касыгіным г. Мінска і г. Гродна.
71. Аб жывелах Гродзенскага запарка. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1968, № 9, агучаны, чорна-белы, 1529.
72. Расказ ветэрана партыі Л.В. Валенцінавай (г. Гродна) аб У.І. Леніне. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1969, № 4, агучаны, чорна-белы, 1551.
73. Заняткі ў танцавальным гуртку Дома піянераў г. Гродна. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1969, № 1, агучаны, чорна-белы, 1541.
74. Аб гімнастцы В. Корбут. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1969, № 4, агучаны, чорна-белы, 1544.
75. “Над Неманом”. 1971 г. Сцэн. і рэж. Арлоў У., апер. Міцюля А. Тэлефільм. 3 часткі, агучаны, каляровы, 860,7 м, 2244. Аб г. Гродна і Гродзенскім раёне.
76. Выкананне вязальшчыцамі г. Гродна партрэта У.І. Леніна. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1971, № 4, агучаны, чорна-белы, 1664.

77. Выступленне беларускіх гімнастак. Кінасюжэт. “Спортивное обозрение”, 1972, агучаны, чорна-белы, 1814.
78. “Рассказ о красном галстуке”. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1972, № 4, агучаны, чорна-белы, 1813. Аб настаўніке літаратуры СШ № 17 г. Гродна, былой связной партизанскага атрада Л.М. Вашкевіч.
79. Выраб угнаенняў на Гродзенскім хімкамбінаце ім. С.В. Прытыцкага. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1973, № 8, агучаны, чорна-белы, 1862.
80. “Листая страницы истории”. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1974, № 1, агучаны, чорна-белы, 1945. Аб экскурсіі вучняў СШ № 16 г. Гродна па краязнаўчаму музею.
81. Вытворчасць аміячнай селітры на Гродзенскай хімічным камбінаце імя С.В. Прытыцкага. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1975, № 8, агучаны, чорна-белы, 1974.
82. Урок батанікі ў СШ № 5 г. Гродна. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1975, №3, агучаны, чорна-белы, 1987.
83. Заняткі ў Гродзенскім сельскагаспадарчым інстытуце. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1976, № 10, агучаны, чорна-белы, 2084.
84. “Идущие впереди”. Кінасюжэт, “Наука и техника”, 1976, № 4, агучаны, чорна-белы, 2095. Аб новай кампаніі абсталявання на Гродзенском заводзе карданых валоў імя 50-годдзя СССР.
85. Адкрыццё 30-га сезона ў Гродзенскім абласным драматычным тэатры. “Искусство Белоруссии”, 1976, № 4, агучаны, чорна-белы, 2082.
86. “Древние стены Гродно”. 1977 г. Сцэн. Пінчук Л., рэж. Дзодзіева Р., Петроўскі С., апер. Петроўскі С. Кінафільм, 1 частка, агучаны, каляровы, 254,5 м, 2200.
87. “Только два километра”. 1977 г. Сцэн. Касюкоў І., рэж. Цеслюк У., апер. Гарулёў Ю., Цэслюк У. Кінафільм. 2 часткі, агучаны, чорна-белы, 408,8 м, 2194. Аб перавозке звышгабарытнага груза з г. Каўнаса ў г. Гродно.
88. “Операция “Азот”. Кінасюжэт, “Наука и техника”, 1977, №1, агучаны, каляровы, 2179. Аб мадэрнізацыі абсталявання на Гродзенскім вытворчым аб’яднанні “Азот”.
89. Успаміны будаўніка Камсамольска-на-Амуры М.М. Сакаленка (г. Гродна). Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1978, № 1, агучаны, чорна-белы, 2277.
90. Аб адкрыцці дзіцячага аўтадрома ў г. Гродна, юных памочнікаў ГАІ. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1978, № 2, агучаны, чорна-белы, 2278.
91. “Автомат слесаря Усова”. “Наука и техника”, 1979, № 4, агучаны, каляровы, 2338. Аб рабоце аўтамата для абрэзкі і зачысткі правадоў, сканструіраванага на Гродзенскім заводзе “Радыепрыбор”.

92. “Друзья и книги”. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1980, № 1, агучаны, чорна-белы, 2371. Аб рэспубліканскім свяце дзіцячай кнігі ў г. Гродна.
93. “Гродно, сентябрь”. 1982 г. Сцэн. і рэж. Гедравічус Л., апер. Фрыдланд С. Тэлефільм, 2 часткі, агучаны, каляровы, 531,5 м, 2504. Аб гісторыі г. Гродна, працы прамысловых прадпрыемстваў, буднях гаражан.
94. “Фонтан”. 1985 г. Рэж. Бокун В. Тэлефільм, 2 часткі, агучаны, каляровы, 564,4 м, 2705. Аб заслужаным настаўніке БССР, дырэктары школы № 18 г. Гродна Л. Лашуке.
95. Супрацоўніцтва навукоўцаў Беларускага тэхналагічнага інстытута імя С.М. Кірава с Гродзенскім вытворчым аб’яднаннем “Азот” імя С.В. Прытыцкага. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1985, № 10, агучаны, чорна-белы, 2635.
96. “Салют, фестиваль!” Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1985, № 1, агучаны, каляровы, 2624. Аб клубе інтэрнацыянальнай дружбы СШ № 21 г. Гродна.
97. “Где учат Айболитов?” Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1985, № 2, агучаны, каляровы, 2645. Аб занятках у кружкце “Юны медык” Палаца піянераў і школьнікаў г. Гродна.
98. “Шире шаг, отряд!” Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1985, № 4, агучаны, каляровы, 2647. Аб вучобе, занятках спортам і музыкай вучняў СШ № 1 г. Гродна.
99. Архитекторы. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1986, № 4, агучаны, чорна-белы, 2728. Аб праектаванні і будаўніцтве новых мікрарайонаў у г. Гродна.
100. “Дружат дети и куклы”. Кінасюжэт. “Пионер Белоруссии”, 1986, № 3, агучаны, каляровы, 2747. Аб 3-м рэспубліканскім фестывале кукальнага мастацтва в г. Гродна.
101. Вытворчасць мінеральных угнаенняў на Гродненскім ПО “Азот”. Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1986. № 10, агучаны, чорна-белы, 2734.
102. “Как его не любить?” Кінасюжэт. “Советская Белоруссия”, 1989. № 4, агучаны, каляровы, 2985. Аб 2-м беларускім тэатральным фестывале ў г. Гродне.